Hazine-i Evrak

ARŞİV VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF ARCHIVAL AND HISTORICAL RESEARCHES

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı yayınıdır.

Published by the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives.

İstanbul 2025

Hazine-i Evrak

Cilt: 7, Sayı: 7, 2025
ISSN 2687-6515 / e-ISSN 2687-6019

Sahibi / *Owner*
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı adına
On Behalf of the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives
Doç. Dr. **Muhammet Ahmet TOKDEMİR**

Yayın Yönetmenleri / *Editorial Directors*
Sebahattin BAYRAM
Cevat EKİCİ

Yazı İşleri Müdürü/ *Editor in Chief*
Ramazan TUĞ

Editör / *Editor*
Dr. **Mesut DEMİR**

Editör Kurulu / *Board of Editors*
Dr. **Mesut DEMİR**
Mehmet Selim TEMEL
Kemal GURULKAN
Yiğit Ali TEPE

Yayın Kurulu / *Publishing Board*
Prof. Dr. **Uğur ÜNAL** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Güray KIRPIK** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fatih RUKANCI** (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. **Muhammet Ahmet TOKDEMİR** (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Doç. Dr. **Mustafa Celil ALTUNTAŞ** (İstanbul Üniversitesi)

Bilim ve Danışma Kurulu / *Science and Advisory Board*
Prof. Dr. **Mahmut AK** (Yükseköğretim Kurulu)
Prof. Dr. **Dündar ALİKILIÇ** (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. **Faisal AL-KANDERİ** (Kuveyt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hakan ANAMERİÇ** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **Evangelia BALTA** (Yunanistan)
Prof. Dr. **Kemal BEYDİLLİ** (İstanbul Üniversitesi/Emekli)
Prof. Dr. **Arif BİLGİN** (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. **Togay Seçkin BİRBUDAK** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **İdris BOSTAN** (İstanbul Üniversitesi/Emekli)
Prof. Dr. **Celil BOZKURT** (Düzce Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hüseyin ÇINAR** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Niyazi ÇİÇEK** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yasemin DEMİRCAN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Feridun M. EMECEN** (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. **Çağrı ERHAN** (Altınbaş Üniversitesi)
Prof. Dr. **Suraiya FAROQHI** (İbn Haldun Üniversitesi)
Prof. Dr. **Pal FODOR** (Macar Araştırmaları Merkezi / Macaristan)
Prof. Dr. **Muhammed HARB** (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)
Prof. Dr. **Necdet HAYTA** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hasan IŞIK** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Mehmet İPŞİRLİ** (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Prof. Dr. **Taha Niyazi KARACA** (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. **Recep KARACAKAYA** (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. **Osman KÖSE** (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yılmaz KURT** (Ankara Üniversitesi / Emekli)
Prof. Dr. **Kemalettin KUZUCU** (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. **Özgür KÜLCÜ** (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. **Muhittin MACİT** (Bakü Kültür ve Tanıtma Ataşeliği)
Prof. Dr. **Zekai METE** (Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. **Şahin MUSTAFAYEV** (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi)
Prof. Dr. **İlber ORTAYLI** (MEF Üniversitesi)
Prof. Dr. **Mehmet ÖZ** (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. **Abdülkadir ÖZCAN** (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. **Neşe ÖZDEN** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fikret SARICAOĞLU** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yusuf SARINAY** (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof. Dr. **İlhan ŞAHİN** (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hale ŞIVGIN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fahrettin TIZLAK** (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. **Erkan TURAL** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Refik TURAN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **İsmail TÜRKOĞLU** (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. **Selma YEL** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Gültekin YILDIZ** (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. **Muhammed AKDOĞAN** (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. **Ersin KIRCA** (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. **Mehmet KORKMAZ** (Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. **Halil ÖZŞAVLI** (Şanlıurfa Milletvekili)
Doç. Dr. **Bahattin YALÇINKAYA** (Marmara Üniversitesi)
Dr. **Nil BAYDAR** (Yazma Eserler Kurumu)
Dr. **Ersin DURMUŞ** (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Dr. **Fuad AL-ŞAMİ** (Yemen Millî Arşivi)
Dr. **Yasin YILDIZ** (Millî Saraylar Başkanlığı)
Murat BARDAKÇI (Cumhurbaşkanlığı Kültür Politikaları Kurulu)
Alparslan BAŞAR (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Sebahattin BAYRAM (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Serkan MENTEŞ (Cumhurbaşkanlığı Bilgi ve Belge Yönetimi Başkanlığı)
Muhammet SAFİ (Cumhurbaşkanlığı Arşiv Daire Başkanı)
Ali İhsan SALİH (Devlet Arşivleri Başkanlığı Muhafaza ve Bakım Dairesi Başkanı)
Engin YÜRÜR (Büyükelçi-Dışişleri Bakanlığı Andlaşmalar Genel Müdürü)

Hakemler / *Referees*

Prof. Dr. **Rahman ADEMİ** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Sacit ARSLANTEKİN** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **Alper BAŞER** (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. **Nurcan YAZICI METİN** Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. **Arif SARI** (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. **Zeynep TARIM** (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. **Hüseyin AL** (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu)
Doç. Dr. **İlhan GÖK** (Gümüşhane Üniversitesi)
Doç. Dr. **Bekir GÖKPINAR** (Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. **Leyla AKSU KILIÇ** (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. **Cihan KILIÇ** (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Doç. Dr. **Said OLGUN** (Siirt Üniversitesi)
Doç. Dr. **Mehmet MERT SUNAR** (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. **Bahattin YALÇINKAYA** (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. **Gülser YARDIM** (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. **Şule Sema ALKOÇ** (Bağımsız Araştırmacı)
Dr. **Seyfullah ASLAN** (Kırklareli Üniversitesi)
Dr. **Osman Nihat BİŞGİN** (Millî Saraylar Başkanlığı)
Dr. **Hasan Ali ÇAKMAK** (Bitlis Eren Üniversitesi)
Dr. **Salih DEĞİRMENCİ** (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Dr. **Melek EYİGÜN** (Millî Saraylar Başkanlığı)

Dr. **Abdussamed GEÇER** (Sağlık Bilimleri Üniversitesi)
Dr. **Kasım HIZLI** (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Dr. **Selami KURT** (Karabük Üniversitesi)
Dr. **Mustafa ÖZTÜRK** (Kırklareli Üniversitesi)
Dr. **Mustafa Işkın TERCAN** (Bağımsız Araştırmacı)

Grafik *Tasarım / Graphic Design*

Muhammed Nur ANBARLI / Vahdettin ATİK

Kapak: **BOA, TŞH.** 1406, Sultan Abdülmecid Tuğrası (1264)

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları yılda iki kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan makalelerin ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Hazine-i Evrak Journal of Archival and Historical Researches *is a refereed journal published twice a year. The scientific and intellectual responsibility of the articles in the journal belongs to the authors.*

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi'ndeki makaleler,
Creative Commons Alıntı-Gayriticari 4.0 (CC BY-NC) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Articles in Hazine-i Evrak Journal of Archival and Historical Researches are licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC) International License.

İletişim / *Contact*
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi Külliyesi
İmrahor Caddesi, Sadabad Mevkii, No: 33 Kâğıthane, İstanbul/Türkiye
Tel: 0 212 314 9423

dergi.hazineievrak@devletarsivleri.gov.tr
https://dergipark.org.tr/tr/pub/hed

Dizinler / *Indexes*

TÜBİTAK ULAKBİM TR DİZİN

Başlangıç Tarihi: 2020

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı'nda dizinlenmektedir.

İçindekiler / *Table of Contents*

ix
Sunuş / *Foreword*

xi
Editör'den / *From the Editor*

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

3
Gizem Telli - Hakan Anameriç
Arşiv Belgelerinin Sanat Eserlerinin Provenansındaki Belirleyiciliği
The Determination of Archival Records in the Provenance of Works of Art

29
Vahap Sayın
Osmanlı Arşivine İntikal Etmeyen Osmanlı Evrakı
The Ottoman Records That Were Not Transferred to the Ottoman Archives

55
Derya Deniz
Batıya Açılan Kapı: Sava Nehri ve 1521 Belgrad Seferi İçin Kurulan Ahşap Askerî Köprüler
The Gateway to the West: The Sava River and the Wooden Military Bridges Built for the Siege of Belgrade 1521

79
Abdulhadi Uysal
Dulkadıroğulları Beyliği'nin Saray Teşkilatı Hakkında Yeni Bilgiler
New Insights into the Court Organization of the Principality of Dhu'l-Ḳadr

101
Hande Rana Memiş
Demografik Dağılıma Göre Ankara Şehir Halkının Mal Varlığı ve Servet Değişimi (1730-1746)
Wealth and Asset Fluctuation of Ankara Urban Population According to Demographic Distribution (1730-1746)

127

Nahide Şimşir

Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında
XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısından
XIX. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Hırka-i Saadet Merasimleriyle İlgili Bazı Tespitler

Some Findings Regarding Hırka-i Saadet Ceremonies From the Second Half of the XVIII Century to the First Half of the XIX Century in the Light of Ottoman Archive Documents

145

Hakan Engin

Osmanlı Kale Askerlerinin Yaş İstatistiği:
İsmail Kalesi Örneği Üzerinden Kantitatif Bir İnceleme

*The Age Statistics of Ottoman Fortress Soldiers:
A Quantitative Analysis Through the Example of Izmail Fortress*

177

Hasan Ali Çakmak

İngiliz Maliyeciler Lord Hobart ve Morgan Hugh Foster'ın İstanbul Serüveni (1861-1863)

The Mission of British Financial Advisors Lord Hobart and Morgan Hugh Foster in The Ottoman Empire (1861-1863)

205

Sadık Çetin – Resul Köse

Gaza Rüştiye School

Gazze Rüştiye Mektebi

235

Enes Kavalçalan

Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşkodra Hükûmet Konağı (1857-1912)

Government Hall in Shkodra in the Light of Ottoman Archive Documents (1857-1912)

283
Ayşen Ay
Yeni Devrin İhtişamlı Konakları: Beşiktaş ve Nişantaşı'nda Yapılan İlk Sadrazam Sarayları ve Devlet Ricali Konakları
Magnificent Mansions of The New Era: The First Grand Vizier Palaces and State Dignitary Mansions Built in Beşiktaş and Nişantaşı

303
Muhammet Ballı
Libohovalı Ahmed Müfid Bey'in Diplomatik ve Siyasi Faaliyetleri (1897-1912)
Diplomatic and Political Activities of Libohovalı Ahmed Mufid Bey (1897-1912)

325
Abdulkasim Gül
Yeniçeri Maaş Belge ve Defterlerinin Usul ve Muhteva Bakımından Tetkiki
Analysis of Janissary Pay Ticket and Payroll Registers in Terms of Procedure and Content

Sunuş / *Foreword*

Doç. Dr. Muhammet Ahmet TOKDEMİR
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanı
Director of State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye

Başkanlığımız, yürütmekte olduğu temel arşiv hizmetlerine ek olarak, hazırladığı tematik belge koleksiyonları, defterler, sözlükler ve meslekî eğitim materyalleriyle literatüre katkı sunmaya devam etmektedir. Bu anlayış doğrultusunda, 2019 yılında bilim dünyasına daha üst düzeyde katkı sağlamak gayesiyle *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*'nin yayımına başlanmıştır.

Tasnifi tamamlanarak araştırmacıların hizmetine sunulan her yeni fonun tarih yazımına sağladığı olumlu katkı, dergimize ulaşan akademik çalışmalarda kısa sürede karşılık bulmuştur. Bu geri dönüşler, yürüttüğümüz çalışmaların en güçlü motivasyon kaynağını oluşturmaktadır.

Yılda bir sayı olarak başladığımız bu yayın süreci, arşiv belgelerine dayalı bilimsel çalışmalar üreten akademisyenlerin teveccühü, hakemlerimizin nesnel değerlendirmeleri ve yayın ekibimizin özverili katkılarıyla kısa sürede ivme kazanmıştır. Bu olumlu gelişmeler, *Hazine-i Evrak*'ın kısa süre içerisinde TR Dizin tarafından taranan dergiler arasında yer almasını sağlamıştır. Yaşanan bu ilerlemeyle birlikte, 2025 yılından itibaren yayın periyodumuz yılda iki sayıya çıkarılmıştır.

Bu sayının yayımlanmasında emeği geçen yazarlarımızı ve yayın ekibimizi kutluyor; *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*'nin, ismini aldığı arşiv kadar köklü bir gelenek oluşturacağına ve uzun ömürlü bir değer olarak kalacağına yürekten inanıyorum.

Editör'den / *From the Editor*

Dr. Mesut DEMİR
Editör Kurulu Adına
For the Editorial Board

Değerli okurlarımız,

Dergimiz, akademi dünyasının artan teveccühünün bir göstergesi olarak 2025 yılında yılda iki sayı çıkarma kararımızı destekleyerek 7. sayımıza ilgilerini eksik bırakmamışlardır. Bütün yazarlarımıza, kıymetli vakitlerini ayıran hakemlere ve bi-nihâye çalışma azmine sahip, makalelerin değerine değer katan editör kurulundaki meslektaşlarıma teşekkür ediyorum. Bu sayımızda 12 araştırma ve bir inceleme makalesi yer almaktadır.

Haziran sayımızın ilk makalesi Gizem TELLİ ve Hakan ANAMERİÇ tarafından kaleme alınan "*Arşiv Belgelerinin Sanat Eserlerinin Provenansındaki Belirleyiciliği*" adlı çalışma olup sanat eserlerinin orijinalliğinin ve menşeinin belirlenmesinde hangi belgelerin kullanılacağı konusunda değerlendirmeler ele alınmıştır.

Vahap SAYIN'ın "*Osmanlı Arşivine İntikal Etmeyen Osmanlı Evrakı*" isimli çalışması Osmanlı Arşivine intikal etmeyen evrakın nedenleri üzerinde durmaktadır.

Derya DENİZ'in "*Batıya Açılan Kapı: Sava Nehri ve 1521 Belgrad Seferi İçin Kurulan Ahşap Askerî Köprüler*" makalesiyle Sava Nehri üzerinde kurulan askerî köprülerin Belgrad'ın fethindeki rolüne odaklanılmıştır.

Abdulhadi UYSAL tarafından ele alınan "*Dulkadıroğulları Beyliği'nin Saray Teşkilatı Hakkında Yeni Bilgiler*" bu çalışmada 1520'li tarihlere ait bir tahrir defterindeki isimler üzerinden Dulkadıroğulları sarayı çalışanları olduğu tespit edilen şahısların Osmanlı Dönemi'ndeki akıbetleri üzerinde durulmuştur.

Handa Rana MEMİŞ'in "*Tereke Kayıtlarına Göre Ankara Şehir Halkının Mal Varlıkları ve Servet Değişimleri (1730-1746)*" bu makalesi Ankara şer'iyye sicillerindeki tereke kayıtları üzerinden halkın servet miktarları yazının değerlendirme konusu olmuştur.

Nahide ŞİMŞİR'in "*Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısından XIX. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Hırka-i Saadet Merasimleri ile ilgili Bazı Tespitler*" adlı makalesinde Hırka-i Saadet merasimleri, merasim adabı ve protokol gibi hususlar incelenmiştir.

Hakan ENGİN'in "*Osmanlı Kale Askerlerinin Yaş İstatistiği: İsmail Kalesi Örneği Üzerinden Kantitatif Bir İnceleme*" adlı yazısı Tuna Nehri kenarındaki İsmail Kalesi'nin yerli askerlerinin yaş istatistiği hakkında bilgi vermektedir.

Hasan Ali ÇAKMAK tarafından yazılan "*İngiliz Maliyeciler Lord Hobart ve Morgan Hugh Foster'ın İstanbul Serüveni (1861-1863)*" makalede Osmanlı Devleti'nin Mirès Borçlanması sonrası İstanbul'a gelen İngiliz maliyecilerin faaliyetleri tetkik edilmiştir.

Sadık ÇETİN ve Resul KÖSE'nin ele aldıkları "*Gaza Rüştiye School*" adlı makale ile Kudüs sancağına bağlı Gazze Rüştiye Mektebi ile ilgili Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden bir eğitim tarihi çalışması örneği sunulmaya çalışılmıştır.

Enes KAVALÇALAN'ın "*Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşkodra Hükûmet Konağı*" adlı makalesi İşkodra vilayetindeki hükûmet konağının inşa süreci ele alınmıştır.

Ayşen AY'ın "*Yeni Devrin İhtişamlı Konakları: Beşiktaş ve Nişantaşı'nda Yapılan Sadrazam Sarayları ve Devlet Ricali Konakları*" isimli çalışmasıyla II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nı devletin idare merkezi olarak kullanmasıyla çevresindeki semtlerde oluşan devlet ricali konaklarının inşa ve geçirdiği safhalar ele alınmıştır.

Muhammet BALLI'nın "*Libohovalı Ahmed Müfid Bey'in Diplomatik ve Siyasi Faaliyetleri (1897-1912)*" Yanyalı Tepedelenli Ali Paşa sülalesinin bir ferdi olan Ahmed Müfid Bey, 1912 yılına kadarki memuriyet hayatı ve Arnavutluk meselesinde oynadığı roller irdelenmiştir.

Abdulkasim GÜL'ün "*Yeniçeri Maaş Belge ve Defterlerinin Usul ve Muhteva Bakımından Tetkiki*" adlı çalışması yeniçeri askerlerinin maaş defterleri ve esamî işlemleri ile ilgili bilgi verilmektedir.

ARAŞTıRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

Arşiv Belgelerinin Sanat Eserlerinin Provenansındaki Belirleyiciliği*

The Determination of Archival Records in the Provenance of Works of Art

GİZEM TELLİ** - HAKAN ANAMERİÇ***

öz

Bu çalışmada, disiplinler arası bir yapıya sahip ve birçok bilim dalı/uygulama alanı ile bağlantılı olan arşivciliğin, belge bağlamında sanat ile olan ilintisine değinilerek, bir sanat eserinin orijinalliğinin ve menşeinin belirlenmesinde hangi belgelerin kullanılabileceğini ve hangi belgelerin tutulması gerektiği ile ilgili öneri ve görüşlere yer verilmiştir. Çalışmanın, literatüre en önemli katkılarından biri, provenans araştırmalarında kullanılabilecek belgeleri sistematik bir şekilde sınıflandırmasıdır. Provenans, bir sanat eserinin oluşturulduğu andan günümüze kadarki mülkiyet tarihi olarak tanımlanabilir. Sanat eserlerinin provenansının belirlenmesinde arşiv belge ve kayıtlarının kullanılması, bu materyalin kanıt değerinin kullanıldığı farklı bir alanı ifade etmektedir. Arşiv belge ve kayıtlarına atfedilen delil olma niteliği, sanat eserlerinin sanatsal değerinin güvenilirliği ile koleksiyon nesnesi olabilme potansiyeline yönelik somut göstergelerin yorumlanmasına destek verebilmektedir. Bu çalışmada bir sanat eserinin provenans araştırmasında kullanılabilecek kaynaklar öncelikle 3 gruba ayrılmıştır. Bunlar; arşiv kayıt ve belgeleri ile belge bileşenleri, araç, ekipman ve teknikler, yayınlar ve uzman görüşleridir. Arşiv kayıt ve belgeleri ile belge bileşenlerinde, mektuplar, günlükler, defterler, eserin kendisinde, çerçeve ve tuvalinde bulunan işaretler, damgalar, etiketler, imza, sanatçı, [eser] satış ve sergi katalogları, envanter kayıtları, fotoğraflar, miras kayıtları, bağış sözleşmeleri, gazete kupürleri, sigorta kayıtları, orijinallik sertifikaları, restorasyon raporları açıklanmıştır. Araç, ekipman ve tekniklerde, grafolojiden, mikroskop, UV (morötesi) ışını ve X ışınından (röntgen) ve radyokarbon tarihlendirmeden bahsedilmiştir. Çalışmanın sonunda ise, sanatçıların, koleksiyonerlerin, sanat galerisi ve

* Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Ana Bilim Dalı'nda Prof. Dr. Hakan Anameriç'in danışmanlığında Gizem Telli tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden yararlanılarak üretilmiştir.
Makale geliş tarihi: 15 Ekim 2024, kabul tarihi: 27 Ocak 2025, araştırma makalesi.

** Kütüphaneci, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara/Türkiye, gizem.telli@ktb.gov.tr, ORCID

*** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara/Türkiye, anameric@ankara.edu.tr, ORCID

sanat merkezlerinin üretmesi ve/veya saklaması gereken belgelere değinilmiştir. Ayrıca bir sanat eserinin provenans araştırması yapılırken nasıl bir yol izlenebileceği, açıklanmıştır.

Anahtar sözcükler: Provenans, sanat eseri arşivleri, sanat eseri provenansı, sanat araştırması, belge analizi

ABSTRACT

This study addresses the connection between archiving, which has an interdisciplinary structure and is related to many scientific fields and application areas, and art in the context of documents. It includes suggestions and opinions on which documents can be used to determine the authenticity and provenance of an artwork and which documents should be kept. One of the most important contributions of the study to the literature is its systematic classification of documents that can be used in provenance research. Provenance can be defined as the history of ownership of an artwork from the moment it was created to the present day. The use of archival documents and records in determining the provenance of artworks represents a different area where the evidential value of this material is applied. The attribute of evidence attributed to archival documents can support the interpretation of concrete indicators related to the reliability of the artistic value of artworks and their potential to be collectible items. In this study, the sources that can be used in the provenance research of an artwork are primarily divided into three groups: archival records and documents, tools, equipment, and techniques, and publications and expert opinions. Within archival records and documents, letters, diaries, notebooks, markings found on the artwork itself, marks, stamps, labels, signatures, artist, [work] sales and exhibition catalogs, inventory records, photographs, inheritance records, donation agreements, newspaper clippings, insurance records, originality certificates, and restoration reports are discussed. In terms of tools, equipment, and techniques, topics such as graphology, microscopy, UV (ultraviolet) light, X-rays, and radiocarbon dating are mentioned. Finally, the study addresses the documents that artists, collectors, art galleries, and art centers should produce and/or preserve. It also explains the steps to be taken when conducting provenance research on an artwork.

Keywords: Provenance, artwork archives, artwork provenance, art research, document analysis

Giriş

Arşivler, sahip oldukları belge ve bu belgelerin taşıdıkları arşivsel değer ile önem kazanan kurumlardır. Bu değerin güvenilirliği, geçerliliği, doğruluğu ve kanıt/delil olarak ne kadar sağlam olduğu, o belgelerin kaynağı ve niteliğiyle doğru orantılıdır. Arşivcilik literatüründe provenans olarak ifade edilen belgenin "orijin/kaynak/menşe" bilgisi, aynı zamanda temel arşivcilik prensiplerinden biri olarak kabul edilmektedir. Provenans aynı zamanda bir belgenin veya belge grubunun kime ait olduğunu, kim tarafından üretildiğini ve muhafaza edildiği bilgisini içermektedir. Bu temel arşivcilik terimi sanat eserleri için de büyük ölçüde aynı anlam ve içerikte kullanılmaktadır. Sanat galerileri, müzeler ve özel koleksiyon

sahipleri, provenansı ve orijinalliği kanıtlanmış sanat eserlerine sahip olmayı ve bunları ilgililerle paylaşmayı tercih etmektedirler. Bu eserler arasında en popüler olanlar da şüphesiz tablolardır –çizim, eskiz müsvedde vb. de bu gruba dâhil edilebilir–. Tablolar sanatsal ve estetik açılardan değerlerinin görülebilmesi için sergilenmekle birlikte farklı tarz, teknik, konu ve kompozisyonları bağlamında maddi değerlerinin de olduğu ve bu değer karşılığında ticari değişimi yapılabilen eserlerdir.

Orijinallik ve menşe kanıtlama süreci, söz konusu eserlerin üretiminden son kullanıcıya/sahibine kadar olan hikâye, kişisel ve/veya kurumsal aidiyetliği güvenilir ve kanıt niteliği taşıyan belgeler ile ortaya konulabilir. Eserlerin menşeinin kanıtlanması, eserin üreticisine bunları geniş kitlelerle paylaşan sanat kurumlarına ve bu eserlere sahip olan/olmak isteyen koleksiyonerlere daha güvenilir ve saygın bir mülkiyet/aidiyetlik bilgisi kazandırabilecektir. Bunun yanı sıra belgesel kanıtlama, sahte eserlerin belirlenmesinde sanat eseri üreticilerine ve sahiplerine hukuki olarak destek veren sanat eksperlerine de yardımcı olabilecektir. Eserler açısından yukarıda bahsedilen süreçlerin belgeler ile kanıtlanabilmesi bu eserlerle ilgili kişi ve kurumların hukuki düzenlemeler dâhilinde belge üretmeleri, yeterli, güvenilir ve erişilebilir arşivlerinin olmasını gerektirir. Kurum ve özel olarak nitelenebilecek bu arşivlerin eserin üretiminden, sergilenmesine, bağışlanmasından ticari değişiminin yapılmasına kadarki farklı ancak birbirine bağlı süreçleri açıklayabilecek belgeleri gerek mevzuat gerekse özel anlamda barındırması hukuki, ahlaki ve sanatsal açıdan önemlidir.

Bu bağlamda bir sanat eserinin orijinalliği, menşei ve aidiyetinin belirlenmesinde, eserle ilgili belirleyici ve kanıtlayıcı arşiv belgeleri çok önemlidir. Günümüzde bir sanat eserinin orijinalliğini kanıtlamak için çok çeşitli yöntemler de kullanılmaktadır. Kızılötesi ışınlar, X-ray (röntgen), radyokarbon tarihlendirme gibi deneye dayalı ve laboratuvarlarda uygulanabilen yöntemler dışında, belgelerden de yararlanılmaktadır. Oluşturulduğu tarihten günümüze kadar geçen sürede hikâyesi belgelenen sanat eserlerinin provenans araştırması, hakkında hiçbir bilgi elde edilemeyen bir esere göre daha kolay yapılabilmektedir.

Arşiv belgeleri, sanat eserlerinin yalnızca tarihsel geçmişini değil, aynı zamanda hukuki ve etik değerlerini güvenilir bir şekilde ortaya koyan önemli araçlardır. Sanat eserlerinin orijinalliğini ve mülkiyet geçmişini araştırmak, sadece kültürel mirasın korunması açısından değil, aynı zamanda sanat dünyasının ekonomik ve etik yapısını desteklemek açısından da büyük bir öneme sahiptir. Bu çalışmada, arşiv belgelerinin sanat eserlerinin provenansını belirlemedeki katkıları ve bu süreçte kullanılan belgelerin türleri detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Çalışmada,

- Bir sanat eserinin provenans araştırmasını yaparken yararlanılabilecek belgeleri açıklamak,
- Sanat eserinin orijinalliğini kanıtlamada belgelerin önemini vurgulamak,
- Bu süreçte kullanılabilecek ve sonucunda belge/doküman üretilen yöntem ve teknikleri kısaca açıklamak amaçlanmaktadır.

Çalışmada disiplinler arası bir yapıya sahip ve birçok bilim dalı/uygulama alanı ile bağlantılı olan arşivciliğin, belge bağlamında sanat ile olan ilintisine değinilerek, bir sanat eserinin orijinalliğinin ve menşeinin belirlenmesinde hangi belgelerin kullanılabileceğini ve hangi belgelerin tutulması gerektiği ile ilgili öneri ve görüşlere yer verilecektir.

Sanat Eserlerinin Provenans

Literatürde "organik yöntem" olarak da kullanılan provenans, "*Arşiv Terimleri*" adlı çalışmada; "*Arşiv belgelerinin işlem gördükleri tarihteki oluşum ve ilişkisel biçimlerine uyarak, işlevsel ve kurumsal faaliyetleri yansıtacak biçimde düzenleme yöntemi*" olarak açıklanmaktadır.[1] Sanat alanında ise provenans, en bilinen sanat organizasyonlarından biri olan Getty tarafından "*bir sanat eserinin ilk yaratıldığı andan müzeye gelişine kadar olan mülkiyet tarihi*" olarak tanımlanmıştır.[2]

Hemen her sanat eseri, oluşturulduğu tarihten itibaren bir hikâyeye sahiptir. Sanat eserleri yasal olarak bağış, miras veya satın alma yoluyla el değiştirebilmektedir. Bu yasal yöntemlerin aksine yasadışı olarak el değiştiren, çalınan veya kaçırılan sanat eserleri de vardır. Bir sanat eserinin orijinal olması ne kadar önemliyse onun mülkiyetinin/aidiyetinin kanıtlanması da o kadar önemlidir. Eserin yasal yollarla edindiği kanıtlanamazsa eser üzerinde hak iddia eden kişiler olduğunda eser sahibi kendini ve eseri savunamayacaktır. Bu olası durumların aydınlatılmasında, sanat eseriyle ilgili üretilen her türlü belge ve bilgi önem taşımaktadır.

Sanat eserlerinin provenans araştırmasındaki zorluklar, çoğunlukla eserlerin eksik/yanlış belgelenmesi veya belgelenmemesi sebebiyle yaşanabilmektedir. Sanat eseriyle ilgili yeterince kaynağa ulaşılamadığında, eserin hikâyesinde çeşitli zaman boşlukları oluşabilmekte, bu da yasal sorunlara neden olabilmektedir. Şunu da dikkate almak gerekir ki, provenans araştırmasında kesin doğrular veya yanlışlar yoktur. Böyle bir araştırmaya başlandığında her türlü sorunla karşılaşılabilmektedir. Her ne kadar provenans terimi arşiv belgelerinin/materyalinin kaynağını ifade etse de sanat eserlerinin kaynağı/menşei için de kullanılmakta ve orijinallik, otantiklik, güvenilirlik sıfatlarını da işaret edebilmektedir.

Sanat eserlerinin taşıdığı maddi değer, orijinalliği ve menşei ile doğru orantılı olduğu için eseri kimin, ne zaman ürettiği ve bilgilerin doğru/yeterli olduğunun bilinmesi hem maddi değerinin hem de sanat dünyasındaki saygınlığının tespitinde belirleyicidir. Genel anlamda sanatçısı belli olan eserler her zaman daha güvenilir, maddi bakımdan değerli ve daha tercih edilir olmuşlardır. Elbette her sanat eserinin üreticisi, üretim sırası ve sonrasındaki bilgileri net ve tam olmayabilir hatta sanat eserinin kopya ve/veya sahteleri de üretilmiş olabilir.

Sanat eserlerinin bilhassa da tabloların önemli bir koleksiyon ve değişim potansiyeli vardır. Son 200 yıldır bu sanat ürünlerine talep ciddi oranda artmış,

1 *Arşiv Terimleri*, haz. Fatih Rukancı, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar, (Ankara: Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2023), s. 104.

2 Amanda Berman, "*What is Provenance*" (8.4.2022) https://www.getty.edu/news/provenance-explained-why-it-matters-who-owns-art [Erişim tarihi: 12.08.2024]

kendine özgü kuralları ve jargonu olan bir "piyasa" oluşmuştur. Söz konusu talebin getirdiği yeni kriterler, bu sanat eserlerinin orijinalliğinin ön planda olduğu bir dizi araştırmayı da zorunlu hâle getirmiştir.

Özellikle savaş, darbe, siyasi çatışmalar gibi olağanüstü olaylarda sanat eserlerine yönelik gerçekleştirilen yağma, hırsızlık ve diğer hukuk dışı davranışlar, mülkiyet ve telif haklarına ilişkin önlemlerin alınmasını gerektirmiştir. Çalınan ve/veya el konulan sanat eserlerinin tespiti ve iadesi için de ülkeler bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Örneğin, Naziler tarafından yağmalanan, çalınan sanat eserlerinin iadesine nasıl yaklaşılacağına ilişkin bir yönerge olan Washington İlkeleri (The Washington Principles), 44 ülke tarafından 1998 yılında kabul edilmiş ve ülkeler kendi müzelerinin koleksiyonlarını araştırmaya başlamıştır.[3]

Sanat bakımından provenans araştırması, yalnızca eserlerin sahiplerine veya menşe ülkelerine geri dönmesine yardımcı olmakla kalmaz, bu eserlerin fiyatlarının artmasına da katkıda bulunmaktadır. XVIII. yüzyıla kadar devam eden Avrupa Pazarı, sanat eserlerine değer biçmek ve pazarı hareketli tutmak için provenans araştırmasına güvenmiştir. Ne türde olursa olsun, kaynağı güvenilir bir eserin değeri, kaynağı belli olmayan diğer eserlere göre daha fazladır. Eser eğer önemli görülen bir sergide veya koleksiyondaysa ve bunun kanıtları da varsa eserin orijinalliği de büyük ölçüde kanıtlanmış sayılabilir ve dolayısıyla maddi değeri yükselebilir. Bu bakımdan provenans araştırmasının asıl amacı, çalıntı sanatın tespitine yardımcı olmak olsa da özellikle antika pazarının gelişmesine de katkı sağlamıştır.[4] Sadece kayıp veya çalıntı sanat eserlerinin değil, sahte olduğundan şüphe edilen eserler için de provenans araştırması yapılması gerekir. Sahtecilik, bir sanat eserini gerçekmiş, orijinalmiş gibi göstererek karşı taraftakileri kandırmak amacıyla hile yapmak demektir.[5]

Sanat Eserlerinde Provenans Araştırmasında Kullanılabilecek Bileşenler

Bir sanat eserinin provenans araştırmasında eserdeki birçok bileşen çeşitli yöntemlerle incelenip yorumlanırken sanatçı ve sanat eseri ile ilgili oluşturulan belge, kayıt ve yayınlardan da yararlanılmaktadır.

Bir sanat eserinin provenans araştırması kullanılabilecek kaynak ve yöntemler;

- Arşiv kayıtları ve belgeleri ile belge bileşenleri,
- Araç, ekipman ve teknikler,
- Yayınlar ve uzman görüşleri

olarak sayılabilir.

3 Meghan Smiley, *Uneasy Provenances:Exhibiting, Collecting, and Dealing in the Nazi Era* (Yüksek lisans tezi). (Arizona State University, 2019), s. 2. https://www.proquest.com/dissertations-theses/uneasy-provenances-exhibiting-collecting-dealing/docview/2226619896/se-2 [Erişim tarihi: 31.07.2024]

4 Yvett. M. Abiuso, *Antiquities and the Art Market: Forever Divided or Will Ancient Art Find Its Place in an Evolving Contemporary Art Market?* (Yüksek lisans tezi). (Sotheby's Institute of Art - New York, 2022), s. 32. https://www.proquest.com/dissertations-theses/antiquities-art-market-forever-divided-will/docview/2627562841/se-2 [Erişim tarihi: 31.07.2024]

5 Hasan Tahsin Gökcan, "Resmi Belgede Sahtecilik Suçu (TCK M. 204)", *Ankara Barosu Dergisi*, *3* (2009), s. 93.

1. Arşiv Kayıtları, Belgeleri ve Belge Bileşenleri

Sanat eserinin provenans araştırmasında arşiv kayıtlarından ve belgelerden yararlanılmaktadır. Bu belgeler çok çeşitli olabildiği gibi önemsiz ve alakasız görünen bir belge de provenans araştırmalarına yardımcı olabilmektedir. Provenans araştırmalarında kullanılabilecek belge ve kayıtlar şunlardır;

(a) Mektuplar, günlükler, defterler
(b) Eserin kendisinde, çerçeve ve tuvalinde bulunan işaretler, damgalar, etiketler
(c) İmza
(d) Sanatçı, [eser] satış ve sergi katalogları, envanter kayıtları
(e) Fotoğraflar
(f) Miras kayıtları, bağış sözleşmeleri
(g) Gazete kupürleri
(h) Sigorta kayıtları, orijinallik sertifikaları, restorasyon raporları

a. Mektuplar, Günlükler, Defterler

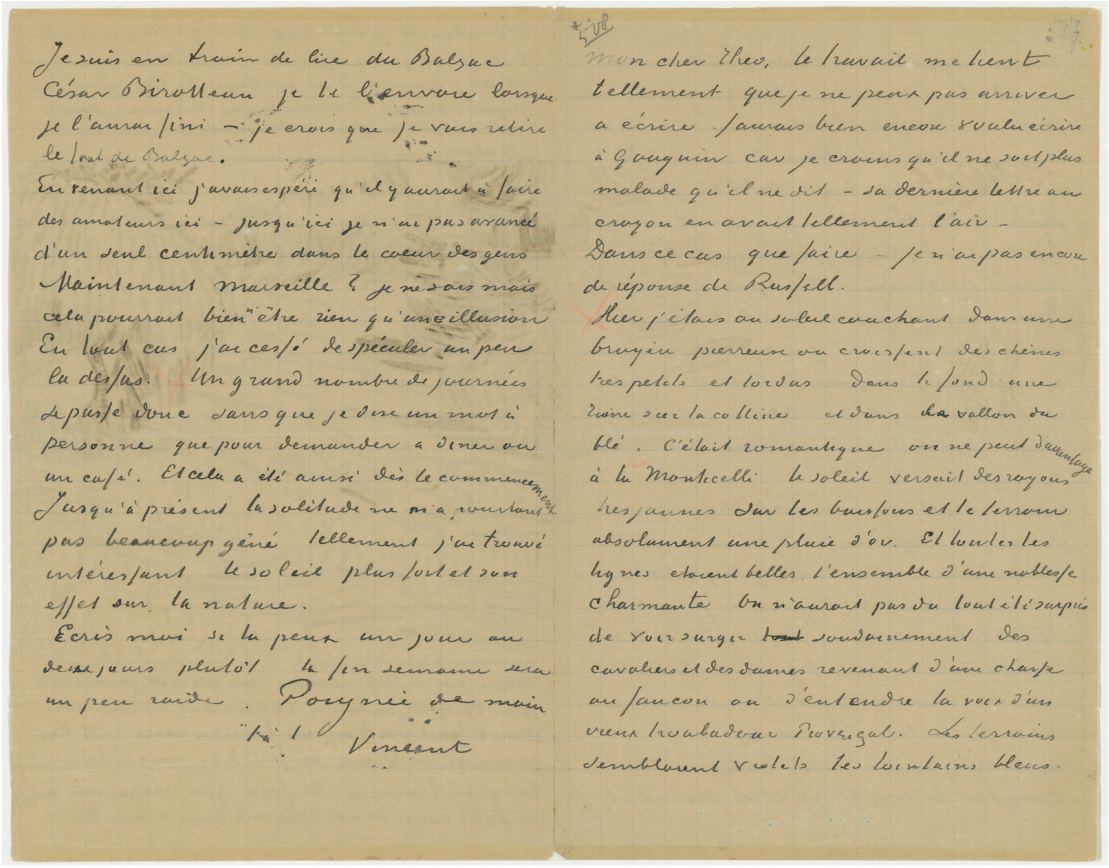
Mektup yazmak, defter ya da günlük tutmak günümüzde çok tercih edilmese de XXI. yüzyıla kadar haberleşme ve kişinin duygu ve düşüncelerini ifade etmesinde çok önemli olmuşlardır. Özellikle sanatçıların kalemlerinden çıkan yazılar hem onları tanımak hem de hislerini, yaşadıklarını ve eserlerini öğrenmek için başvurulabilecek ilk belgelerdir.

Görsel 1: ***Montmajour'da Gün Batımı tablosu***

(https://en.wikipedia.org/wiki/File:Sunset_at_Montmajour_1888_Van_Gogh.jpg)

2013'teki bir *The Guardian* haberine göre, Norveçli bir sanayici olan Christian Nicolai Mustad (1878-1970), İsveç büyükelçisinin evine yaptığı ziyaret sırasında, sahibi olduğu bir Vincent van Gogh (1853-1890) tablosunu görmesi ve sahte olduğunu söylemesi üzerine, tabloyu evinin çatı katına kaldırmıştır. Görsel 1'deki *Montmajour'da Gün Batımı* isimli bu tablo, 1888'de yapılmış ve Arles'teki Montmajour tepesindeki kırsal bölgeyi ve oradaki yıkık bir manastırı resmetmektedir.

Görsel 2: *Vincent Van Gogh'un kardeşi Theo'ya 5 Temmuz 1888'de yazdığı mektup*

(https://www.vangoghletters.org/vg/letters/let636/letter.html#translation)

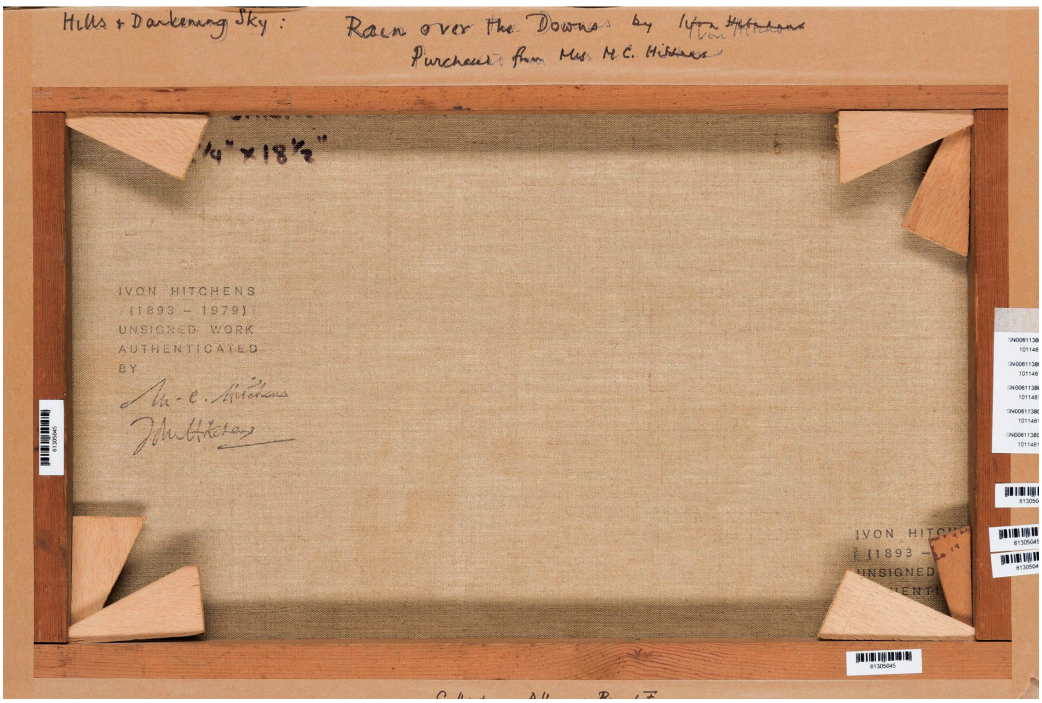
Bu tablonun orijinalliğinin kanıtlanmasında başvurulan kaynak, Van Gogh'a ait özel bir belge olmuştur. Van Gogh, kardeşi Theo'ya (1857-1891) yazdığı bir mektupta anlattığı, yeni keşfettiği bir manzaranın tasvirinde, muhteşem güneş ışığından, kesinlikle bir altın yağmuru olarak bahsetmiş, devamında ise şöyle yazmıştır: "*Şövalyelerin ve leydilerin, şahinlerle avdan dönerken birdenbire ortaya çıktığını görseniz veya eski bir yerel ozanın sesini duysanız hiç şaşırmazdınız; tarlalar mor, mesafeler mavi görünüyor.*" Van Gogh'un bu ifadeleri yazdığı mektup Görsel 2'dedir. Fırça darbelerinin çeşitliliği, boyanın kremsi olması, uygulandığı hız ve canlılığı tablonun Van Gogh tablosu olduğunun düşünülmesinin sebeplerinden olmuştur.[6]

6 Mark Brown, "Newly Discovered Van Gogh Painting Kept in Norwegian Attic for Years", *The Guardian* (09.09.2013). https://www.theguardian.com/artanddesign/2013/sep/09/van-gogh-painting-discovered [Erişim tarihi: 31.07.2024]

b. Eserin Kendisinde, Çerçeve ve Tuvalinde Bulunan İşaretler, Damgalar, Etiketler

Bir sanat eseri özellikle de tablolar, bir pasaport gibi, taşındığı, sergilendiği yerlerle ilgili damgalar, etiketler içerebilmektedir. Etiketlerler üzerinde yer alan harf, sayı, rumuz, isim, kısaltma/inisyal, adres gibi bilgilerin etiketin hazırlanma amacına ilişkin bazı belge ve defterlere kaydedildiğini gösterebilmektedir. Bu etiketler tablonun malzemesinin nereden alındığı, onarım görüp görmediği, nerelerde sergilendiği ve kime ait olduğu konusunda önemli ipuçları verebilmektedir. Bazı Erken Modern Dönem (1450-1789) koleksiyoncuları da koleksiyonlarındaki eserleri mürekkep veya balmumundan yapılmış arma ve/veya işaretlerle etiketlemiştir. Kültür varlıklarına ilişkin yasalara sahip ülkeler, sanat eserlerini, uzun yıllar boyunca, ihracat izinleri için kullanılan kauçuk damgalarla onaylamıştır. Bu damgaların tasarımı ve uygulanması farklılıklar gösterebilmektedir. Ayrıca her galeri, müze veya müzayede evinin kendine özgü bir numaralandırma ve etiketleme sistemi de vardır. Eserlere uygulanan semboller sahipler hakkında bilgi verirken eserlerin kronolojik ve coğrafi dolaşımlarını da tanımlayabilmektedir.[7]

Sanat merkezlerine gelen eserlere verilen numaralara kayıt numarası da denilmektedir. Kayıt numarası, eserin edinildiği zamanı/tarihi içerebilmektedir. Örneğin British Museum'da bulunan kayıt numarası "2000,0930.20" olan bir eserin 2000 yılında müzeye geldiği kayıt numarasının ilk bölümünden anlaşılabilmektedir.

Görsel 3: ***Christie's koleksiyonundaki bir tablonun arkası***

(https://www.christies.com/features/what-to-look-for-on-the-back-of-a-painting-12542-3.aspx?sc_lang=en)

7 "Provenance: A Forensic History of Art". https://kam.illinois.edu/resource/provenance-forensic-history-art [Erişim tarihi: 25.02.2024]

Bir diğer örnekte XIX. yüzyılın başlarından itibaren tabloların arkasını bir envanter numarasıyla işaretleyen Christie's, başlangıçta bu sayıları bir şablon yardımıyla siyah mürekkeple yazarken diğer müzayede evleri tebeşir kullanmıştır. Günümüzde, boya ve kalem kullanımı yerine, Görsel 3'teki gibi barkodlu çıkartma uygulaması daha yaygın hâle gelmiştir. Zaman geçtikçe sanatçıların kullandıkları araçlar da değişmeye ve gelişmeye başlamış, sanatçılar, önceleri ahşap paneller üzerinde çalışırlarken, XV. ve XVI. yüzyıllarda tuvale, XVII. yüzyılda ise bakır levhalar üzerine resimler yapmaya başlamışlardır. Bu malzemeler, tedarikçilerinin damgalarını ve etiketlerini, işletmelerinin adlarını/markalarını ve adreslerini içerebilir, bu da bir eserin izini sürerken faydalanılabilecek ipuçlarındandır. Tuvallerdeki sayılar, bir eserin ne zaman ve nerede satıldığını/alındığını, bazen kimin sattığını ve ne kadara satıldığını gösteren verileri içermektedir.

Londra'daki Christie's arşivleri, yaklaşık 250 yıldır sahip olduğu sanat eserlerinin kaydını tutmaktadır. Bu kayıtlar, eserlerin farklı içerikteki bilgilerini bir araya getirmenin yanı sıra, eserin geçmişte farklı sanatçılara atfedilip atfedilmediğine de ışık tutmaktadır. 2013'te Christie's, arkasında "272ER" yazan bir Rembrandt portresini satmıştır. "272ER" kodu, 1928'de Christie's'te yapılan Sir George Lindsay Holford'a (1860-1926) ait bir koleksiyonun müzayedesini ifade eden koddur. Bu koddan tablonun menşeinin, şu anda hepsi müzelerde olan üç Rembrandt eserinin daha sahibi olan, Burlington Güzel Sanatlar Kulübü'nün kurucusu Robert Stayner Holford'a (1808-1892) uzandığı tespit edilebilmiştir.[8]

c. İmza

Sanatçıların eserlerin kendilerine ait olduğunu ifade ettikleri en yaygın kullanılan işaret imzadır. İmza[9]; "*bir kimsenin bir metinde yazılı olanları kabul ettiğini, gördüğünü veya bir şeyin kendisi tarafından yapıldığını göstermek üzere kendi eliyle ve kendine has bir biçimde yazdığı ismidir*". Sanatçılar eserlerine yalnız imzalarını atmakla kalmayıp başka işaretlemeler de ekleyebilmektedir. Örneğin İngiliz sanatçı Ben Nicholson (1894-1982), eserlerinin arka yüzünü imzalamanın, eseri adlandırmanın ve tarihlemenin yanı sıra bazı eserlerine adresini de eklemiştir. Buna benzer bilgiler, uzmanların sanat eserinin ardındaki hikâyeyi oluşturmasına katkı sağlayan önemli bilgilerden olmuştur.[10]

Bir sanatçının eserlerini imzalaması, eserin ona ait olduğunu ifade etme şeklidir. Tamamlanmış bir işin göstergesi olduğu kadar zaman, yer ve ortamın kaydını tutmak için de yaygın olarak kullanılan sanatçı imzaları, sanat üretiminin, lonca sistemlerinden bireysele geçtiği Erken Rönesans döneminde yaygınlaşmıştır.

8 [Olivia Ghosh], "What to Look for on the Back of a Painting: An Expert Guide". (8.11.2022), https://www.christies.com/features/what-to-look-for-on-the-back-of-a-painting-12542-3.aspx?sc_lang=en [Erişim tarihi: 31.07.2024]

9 İmza dilimizde tek ve geniş bir anlamda kullanılıyorsa da Latin kökenli dillerde imza için kullanılan signature, autograph ve holograph kelimeleri, farklı ortamlara farklı amaçlar için atılan imzaya karşılık gelmektedir. Bu bakımdan imza (signature) genel anlamda sadece resmî evraka, otograf(autograph) ise resmî evrak dışındaki ortama atılmaktadır.

10 Jeremy Lewison, "The Early Prints of Ben Nicholson", *Print Quarterly* 2 (1985), s. 114-115.

Sanatçılar tek bir imzaya bağlı kalmadan çeşitli semboller ve varyasyonlar kullanmıştır. Bu varyasyonlar eserleri tarihlendirme çalışmalarında belirleyici olabilmektedir. Örneğin Pablo Picasso (1881-1973), kariyerinin ilk yıllarında (1893-1901) diğer adlarını da kullanarak *P[ablo] Ruiz Picasso*, *P. R. Picasso* veya *Paul Picasso* şeklinde imzalar atarken, Analitik Kübist Dönemi'nde, "sanatın değerini düşürmemek" için tuvallerinin ön yüzlerini imzalamayı tamamen bırakmıştır. Sonraki dönemlerinde ise ünlü altı çizili imzasını benimsemiştir.[11] Pablo Picasso tablosu olduğu düşünülen bir tablo incelendiğinde, eserin hangi Picasso döneminde yapıldığı ve o dönemde hangi imzayı kullandığı incelenerek bir çıkarım yapılabilir. Picasso'nun farklı dönemlerinde ve farklı eserlerinde imza şeklinin değiştiği görülmektedir. Picasso'nun kimi ilk dönem eserlerinde adı ve soyadı bir arada görülürken, kimi resimlerinde daha karmaşık ve el yazısı formunda atılmış bir imza ile karşılaşılmaktadır.

Resimlerin geometrik yapısına uygun olarak imzanın içerisindeki harflerin de giderek geometrikleştiği, kaligrafik bir yapıda olmasına karşın birbirlerinden ayrıştığı ve her bir harfin farklı bir karakter yapısına sahip olduğu analiz edilmektedir. Tek başına yeterli bir kanıt olmasa da sanatçı imzaları eserin orijinalliğini kanıtlama yolculuğunda en etkili başlangıç noktasıdır.[12]

İmzanın sanat eserleri için değerini gösteren bir örnek olarak, bir müzayede satışa sunulan Ressam Hasan Vecihi Bereketoğlu'na (1895-1971) ait olduğu iddia edilen *Barbunya Balıkları* ve *Peyzaj* adlı iki tablo verilebilir. Sanatçının mirasçısı Fatma Derin tarafından sahte olduğunun iddia edilmesiyle 1999 yılında hukuki süreç başlamış ve mahkemenin eserlerin sahte olduğunu tescillemesiyle, imzaların tablodan silinmesine hükmedilmiştir. Bir başka olay ise Şefik Bursalı'ya (1903-1990) ait olduğu iddia edilen eserde yaşanmış ve 2007 yılında açılan davada yine "sahte" sonucu çıkmıştır.[13]

d. Sanatçı Katalogları, Satış ve Sergi Katalogları, Envanter Kayıtları

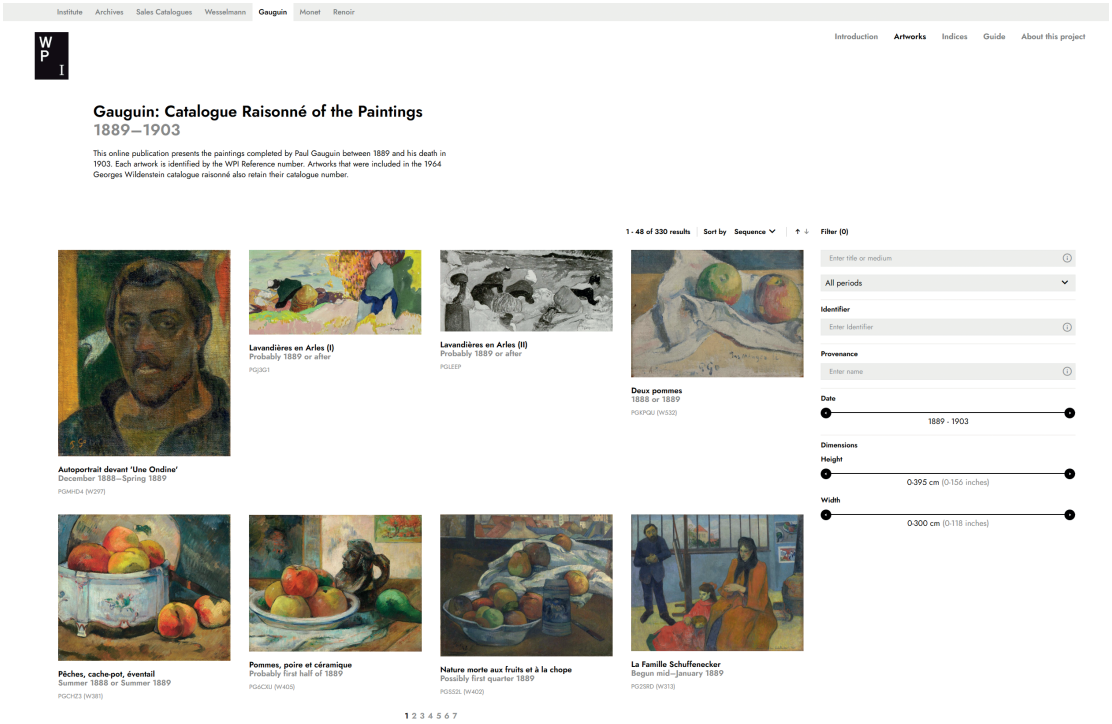
1766'dan beri hizmet veren sanat galerisi Christie's uzmanları, imzaları sanatçı kataloglarından arayarak kontrol etmekte, hatta kimi zaman bir imzanın gelişimine dayanarak bir eserin tarih kapsamını daraltabilmektedir. "[Artist's] Catalogue Raisonné" olarak bilinen bu sanatçı katalogları, bir sanatçının belirli bir ortamda veya tüm ortamlarda, bilinen tüm eserlerinin kapsamlı ve açıklamalı bir listesidir. Bu kataloglar yeni bilgiler elde edildikçe güncellenmesi gerekmektedir. Basılı yayınlarda bu çok zorken günümüzde dijital olarak yayınlanan sanatçı katalogları sayesinde hem bu kaynağa erişim kolaylaşmış hem de her türlü bilgi kolaylıkla

11 Tim McNeese, *The Great Hispanic Heritage: Pablo Picasso*, (New York, NY: Chelsea House, 2006), s. 15-16, 32; John Richardson, *A Life of Picasso Volume I 1881-1906*, (Toronto: Random House of Canada Limited, 2013), s. 85, 106, 109.

12 "7 important things to know about artist signatures", (24.07.2017). https://www.christies.com/features/7-things-to-know-about-artist-signatures-8365-1.aspx [Erişim tarih: 31.07.2024]

13 "Dolandırıcılık sanatı", (12 Mart 2021). https://gazeteoksijen.com/turkiye/dolandiricilik-sanati-16924 [Erişim tarihi: 10.01.2025]

güncellenebilmektedir.[14] Türkiye'de sahte tablo riski en fazla olan ressamlardan biri olan Fikret Muallâ (1903-1967), arkadaşlarına resimlerini hediye etmiş, hatta borçlarını bile tablo yapıp vererek kapatmıştır. Sanatçının 15 bin eser yaptığı söylense de güvenilir bir sanatçı kataloğu olmadığı için Fikret Muallâ imzalı eserlerin ticareti zor olmaktadır.[15]

Görsel 4: ***Dijital bir sanatçı kataloğu örneği/ Gauguin Catalogue Raisonné of the Paintings***

(https://digitalprojects.wpi.art/gauguin/artworks)

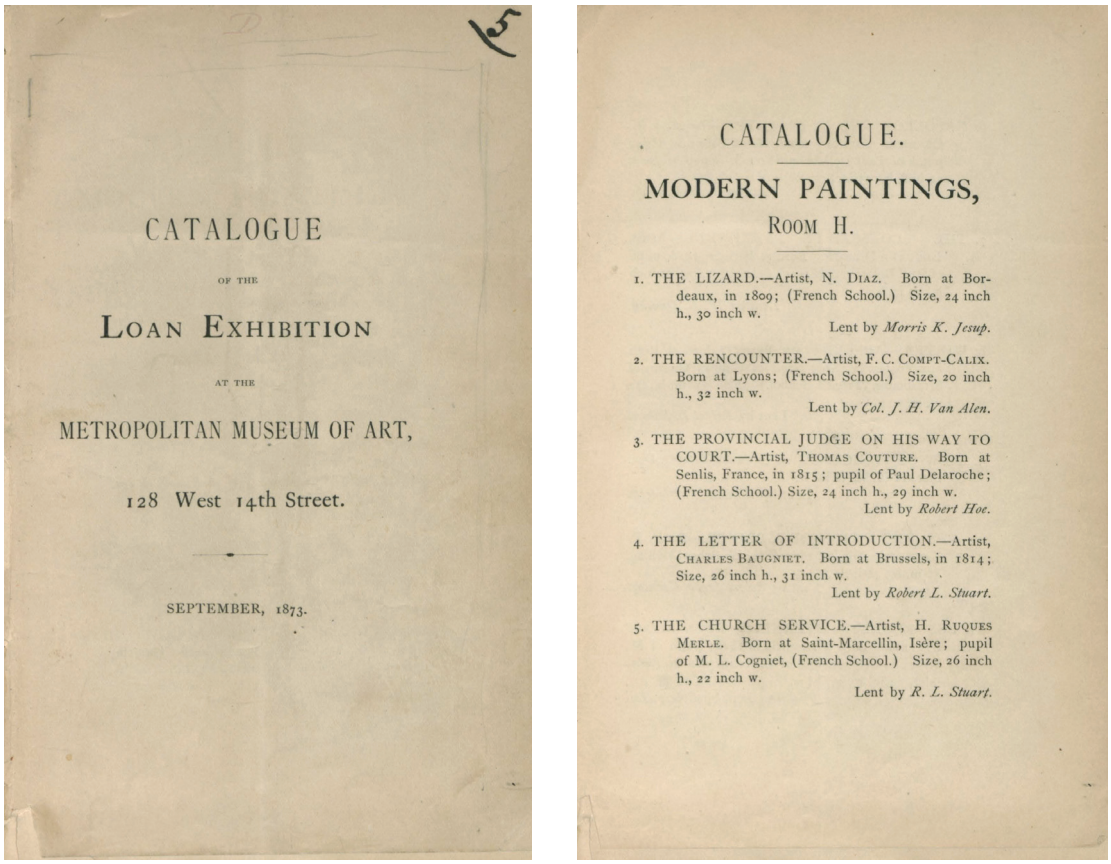
Paul Gauguin'in (1848-1903) dijital olarak hazırlanılıp sunulan kataloğu Görsel 4'teki görülebilir. Burada Gauguin'in 1889 ile 1903'teki ölümü arasında tamamladığı resimleri sunulmaktadır. Her sanat eseri WPI (Wildenstein Plattner Institute) referans numarası ile tanımlanmakta ve 1964'te Georges Wildenstein (1892-1963) kataloğuna dâhil edilen sanat eserleri de katalog numaralarını korumaktadır. Ayrıca katalog başlığına, dönemlerine, tanımlayıcı özelliklerine, provenansına, tarihine, ölçülerine göre filtrelenebilmektedir.

Sergi katalogları, sergileri tanıtmayı, sergilenen eserler hakkında bilgi vermeyi amaçlayan kaynaklardır. Sergi sona erdiğinde, eserler depolara kaldırıldığında veya sahiplerine iade edildiğinde, serginin kaydını tutmak için, fotoğraf, görsel veya tanıtıcı bilgiler içeren kataloglara ihtiyaç duyulmaktadır. Sonradan ortaya çıkan ve orijinalliği doğrulanamayan bir eser, daha önce bir sergide sergilenmiş

14 Michael Findlay, "The Catalogue Raisonnè", In *The Expert versus the object: Judging Fakes and False Attributions in the Visual Arts*, ed. Ronald D. Spencer. (New York, NY: Oxford University Press, 2004), s. 55-59; [Olivia Ghosh], "What to Look for.

15 "Dolandırıcılık sanatı", (12 Mart 2021).

olabilmektedir. Satış katalogları ise daha çok müzayede evleri tarafından yayımlanır ve sanat eserleri ile bunların fiyatlarına dair bilgi veren kitapçıklardır.

CATALOGUE

OF THE

LOAN EXHIBITION

AT THE

METROPOLITAN MUSEUM OF ART,

128 West 14th Street.

SEPTEMBER, 1873.

CATALOGUE.

MODERN PAINTINGS,

ROOM H.

1. THE LIZARD.—Artist, N. DIAZ. Born at Bordeaux, in 1809; (French School.) Size, 24 inch h., 30 inch w.
Lent by *Morris K. Jesup.*

2. THE RENCOUNTER.—Artist, F. C. COMPT-CALIX. Born at Lyons; (French School.) Size, 20 inch h., 32 inch w.
Lent by *Col. J. H. Van Alen.*

3. THE PROVINCIAL JUDGE ON HIS WAY TO COURT.—Artist, THOMAS COUTURE. Born at Senlis, France, in 1815; pupil of Paul Delaroche; (French School.) Size, 24 inch h., 29 inch w.
Lent by *Robert Hoe.*

4. THE LETTER OF INTRODUCTION.—Artist, CHARLES BAUGNIET. Born at Brussels, in 1814; Size, 26 inch h., 31 inch w.
Lent by *Robert L. Stuart.*

5. THE CHURCH SERVICE.—Artist, H. RUQUES MERLE. Born at Saint-Marcellin, Isère; pupil of M. L. Cogniet, (French School.) Size, 26 inch h., 22 inch w.
Lent by *R. L. Stuart.*

Görsel 5: ***Metropolitan Sanat Müzesi Kataloğu***

(https://libmma.contentdm.oclc.org/digital/collection/p15324coll10/id/1271/rec/2)

Görsel 5'te, New York Metropolitan Sanat Müzesi'nin (The Met) 1873'teki sergi kataloğunda, eserler sergilendikleri salona göre ayrılmış ve listelenmiştir. Bu listede eserin adı, sanatçının adı ve sanatçı hakkında kısa bilgiler (doğum yeri, okulu, öğretmeni gibi), eserin ebadı, bağışlayan kişinin adı gibi bilgiler de yer almaktadır. Günümüzde New York Metropolitan Sanat Müzesi katalogları dijital olarak erişime açıktır.

Envanterler genel anlamda müze, galeri ve koleksiyonlarda bulunan sanat eserlerinin basit veya detaylı bir biçimde hazırlanan sistematik sayım ve döküm listeleridir. Envanterler erişimi kolaylaştırmaktan ziyade eserlerin provenansı, bulunduğu yer (depo, salon), fiziksel özellikleri, miktarı, sağlama kaynağı/sağlama metodu, gibi bilgileri tablolar şeklinde açıklayan daha çok yönetsel gereksinimlere cevap veren araştırma araçlarıdır. Bunlar, tanımlamaya yönelik sistematik ve analitik bilgiler içermesi nedeniyle kılavuz, katalog, plan ve listelerin hazırlanmasında kullanılabilmektedir.[16]

16 *Müze Ulusal Envanter Sistemi (MUES) Envanter Modülü Yaygınlaştırma Çalışmaları 1 No'lu Açıklama Kılavuzu*, haz. Hakan Melih Aygün ve Nurdan Atalan Çayırezmez. https://zenodo.org/records/6470834 [Erişim

Envanter bir yerdeki değerli kabul edilen nesnelerin kayıt altına alındığı liste olarak tanımlanabilir. Envanter kaydı tutmak, kayıpların tespiti ve nesnelerin yerinin bulunmasında büyük önem taşımaktadır. Her kurum, değerli gördüğü nesneleri belli kurallar çerçevesinde envanterine kaydetmelidir. Günümüzde, hazırlanan envanter kayıtlarında, eserin numarası, ismi, sanatçısı, türü, boyut ve teknik bilgileri, şu anki konumu veya kimde olduğu, eserin üzerindeki belirleyici özellikler (etiketler, damgalar vb.), eser satıştaysa fiyatı, satın alındıysa satın alınma bilgileri ve fiyatı gibi bilgilerin yanı sıra eserin bir fotoğrafının da yer alması gerekmektedir.

e. Fotoğraflar

Günümüzde en çok tercih edilen kayıt yöntemlerinden biri olan fotoğraflar, provenans araştırmasında da yardımcı olmaktadır. Camera Obscura ile 1826 yılında kaydedilen ilk fotoğraftan beri fotoğraf makineleri sıkça kullanılmış günümüzde ise cep telefonları sayesinde kolaylıkla ulaşılabilir hâle gelmiştir. Bu görüntüleme tekniğinin "anın kaydedilmesi" özelliği, zaman içerisinde nesnedeki değişimleri ortaya koyabilme kapasitesi nedeniyle güvenilir bir teknik ve destek materyali olanak kabul görmüştür. Fotoğraflar uzun bir dönemdir sanat müzeleri, galeriler ve kişisel koleksiyonların envanter bilgilerinin görsel kanıtları olarak kullanılmaktadır.[17]

Gerek bir sanat eserinin üretiminin hemen ardından eseri kayıt altına almak için çekilen fotoğraflar gerekse daha eski eserlerin bilerek ya da bilmeyerek çekilen fotoğrafları provenans araştırmasında önemli kaynaklar olmaktadır. Örneğin bir sanat tüccarı olan René Gimpel'in (1881-1945) sahip olduğu eserlerden üç André Derain (1880-1954) tablosunun II. Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında çalındığını ortaya çıkarmak için Gimpel'in Paris'teki oturma odasında çekilen fotoğraf delil hâline gelmiştir. Gimpel'in eserleri kendi isteğiyle satmadığını ise aile arşivinde bulunan Gimpel'in hizmetçisine yazdığı bir mektup ortaya çıkarmıştır.[18]

f. Miras Kayıtları, Bağış Sözleşmeleri

Provenans araştırmasında karşılaşılan zorluklardan biri de aile soylarındaki karışıklık ya da belirsizliklerdir. Sanat eserleri, satın alma ve bağış dışında, miras yoluyla da kamuya açık herhangi bir belgeye gerek kalmadan el değiştirebilir. Koleksiyoncu, bir vasiyetname bırakmadığında, tüm mirası yasal mirasçılarına geçmekte ve sanat eserleri de birer eşya olarak bu mirasın bir parçasını oluşturmaktadır Eserin mülkiyeti hakkında şüpheler oluşmaması için özel hukuk hükümleri gereğince miras kayıtları çok önemlidir. Eserin sahipleriyle ilgili bir araştırma yapılırken miras kayıtlarını da önemsemek gerekmektedir. Ayrıca eğer bir eser bir

tarih: 11.05.2024]; Fatih Rukancı, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar, *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, (Ankara: Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2021), s. 92.

17 Costanza Caraffa, "Photographs as Documents/Photographs as Objects: Photo Archives, Art History and the Material Approach", *Collection and Curation* 37 (2018), s. 146.

18 Aurore Laborie, "One Family's Battle to be Reunited with Art Looted by the Nazis", *CNN Style*, (2.11.2023). https://edition.cnn.com/style/gimpel-family-art-restitution-france-nazis/index.html [Erişim tarihi: 20.12.2023]

kuruma bağışlandıysa, bağışlayan kişi ve bağışlanan kurum arasında bir sözleşme imzalanmalı ve bu sözleşme saklanmalıdır.

g. Gazete Kupürleri

Gazete kupürleri yalnızca kişiler için değil, aynı zamanda kamu ve özel kurumlar için de önemli birer tarihi, bilimsel ve kültürel değere sahip arşiv malzemesi olabilirler. Yerel veya ulusal gazetelerde çıkan haberler, kurum veya olaylar için siyasi ve ekonomik konularda manevi, tarihî ve/veya kanıtsal belge niteliği taşıyabilmektedir. Aynı şekilde bireyler için de benzer bir öneme sahip olabilmektedir.

Bu kaynaklar sanat eserlerine ilişkin provenans araştırması yaparken başvurulabilecek retrospektif kaynaklardan biridir. Bir sanat eserinin provenansını araştırırken eserin oluşturulduğu dönemdeki gazete ve dergilere başvurulabilmekte ve böylelikle sanat eserlerinin sahipleriyle ilgili kuşkular giderilmeye çalışılmaktadır. Örnek olarak, *Bakire ve Çocuk Aziz Augustine'le, Vaftizci Yahya, Monica ve Tolentinolu Nicholas (The Virgin and Child with Saints Augustine, John the Baptist, Monica, and Nicholas of Tolentino)* adlı tablonun provenans araştırmasında, bu tablonun arka yüzündeki katalog, küratöryel kayıtlar ve etiketler, eserin XX. yüzyılda bir erkek ve dört kadına ait olduğunu göstermektedir. Soy araştırması ve New York basınının magazin ve cemiyet hayatına ilişkin gazete kupürleri sayesinde, bu dört kadının aslında tek bir kişi olduğu ve bu koleksiyoncunun birbirini izleyen evlilikleri ve boşanmaları sonucunda adının değiştiği ortaya çıkarılmıştır.[19]

h. Sigorta Kayıtları, Orijinallik Sertifikaları, Restorasyon Raporları

Sanat eserleri koleksiyoncular, sanatçılar ve sanat galerileri/müzeleri tarafından sigortalanmaktadır. Sanat eserinin değerinin belirlenmesinde ve korunmasında büyük öneme sahip olan sigorta kayıtları, aynı zamanda bir sanat eserinin orijinalliğini kanıtlamak için başvurulacak resmî belgelerdendir. Ayrıca, sanat galerilerinin satın alımlar sırasında sunduğu orijinallik sertifikaları ve restorasyon geçiren eserlerin restorasyon raporları da aynı derecede önemli kayıtlardır. Bu belgeler hem eserin geçmişini hem de mevcut durumunu doğrulamak açısından kritik rol oynamaktadır.

2. Araç, Ekipman ve Teknikler

Sanat eserlerinin provenans araştırmasında kullanılan teknik yöntemler, eserin orijinalliğini ve tarihsel bağlamını kanıtlamak açısından kritik bir rol oynar. Radyokarbon tarihlendirme, organik malzemelerin yaşını belirlemede oldukça etkili bir yöntemdir; ancak, bu tekniğin yalnızca 1950 öncesi eserler için kullanılabildiği ve eser üzerinde mikroskobik dahi olsa bir hasar yaratabileceği unutulmamalıdır. Benzer şekilde, grafoloji, yalnızca imza doğrulama amacıyla değil, sanatçının yaşamındaki duygusal ve teknik değişimlerin anlaşılmasında da kullanılabilir. Bu

19 "Provenance: A Forensic History of Art". [Erişim tarihi: 25.02.2024]

tekniklerin her biri, sanat eserlerinin daha geniş bir bağlamda değerlendirilebilmesini sağlayarak hem akademik hem de pratik uygulamalar açısından önemli katkılar sunar.

(a) Grafoloji

(b) Mikroskop, UV (morötesi) ışını, X ışını (röntgen)

(c) Radyokarbon tarihlendirme

a. Grafoloji

Grafoloji, kişilerin el yazılarından karakterlerinin analiz edilmesine ilişkin çalışmalar yapan bir bilimdir. Kişiler yaşadıkları olayların psikolojik etkilerini uzun süre üzerlerinde taşıyabilirler, bunları yazıya döktüklerinde veya resmettiklerinde ise dışarıdan anlaşılamayan bu etkilerin yansımaları "görünür" hâle gelebilir. Grafoloji bu etkileri ortaya çıkarmasının yanı sıra yazı ve çizimlerle kaydedilenlerin o kişiye ait olup olmadığını ve bunu nasıl bir ruh hâli içerisinde yaptığını inceler.[20] Sanatçılar, hem yaptıkları eserleri imzalamak hem de yazılı iletişim için kullandıkları ve zaman içerisinde belirli bir karakteristiğe kavuşan imza ve el yazısı kullanırlar. Bu metin unsurları eserin provenansı için önemli bir kanıt niteliğindedir. Bu bağlamda grafoloji özellikle eserin kime ait olduğu ve sahte olup olmadığı konularında şüphelerin giderilmesi için belge inceleme uzmanları, sanat uzmanları ve kriminologlara önemli avantajlar sağlayan teknikler barındırır. Grafoloji temelde yazı örneğinin ayırt edilmesi ve yorumlanmasıdır. Grafolojik bir inceleme, yazı örneğini bir bütün olarak gözden geçirme, analiz etme, yorumlama ve sentezleme aşamalarından oluşmaktadır.[21] Yazı ve/veya çizi sahibinin belirlenmesinde kullanılan en önemli kanıt dana önceki bölümlerde de değinilen imzadır. Sanatçıların özellikle de ressamların ortaya koydukları eserleri imzalamaları rutin bir davranış ve aidiyetlik/mülkiyet emaresi olmasının yanı sıra yasa dışı kullanılabilecek bir iz de olabilmektedir. Sanat eseri koleksiyonu ve ticaretinde sanatçıların maddi değeri yüksek yapıtlarının sahteleri/kopyaları veya onlara ait olmayan eserlerin üretimi gibi yasal olmayan girişimlerde imza sahteciliği/taklitçiliği sıklıkla rastlanan bir suçtur. Bahsedilen sahtecilik girişimleri uzun zamandır sanat çevrelerini daha dikkatli olmaya ve bilimden azami derecede faydalanmaya itmiştir.

Ressam, eserinde başka bir ressamın imzasını kullanıyorsa bunda kasıt aranmakta ve bu kişilere sanatçı değil sahtekâr denilmektedir. Bu konuya verilebilecek en iyi örneklerden biri John Myatt'tır (1945 -). Myatt, çocukluğundan beri resim yapan bir öğretmendir, ancak iki çocuğunu yalnız büyütmenin zorlukları nedeniyle sahteciliğe başlamıştır. Başlangıçta dolandırıcılık amacı olmasa da müşterilerinden biri olan John Drewe (1948 -), kübist sanatçı Albert Gleizes'in (1881-1953) bir

20 İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Grafoloji, Konusu, Metodu, Prensipler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 12 (1954): s. 133-135.

21 Nursu Marmara, *Elyazısının Kişiye Ait Olup Olmadığını Belirleyen Grafik Göstergeler*. (Doktora Tezi). (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), s. 19-22, 36-44.

eserinin kopyasını Christie's aracılığıyla 25.000 İngiliz sterlini karşılığında satıp, paranın yarısını Myatt'a verdiğinde, John Myatt bu işten kazanç elde edebileceğini fark etmiş ve sonraki birkaç yıl içinde yaklaşık 200 sahte eser üretip satmıştır.[22] Myatt ve Drewe'in sahteciliği ortaya çıksa da daha önce bu eserlerden bazıları önemli müzelerin koleksiyonlarına dâhil edilmiş, müzelerin kurumsal güvenilirliğini de sarsmıştır. Bu tür sahtecilikleri tespit etmek için grafolojiden yararlanılmaktadır. Grafoloji, her el yazısının benzersiz ve kopyalanamaz olması ilkesine dayanmaktadır. Ayrıca el yazısı, kişinin yaşadığı olaylardan izler taşıyabileceği için kişinin karakterini de yansıtabilir. Grafoloji; psikolojik, hukuki incelemeler, tıp, ticaret gibi birçok farklı alanda kullanılabilmektedir. Özellikle hukuki incelemelerde davaya konu olan olaydaki el yazısı ya da imzanın bahsi geçen kişiye ait olup olmadığını tespit etmek için kullanılmaktadır.[23]

Grafoloji uzmanları sahte imzaları tespit ederken çeşitli unsurlara dikkat etmektedir. Örneğin, sahte imzalarda genellikle kendi adını imzalayan birinden beklenmeyecek kadar yavaş, daha kasıtlı bir tavır bulunmaktadır. Ayrıca bir sanatçının, eserlerini normalde imzalayıp imzalamadığını bilmek de sahteciliği anlamada büyük önem taşımaktadır. Örneğin; Stanley Spencer (1891-1959) veya Christopher Wood (1901-1930) eserlerini imzalamayan sanatçılardandır. Bazen bir eserin imzalı olmaması, imzalı olmasına tercih edilebilmektedir.[24]

b. Mikroskop, UV Işını, X Işını

Sahteciliği belirleyebilmek için genellikle mikroskop, ultraviyole (UV-morötesi) ışını, X ışını (röntgen) gibi deneysel yöntemler de kullanılmaktadır. Bu yöntemlerle kanvas, tuval ve boya üzerine derinlemesine incelemeler yapılabilmektedir. Kullanılan malzemelerin sanatçının yaşadığı dönemde mevcut olmadığı, tuvaldeki örnek çizimler, eserin eskizleri, katmanlarının tespiti gibi birçok faktör göz önünde bulundurularak araştırmalar yapılmaktadır.

Teknoloji/teknik ekipman yardımıyla yapılan deneysel analizler temel olarak, tablonun yüzey incelemesi, arka plan veya boyanın alt katmanlarının analizi ve çeşitli tekniklerle yapılan gövde incelenmesinden oluşmaktadır. Yüzey incelemesi için optik mikroskop ve UV ışını yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu yöntemler, eski tablolarda görülen çatlak, kırık, çizik ve kesik gibi hasarların gerçek olup olmadığının belirlenmesini sağlamaktadır. Tablo eskiyse, doğal vernik katmanları güçlü bir şekilde floresan ışığı yayacak, ancak rötuşlu bir tablo çok zayıf bir şekilde floresan ışığı yayacak veya hiç floresan ışığı yaymayacaktır.

Örneğin Peter Paul Rubens'in (1577-1640) *Gerbier Ailesi* adlı tablosunda yapılan boya analizlerinde, tarihsel olarak hatalı yapay mavi renk içeren cilalar bulunduğu

22 Mark Honigsbaum, "The Master Forger". *The Guardian*. (8.12.2005) https://www.theguardian.com/artanddesign/2005/dec/08/art [Erişim tarihi: 31.07.2024]

23 Ayşegül Gökmener, *Grafoloji ve Personel Seçimi*. (Yüksek lisans tezi). (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s. 15.

24 "7 important things to know about artist signatures", (24.07.2017).

ispat edilmiştir. UV ışınıyla yapılan incelemede, bu yapay mavi boyanın bulunduğu bölgelerin tablonun geri kalan kısmına kıyasla çok daha az floresan ışık yaydığı ortaya çıkmış ve bu da tablonun rötuşlandığını teyit etmiştir. Özellikle ekonomik zorluklar nedeniyle bir tuvali birçok kez kullanmak zorunda kalan ressamların eserlerinde X-ışınları kullanılarak tablonun altındaki diğer resim ortaya çıkarılmaktadır. Bu tür yöntemlerle elde edilen sonuçlar, sanat eserinin orijinalliğini kanıtlamada çok değerli deliller sağlamaktadır.[25]

Ülkemizin portre çalışmalarıyla tanınan ressam ve hattatlarından Feyhaman Duran (1886-1970)'ın[26] Deniz Müzesi'nde bulunan *Barbaros Hayrettin Paşa* tablosunu adı henüz belirlenemeyen İtalyan bir ressamın Chicago Sanat Enstitüsü'nde sergilenen (Art Institute Chicago) *Sinan the Jew and Hayreddin Barbarossa* adlı eserinden esinlenerek yapmış olabileceği iddia edilmiştir. Bu iki eser arasındaki benzerliğin fark edilmesi ile yapılan araştırma sonucunda ulaşılan sonuç Deniz Müzesi yetkilerince "*Ressam Feyhaman Duran'ın tablosunda Barbaros Hayreddin Paşa'yı neden tek başına resmettiği düşündürücüdür. Ressamın tabloya Paris'te tesadüf etmiş olabileceği, fotoğrafik portre anlayışıyla sadece Barbaros Hayreddin Paşa'yı resmetme amaçlı bir çalışma ortaya koyduğu değerlendirilmiştir. İki resim yan yana getirildiğinde Barbaros'un bir fotoğraf benzerliğinde resmedildiği gözlemlenebilir*" şekilde değerlendirilmiştir. Tablo için değerlendirmelerde bulunan sanat tarihçisi Prof. Dr. Z. Kenan Bilici ise asıl eser olarak kabul gören Chicago Sanat Enstitüsü'ndeki eserin döneminin belirlenmesi için X-ray testi yapılması gerekirse eser üzerinden patina alınıp inceleme yapılması gerektiğini belirtmiştir.[27]

c. Radyokarbon Tarihlendirme

Radyokarbon tarihlendirme yöntemi, resimde kullanılan malzemenin türü (bitkisel, hayvansal), eserin üretim tarihi, parşömen veya kanvasın yeniden kullanılıp kullanılmadığını belirlemek için kullanılan önemli bir tekniktir.[28]

ABD'nin 1846'dan beri hizmet veren önemli sanat galerilerinden Knoedler & Company, 2011 yılında büyük bir sahtecilik skandalıyla gündeme gelmiştir. Yaklaşık 15 yıl boyunca satılan eserlerden, değeri toplam değeri 80 milyon doları bulan birçok sahte eser ortaya çıkmıştır. Bu eserler, kendisini aracı olarak tanıtan Glafira Rosales'in, Knoedler'ın direktörü Ann Freedman'a (1949 -) sattığı eserlerdir. Ancak bu eserler aslında Çinli göçmen Pei-Shen Qian (1940 -) tarafından yapılmış ve Mark Rothko (1903-1970), Jackson Pollock (1912-1956) ve Robert Motherwell (1915-1991) gibi ünlü soyut dışavurumcu Amerikalı sanatçıların imzaları taklit edilerek,

25 Jehane Ragai, "The Scientific Detection of Forgery in Paintings", *Proceedings of the American Philosophical Society* 157 (2013), s. 166.

26 Fatma Yavuz, "Türk Resminin Portre Üstadı: Feyhaman Duran". *El Sanatları* (23, 2017), s. 52-53.

27 Murat Gürgen, "Oramiral Bülent Bostanoğlu Ünlü Barbaros Tablosunun Sırrını Çözdü", *Habertürk* (5 Şubat 2017).; Klinger, Linda Susan, Julian Raby: "Barbarossa and Sinan: A Portrait of Two Ottoman Corsairs From The Collection of Paolo Giovio", *Arte Veneziana e Arte Islamica Provincia di Venezia*, 1989, s. 47-59.

28 Irka Hajdas, Lucio Calcagnile, Mihaly Molnár, Tamás.Varga and Gianluca Quarta, "The Potential of Radiocarbon Analysis for the Detection of Art Forgeries", *Forensic Science International*, 335 (2022), s. 1.

onların eserleriymiş gibi satılmıştır. Ann Freedman tabloları satın alırken uzmanlara danıştığını ve eserdeki imzanın bahsi geçen sanatçıya ait olduğu onayını aldığını bu yüzden de eserlerin orijinal olduğuna inandığını ve kesinlikle dolandırıcılık yapmadığını savunmuştur. Sahtecilik skandalı ekonomist Pierre Lagrange'ın (1962 -), Knoedler & Company'den satın aldığı eserin değerini tespit etmek için, tabloyu laboratuvar ortamında uzmanlara test ettirmesiyle ortaya çıkmıştır. Tabloda kullanılan boyanın, eserde imzası bulunan sanatçının yaşadığı tarihlerde kullanılmadığı gibi birçok önemli detayı ortaya çıkaran bu araştırmayla, koleksiyoner galeriye dava açmıştır. Bu davanın duyulmasıyla, sahte eser satın alan diğer koleksiyoncular da mahkemeye başvurmuş, uzun bir tarihi olan Knoedler & Company finansal bir krize girmiş ve ardından kapanmıştır.[29]

Ülkemizde buna benzer basına da yansıyan dikkat çekici bir vaka örnek olarak verilebilir. 14 Nisan 2005'te İstanbul Modern'de düzenlenen bir retrospektif sergide yer alan Fikret Muallâ'nın 241 eserlerinden bazılarına yönelik "sahte" iddiaları olmuş, serginin, küratörlerin ve serginin düzenlendiği galerinin güvenilirliğine yönelik şüpheler olmuştur. 14 Nisan - 25 Ağustos 2005 tarihleri arasında açık kalan sergide yer alan sanatçıya ait eserlerin bazılarının nereden geldiğinin kimden alındığının belli olmaması yani provenansının belirsizliği şüphelere neden olmuştur. İddialara ilişkin galeri sahipleri, koleksiyonerler ve uzmanların eserlerin orijinalliğe ilişkin görüşleri, eserlerin sergilenmeden önce laboratuvarda X-ray ve radyokarbon testi uygulanmasının gerekliliği yönünde olmuştur. Ancak özellikle nesnenin yaşının –sanatçının faal olduğu yıllar göz önüne alınarak– kanıtlanmasında kullanılan radyokarbon testinin yakın tarihli eserler için değil daha eski olduğu tahmin edilenler için faydalı olabileceği belirtilmiştir.[30]

3. Yayınlar ve Uzman Görüşleri

Bir provenans araştırmasında arşiv belgelerinin yanı sıra sanat eserlerinin farklı bileşenlerini; yöntem, ekol ve tekniklerini ele alan monografl ar, belirli bir sanat dalı üzerine yoğunlaşmış araştırmaların yorum ve eleştirilerini içeren süreli yayınlar ve bu yayınlara erişimi sağlayan danışma kaynakları da kullanılmaktadır.

Sanat dünyasında, belirli sanat akımları veya sanatçılar üzerinde uzmanlaşmış kişiler bulunmaktadır. Bu kişiler otorite hâline gelerek ve sanat eserlerinin orijinalliği üzerine araştırmalar yaparak bir nevi ekspertizlik hizmeti sunmaktadır. Bazı uzmanlar, bir sanat eserinin gerçekten sanat eseri mi yoksa sadece bir resim mi olduğu konusunda da otorite hâline gelmiştir. Flaman ressam Pieter Brueghel (1525-1569), birçok önemli eser üretmiş ve yaşadığı dönemde büyük ilgi görmüştür. Ancak, günümüzde yalnızca 45 civarında imzalı tablosu bilinmektedir. Pieter Brueghel'in imzalı resimleri nadiren satışa sunulmaktadır. Oğul Pieter Brueghel

29 Avrich Barry. *Made You Look: A True Story About Fake Art* [2020]. Netflix. https://www.netflix.com/title/81406333 [Erişim tarihi: 16.08.2024]

30 Fikret Muallâ Retrospektifi, https://www.istanbulmodern.org/sergi/gecmis/fikret-mualla-retrospektifi [Erişim tarihi: 10.01.2025]; "Mualla sergisinde bilirkişi tartışması", *Milliyet* (1 Haziran 2005).

(1564-1638) ise babasının eserlerine olan talebi karşılamak amacıyla bir atölye kurmuştur. Bu atölyeden çıkan eserler ise genellikle değişken kalitede olup herhangi bir imza taşımamaktadır. Pieter Brueghel, bu kopyacı konumundan dolayı babasının ününe ulaşamamıştır. Arşiv kayıtları da oğul Brueghel'in çalışmalarının düşük fiyatlara satıldığını göstermektedir. Baba Brueghel'in eserlerinin nadirliği ve neredeyse satın alınamaz olması sebebiyle atölyede üretilen binlerce eser, sanatseverlerin talebini bir şekilde karşılamıştır. XVIII. yüzyıl sonlarında ve XIX. yüzyılda kopya eserlerin kötü ünü Genç Brueghel'in eserlerinin fiyatlarını da olumsuz etkilemiştir. Ancak XX. yüzyılın ikinci yarısında Genç Brueghel'in eserlerine bakış açısı tamamen değişmiş, eserler akademisyenler tarafından ilgiyle incelenmeye başlanmıştır. Oğul Brueghel'in eserleri daha geniş bir tanınırlığa kavuşmuş ve Brueghel için çeşitli sergiler düzenlenmeye başlanmıştır. Ardından da sanatçının tüm eserlerini barındıran, içinde 1.500 kayıt olan iki ciltlik *Catalogue Raisonné* yayımlanmıştır. Akademik ekspertiz ve uzmanlık sayesinde Genç Pieter Brueghel'in eserlerinin maddi değeri de artmıştır. Bu da göstermektedir ki sanat eserleri farklı dönemlerde veya farklı kişiler tarafından yeniden değerlendirildiğinde maddi değerlerinde de değişikler yaşanmaktadır.[31]

1990'lı yılların başında düzenlenen bir İvan Ayvazovski (1817-1900) sergisinde sergilenmek üzere Türkiye'nin en önemli koleksiyonerlerinin 50 eseri incelemek üzere Rusya'dan gelen bir uzman, bu tablolardan sadece 13'ünün gerçek Ayvazovski eseri olduğunu tespit etmiş ve sergi sadece 13 eserle açılabilmiştir. Bir diğer sahtecilik olayı olarak Cevat Hamit Dereli'nin (1900-1989) tablosu üzerinden yapılan sahtecilik, izlenen yöntem açısından örnek olarak gösterilebilir. Sahtekârlar, ressamın *Balık Satıcıları* adlı tablosundan yola çıkarak iki yeni tablo üretmiş. Bu iki tablo daha sonra bir müzayedede *Balıkçılar* adı ile satışa çıkarılmıştır. Tabloların sahte oldukları fark edilmesiyle tablolar müzayededen çıkarılmıştır.[32]

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışma, sanat eserlerinin provenans araştırmalarında arşiv belgelerinin kritik önemini vurgulayarak, bu süreçte kullanılabilecek belge türleri, yöntemler ve teknikler hakkında kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Literatüre yaptığı en önemli katkılardan biri, provenans araştırmalarında kullanılabilecek belgeleri sistematik bir şekilde sınıflandırmasıdır. Ayrıca, grafoloji, radyokarbon tarihlendirme ve UV ışını gibi tekniklerin uygulanabilirliğine dair öneriler sunarak, akademik ve pratik alanlarda bu yöntemlerin daha etkin kullanılmasına zemin hazırlamaktadır.

Uygulama alanlarına yönelik olarak, sanatçıların, koleksiyoncuların ve sanat galerilerinin belge oluşturma ve saklama süreçlerinde sorumluluklarını artırmaya yönelik öneriler geliştirilmiştir. Sanat eserlerinin kaynağını ve orijinalliğini

31 Victor Ginsburgh, Anne-Sophie Radermecker, and Denni Tommasi, "The Effect of Experts' Opinion on Prices of Art Works: The Case of Peter Brueghel the Younger", *Journal of Economic Behavior & Organization*, 159 (2019), s. 38.

32 "Dolandırıcılık sanatı", (12 Mart 2021).

belgelemek için sanatçıların eserlerini imzalamaları, kapsamlı bir envanter kaydı tutmaları ve eserle ilgili tüm belgeleri organize bir şekilde arşivlemeleri gerektiği vurgulanmıştır. Benzer şekilde, sanat galerilerinin, sergilerden ve satışlardan geriye kalan belgeleri düzenli bir şekilde saklaması ve her eser için orijinallik sertifikası sunması, provenans araştırmalarını daha etkili hâle getirecektir.

Sanat eserlerinin provenansının belirlenmesinde arşiv belge ve kayıtlarının kullanılması, bu materyalin kanıt değerinin kullanıldığı farklı bir alanı ifade etmektedir. Arşiv belge ve kayıtlarına atfedilen "delil olma" niteliği, sanat eserlerinin sanatsal değerinin güvenilirliği ile koleksiyon nesnesi olabilme potansiyeline yönelik somut göstergelerin yorumlanmasına destek verebilmektedir.

Arşiv oluşturma ve yönetme kültürü, kişisel ve kurumsal belge varlıklarının karşılaşılan sorunların çözümünde kullanılması gerekliliğinden ortaya çıkar. Resmî işlemler ve gereksinimler sonucunda üretilen ve/veya alınan belgeler ve tutulan kayıtlar, kişi ve kurumların sosyal ve ekonomik hayatlarında belirleyicidir. Bu alanlardan biri de sanat ve sanat eserleridir. Sanat eserlerinin koleksiyon nesnesi olarak değer kazanması, her bir parçanın orijinalliğinin önemini artırmıştır. Sahte veya kaynağı/provenansı şüpheli parçalar, bütünün değerini düşürebilecek ciddi bir sorun olabilir. Bu nedenle her bir koleksiyon parçası sanat eserinin provenansının mümkün olduğunca esere ilişkin belge ve kayıtlarla araştırılıp doğrulanması veya en azından şüphelerin kaldırılması gerekir.

Kişisel bir faaliyet olan sanat eseri koleksiyonculuğu, son yüzyıldır yatırım amacıyla da yapılmaya başlamıştır. Böylelikle koleksiyon parçalarının maddi değerinin belirlenmesi koleksiyonu oluşturan eserlerin orijinalliği ve koleksiyona katılıncaya kadarki hikâyesine bağlıdır. Teklik, orijinallik, fiziksel kondisyonun yeterliliği, yasal yollarla elde edilmiş olma gibi kriterler, sanat eserinin provenansı için de önemli bilgiler içerir.

Sanatın sosyo-kültürel ve ekonomik ilişkileri de diğer insan ilişkilerinde olduğu gibi bileşenlerince –sanatçı, sanat eseri uzmanı, müze– kayıt altına almaya çalışılır. Sanat eseri ve sanatçının merkezde olduğu bu belgeleme süreci, sanat eserine ilişkin ticari ve hukuki dayanakları somutlaştırmanın yanı sıra provenansına ilişkin büyük oranda güvenilir olmasına da yardımcı olabilir.

Sanat eserlerinin orijinalliği hem sanatsal hem de maddi anlamda önem taşımaktadır. Eserlerin orijinalliğinin tespitinde arşiv belgelerinin önemli payı bulunmaktadır. Bir sanat eserinin provenans araştırmasında arşiv kayıtları ve belgelerinden, çeşitli araç, ekipman ve tekniklerden, çeşitli yayın ve uzman görüşlerinden yararlanılmaktadır.

Provenans araştırmasında kullanılan arşiv kayıtları ve belgeler; sanatçı mektupları, günlükleri, defterleri, sanatçı katalogları, satış katalogları, sergi broşür ve afişleri, envanter kayıtları, çerçeve ve tuvaldaki işaretler, damgalar ve etiketler, fotoğraflar, miras kayıtları, bağış anlaşmaları, gazete yazıları, orijinallik sertifikaları, sigorta kayıtları, restorasyon raporları olabilmektedir. Provenans araştırmasında grafoloji, mikroskop, ultraviyole, X-ray, radyokarbon tarihlendirme gibi yöntemler de kullanılabilmektedir.

Bir sanatçının eserlerini imzalaması, eserin ona ait olduğunu ifade etme şeklidir.

Gelecekte provenans araştırmalarının daha sağlıklı yapılabilmesi için sanatçıya, koleksiyonere, sanat galerileri ve sanat merkezlerine sorumluluk düşmektedir. Bu bağlamda söz konusu bileşenlere ilişkin öneriler aşağıdaki gibidir;

Bir sanatçının eserlerini imzalaması, eserin ona ait olduğunu ifade etme şeklidir.

Gelecekte provenans araştırmalarının daha sağlıklı yapılabilmesi için sanatçıya, koleksiyonere, sanat galerileri ve sanat merkezlerine sorumluluk düşmektedir. Bu bağlamda söz konusu bileşenlere ilişkin öneriler aşağıdaki gibidir;

- Sanatçılar için;

  - ❖ Eserlerinde şaibe olmaması için bütün eserlerini imzalamalı veya kendilerini tanıtabilecek işaretler bırakmalıdır.
  - ❖ Ürettikleri her bir esere isim vermeli veya numaralandırmalı ve basit bir envanter kaydı tutmalıdır. Bu kayıtta eserin fotoğrafı, ismi, boyut ve teknik bilgilerinin yanı sıra nerede/kimde olduğu, satılmış veya hediye edilmişse ona ilişkin bilgiler de yer almalıdır.
  - ❖ Sanat malzemelerini aldıkları yerlerin ve harcamalarının kaydını tutmalıdır.
  - ❖ Eserlerini sigortalattıysa buna ilişkin belge ve kayıtları saklamalıdır.
  - ❖ Eser üzerinde herhangi bir restorasyon işlem yapıldıysa, restorasyon raporu tutulmalı ve bu raporları saklamalıdır.

- Koleksiyonerler için;

  - ❖ Bir sanat eseri alırken özellikle güvenilir bir aracı kurumdan, sanat galerisinden, müzayede evinden veya sanatçının doğrudan kendisinden satın almayı tercih etmelidir.
  - ❖ Satın aldıkları eserin orijinalliğini belirten belgeleri eserle beraber almalı ve saklamalıdır.
  - ❖ Aldıkları sanat eserlerini sigortalattıysa buna ilişkin belge ve kayıtları saklamalıdır.
  - ❖ Eser üzerinde herhangi bir restorasyon işlem yapıldıysa, restorasyon raporu tutulmalı ve bu raporları saklamalıdır.

- Sanat galerileri ve sanat merkezleri için;

  - ❖ Ticari birer işletme olarak kanunen tutmakla yükümlü oldukları belgelerin ve defterlerin yanı sıra her galeri, koleksiyonundaki eserlerin envanter kaydını tutmalıdır. Sanat galerileri, satılan eserlerin yeni sahiplerinin bilgilerini de ilgili mevzuat çerçevesince saklamalıdır.

- ❖ Eğer koleksiyondaki sanat eserleriyle ilişkili belgeler varsa bunları da bir arada saklamalıdır.
- ❖ Sanat galerileri, açtıkları sergilerin bilgilerini de kayıt altına almalı, bu bilgiler tarih, yer, sergilenen eserler ve sahipleri gibi bilgiler olmalıdır.
- ❖ Sattıkları eserler için bir sertifika düzenleyip, bunu müşterilerine verirken bir kopyasını da arşivlemelidir.
- ❖ Sanat eserleri hakkında hazırlanan uzman görüşlerini, raporları, tanıtım ve eleştiri yazılarını saklamalıdır.
- ❖ Sergi için üretilen her türlü materyali (broşür, afiş, katalog, fotoğraf vs.) arşivlemelidir.
- ❖ Genelde her sanat galerisi ya da müze, koleksiyonlarındaki eserleri sigortalatmaktadır. Bu kurumlar, eserler kurumlarında yer almasa da sigorta belgelerini saklamalıdır.
- ❖ Bağışlanan eserlerle ilgili hukuki bakımdan da belirleyici olan sözleşmeler düzenlemeli bunları arşivlemelidir.
- ❖ Eser üzerinde herhangi bir restorasyon işlem yapıldıysa, restorasyon raporu tutulmalı ve bu raporları saklamalıdır.

Bir provenans araştırması yapılırken sondan başlanıp geriye doğru bir araştırma yapmak daha uygun olacaktır. Ayrıca eserle ilgili bilinen bilgi ve belgeleri derleyip eksik kalanları araştırarak bir araştırma düzeni oluşturulabilir. Bu süreç basit anlamda aşağıdaki gibi olabilir.

- Eserdeki imza, rumuz, inisyal gibi tanımlayıcı işaretlere bakarak eserin üreticisinin kim olduğuna ilişkin işaretler incelenmelidir.
- Çerçevede/ tuvalde herhangi bir işaret, damga, etiket olup olmadığı araştırılarak varsa bu işaretlerin kaynağına gidilmelidir.
- Eserin sanatçısı belliyse, eserin onun olduğuna dair belgeler ve yayınlar incelenmelidir. Bu belgeler;

  - ❖ Mektuplar, günlükler, eskizler, notlar,
  - ❖ Sanatçı envanteri,
  - ❖ Müze - galeri envanterleri,
  - ❖ Sanatçının sergilerinden afişler ve broşürler
  - ❖ Sergi ve/veya satış katalogları,
  - ❖ Fotoğraflar,
  - ❖ Satış, miras ya da bağış belgeleri,
  - ❖ Orijinallik sertifikaları,
  - ❖ Sigorta kayıtları,
  - ❖ Gazete kupürleri,
  - ❖ Restorasyon raporları,

Daha profesyonel olarak;

- Eserdeki imzanın gerçekliğini kanıtlamak için imza analizleri yaptırılmalıdır.
- Eserin, ait olduğu sanılan sanatçının yaşadığı dönemde yapıldığını kanıtlayan deneysel araştırmalar (x- ray, mikroskop veya ultraviyole) yürütülmelidir.

Sonuç olarak, bu çalışma, sanat eserlerinin orijinalliğinin kanıtlanmasında arşiv belgelerinin önemini vurgulamakla kalmayıp, bu süreçte izlenmesi gereken yöntemlere dair somut rehberler sunarak hem teorik hem de pratik açıdan önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the relationship between archiving, an interdisciplinary field linked to various scientific disciplines and applications, and art, with a focus on documents. It explains the types of documents that can be used in provenance research of artworks and highlights their importance in establishing the authenticity of the artwork. One of the most important contributions of this study to the literature is its systematic classification of documents that can be used in provenance research. Every work of art has a story and a history. Artworks typically change hands through legal means such as donations, inheritances, or purchases. However, in contrast to these legal methods, some artworks are transferred illegally, stolen, or smuggled. Just as important as the originality of an artwork is the proof of its ownership and provenance. The challenges in provenance research are often caused by artworks being poorly or incorrectly documented, or not documented at all. When sufficient sources about an artwork cannot be found, gaps in its history may appear, leading to legal issues. Although the term provenance typically refers to the origin of archival documents/materials, it is also used to describe the source or origin of artworks, and it can indicate attributes such as originality, authenticity, and reliability. In general, artworks whose artists are known are considered more reliable, valuable in material terms, and more desirable. Of course, not every artwork has clear and complete information about its creator, production timeline, or subsequent details. In fact, copies and/or forgeries of artworks may have been produced. Artworks, particularly paintings, have significant potential for collection and exchange. Over the last 200 years, demand for these art products has dramatically increased, and a "market" with its own specific rules and jargon has emerged. The documents used in provenance research can vary widely, and even documents that might seem insignificant or unrelated can contribute to provenance studies. Documents and records that may be used in provenance research include letters, diaries, notebooks, marks on the artwork itself, stamps, labels, signatures, artist and artwork sales and exhibition catalogs, inventory records, photographs, inheritance records, donation contracts, newspaper clippings, insurance records, certificates of authenticity, and restoration reports. Artist signatures, which are commonly used as indicators of a completed work, also serve to record the time, place, and context of the artwork. Artists have used various symbols and variations in their signatures, rather than relying on a single one, and these variations can be crucial for dating the work. Artists use signatures and handwriting, which evolve

over time into distinct characteristics, both for signing their works and for written communication. These elements of the work are considered important evidence for establishing provenance. In this context, the use of graphology can help clarify doubts about the ownership and authenticity of a work. Maintaining inventory records is vital for detecting losses and locating objects. Each institution should maintain an inventory of objects they deem valuable, in accordance with certain rules. Today, inventory records should include the artwork's number, title, artist, type, dimensions, technical information, its current location or owner, identifying features on the artwork (labels, stamps, etc.), and if the artwork is for sale, its price and purchase details, along with a photograph of the artwork. One of the challenges in provenance research is the confusion or uncertainty in family lineages. Artworks can change hands through inheritance without any documentation, in addition to purchases or donations. When a collector does not leave a will, the entire estate passes to the legal heirs, and artworks are a part of that inheritance. To avoid doubts about ownership, inheritance records are very important under private law provisions. When researching the ownership history of an artwork, inheritance records should also be considered. Furthermore, if an artwork is donated to an institution, a contract between the donor and the institution should be signed and kept. Newspaper clippings can be important archival materials with historical, scientific, and cultural value, not just for individuals but also for public and private institutions. News articles in local or national newspapers can serve as spiritual, historical, and/or evidential documents regarding political and economic matters for institutions or events. Similarly, they can have similar significance for individuals. Experimental analyses using technology/equipment are also conducted to detect forgeries. These analyses include surface examinations of the painting, analysis of the background or underlayers of the paint, and various techniques used for examining the structure. In addition to archival documents, monographs that address the methods, schools, and techniques of an artwork, as well as journals that focus on specific art forms and contain research critiques and commentaries, are also used in provenance research. When artworks are reevaluated by different individuals or at different times, their material value may also change.

In the future, to conduct more accurate provenance research, artists, collectors, galleries, and art centers all have responsibilities. Generally, individuals or institutions should maintain an inventory of the artworks they own, keep all relevant documents (certificates, purchase records, insurance reports, etc.), and artists should sign their works and add their details to their records. Additionally, when conducting provenance research on an artwork, the first step should be to examine identifying marks such as the signature, monogram, or initials. It should be investigated whether there are any marks, stamps, or labels on the frame or canvas, and if found, the source of these marks should be traced. If the artist is known, documents and publications confirming the work's attribution should be reviewed. If the research needs to be expanded, signature analysis and experimental research (e.g., X-ray, microscope, or ultraviolet) can be performed.

Kaynakça

"7 important things to know about artist signatures", (24.07.2017). https://www.christies.com/features/7-things-to-know-about-artist-signatures-8365-1.aspx [Erişim tarih: 31.07.2024]

"636: To Theo van Gogh. Arles, Thursday, 5 July 1888." https://www.vangoghletters.org/vg/letters/let636/letter.html#translation [Erişim tarihi: 15.09.2024]

Abiuso, Yvett. M.: *Antiquities and the Art Market: Forever Divided or Will Ancient Art Find Its Place in an Evolving Contemporary Art Market?* (Yüksek Lisans Tezi). Sotheby's Institute of Art - New York, 2022 https://www.proquest.com/dissertations-theses/antiquities-art-market-forever-divided-will/docview/2627562841/se-2 [Erişim tarihi: 31.07.2024]

Arşiv Terimleri, haz. Fatih Rukancı, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar, Ankara: Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2023.

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı: "Grafoloji, Konusu, Metodu, Prensipler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1-2 (1954): s. 133-138.

Barry. Avrich: *Made You Look: A True Story About Fake Art* [2020]. Netflix. https://www.netflix.com/title/81406333 [Erişim tarihi: 16.08.2024]

Berman, Amanda: "*What is Provenance*" (8.4.2022) https://www.getty.edu/news/provenance-explained-why-it-matters-who-owns-art/ [Erişim tarihi: 12.08.2024]

Brown, Mark: "Newly Discovered Van Gogh Painting Kept in Norwegian Attic for Years", *The Guardian* (09.09.2013). https://www.theguardian.com/artanddesign/2013/sep/09/van-gogh-painting-discovered [Erişim tarihi: 31.07.2024]

Caraffa, Costanza: "Photographs as Documents/Photographs as Objects: Photo Archives, Art History and the Material Approach", *Collection and Curation*, Vol. 37, Iss. 4 (2018), s. 146-150.

"Catalogue of the loan exhibition at the Metropolitan Museum of Art, 128 West 14th Street". https://libmma.contentdm.oclc.org/digital/collection/p15324coll10/id/1271/rec/2 [Erişim tarihi: 20.08.2024]

"Fikret Muallâ Retrospektifi". https://www.istanbulmodern.org/sergi/gecmis/fikret-mualla-retrospektifi [Erişim tarihi: 10.01.2025]

Findlay, Michael: "The Catalogue Raisonnè", In *The Expert versus the object: Judging Fakes and False Attributions in the Visual Arts*, ed. Ronald D. Spencer. New York, NY: Oxford University Press, 2004.

"Dolandırıcılık sanatı", (12 Mart 2021). https://gazeteoksijen.com/turkiye/dolandiricilik-sanati-16924 [Erişim tarihi: 10.01.2025]

Ginsburgh, Victor, Anne-Sophie Radermecker, and Denni Tommasi: "The Effect of Experts' Opinion on Prices of Art Works: The Case of Peter Brueghel the Younger", *Journal of Economic Behavior & Organization*, Iss. 159 (2019), s. 36-50.

Gökcan, Hasan Tahsin: "Resmi Belgede Sahtecilik Suçu (TCK M. 204)", *Ankara Barosu Dergisi*, *Cilt 3* (2009), s. 93-126.

Gökmener, Ayşegül: *Grafoloji ve Personel Seçimi*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Gürgen, Murat: "Oramiral Bülent Bostanoğlu Ünlü Barbaros Tablosunun Sırrını Çözdü", *Habertürk* (5 Şubat 2017).

Hajdas, Irka, Lucio Calcagnile, Mihaly Molnár, Tamás.Varga and Gianluca Quarta: "The Potential of Radiocarbon Analysis for the Detection of Art Forgeries", *Forensic Science International*, Iss. 335 (2022), s. 1-6.

Honigsbaum, Mark: "The Master Forger". *The Guardian*. (8.12.2005) https://www.theguardian.com/artanddesign/2005/dec/08/art [Erişim tarihi: 31.07.2024]

Klinger, Linda Susan, Julian Raby: "Barbarossa and Sinan: A Portrait of Two Ottoman Corsairs From The Collection of Paolo Giovio", *Arte Veneziana e Arte Islamica Provincia di Venezia*, 1989, s. 47-59.

Laborie, Aurore: "One Family's Battle to be Reunited with Art Looted by the Nazis", *CNN Style*, (2.11.2023). https://edition.cnn.com/style/gimpel-family-art-restitution-france-nazis/index.html [Erişim tarihi: 20.12.2023]

Lewison, Jeremy: "The Early Prints of Ben Nicholson", *Print Quarterly*, Vol. 2, Iss. 2 (1985), s. 105-124.

Marmara, Nursu: *Elyazısının Kişiye Ait Olup Olmadığını Belirleyen Grafik Göstergeler*. (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

McNeese, Tim: *The Great Hispanic Heritage: Pablo Picasso*, New York, NY: Chelsea House, 2006.

"Mualla sergisinde bilirkişi tartışması". *Milliyet* (1 Haziran 2005).

Müze Ulusal Envanter Sistemi (MUES) Envanter Modülü Yaygınlaştırma Çalışmaları 1 No'lu Açıklama Kılavuzu, haz. Hakan Melih Aygün ve Nurdan Atalan Çayırezmez. https://zenodo.org/records/6470834 [Erişim tarih: 11.05.2024]

[Olivia Ghosh]: "What to Look for on the Back of a Painting: An Expert Guide". (8.11.2022), https://www.christies.com/features/what-to-look-for-on-the-back-of-a-painting-12542-3.aspx?sc_lang=en [Erişim tarihi: 31.07.2024]

"Provenance: A Forensic History of Art". https://kam.illinois.edu/resource/provenance-forensic-history-art [Erişim tarihi: 25.02.2024]

Ragai, Jehane: "The Scientific Detection of Forgery in Paintings", *Proceedings of the American Phi losophical Society*, Vol. 157, Iss. 2 (2013), s. 164-175.

Richardson, John: *A Life of Picasso Volume I 1881-1906*, Toronto: Random House of Canada Limited, 2013.

Rukancı, Fatih Hakan Anameriç ve Alparslan Başar: *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, Ankara: Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2021.

Smiley, Meghan: *Uneasy Provenances:Exhibiting, Collecting, and Dealing in the Nazi Era* (Yüksek Lisans Tezi). Arizona State University, 2019 https://www.proquest.com/dissertations-theses/uneasy-provenances-exhibiting-collecting-dealing/docview/2226619896/se-2 [Erişim tarihi: 31.07.2024]

van Gogh, Vincent: *Sunset at Montmajour* [Resim]. Van Gogh Museum, Amsterdam, Hollanda. https://en.wikipedia.org/wiki/File:Sunset_at_Montmajour_1888_Van_Gogh.jpg [Erişim tarihi: 20.08.2024]

Yavuz, Fatma. "Türk Resminin Portre Üstadı: Feyhaman Duran". *El Sanatları*, 23 (2017), s. 52-59.

Osmanlı Arşivine İntikal Etmeyen Osmanlı Evrakı*

The Ottoman Records That Were Not Transferred to the Ottoman Archives

VAHAP SAYIN**

ÖZ

Osmanlı Devleti, vatandaşının hukukunu korumak, devletlerarası ilişkileri ile ilgili konuları kayıt altına almak ve kendi sisteminin devamlılığını sağlamak için kayıt tutmaya çok önem vermiştir. Bunun sonucunda külliyetli bir evrak birikmiştir. Ancak devletin sıkıntılı zamanlar yaşamaya başladığı son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde evrakın muhafazasında gösterilen ihmal, bu külliyetli evrakın tamamının Osmanlı Arşivine intikal etmesine mâni olmuştur. Evrakın günümüzde Osmanlı Arşivine intikal etmemesinin başlıca sebepleri İstanbul'daki Bâbıâlî yangınları ile taşradaki hükûmet konakları yangınları, sağlıksız mahzenlerde tutulan evrakın, ilgisizlikten kaynaklı yağmur, nem, rutubet gibi sebeplerle yok olması, 1931 yılında bir milyondan fazla evrakın hurda kâğıt niyetiyle Bulgaristan'a satılması, Osmanlı Devleti'nin savaşlarda kaybettiği topraklarda evrakının kalması ve zaman zaman yapılan belge imha uygulamalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Hazine-i Evrak, Bâbıâlî Yangınları, Osmanlı Arşivi, Bulgaristan, İmha

ABSTRACT

The Ottoman Empire attached great importance to record-keeping in order to protect the rights of its citizens, to record matters related to international relations, and to ensure the continuity of its system. As a result, a large amount of documents accumulated. However, the negligence shown in the preservation of the documents during the last period of the Empire's troubled times and the first periods of the Republic prevented the transfer of all of these documents to the Ottoman Archive. The main reasons for the documents not being transferred to the Ottoman Archive

* Makale geliş tarihi: 15 Nisan 2025, kabul tarihi: 12 Haziran 2025, araştırma makalesi.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara/Türkiye, vahapsayin@hotmail.com, ORCID

today are the Bâbıâlî fires in Istanbul and the fires in the government mansions in the provinces, the destruction of documents kept in unhealthy vaults due to rain, humidity and dampness caused by lack of interest, the sale of more than one million documents to Bulgaria in 1931 for scrap paper, the Ottoman Empire's documents remaining in the lands it lost in wars, and document destruction practices from time to time.

Keywords: Hazine-i Evrâk, Bâbıâlî Fires, Ottoman Archive, Bulgaria, Destruction

Giriş

Osmanlı idari sistemi, kayıt tutma konusunda yüksek bir titizlik ve düzenlilik sergilemiştir. İstanbul'un fethedilmesini takiben, devletin resmî yazışmalarının ve önemli belgelerinin korunması amacıyla Yedikule, Osmanlı Devleti tarafından ilk evrak mahzeni olarak tahsis edilmiştir. Başlangıçta kese, torba ve sandıklar içinde muhafaza edilen resmî evraklar, ilerleyen süreçte Topkapı Sarayı'na nakledilmiş; bu belgeler, saray bürokrasisinin merkezi olan Kubbealtı'nın hemen yanında bulunan Hazine-i Âmire'de, devletin diğer kıymetli varlıklarıyla birlikte – özellikle gelir kayıtları, altın ve gümüş akçeler ile değerli eşyalar- özenle korunmuştur. Divan toplantılarının zamanlar önemini yitirmesinin ardından devlet evrakları, Sultanahmet'te bulunan Saray-ı Atik, Bâbıâlî'ye yakın Tomruk Dairesi ve Kubbealtı'nın bitişiğinde yer alan Dış Hazine gibi yerlere taşınmıştır. XVIII. yüzyıl sonlarında sadrazamın makamı olan Paşa Kapısı yerine Bâbıâlî teşekkül edilmeye başlayınca evrak üreten kurum sayısı artmış, Bâbıâlî ile birlikte Bâb-ı Defteri, Bâb-ı Seraskerî ve Bâb-ı Meşîhat bu kapsama girmiştir. Bâbıâlî evrakı için sadrazam sarayının bahçesinde yapılan arşiv binası; Bâb-ı Defterî evrakı önce Topkapı Sarayı'ndaki Defterhâne'de ve daha sonra maliye dairesinde muhafaza edilirken 1837 yılında Maliye Nezareti kurulunca Sultanahmet'te kurulan depoda muhafaza edilmiş; Bâb-ı Seraskerî evrakı Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra bugünkü İstanbul Üniversitesinin bulunduğu yerde bulunan Saray-ı Atik'te yapılan mahzende tutulmaya başlanmış, son daire olan Bâb-ı Meşîhatın evrakı ise bugünkü İstanbul Müftülüğünün bulunduğu Ağa Kapısı denilen yere taşınmıştır.

Arşivlerin dağınık olması ve belgelerin elverişsiz ortamlarda tutulması devlet için yeni bir arşiv binası yapma zarureti meydana getirmiş, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın (ö. 1858) gayretleriyle 1847 yılında Hazine-i Evrak ismiyle bir arşiv binasının yapımına başlanmış, bu bina 1848'de tamamlanmış ve 1850 yılında faaliyete geçmiştir. Devletin yıkılışına kadar Sadarete bağlı olarak faaliyetlerini devam ettiren ve devletin ana arşivi olan Hazine-i Evrak başta müdürlük, daha sonra nazırlık olmuş, Cumhuriyet'in ilanından sonra Hazine-i Evrak Mümeyyizliği, 1933 yılında Başvekalet Evrak ve Hazine-i Evrak Müdürlüğü, 1937 yılında Arşiv Dairesi Müdürlüğü, 1943'te Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü, 1960'ta Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü, 1982'de Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı ismini almış, 1984 yılında Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kurularak Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı ve Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı bu genel müdürlüğe bağlanmıştır. Böylece 1848 yılında Hazine-i Evrak ismi ile kurulan kurum 1982 yılında Osmanlı Arşivi

ismini almıştır.[1] İstanbul'un Kâğıthane ilçesinde yapılan ve 2013 yılında faaliyet giren Osmanlı Arşivi Külliyesi ile Türk arşivciliğinin mekân sorun çözülmüştür. 2018 yılında çıkan 11 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile 1984 yılında kurulan Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhurbaşkanlığına bağlı müstakil bir başkanlık hâline gelmiştir.[2] Osmanlı Arşivi bugün 95 milyon belge ve 400 bin defter ile dünyanın en önemli arşivlerinden birisidir. Devlet, muamelesi bitmiş hiçbir belgeyi atmamış, evrakın muhafazasına çalışarak daha sonraki asırlara intikal etmesini sağlamıştır.

Balkan memleketlerinin, Arap coğrafyasının, Macaristan'ın, Güney Rusya ve Türkiye Cumhuriyeti'nin son altı asırlık tarihinin ana başvuru kaynağı Osmanlı Arşivleridir.[3] Uzun seneler buralarda hüküm sürmüş Osmanlı Devleti'nden günümüze ulaşan arşiv, sadece Türkiye Cumhuriyeti arşivini değil bu bölgelerde bağımsızlığını kazanmış onlarca devletin arşivini de barındırmaktadır. Osmanlı arşivinde buralara ait evrak bulunduğu gibi Osmanlı hâkimiyetinde kalmış bu topraklarda da Osmanlı Devleti'ne ait arşiv malzemesi bulunmaktadır. Zira devlet genel işleyişi ile ilgili resmî belgelerini en ince titizlikle muhafaza etmiş, bunun sonucunda çok büyük bir evrak külliyatı oluşturmuştur.

Bahsedilen bu Osmanlı evrakı dört büyük sınıfa ayrılabilir:

1) Bâbıâlî ve Dîvân-ı Hümâyûn belgeleri: Sultan Abdülmecid'e (1839-1861) kadar bizzat padişahlar tarafından yazılmış hatt-ı hümayunlar, Dîvân-ı Hümâyûnda alınan kararların yazıldığı devletin kanun ve nizam mecelleleri hükmünde olan ahkâm defterleri, devletten maaş alan askerî sınıfın maaşlarının kaydedildiği mevacib defterleri bu sınıftandır.
2) Defter-i Hâkâniye ait defter ve belgeler: Emlak ve araziye ait her türlü kaydın tutulduğu defter ve belgelerdir. Osmanlı Devleti'nde arazi, dirlik adı altında askerlik hizmeti karşılığı olarak verildiği ve mülkiyetin delili olduğu için bu kayıtlar çok titizce tutulmuş ve muhafazasına azami gayret edilmiştir.
3) Devletin muhasebat ve maliyesi ile ilgili defter ve belgeler.
4) Mahkemelerce tutulan şer'iyye sicilleri.

Bunların dışında bir de daha sonraki asırlarda nezaretlerce üretilmiş evrak vardır. Ana çerçevesi çizilen bu evrak toplu hâlde bulunmayıp çok değişik mahzenlerde muhafaza edilmiştir.[4]

1 Necati Aktaş -Yusuf Halaçoğlu, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", *DİA*, C. 5, 1992, s. 122-126; Salahaddin Elker, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği", *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri (10-14 Kasım 1948)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952), s. 182-189.

2 Uğur Ünal, *Arşivciliğimizin Yüz Yılı*, 1846-1945, (Ankara: TTK Yay. 2023), s. 617.

3 Halil İnalcık, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, (İstanbul: Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı, 1985), s. 39.

4 Abdurrahman Şeref, "Evrak-ı Atîka ve Vesâik-i Târihiyyemiz", *Târih-i Osmâni Encümeni Mecmuâsı (TOEM)*, C. I, S. 1, 1 Nisan 1326 (1910). s. 9-13.

Osmanlı Devleti, hâkimiyetindeki insanlar ve topraklar ile ilgili malumatı, bunun için düzenlediği kanun ve nizamları, uluslararası ilişkileri, kendi insanının birbirleriyle ve devleti ile olan muamelesini belgelemeye ve bunu kayıt altına alıp sonraki kuşaklara aktarmaya azami itina göstermiştir. Bunu da oluşan evrakı, evrakın oluştuğu kurumlarında muhafaza etmekle sağlamıştır. Böylece evrakların kaybolmasının önüne geçilmek istenmiştir. Kaybı önlemek için Fatih Kanunnamesi'nde yazılan bir hükümde, Hazine ile Defterhanenin açılması ve kapatılması durumunda defterdarların bulundurulması talimatı verilmesi dikkat çekicidir.[5]

Osmanlı Devleti'nin gösterdiği tüm ihtimama rağmen saray merkezli ilk dönem evrakları günümüze ulaşmamıştır. Osmanlı Arşivine intikal eden en eski ferman, 871/1466-7 yılında Fatih Sultan Mehmed'in (1444-1446, 1451-1481) oğlu Sultan II. Bayezid'e (1481-1512), Hacı Hüseyin isimli şahsın şehir ahalisine olan borçlarından dolayı emlakinin sattırılarak borçlarının ödenmesi ile ilgili fermandır.[6] En eski vakfiye evrakı 827/1423-4 yılında Tokat'ta bulunan Hacı İvaz Paşa Vakfı'na ait bir vakfiyedir.[7] En eski hüccet evrakı 857/ 1453 yılında Sekine Hatun'un merhum oğlu Mehmed Bey b. İshak Bey'in muhallefatındaki hissesinden dolayı müteveffanın veresesiyle musalahasını mübeyyin Edirne Kadısı İbrahim b. Halil tarafından tanzim ve Kadıasker Süleyman b. Halil ve Ali b. Yusuf el-Fenarî taraflarından tasdik olunan hüccettir.[8] Osmanlı Arşivinde bulunan en eski defter 835/1432 tarihli, Arvanid sancağının Sarıca Paşaoğlu Umur Bey tarafından hazırlanan icmal defteridir.[9] En eski mühimme defteri, 961/1554 tarihli 1 numaralı defterdir.[10] Belgeler arasında da en eski vesika 770/1368-9 yılına ait Kandilci Salih b. Abdullah'a ait dua içerikli bir vesikadır.[11]

Ancak zamanla sıkıntılı yılların yaşanmaya başlanması, buhranlar, bu durumların beraberinde getirdiği ekonomik sıkıntılar, farklı farklı kurum mahzenlerinde tutulan bu evrakın ihmal edilmesine, unutulmasına sebep olmuştur. Özellikle XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başlarında yangınlar, ihmaller veya ilgisizlik, Bulgaristan'a evrak satışı ve savaşlardan dolayı evrakın düşman eline geçmesi gibi sebeplerden dolayı Osmanlı evrakının bir kısmı yok olmuştur. Durumun ciddiyetine varıldığında ise çok geç kalınmıştır. Çünkü sandıklar içinde evraklar zamana mağlup olarak nem ve rutubetten dolayı çürümeye başlamış, külçe hâline gelmiştir. Durumun vahameti anlaşılıp bu gidişin önü alınmak istenmiş ancak tahsisat eksikliği sorunu çözmenin önüne geçmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da arşivlerin bu

5 *Kanunnâme-i Âl-i Osman, Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin*, Haz. Abdulkadir Özcan, (Kitabevi Yay.: İstanbul, 2023), s. 18; Ünal, *Arşivciliğimizin Yüz Yılı*, s. 28.

6 BOA, AE.SMMD.II., 1/2.

7 BOA, EV.VKF, 19/19.

8 BOA, AE.SMMD.II, 1/26.

9 BOA, TT.d., I/M.; Halil İnalcık, "1431 Tarihli Timar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Timar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri (10-14 Kasım 1948)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952), s. 132-139.

10 BOA, A.{DVNSMHM.d., 1.

11 BOA, AE.SMRD.I, 1/11.

sıkıntısını çözmek adına yavaş davranılmış, personel, bina ve mevzuat eksikliği giderilememiştir.[12]

Sefaretle Avrupa'ya gidip arşiv binalarını da gören Mustafa Reşid Paşa (ö. 1858), sadaretinde 1846 yılında modern bir arşiv binası yaptırmaya karar vermiştir. Hazine-i Evrak adı verilen ve 1847 yılında yapımına başlanmış olan bina 1850 yılında tamamlanıp hizmete açılmış, buraya yeterli sayıda memur atanarak faaliyete başlamıştır. Ancak binanın kapasitesinden dolayı o tarihten sonra üretilen evrak, burada tutulmaya başlamıştır. Bu üretilen evrak yerinde kalmıştır.[13]

Hazine-i Evraka taşınmanın yoğun olduğu zaman 1853 yıllarının sonlarıdır. Bu süre zarfında Hazine-i Evraka taşınan evraklar: Dâhiliye ve Hariciye nezaretlerinin Padişah Abdülmecid'in tahta geçtiği 1 Temmuz 1839 tarihinden 9 Aralık 1847 tarihine kadarki evrakı ile Meclis-i Vâlânın kuruluşundan 1849 yılına kadar devam eden evrak ve Tanzimat Fermanı'nın da içinde bulunduğu 144 hatt-ı hümayun, takrir, irade, tezakir, nizam; nizamlar içinde maden, tapu, binalar, ceza, imaret, vergi, maaş ve ihale evrakı gibi önemli evraktır.[14]

1870 yılında Bursa'da Ulu Camii'nin dolaplarında Osmanlı kuruluş zamanlarına yakın evrakın olduğu haberi payitahtta duyulmuştur. Bu kayıtların 1407-1688 yıllarına ait kayıtlar olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine Hüdavendigar vilayetine yazılarak; Bursa şehrinin saltanat merkezi olduğu zamanlara yakın vakitlere kadar cereyan eden olaylarla ilgili kayıt ve sicillerin Bursa'da bulunan Ulu Camii'nin dolaplarında kalarak ciltlerinin bozuk ve perişan olduğu haberi alındığı, bu evrakın içinde muahedename, evkaf işleri, defterhâne vb. devlet işleri ile ilgili evrakın bulunmasının muhtemel olduğu bildirilerek bir heyet kurularak bunların emrine iki mücellit verilerek ciltlerinin tamiri ve sonucun bildirilmesi istenmiştir. Daha sonra, bu evrakın İstanbul'a taşınarak Defterhane-i Hâkâni içerisinde elden geçirilmesi kararı alınmıştır. 4 Haziran 1870 tarihinde vilayet tarafından gönderilen tahriratta 532 sicil, defter ve eklerinin 12 sandığa konularak İstanbul'a gönderildiği ifade edilmiştir. 7 Haziran 1870 tarihinde Şûrâ-yı Devlette hazırlanan mazbatayla bu iş için Defterhâne-i Âmirede bir yer tahsis edilerek süratle neticelendirilmesi, bir komisyonun kurulması kararı alınmıştır. Bu kararlar 11 Temmuz 1870 tarihinde kabul edilerek yayımlanmıştır. İstanbul'a getirilen evrakın Ayasofya Camii'nde bulunan papaz odalarında muhafaza edildiği anlaşılmaktadır.[15] İleride yeri geldikçe bahsedileceği üzere Ayasofya Camii'nde bulunan birçok evrak ihmal ve ilgisizlikten dolayı zayi olmuştur. Bu evrakın da bunun içinde olması muhtemeldir. Mehmed Emin Âlî Paşa'nın (ö. 1871) sadrazamlığı döneminde, 1871 senesinde, Mehterhâne-i Âmirenin bitişiğindeki depolarda bulunan ve I. Mahmud (1730-1754)

12 Ünal, *Arşivciliğimizin Yüz Yılı*, s. X-XI.

13 Abdurrahman Şeref, "agm", s. 15; Necati Aktaş-Yusuf Halaçoğlu, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", *DİA*, C. 5, 1992, s. 122-126.

14 Ünal, *Arşivciliğimizin Yüz Yılı*, s. 79; BOA, İ.MSM, 25/685; BOA, A.MKT, 99/51.

15 Ünal, *Arşivciliğimizin Yüz Yılı*, s. 167-168; BOA, İ.DH, 614/42809.

ile II. Mahmud (1808-1839) arası yaklaşık 110 yıllık döneme ait 60 bine yakın evrak burayaaktarılmıştır.[16]

Her ne kadar evraklar bundan sonra Hazine-i Evrakta güvenli tutulmaya çalışıldıysa ve Bâbıâlî yangınlarından olumsuz etkilenmese de yağmur, deprem ve fırtınalardan etkilenmiştir. 1878 ve1894 yılında meydana gelen depremlerde bina zarar görmüştür. Tahsisat sıkıntısından dolayı tamiri yıllar almıştır. 1898 yılında gelindiğinde bu sefer çatısı eskimiş, yağmurları taşıyamaz hâle getirmiştir. Rutubet iyice artmıştır. Daha sonraki yıllarda da benzer şikâyetler olmuş ama her seferinde tahsisat eksikliğinden dolayı tamirler gecikmiş, binada rutubet artmış, bu da hâliyle evrakın sağlığını doğrudan olumsuz etkilemiştir.[17]

Aşağıda Osmanlı evrakının günümüze intikaline engel olan hususlar; yangınlar, ilgisizlik ve ihmal, Bulgaristan'a satılma, savaşlar ve imha edilen evrak başlıkları altında ele alınmıştır.

I. Yangınlar

a-Bâbıâlî Yangınları

İstanbul'da tarih boyunca binalar genelde ahşaptan yapıldığı için, şehir en büyük sıkıntıyı yangınlardan çekmiştir. *İstanbul'un yangını, Anadolu'nun salgını Osmanlı* Devleti'nin asırlarca duçar olduğu bela ve musibeti ifade eden iki deyim olmuştur. İstanbul'da sık sık görülen yangınların dört temel sebebi vardır; binaların ahşap ve yekdiğerine yapışık, sokakların dar olması, suyun azlığı, söndürme araçlarının azlığı. Binaların ahşap olması, ahşabın ucuz malzeme olmasından kaynaklanmıştır. Tanzimat'a kadar yangınların temelinde yukarıda sayılan dört unsur varken, Tanzimat'tan sonra petrolün ve hava gazının aydınlatma araçları arasına girmesi, soba kullanımının yaygınlaşması, elektriğin ilmî kurallara göre döşenmemesi yangın sayılarının artmasında etkili olmuştur. Yangınların sayısının Meşrutiyetin ilanından sonra eskiye nispetle fazla olması bu nokta-i nazarı teyit etmiştir.[18] İstanbul'a Osmanlı Devleti tarihi boyunca yüzlerce yangın çıkmıştır. Sadece 1854 yılının Ocak ayından 19 Nisan 1921 tarihine kadar İstanbul'da 330'dan fazla büyük yangın meydana gelmiştir.[19] Bunların bazılarında şüphesiz evrak da zarar görmüştür.[20] Fakat biz burada Osmanlı Devleti'nin sadrazamlık makamı olan Bâbıâlî'nin maruz kaldığı ve evrakın zarar gördüğü yangınları inceleyeceğiz.

Osmanlı Devleti'nde sadrazamın başında olduğu teşkilatın ismine Bâbıâlî denilmiştir. XVIII. yüzyıla gelinceye kadar sadrazamların resmî işleri yapmaları için belli bir yeri olmadığından Topkapı Sarayı'na yakın olması hasebiyle bugünkü İstanbul valiliğinin bulunduğu Bâbıâlî çevresindeki değişik binalar hükûmet işlerini

16 Ünal, *Arşivciliğimizin Yüz Yılı*, s. 93.

17 Ünal, *Arşivciliğimizin Yüz Yılı*, s. 53-59, 60

18 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C. 2, (İstanbul: İBB Yay. 1995), s. 1077-1079.

19 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C. 3, (İstanbul: İBB Yay. 1995), s. 1183-1238.

20 Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili, (Doktora Tezi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul: 2012, s. 57-58.

görmek için kullanılmıştır. XIX. yüzyılda yangınlardan dolayı bir iki geçici yer değişikliğinin dışında devletin yıkılışına kadar Bâbıâlî ve müştemilâtı sadaret merkezi olarak kullanılmıştır.[21] 1763 yılının Ağustos ayı başlarında sipah kalemi başhalifesinin ve birkaç günden sonra muhallefât halifesinin hâneleri yangına maruz kalmakla muhallefâta dair mirî defterleri yanmıştır. Bunun üzerine defterdar kalemi kâtiplerinin üzerinde çalıştıkları defterleri evlerine götürmeyip her gün akşamüzeri Defterhâne'ye koymaları için emr-i âlî çıkmıştır.[22]

Osmanlı Devleti'nde Dîvân-ı Hümâyûn evrakının korunmasından mehterbaşı sorumluydu. Mehterbaşı lazım olan evrakı gün içinde çıkarır, aynı gün akşamı tekrar yerine koyardı.[23] 24 Rebiülevvel 1201/ 14 Ocak 1787 tarihinde Bâbıâlî'de kethüda kâtibi odası altında bir yangın çıkmıştır. Oradan kethüda bey, reis efendi dairelerini, mutfak tarafını, alt ve üst kattaki büroları dolaşıp divanhaneye ve çavuşbaşı odası ve buradan arz odasına çıkarak daha birçok yeri yakmıştır. Akşam olunca evrak yerine götürülmediği için buralarda bulunan bütün evrak ve defterler yanmıştır.[24] Bâbıâlî, 1755, 1808, 1826 ve 1838 senelerinde tamamen, 1878 ve 1911 senelerinde dahi kısmen yanmıştır.

29 Eylül 1755 tarihinde Hocapaşa yakınlarında çıkan yangında Ayasofya'ya ve Mahmud Paşa Camii'ne kadar olan yerler ile Paşakapısı ve Defterdar Kapısı yanmıştır. Paşakapısı yeniden yapılana kadar sadrazamlık işleri Esma Sultan'ın Kadırga Limanı'nda bulunan sarayında görülmüştür. 23 Mayıs 1808 günü meydana gelen Alemdar Paşa Vak'ası'nda isyancı yeniçeriler, Bâbıâlî'nin etrafını kuşatmışlar ve Alay Köşkü tarafında, getirdikleri kuru otları köşkün karşısında Bâbıâlî'nin büyük kapısı üzerindeki kethüda-yı sadr-ı âli odası altına koyarak yakmışlardır. Ateş her tarafa sirayet ederek Bâbıâlî'nin tamamı yanmıştır.

2 Ağustos 1826 tarihinde yine Hocapaşa'da bir yangın çıkmıştır. Hocapaşa'da Elvan Mahallesi'nden çıkan yangın Yenikapı'ya kadar yayılmış, Bâbıâlî, Çiftesaraylar, hatta bütün çarşı içi, Balmumcular ve sayısız ev ile mesken yanmıştır. İstanbul'un bir hayli mahallesini silip süpüren bu yangın otuz altı saat sürmüş, yangının bu kadar uzun sürmesinde rüzgârın şiddetinin yanında 15 Haziran 1826 tarihinde meydana gelen Vak'a-i Hayriyye'de (1826) tulumbacıların çoğunluğunu teşkil eden yeniçerilerin dağılması sebep olmuştur. Bu yangında Mahmutpaşa Mahkemesi sicilleri yanmıştır. Bunun telâfisi için kimin elinde bu mahkemeden alınmış hüccet ve ilam benzeri belge var ise ücretsiz kaydettirilmesi için Bilâd-ı Selâse ve İstanbul kadılarına buyuruldular gönderilip ahaliye bildirilmesi talimatı verilmiştir.

20 Ocak 1839 tarihinde Bâbıâlî'nin dâhiliye dairesi altındaki ahırdan ateş çıkmış, söndürme mümkün olmamış bina tamamen yanmıştır. 23 Mayıs 1878 tarihinde Bâbıâlî binasının ortasına denk gelen kısmının üst katında bulunan Şûrâ-yı

21 Mehmet İpşirli, "Bâbıâlî", *DİA*, C. 4, İstanbul: 1991, s. 378-386; Semavi Eyice, "Bâbıâlî", *DİA*, C. 4, 1991, s. 386-389.

22 Nevzat Sağlam, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr'ı, 1166-1188/ 1752-1774*, (İstanbul: TTK Yay., 2020), s. 231-232.

23 BOA, A.DVNS.MHM.d., 183/11.

24 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 4, (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye, 1309), s. 180.

Devlet dairesinde çıkan yangın altı saat sürmüş, bu daire ve altında bulunan Ahkâm-ı Adliyye Dairesi ve Dâhiliye ve Hâriciye nezâretlerine mahsûs dairelerin büyük bir kısmı yanmıştır. Bâbıâlî binasının dışındaki mahzen-i evrak kurtarılmış ise de bu yanmış dairelerdeki evrakın çoğu tahrip olmuştur.

6 Şubat 1911 tarihinde Bâbıâlî'de çıkan yangında, Şûrâ-yı Devlet ve Dâhiliye Nezareti daireleri tamamen, Sadaretin dairelerinden müsteşar, mektupçu, teşrifatçı, beylikçi oda ve kalemleri yanmıştır. Bu arada vakanüvis odası dahi yanmıştır. Odada bulunan bir hayli evrak küle dönmüştür.[25] Bu yangında Sultan Abdülhamid'in 31 Mart Vakası'nda medhali olduğu gerekçesiyle hakkında Dîvân-ı Harb-i Örfîde yargılanması için verilen önergenin Meclis-i Mebusanda reddi ile ilgili gizli belge, Sırplarla Bulgarlar arasında Rumeli vilayetindeki kiliseler ile ilgili münazaa evrakı, Bağdat vilayetinde ihalesinden vazgeçilen bir arazi ile ihale reddi gerekçesi, menkul mallar kanunu, piyango nizamnamesi, Şehremaneti ile İstanbul vilayetinin tevhid edilmesi ile ilgili nizamname, Dersaadet'te bulunan elektrikli tramvaylar ile ilgili nizamnameler, Şûra-yı Devletçe incelenmek üzere bırakılmış matbuat kanunu, denizlerde yapılması düşünülen tarihî eser arama nizamnamesi, Çarsancak'taki arazi kavgaları ile ilgili raporlar, anonim şirketler için hazırlanan nizamname, milletvekili seçimi için hazırlanan ve Tanzimat dairesinde müzakere edilen kanun gibi tespit edilebilen daha bir çok evrak yanmıştır.[26]

1911 yılında meydana gelen Bâbıâlî yangınında Dâhiliye Nezareti evrakı tamamen yandığından, nezaret vilayetlerden gelen giden şifre telgraf suretlerini talep etmiştir. Bunun üzerine vilayetler bu belgeleri nezârete göndermişlerdir.[27] 1906 yılında Dersaadet Merkez Postahanesi bitişiğindeki bir mağazada çıkan yangın postahaneye sirayet etmiş ve altı odada mahfuz evrak, defter ve senetler yanmıştır.[28]

14 Ocak 1914 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Sadarete "*1911 yılındaki Bâbıâlî yangınında Dâhiliye Nezâretine ait bilumum defterler tamamen yandığından 1895 Osmanlı – Yunan Muharebesine dair evrak ve vesâikin taharri ve itasına imkân bulunmamıştır*" denilmektedir.[29] Bu Bâbıâlî yangınında fihrist defteri de tamamen yanmıştır.[30]

İstanbul'un binaları ahşaptan yapıldığı için çok defa büyük yangınlara maruz kalmıştır. Bu yangınlarda devlet işlerinin yürütüldüğü daireler ve bu dairelerde biriken evrak da nasibini almıştır. Özellikle hükümet işlerinin yürütüldüğü Bâbıâlî yangınlarını ele aldığımız yukarıdaki başlıkta ortaya şu netice çıkmıştır ki; Bâbıâlî, 1755, 1808, 1826 ve 1838 senelerinde tamamen, 1878 ve 1911 senelerinde dahi kısmen

25 Abdurrahman Şeref, "Bâbıâlî Harîkleri", TOEM, Sayı 7, 1 Nisan 1327. s. 446-450; BOA, HAT, 758/35538.

26 Kemalettin Kuzucu, *Bâbıâlî Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri (1808-1911)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum: 2000, s. 93-95.

27 BOA, DH.MTV, 47/4; BOA, DH.ŞFR, 665/122; BOA, DH.ŞFR, 665/121; BOA, DH.ŞFR, 665/119; BOA, DH.ŞFR, 665/109; BOA, DH.ŞFR, 665/108; BOA, DH.ŞFR, 665/68; BOA, DH.ŞFR, 665/110; BOA, DH.ŞFR, 665/112; BOA, DH.ŞFR, 665/113; BOA, DH.ŞFR, 665/114; BOA, DH.ŞFR, 665/115; BOA, DH.ŞFR, 665/116; BOA, DH.ŞFR, 665/118; BOA, DH.ŞFR, 665/120.

28 BOA, ŞD, 1153/8.

29 BOA, BEO, 4250-318696; BOA, DH.İD, 61/41.

30 BOA, DH.EUM.MH, 27/1.

yanmıştır. Bu yangınlarda sayısını tespit etme imkânı olmayan külliyetli miktarda Osmanlı evrakı yanmıştır.

b-Taşrada Meydana Gelen Yangınlar

Yangınlar her ne kadar İstanbul için yıkıcı olmuşsa da İstanbul dışında da şehirlere ve arşiv evrakına zarar vermiştir: 1858 yılında Edirne'de hükûmet konağında çıkan yangında arşiv belgelerinin zarar görmüş, 1863 yılında Balıkesir Hükûmet Konağı yangınında bazı evrak ve kayıtların yanmış, 21 Mayıs 1899 tarihinde Dâhiliye nazırı tarafından Sadarete, Aksaray kazası hükûmet konağı yangınında nüfus defterlerinin tamamının yandığı[31] belirtilmiştir.

6 Mart 1899 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Sadarete yazılan yazıda, 1897 senesinde Erzincan'ın aşağı çarşısında yangın çıktığı, bu yangında altı adet defter ile iki yüz üç adet tevellüdât ve yüz seksen dokuz kıta vefeyât ve yüz otuz yedi kıta münâkehât ve yüz yirmi yedi kıta tebdil-i mekân ve yirmi dört adet talak ilmühaberi yandığı kayda geçirilmiştir.[32] 16 Ekim 1917 tarihli Kastamonu valiliğinden Dâhiliye Nezaretine yazılan yazıda; Çerkeş yangınında 1904 senesinden 1914 senesi Temmuz'una kadarki bütün evrakın yandığı yalnız cedid ve atik esas vukuat defterinin kurtarıldığı belirtilmiştir.[33]

Aşağıda yangınlar sebebiyle evrakı zarar görmüş bazı taşra şehirlerinin listesi sunulmuştur:

Yangının Çıktığı Yer	Tarih	Zarar Gören Evrak
Balıkesir Hükûmet Konağı	1279 H.	Bazı evrak ve kayıtlar[34]
Sivas Vilayetinde Evrak Muhafaza Mahzeni	1308 H.	Atik evrak ile mültezimlerin 1305 ve 1306 seneleri evrakı[35]
Selanik	1306 H.	Çeşitli evrak[36]
Mamuretülaziz Hükûmet Konağı	1308 R.	Bir kısım evrak[37]
Sivas Hükûmet Konağı	1309 R.	Evrak mahzeni[38]
Tekfurdağı Hükûmet Konağı	1316 H.	Genel evrak malzemesi[39]
Seyidgazi Hükûmet konağı	1317 H.	Genel evrak[40]

31 BOA, ŞD, 1740/4.
32 BOA, ŞD, 2691/29.
33 BOA, DH.SN.THR, 77/14.
34 BOA, A{MKT.MHM, 259/50.
35 BOA, DH.MKT, 1775/145.
36 BOA, DH.MKT, 1802/60.
37 BOA, DH.MKT, 1989/49.
38 BOA, DH.MKT, 3/11.
39 BOA, DH.MKT, 2105/32.
40 BOA, DH.MKT, 2247/91.

Yangının Çıktığı Yer	Tarih	Zarar Gören Evrak
Adana Vilayeti	1329 H.	Atik nüfus ve mürur tezkireleri, pasaport vb.[41]
Beykoz Hükûmet Dairesi	1335 H.	Ziraat Bankasının tüm evrak ve defteri[42]
İzmid livası	1336 H.	İdare-i hususiyyeye ait evrak ve kayıtlar[43]
Edirne Hükûmet binası	1274 H.	Tüm evrak[44]
Trabzon Hükûmet Konağı	1281 H.	Genel evrak[45]
Dâhiliye Evrak Dairesi	1326 R.	Hülasa kayıt defterleri[46]
Tekfurdağı Hükûmet Konağı	1316 H.	Vergi idaresine ait evrak ve defterler[47]

Tablo 1: Taşra Yangın Listesi ve Tarihleri

Tablodan da anlaşılacağı üzere en çok hükûmet konaklarında muhafaza edilen evrak zarar görmüştür. Bu durum Dâhiliye Nezaretinin de dikkatini çekmiştir. Dâhiliye Nezareti, hükûmet konaklarındaki evrakın zarar görmemesi için gerekli tedbirlerin alınması için tüm vilayetlere yazı göndermiştir.[48]

II. Evraka Olan İlgisizlik ve İhmal

Osmanlı evrakının günümüze ulaşmamasının önemli bir sebebi de Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yıllarına evraka olan ilgisizlik, mahzenlerin ihmal edilmesinden dolayı evrakın yağmur, nem, rutubete maruz kalıp yok olmasıdır.

1825-1876 yılları arası olayları yazmakla görevli devletin resmî tarihçisi Vakanüvis Ahmed Lûtfi Efendi, 1846 yılında Hazine-i Evrakın inşası hadisesini *Târîh*'ine yazarken evrakın o dönemdeki perişan durumu ile çok önemli bilgiler vermektedir: Lûtfi Efendi'nin aktardığına göre; devlet, üretmiş olduğu evrakının muhafazası, ihtiyaç olduğunda kolayca ulaşılması, evrak yönetiminin kolaylaşması amacıyla Bâbıâlî içinde bir hazine-i evrak yapmak kararı almış, o zamana kadar oluşan evrak, hatt-ı hümayunlar, yabancı devletlerle ile yapılan muahedenameler, bilcümle resmî senetler, tezkireler, takrirler, atik defterler Bâbıâlî civarında bulunan mahzende ve bir takımı Sultanahmet Meydanı'na nâzır Defterhane

41 BOA, DH.SN.THR, 24/31.
42 BOA, DH.İ.UM.EK, 29/22.
43 BOA, DH.UMVM, 152/72,74.
44 BOA, A.}M, 17/99.
45 BOA, MVL, 690/1.
46 BOA, ML.EEM, 829/13.
47 BOA, ŞD, 377/60.
48 BOA, DH.MB.HPS, 79/45.

mahzenine karmakarışık atılıp muhafaza edilirdi. Bu mahzenlerin başında herhangi bir müdür ve memur bulunmamaktaydı. Bürolarda işlemi biten evrak; önemine, özelliğine bakılmaksızın üzerleri açık ve parça parça olarak bu mahzenlere atılır, birbiri üzerine yığılır idi. Evraka ilgisizlik o kadar ileriydi ki hamallara üç beş kuruş verilse gündüz vakti buralardan istenildiği kadar evrak alınıp götürülebilirdi. Sadece divan kalemi defter ve kayıtları muhafaza altında bulunup diğer resmî evrakın tamamının durumu bu şekildeydi. Bundan başka mahzenlerin üstü zamanla eskiyip yağmurlar evraka sirayet etmiş, Hazine-i Evrakın inşası bittiğinde yapılan incelemelerde evrakın yüzde ellisinin birbirine yapışık olarak telef olduğu görülmüştür. Bu evrak içinde bulunan hatt-ı hümayun, resmî anlaşmalar gibi evraklar dahi hazırlandığı zaman memurların yanında kalıp telef olduğu ve şunun bunun eline geçtiği bazı memurların terekelerinin[49] içinde bulunan evrakın arasında bulunmuştur ve bu evraktan elime geçen şeyler tarihçe çok işe yaramış, iş bittikten sonra Hazine-i Evraka devredilmiştir. Eski zamanların deri gibi dayanıklı kalın kâğıtları şimdiki işe yaramaz kâğıtlar gibi olsaydı şimdi devletçe müracaat edilecek bir varak bulunmayacaktı.[50]

Bazı hatt-ı hümayun evrakı gibi önemli evrak icra zamanında memurların yanında kaldığı, amedci ve müsteşar olan bazı memurların da böyle evrakı biriktirme heveslisi olduğu için bu belgeler devletin arşivine intikal etmeyip bu memurların şahsi mülkü olarak kalmıştır. Sonrasında ise ehil olmayan kişilerin eline geçip zayi olmuştur.[51] Abdurrahman Şeref vakanüvis olduktan sonra 1 Haziran 1909 tarihinde, Topkapı Sarayı'ndaki depolarda pek mühmel[52] ve perişan[53] bir hâlde bırakılmış evrakı Bâbıâlî'nin dışındaki kütüphaneye nakledip orada tasnif ve düzenlemekle görevlendirilmiştir.[54] Yanına başka memurlar da verilerek çalışmalara başlanmıştır.[55] Abdurrahman Şeref burada yaptığı durum tespitini 11 Mayıs 1910 tarihinde Sadarete arz etmiştir. Bu yazıdan; Topkapı Sarayı'nda tutulan evrak ve diğer resmî yazışmaların muhafaza edildiği depolar otuz seneden beri açılmamış, depoların çatısı aktarılmadığı için rutubet ve yağmurdan dolayı evrakın bir kısmı çürümüş, bir kısmı ise tamirlik hâle gelmiştir. Diğer evraklar Bâbıâli Kütüphanesi'ne nakledilmiş, tasnif ve tertibi işi Hazine-i Evrak Müdürü Refik Beyefendi ile Tarih-i Osmanî Encümeni azasından Arif Bey'e havale olunmuştur. Fakat kütüphanede yer sıkıntısı olduğu için on kişi ile çalışmaya başlanması ve gerek bu personel maaşı için gerekse evrakın tamiri için belli bir ödenek tahsis edilmesi eğer bunlar yapılmasa

49 Osmanlı Devleti'nde, kadı, bir kişi ölünce geride bıraktığı terekesinin tespitini yapardı. Geride bırakılan mallardan cenaze masrafı çıkarıldıktan sonra varsa borcu ödenir, kalan mallar varisler arasında bölüştürülürdü. Mirasçısı olmayan ölülerin terekeleri beytülmâle taşınırdı. Bilgi için bk. Tahsin Özcan, "Muhallefât", *DİA*, C. 30, 2020, s. 405-406). Dolayısıyla devlet, ölenlerin terekesinin içinde evrakın olup olmadığını bu şekilde anlardı.

50 *Vak'anüvis Ahmed Lutfî Efendi Tarihi*, *C.8*, Haz. Nuri Akbayar, (İstanbul: YKY Yay., 1999), s. 1230-1231

51 Abdurrahman Şeref, "Evrak-ı Atîka ve Vesâik-i Târihiyyemiz", s. 14.

52 BOA, ŞD, 2786/10.

53 BOA, BEO, 3564/267283.

54 BOA, BEO, 3567/267516; BOA, BEO, 3563/267166; BOA, BEO, 3564/267285.

55 BOA, MB.İ, 134/88; BOA, BEO, 3701/277547.

beş yüz arabadan fazla yekûn teşkil eden bu çok önemli tarihî evrakın yok olacağı bildirilmiş, ancak bu ödeneğin bütçeye konulmadığı anlaşılmıştır.[56]

Abdurrahman Şeref Efendi, bu iş için görevlendirildiği zamandaki evrakın durumunu *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda detaylı bir şekilde kaleme almıştır. Bu yazı önemi bakımından sadeleştirerek aşağıda aktarılmıştır:

> *"Bu iş için görevlendirildiğim zaman, evrak Kubbealtı denilen yerin bitişiğindeki depolarda tutuluyordu. Başka yerde evraka ulaşılamadı. Bu depolar sekiz kubbeye sahiptir. Zamanında bir kısmı İç Hazine olarak kullanıldığından para küpleri hâlâ duruyor. Yanımda iki kişi olduğu hâlde geçen Haziran'da buraya gittik; otuz seneden beri açılmayan kapısını açtırıp içeri girdik, ağlatacak kadar olan perişanlık ve sefalet hâli yüreklerimizi sızlattı. Bodrumlara ve şirvanlara varıncaya kadar sandık ve torba doluları evrak üst üste yığılmış. Otuz seneden beri çatısının hemen her tarafı yağmurlarda aktığından sandıklar ve torbalar çürümüş. Evrak darmadağın, rutubetten öyle kokuşmuştu ki içeride duramadık. Biran evvel evrakın havalandırılması lâzım olduğundan hemen kubbe altının etrafındaki gezintilere çıkarmaya başladık. Kâğıt parçaları arasında siyah külçeler görülüyordu. Dikkatle kontrol edildiğinde rutubetten birbirine yapışan kâğıtlar zamanla birer kömür parçası şeklini almış ve karataş kesilmiş olduğuna vâkıf olduk. Bu külçeler öyle önemli tarihî eserlerdendir ki bilmem dünyanın başka tarafında emsaline ulaşılabilir mı? Birkaçını müze-i hümayuna gönderdik. Bir parçasını darphaneye götürüp tahlil ettirmişler, ertesi günü külçelerde altın varmış diye alelacele haber getirdiler. Tahlil o kadar titizce icra olunmuş ki zamanında bürolarda kullanılan altın toz kendini göstermiş. Külçeler vurdumduymazlığımızın ve zavallı evrak hakkında reva gördüğümüz zulmün birer açık şahididir. Lisan-ı hâlleriyle dile getirdikleri çığlıkları tarihçilerin içinin kan ağlatmaması mümkün değildir.*
>
> *Gelelim evrakımızın hâline. Bunların bir kısmı parça parça olmuştur. Sigara kâğıdı büyüklüğünde parçalar dahi vardır. Bir oda dolduran bu yaprak parçaların yazılarını, geliş ve gidişinden bularak birbirine yapıştırıp belki asıllarını canlandırmak belki mümkündür; fakat bunu yapmak için Hz. Eyyüb (a.s)'ın sabrını taşıyan ve bu işe meraklı insanlar bulunmalıdır. Bir kısım da yarı yarıya çürümüş ve yazıları kısmen bozulmuş vesikalardır ki bunların tamiri mümkündür. Bir üçüncü kısmı da kâğıdın kalitesinden dolayı sağlam kalmış olan evrak ve defterlerdir.*
>
> *Kubbealtı etrafında iki aydan fazla havalandırılan bu evrak, yağmur mevsiminin yaklaşması sebebiyle güvenli bir yere taşınıp orada tasnif etmesi gerekirdi. Bâbıâlî Kütüphanesi'nden daha münasip yer bulunamadığından arabalarla oraya naklettik. Kütüphane doldu. Gerisini, sarayın için metruk bir mescitte bırakmaya mecbur olduk. Hem kütüphaneye taşınan hem de sarayda bırakılan evrak, Şehremâneti sağlık birimleri tarafından bilimsel yöntemlere uygun şekilde dezenfekte edildi. Ancak kokuşma, tamamen giderilemediği için, kimyasal çürüme hâlâ devam ediyor demektedir.*
>
> *Kütüphaneye taşınan evrak ve defterler, 518 araba olduğu ve sarayda bırakılanlar 200 araba ile ancak taşınabildiğine göre, mevcut evrakın miktarı en az 500.000 olduğu tahmin edilmektedir. Fatih hazretlerinin bir büyük vakfiyesi, Kütahya livasının 870 senesi askerî yoklama defteri, vakanüvislerin yazı silsilesinde açık kalan 1142-43 senesine ait ismi meçhul bir vakanüvisin yazdığı defter gözüme çarpan evraktan bir kısmı oldu. Vakanüvis defterini aynen mecmua ile neşredeceğiz. Evrakın arabalar ile taşınması sırasında bir kâğıt yere düşmüş ve Şûrâ-yı Devlet azalarından bir zât yerden alıp lütfen komisyona göndermişti. Bu vesika, 1798 yılında Mısır*

56 BOA, BEO, 3701/277547; Atilla Çetin, *II. Meşrutiyet Döneminde Arşivlerimize Ait Belgeler*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1985), s. 2-3.

sahillerinde Ebukır'da Fransız donanmasını yok eden İngiliz Amirali meşhur Nelson'a gönderilen bir kürk kaplı giysiyle ilgili yazışma ve hesap kayıtlarını içermektedir. Tarihçilerce pek bilinmeyen bu tür belgelerin bilimsel değerini tartışmaya gerek bile yoktur.

Bu kâğıtlarla uğraştığımız zamanlarda, Ayasofya Camii'nin mahfelinde birçok belgenin bulunduğunu öğrendik ve incelemek için oraya gittik. İçeride iki kişi belgeleri düzenleyip torbalara yerleştiriyorlardı. Kendileriyle konuştuğumuzda, belgelerin Evkaf Nezaretine ait olduğunu ve birkaç aydır bu işle uğraştıklarını söylediler ve ayrıca mahfelin bir köşesinde başka evrak sandıkları olduğunu da haber verdiler. Sandıkları açtırdığımızda, yirmiden fazla belgeyle dolu büyük bir depo ortaya çıktı. Belgelerin bir kısmı maliyeye, bir kısmı ise vakıflara ait olup toz, toprak ve güvercin pisliği içinde kalmıştı. Ramazan ayı yaklaştığı için cami temizlenirken mahfelin de ihmal edilmemesi gerektiğini düşündük ve güvercinlerin girişini engellemek amacıyla kırık camların onarılmasını kayyım efendiye söyledik. Ancak, depo ve belgeler oldukça kötü durumda görünüyordu.

Bâbıâlî Kütüphanesi'ne getirdiğimiz evrak ve vesikaların tasnifi için yeterli bütçe ayrılmadığı için henüz çalışma başlatılamamıştır. Eğer talep edilen ödenek bütçeye eklenmez ve onaylanmazsa, bu belgeler bu yıl dahi yalnızca taşınıp depolanarak bekletilmek zoruna kalacaktır.[57]

Arşivciliğimize önemli hizmetleri olan Muallim Cevdet, Ayasofya'da bulunan evrakın durumu ile ilgili 31 Mayıs 1930 tarihinde Halil Ethem Eldem'e yazdığı mektupta; Ayasofya Camii'nde kimsenin muhafaza ve tetkikine lüzum görmediği, fırlatılıp yere atılan 100.000 civarında evrak bulunduğu, üzerinde molozlar dökülen on binlerce metruk ferman, berat, defter, tezkireler ile tophane, yeniçeri, Enderun, Maliye ve Evkaf vesikalarının olduğu, mahiyetini anlamak için bunların içinde gezdiğinde 40 metre yol aldığı hâlde yerde bakımsız olarak duran evrakın bitmediğini yazmış ve bu durumu İlhanlı Hükümdarı Hülâgû'nun (1256-1265) Bağdat'ı işgal ettiğinde on binlerce kitap ve vesikayı Dicle Nehri'ne atmasına benzetmiş, gereken tedbirin alınması hususunda nelerin yapılması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmuştur.[58] Tüm bunları yazmış olmasına rağmen Muallim Cevdet herhangi bir olumlu sonuç elde edememiştir.[59] Ancak pes etmemiş bu sefer 6 Temmuz 1930'da Başvekâlete iletilmek üzere bir mektup yazmıştır. Bu gayreti neticesi nihayet 5 Aralık 1931 tarihinde Ayasofya evrakının temizlenip müze sandıklarına yerleştirme çalışmaları başlamıştır.[60]

1932 yılında Ayasofya Camii'nin batı tarafında üst katına konulan belgelerin önemli bir kısmı açık kalan bir pencereden dökülen yağmurdan dolayı zayi olmuş, bunun üzerine İstanbul Müze Müdürlüğüne talimat verilerek buranın tamir edilmesi istenmiştir.[61]

8 Ekim 1933 tarihinde Başvekâlet Hazine-i Evrak Tasnif Reisi M. Cevdet Başvekâlete bir dilekçe yazarak; Başvekâlete bazı vekâletler tarafından gerek eskiden ve gerek son zamanlarda birikmiş olan evrakın yakılmasına müsaade edilmesi

57 Abdurrahman Şeref, "Evrak-ı Atîka ve Vesâik-i Târihiyyemiz", s. 16-19.

58 Osman Nuri Ergin, *M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, (İstanbul: Bozkurt Yay., 1937), s. 107-109.

59 Ergin, *M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi* s. 109.

60 Ergin, *M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi* s. 110-111.

61 BCA, 30-10/146-42-8.

konusunda bazı duyumlar olduğu, Bekirağa Bölüğündeki askerî evrakın Eylül ayı zarfında on beş gün müddetle alenen yakılmasının bu ruhu ifşa ettiğini, Başvekâletin geçen sene evrakın satılması veya yakılmasını yasakladığı hâlde buna uyulmadığı, bizde umumî arşiv olmadığından her dairenin kendi evrakını çok defa kötü şartlar altında depolarda tuttuğunu, her hâlde mevcut tarihî mahzenlerin nispeten en iyileri Başvekâlet İstanbul Hazine-i Evrakı ile Maliye Hazine-i Evrakı olduğu, Adliye Vekâletinin İstanbul'daki mahzeninde çoğunlukla defter ve bir kısım evrak muntazam bir hâlde durduğu ancak iki üç milyon miktarındaki evrakın Adliye dairesi altında her nevi suiistimal ile yangına müsait surette açıkta durduğunu, geçen ay yakılmış olan Harbiye evrakının seksen sene evvelden I. Dünya Savaşı (1914-1918) ortalarına kadar geçen zamanlara ait olup tahminen 1.500 sandık miktarında olup Bekirağa Bölüğünün altında durduğunu, orasının tıp fakültesine devri üzerine bir kısmının alenen yakıldığını belirtmiştir.

Bunun üzerine başvekil imzasıyla Adliye Vekâletine yazılarak; İstanbul'daki Adliye depolarında bulunan evrak için bir tedbir alınması, yine Millî Müdafaa Vekâletine de yazılarak; Bekirağa Bölüğü denilen binada mahfuz bulunan tahminen 1.500 sandık evrakın o civardaki metruk bir camiye nakli mümkün iken bunun yapılmayıp on beş gün boyunca yakıldığı iddiasının izahı istenmiştir.[62] Evraka olan ilgisizliğin daha sonraki yıllarda da devam ettiği meselenin zaman zaman medyaya yansımasından anlaşılmaktadır.[63]

III. Osmanlı Arşiv Evrakının Bulgaristan'a Satılması

Osmanlı evrakının tümünün günümüze intikal etmeme sebeplerinden birisi de Osmanlı arşiv belgelerinin bir kısmının Bulgaristan'a hurda kâğıt niyetiyle satılması olayıdır. 1931 yılı Mayıs ayında İstanbul Defterdarlığı Maliye Arşivi belgeleri hurda kâğıt niyetiyle ve kuru ot fiyatına, okkası üç kuruşa Bulgaristan'a satılmış, balyalar yapılarak ve kısmen dökülüp saçılarak Sirkeci'ye götürülüp oradan trenle Bulgaristan'a gönderilmiştir. Bu olay bir süre sonra duyulmuş, konudan haberdar olan Muallim Cevdet hemen faaliyete geçerek Başvekil İsmet Paşa'ya bu faciayı durdurması konusunda 14 Mayıs 1931 tarihinde bir mektup yazmıştır.[64] Olayın mahiyeti ile satılan evrakın önemini anlattığı bu mektupta; edebî, askerî, bahri, mali, fennî, ticari, siyasi, hukuki, sınai tarihimizin bütün vesikalarını asırlardan beri saklayan 25 kubbeli Sultanahmet hazine-i evrakı faciasını gazetelerde gördüğünü düşündüğünü, rivayete göre dört yüze yakın sandık ve balyalar dolu vesikaların okkası üç kuruştan Bulgar tüccarına satıldığını, demek ki Türkiye'nin en zengin hazine-i evrakının yarısının imha edildiğini ifade etmiş, ayrıca bu evrakın önemini madde madde saymıştır.[65]

62 BCA, 30-10/146-42-11.

63 Rıfat N. Bali, *Bir Kıyımın, Bir Talanın Öyküsü, Hurdaya (S)atılan Matbu Eserler, Evrâk-ı Metrûkeler, Arşivler*, (İstanbul: Libra Kitapçılık, 2014), s. 22-23.

64 BCA, 30-10/146-42-5.

65 BCA, 30-10/146-42-5.

Muallim Cevdet daha sonra bu evraklardan örnekler vermiştir, H. 1096-1099 (1684-1688) tarihli Viyana Seferine dair parçalanmış yol masarifi defteri, dünyada ancak üç müze ile yalnız Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunan Uygurca anahtar, Orhaniye ırhlısının 1286 senesine ait mühimmat defteri, Sırbıstan'da ilk fethedilen yer olan Niş Kalesi'ne ait kayıtlar, Gazi Mihal evladının Plevne'deki vakfına ait kayıt, 1134 senesine ait ve Hatice Sultan'ın mührüyle defterdarlığa gönderilen mutfak defteri ki o devirdeki Türk yemeklerinin envaını, hububat, eşya fiyatların tarifesini gösteren önemli belge, 1148 senesine ait defterdar ve sair mühim maliye memurlarının mühürleriyle vergi nişanlarını hâvi bir levha...

Evraka nasıl işlemde bulunulması gerektiği meselesinde önerilerde bulunan Muallim Cevdet; "*Lüzumsuz zannedilen evrak ve defterleri Müzeler İdaresine devretmesini, tarihi evrak ve defter satışını men için iki satırlık bir yazı yazmasını, Bulgar sefiriyle görüşüp bu evraklar hamur olmadan Bulgar Arşivine naklettirmeyi sağlamasını, İstanbul'a geldiğinde muhtelif mahzenlerde yatan Türk vesikalarının nasıl harap bir hâlde olduğunu- müsaade buyururlarsa- kendisine göstereceğini*" ifade etmiştir.[66]

Evrakın Bulgaristan'a satılması meselesi basında infiale yol açmış, birçok gazete konuyu farklı başlıklarda dile getirmiştir. *Milliyet* gazetesi 21 Mayıs 1931 tarihinde "Hazine-i Evrakın Hiçbir Tetkikten Geçirilmeksizin Satıldığı Anlaşılıyor" başlıklı haberinde evrakın lüzumlu, lüzumsuz olarak ikiye ayrılarak müzayede ile satışa çıkıldığı, evrakın bakkalların elinde ve saire yerde kalmaması için alanın bu kâğıtları yurtdışına çıkarması şartı konulduğu ve satılan evrakın 30 bin küsur okka olduğunu yazmıştır.[67] *Yarın* gazetesi 21 Mayıs 1931 tarihinde "Millî Evrak'ın Satılması" olayını eleştirmiş, başka memlekette olsa kıyametlerin kopacağını yazmıştır.[68] *Akşam* gazetesi 22 Mayıs 1931 tarihli baskısında "Okka ile Satılan Evrak, Maliye Müfettişleri Tahkikata Başladılar" başlıklı yazı ile soruşturma açıldığı haberini vermiştir.[69] *Cumhuriye*t gazetesi 26 Mayıs 1931 tarihinde " Kıymetli Evrak, İstanbul Birçok Hazinelerle Dolu, Hakkı Tarık ve Halil Beyler bir takrir veriyorlar" başlıklı yazıda İstanbul'da Türk tarihini tenvir edecek çok kıymetli evrak olduğunu, bunlardan birinin de geçenlerde bir kısmı satılan maliye hazine-i evrakı olduğu ayrıca Ayasofya Camii'nin odalarında Bursa'dan getirilen ve Osmanlıların ilk devrine ait olan evrak olduğunu yazmıştır.[70]

Son Posta, 26 Mayıs 1931 tarihinde "İstanbul'da Bulunan Vesika Mahzenleri" başlığının altında ilgili haberi şu şekilde vermiştir; "*Şehrimizin muhtelif yerlerinde yüzbinlerce çok kıymetli tarihî vesika vardır, fakat bunlar bugün kıymet bilmezliğin mahkûmudur. Maliye hazinesinde bulunan milyonlar değerindeki tarihi vesikaların paçavra fiyatına nasıl elden çıkarıldığını artık hepimiz biliyoruz. Biz bu münasebetle şehrimizdeki diğer*

66 BCA, 30-10/146-42-5.
67 *Milliyet*, 21 Mayıs 1931.
68 *Yarın*, 21 Mayıs 1931.
69 *Akşam*, 22 Mayıs 1931.
70 *Cumhuriyet*, 26 Mayıs 1931.

kıymetli vesikalar hakkında tetkikat yaptık. Bugün İstanbul'da bulunan kıymetli eski vesika mahzenleri şunlardır:

1) *Ayasofya Camii'nin Papaz odaları denilen kısmında Bursa'dan gelen ve devletin ilk teşekkülü zamanına ait birçok vesikalar vardır.*
2) *Eski meşihat binasındaki mahzende Kıbrıs ve Girit adalarına ait vesikalar mevcuttur. Mahzen çok muntazamdır.*
3) *Şimdiki Evkâf idaresinin yanında medresede evkafa ait mühim vesikalar mahfuzdur.*
4) *Yıldız Sarayında Sultan Osman devrine ait çok kıymetli vesikalar vardır. Meşrutiyetten sonra bunların bir kısmı Bâbıâlî Hazine-i Evrakı'na nakledilmiş, bir kısmı da Harbiye Nezâreti'ne getirilmişti. Harbiye Nezâreti'ne getirilen vesikalar Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı zamanında geceleri yakılmak suretiyle imhâ edilmiştir.*
5) *Topkapı Sarayı'nın Kubbealtı mahzeni mühim vesikalarla dolu idi. Bunlar kısmen Bâbıâlî'ye getirilerek tasnif olunmuş, bir kısmı da Topkapı Sarayının kütüphanesinde kalmıştır.*
6) *Hazine-i Evrak denilen ve Küçük Sait Paşa tarafından Bâbıâlî içinde yapılan hususî bir dairedir. Burada 1135 tarihinden sonraki vesikalar saklıdır.*
7) *Hapishane ittisalindeki maliyenin evrakıdır ki burada Türkiye tarihinin en kıymetli eserleri vardır. Devletin teşekkülünden beri bütün malî vesikalar burada toplanmış, elden çıkan bütün vilayetlerimizin vesâiki o vakit getirtilerek buraya konmuştur. Geçenlerde yok bahasına satılan vesikalar bunların mühim bir kısmıdır.*
8) *Mülga Hariciye Nezareti'nin evrak hazinesi ki devletin harici münasebetine ait bütün vesikalar buradadır. Fakat bir gün binanın lağım borusu patlamış, bu vesikalar senelerce su ve pislik içinde kalmıştır.*
9) *Şimdi İstanbul Lisesi'nin bulunduğu mülga Maliye Nezareti'nde de bir evrak hazinesi vardır. Fakat bunların nereye kaldırıldığı belli değildir.*
10) *Bir de Ayasofya'da vakıf odalar evrak hazinesi vardır.*"[71]

Bunun üzerine, Başvekil İsmet Paşa tarafından 10 Haziran 1931 tarihinde bir tamim yayımlanmıştır. Bu tamimde İstanbul Defterdarlığında eski ve lüzumsuz diye satılan evrakın içinde çok kıymetli vesikaların bulunduğu ifade edilerek bundan sonra gerek merkezde gerek vilayetlerdeki evrak mahzenlerinde bulunan muamelesi hitam bulmuş eski ve yeni bilcümle evrakın hiçbir bahane ile ziyaa uğramalarına meydan verilmemesi, bilakis muhafazalarına dikkate edilmesi istenmiştir.[72]

Fakat iş işten geçmiştir. İsveçli Berger ailesine ait olup Sofya yakınlarında faaliyet gösteren Srnee Berger Kâğıt Fabrikası tarafından satın alınıp kâğıt hamuru yapılmak üzere Bulgaristan'a götürülen bu evrak, Türkiye'deki gazetelerde çıkan haber üzerine Bulgar hükûmeti tarafından satın alınarak hamur olmaktan kurtarılmış ve Bulgar arşivine intikal ettirilmiştir. XV-XIX. yüzyıllar arası timar, zeamet, vakıf, ahkâm, ehl-i hiref, tersane, yeniçeri ve sipahi ocakları gibi konuları ihtiva

71 *Son Posta*, 26 Mayıs 1931.

72 Ergin, *M. Cevdet'in Hayatı*, s. 111-120.

eden bu evrakın miktarı 1.000'den fazla defter ve 1,5 milyon belge civarındadır.[73] Evrakın Bulgaristan'a satışı ile ilgili tartışma bitmemiş, daha sonra da kamuoyunda ve basında tartışılmaya devam edilmiştir: *Cumhuriye*t gazetesi, 11 Temmuz 1932 tarihli "Hele Şükür, Tarihî Evrak Çıktı" başlığı altında; Bulgaristan'dan iade edilen 53 çuvaldaki 997 kilo evrakın Müze Müdüriyeti tarafından Sultanahmet'teki Devlet Hazine-i Evrakına kaldırıldığını haber vermiştir.[74]

Son Posta gazetesi 17 Eylül 1932 tarihinde "Tasnif İçin Bütçeye 10 Bin Lira Kondu" başlığıyla çıkarak, Maarif Vekâletinin geçen sene bir miktar tahsisat verdiği için Müze İdaresi Ayasofya Camii'nin papaz odalarındaki eski tarihî evrakın tasnifine başlandığını ve fakat Haziran'da tahsisat bittiği için işin tatil edildiğini, Bulgaristan'dan iade edilen evrakın Sultan Ahmed Medresesi'ne nakledildiğini, ancak tahsisatsızlık yüzünden tetkikine imkân bulunamadığını, nitekim İstanbul'da arşiv yapılması için Başvekâlet bütçesine 10 bin lira konulduğunu yazmıştır.[75] *Vakit* gazetesi, 27 Kasım 1932 tarihinde "Satılan Evrak Meselesi, Maarif Vekili Reşit Galib Bey dün mecliste izahat verdi" başlığı altında Maarif Vekili Reşit Galib'in İstanbul'da beş ayrı yerde bulunan arşivler hakkında verdiği izahatı haber yapmıştır.[76]

IV. Savaşlar

Osmanlı evrakının günümüze ulaşmamasının sebeplerinden biri de savaşlar ve toprak kayıplarıdır. Savaşlardan dolayı Osmanlı evrakının zayi olması hususunda en başta zikredilmesi gereken mesele Timur (1370-1405) istilasıdır. Zira Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi evrakı günümüze ulaşmamıştır. Bu evrakın günümüze ulaşmama nedenlerinin başında Timur istilası gelmektedir. 28 Temmuz 1402 yılında Anadolu'nun hâkimiyeti mücadelesinde Timur ile Yıldırım Bayezid arasında yapılan Ankara Savaşı'nda Osmanlı Devleti mağlup olmuş, Yıldırım Bayezid (1389-1403) ile iki oğlu Musa Çelebi ile Mustafa Çelebi esir düşmüş, diğer üç oğlu Süleyman, Mehmed ve İsa kaçmayı başarmışlardır. Süleyman Çelebi'yi takip eden Timur'a bağlı bir grup asker Bursa'ya kadar gitmiş, bunun üzerine Süleyman Çelebi Bursa'da durmayarak yanına aldığı kıymetli eşya ile birlikte Edirne'ye kaçmıştır. Bursa şehrine giren Timur'un askerleri şehri ve çok zengin eşyalara sahip olan sarayı yağmalamış, senelerden beri sarayda birikmiş olan incileri, cevahiri, kumaşları, yakutları, nakit para vesaire gibi eşyaları yükleyip geri gitmişlerdir.[77] Bursa'daki ilk dönem Osmanlı evrakının akıbeti ile ilgili iki görüş öne çıkmaktadır. Birincisi, evrakın Timur'un istilası sırasında yok olması görüşüdür.[78] İkincisi ise, Süleyman

73 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı*, (Ankara: 1994), s. 23- 24.

74 *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1932.

75 *Son Posta*, 17 Eylül 1932.

76 *Vakit*, 27.11.1932.

77 Mustafa Çağhan Keskin, "Çağdaş Kaynaklarda Ankara Savaşı Sonrası Bursa Sarayı'nın Yağmalanması", Belleten, C. 78, S. 283, 2014, s. 891-906.

78 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi) I*, haz. Uğurhan Demirbaş vd., (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2000), s. 5.

Çelebi'nin Edirne'ye kaçarken yanında arşivi de götürdüğüdür.[79] Edirne'ye götürülen evrak divanhane yangınında yok olmuştur.[80]

Ordu sefere çıkınca lazım olan evrak ve defterler ordu ile beraber sefere gittiğinden burada da yol şartlarından dolayı zayi olabiliyordu. Bu süreç de evrakların kaybolması sonucunu doğurabiliyordu.[81] Osmanlı Devleti özellikle 1877 yılında başlayan ve tarihimizde *93 Harbi* olarak anılan 1877-1878 tarihli Osmanlı-Rus Harbi, daha sonra girdiği Yunan Harbi (1897), Balkan Harpleri (1912-1913), I. Dünya Savaşı (1914-1918) gibi harplerin neticesinde Balkan coğrafyasının çoğunu, Kafkaslardan Erzurum'a kadar olan toprakları kaybedince buralardaki kayıtlar ya yok olmuş ya da oralarda düşman eline geçmiştir.[82]

1877-78 Osmanlı- Rus savaşı sırasında Tulça vilayeti arşivi Vali Said Paşa (ö.1907) tarafından İstanbul'a getirilmeye çalışılırken Bulgaristan'da alıkonulmuştur. Bu fon, "Türk Arşivi" ismiyle Bulgar Millî Arşivinin 1879 yılında kurulan ilk örneğini teşkil etmiştir.[83] Libya'daki Osmanlı evrakı, 1911 yılına kadar Trablus vilayetinin idare merkezi olan Saray Hamra'daki depolarda muhafaza edilmiştir. İtalyanlar Trablus'u 1911 yılında işgal edince 1551-1835 yılları arasındaki Osmanlı evrakını imha etmişlerdir. Buna rağmen 1835-1911 yılları arasındaki Osmanlı idaresi dönemine ait 6.573 defter ve 2.257 klasör belgeden oluşan evrak bugün Libya arşivlerinde muhafaza edilmektedir.[84] Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklarda kurulan, Bulgaristan, Kosova, Bosna Hersek, Makedonya, Romanya, Yunanistan, Macaristan, Mısır, Tunus, Kıbrıs gibi devletlerin elinde bugün çok miktarda Osmanlı evrakı bulunmaktadır.[85] 1995 yılında Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ile Makedonya Cumhuriyeti Arşiv Genel Müdürlüğü arasında imzalanan bir iş birliği protokolü çerçevesinde Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü personeli tarafından Makedonya'nın farklı şehirlerinde yapılan incelemelerde Osmanlı dönemine ait tasnifli-tasnifsiz binlerce defter, on binlerce belgenin varlığı tespit edilmiştir.[86]

Saraybosna'da bulunan Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi ile Tarih Arşivinde, Bulgaristan'ın Sofya şehrindeki Kiril ve Methodius Ulusal Kütüphanesi'nde ve diğer şehirlerinde, Şam'daki Merkezü'l-Vesâiki't-Tarihiyye gibi yerlerde Osmanlı döneminden kalma çok sayıda kadı sicili ve diğer evraklar bulunduğu gibi,[87] Kahire'de bulunan Dârü'l-Mahfûzât el-Umûmiyye, Yavuz Sultan Selim'den (1512-1520)

79 Fahameddin Başar, "Fetret Devri", *DİA*, C. 12, 1995, s. 480-482.

80 İshak Keskin, "Osmanlı Bürokrasisinde Evrak İmha Uygulamaları", *I. Uluslararası Türk Devlet Yönetimi Geleneği Sempozyumu*, Bişkek, 2016.

81 BOA, C.ML, 39/1756.

82 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz I*, s. 51-52.

83 Atilla Çetin, "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul Mayıs 1985, s. 68.

84 Selami Kurt, "Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezi'ndeki Osmanlı Evrakı", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 3, 2021, s. 78-98.

85 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz I*. s. 54-59.

86 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı*, haz. Orhan Sakin-Uğurhan Demirbaşı, (Ankara: 1996), s. 21-66.

87 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s. 58-60

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (ö.1849) idaresine kadarki Osmanlı dönemi evrakını barındırmaktadır.[88]

V. İmha Edilen Evrak

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında bazı evrak grupları zaman zaman ayıklama ve imha işlemine tabi tutulmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla birkaç defa bu uygulamaya başvurulmuştur. 1845 yılında Maliye Nazırı Savfetî Paşa (ö.1864), nezaretler kurulduktan sonra Maliye Nezaretine dönüşen Bâb-ı Defterîden kalma ve Topkapı Sarayı'ndaki Enderun hazinesinde muhafaza edilen milyonlarca evrakın tasnif çalışmasını başlatmıştır.[89] Yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmış olan bu evrak, Maliye hazinesinden görevlendirilmiş bir memur marifetiyle teker teker kontrol ettirilmiş, kalemlerine ayrılmış ve koruma altına alınmıştır. Bu çalışma esnasında bu belgelerin içinde kapatılan yeniçeri ocağına ait evrak da bulunmuştur. Bunların ileride işe yaramayacağı ifade edilerek yakılması için izin istenmiş ve bu izinler alınarak saraydaki fırınlarda yakılmasına karar verilmiştir.[90]

Bu olaydan altı yıl sonra 1851 yılında, bu sefer yine başka bir evrak grubu, Maliye hazinesinde muhafaza edilen ve 1851 yılı öncesi cizye evrakıyla esnaf tezkirelerinin "lüzumsuz" olduğu ifade edilerek "eskisi gibi" yakılması gündeme gelmiştir. İmhasına karar verilen bu evrak için yapılan yazışmalarda, ilk başta bunların yakılması yerine geri dönüşüm için fabrikalara verilmesi ya da mukavva vb. işlerde kullanılması için mücellitlere veya farklı işlerde kullanılmak üzere Harbiyeye verilmesi görüşü dile getirilmiştir. Fakat devleti ilgilendiren bu belgelerin ortalıkta gezinmesinin, halk arasında yanlış anlaşılmaya sebebiyet verilmesi mahzuruna binaen, mukavva işinde kullanılması için Tabhâne-i Âmireye verilmesine karar verilmiştir.[91] Bu yazışmalardan cizye evrakı ile esnaf tezkirelerinin eskiden beri yakılarak imha edildiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı yönetimi, 8 Ekim 1903 tarihli bir karar doğrultusunda, Sıhhiye Nezaretinde biriken belgeleri gözden geçirmek için bir komisyon oluşturmuştur. Yapılan inceme sonucunda çoğunlukla bunların eski patent ve tezkire kayıtları olduğu anlaşılmıştır. Yetkililer, özel bir memur görevlendirerek belgelerin Kavak Karantinahanesi'ne götürülmesini ve resmî makamların huzurunda yakılmasını kararlaştırmıştır. Alınan bu karar, Sıhhiye Meclisi tarafından onaylanmıştır.[92]

Osmanlı Devleti zamanında başka bir ayıklama ve imha olayı Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tahttan indirildikten sonra meydana gelmiştir. Padişahın

88 Mustafa Bilge, "Osmanlı Arşivlerinin Arap Ülkeleri Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, (İstanbul Mayıs 1985), s. 193.

89 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, haz. Yusuf İhsan Genç vd., (İstanbul, 2010), s. XXXIV.

90 BOA, İ.DH, 102/5152; BOA, BEOAYN.d., 769/51; BOA, BEOAYN.d., 770/29.

91 BOA, İ.MVL, 204/6536.

92 İshak Keskin, "Resmî Evrak Neden Saklanır / İmha Edilir? Osmanlı İmparatorluğu'nda Evrak İmha Uygulamalarına Yönelik Bir Değerlendirme", *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2021, s. 1-28; BOA, Y.MTV, 252/64.

hal'inden sonra sonra ikametgâhı olan Yıldız Saray'ında bulunan evraka el konularak Merkez Kumandanlığına gönderilmiştir. Daha sonra farklı heyetler[93] kurularak bu belgeler tetkik edilmiştir, bunların içindeki jurnallere el konulmuş ve devleti ilgilendiren diğer evrakı da Bâbıâlî'de Mahmut Kemal İnal'ın başkanlığından kurulmuş olan heyete göndermiştir. Heyet de bu belgeleri tekrar incelemiş, kurumlarla ilgili evrakı ilgili kurumlara, jurnal çıkınca da bu jurnalleri askerî heyete geri göndermiştir.[94]

Bu jurnal belgeleri büyük bir tartışma konusu hâline gelmiştir. Meclis ve basında bazı kişiler bu belgelerin olduğu gibi yayıMlanmasını isterken, bunun ciddi sonuçlar doğurabileceğinden endişe edenler bunun aksini savunmuşlardır. Nihayet bir heyet tarafından incelenmesine karar verilmiş,[95] inceleme sonucunda otuz yıldan fazla biriken ve çok büyük yekûn teşkil eden bu evrakın insanların, değişik ihsanlara mazhar olmak için birbirleri hakkında yazdığı jurnallerden ibaret olduğu anlaşılmış, bunun üzerine bunlar Bâb-ı Seraskerîye götürülüp yakılmıştır.[96] Aslında Mahmud Şevket Paşa (ö. 1913) bu jurnallerin neşrinden yana tavır almıştır. Ancak Enver Paşa (ö. 1922) bu jurnallerin aile efratlarını hatta bazen baba ve oğlu birbirine düşürme tehlikesini meydana getireceğini söylemiş, Harbiye nazırı olunca da bunları yaktırmıştır.[97] Bu arada jurnal dışında devleti ilgilendiren bazı evrakın da bu evrak içinde yakılma ihtimali de bulunmaktadır.[98]

Buradan anlaşılacağı üzere, Osmanlı arşiv belgelerinin günümüze ulaşmamasının sebeplerinden biri, son dönemde gereksiz olduğu düşünülerek imha edilen Yeniçeri Ocağı evrakları, esnaf tezkireleri, cizye kayıtları ve jurnal belgeleri gibi tarihî belgelerdir.

Sonuç

Osmanlı Devleti, hâkimiyetindeki insanlar ve topraklar ile ilgili malumatı, bunun için düzenlediği kanun ve nizamları, uluslararası ilişkileri, kendi insanının birbirleriyle ve devleti ile olan muamelesini belgelemeye ve bunu kayıt altına alıp sonraki kuşaklara aktarmaya azami itina göstermiştir. Temelde Bâbıâlî ve Dîvân-ı Hümâyûn belgeleri, Defter-i Hâkânîye ait defter ve belgeler, devletin muhasebât ve maliyesi ile ilgili defter ve belgeler ile mahkemelerce tutulan şer'iyye sicilleri gibi dört başlıkta sınıflandırılabilecek bu kayıtlar kese, torba ve sandıklara konularak muhafazası için ayrılmış mahzenlerde tutulmuştur. Ancak bazı sebeplerden dolayı bu belgeler bugün devletin resmî arşivi olan Osmanlı Arşivine intikal etmemiştir. Bu sebeplerden bazıları; Osmanlı Devleti'nin hükümet merkezi konumundaki

93 BOA, MV, 159/81; BOA, MV, 186/12.

94 Tahsin Öz, "Yıldız Marûzat Dairesi Arşivi", IV. Türk Tarih Kongresi (10-14 Kasım 1948), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952), s. 452.

95 Emrullah Tekin, "Hafiye", *DİA*, C. 15, 1997, s. 115-116.

96 Faiz Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, (İstanbul: Tarih Kütüphanesi Yay. 1955), s. 8-10.

97 Süleyman Kâni İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür, Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yay., 1999), s. 137-138.

98 Tahsin Öz, "Yıldız Marûzat Dairesi", s. 453.

Bâbıâlî'de çıkan yangınlarda çok sayıda belgenin yanması, devletin son zamanlarında evraka olan ilginin azalması ve ihmaller sonucu belgelerin bulunduğu mahzenlerde yağmura, neme, rutubete maruz kalmasıyla çürümesi, 1931 yılında İstanbul Defterdarlığı Arşivine ait bir milyondan fazla belgenin hurda kâğıt niyetiyle Bulgaristan'a satılması, devletin son dönemlerinde yapılan savaşlar sonucu büyük toprak kayıpları ve kaybedilen topraklarda çok sayıda belgenin kalması yine savaşlar çerçevesinde olarak 1402 yılında Timur ile yapılan Ankara Savaşı'nda devletin mağlup olması neticesinde başkent Bursa'nın ve burada bulunan hükümdarlık sarayının Timur'un ordusu tarafından yağmalanması, yine farklı zamanlarda devlet evrakının ayıklama ve imha işlemine tabi tutulması sonucunda başta Yeniçeri Ocağı evrakı olmak üzere bazı cizye evrakıyla esnaf tezkirelerinin, eski patent ve tezkire kayıtlarının, Sultan II. Abdülhamid döneminde oluşan jurnal evrakının ve bu evrakın içinde başka belgelerin imha edilmiş olmasıdır.

Osmanlı'nın son döneminde oluşan ihmallerin yanında özellikle son vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi gibi insanlarda arşivin korunması ile ilgili hassasiyet oluşmuş, bunların uyarıları neticesinde devlet işin farkına varmış ancak iş işten geçmiştir. Evrakın korunması ve tasnif edilmesi yönünde bazı çalışmalar yapılmış olsa da bunlar ödenek ve yer sıkıntısı yüzünden yetersiz kalmıştır.

Evraka olan ilgisiz Cumhuriyet'in ilanından sonra da yer yer kendini göstermiştir. Özellikle İstanbul Defterdarlığı evrakının Bulgaristan'a satılması bunun en bariz delilidir. 1931 yılında milyonlarca evrak Bulgaristan'a hurda niyetiyle satılmıştır. Bu olayın gazetelerde yazılarak büyük tepki çekmesi, Muallim Cevdet gibi insanların uyarıları sonucu devlet olaya el koymuş, ancak milyonlarca belgenin Bulgaristan'a ulaşmasının engellenmesi işinde geç kalınmıştır.

Bu olaylar kamuoyunda arşivlerin korunması konusunda bir hassasiyet meydana getirmiştir. Bunun sonucunda tasnif faaliyetlerine yeterli olmasa da hız verilmiştir. Farklı zamanlarda yapılan mevzuat değişiklikleriyle Türk arşivciliği kurumsallaşmış, 1984 yılında Başbakanlığa bağlı genel müdürlük, 2018 yılında yapılan değişiklikle Cumhurbaşkanlığına bağlı başkanlık statüsüne kavuşmuştur.

Netice itibariyle, Osmanlı arşiv evrakının günümüze intikal edemeyen kısmı, sadece belgelerin değil, aynı zamanda medeniyet hafızasının da yitimi anlamına gelmektedir. Bu nedenle, arşivcilik meselesi yalnızca tarihçilerin değil, kamu yöneticilerinin ve toplumsal hafıza inşasıyla ilgilenen tüm aktörlerin sorumluluğu altındadır. Geçmişin hatalarından ders alarak, arşivlerin muhafazası, dijitalleştirilmesi, kamuoyunda arşiv bilincinin geliştirilmesi, çağdaş arşivciliğin temel vazifeleri arasında yer almalıdır.

EXTENDED ABSTRACT

Since its foundation, the Ottoman Empire carried out official correspondence, records and bookkeeping in a serious and disciplined manner. The Treasury of Documents (Hazine-i Evrak), where documents were regularly produced and stored, was established in 1848 on the initiative of Grand Vizier Mustafa Resid Pasha. Although the Ottoman archival practice was institutionalized over time,

some of these documents have not survived to the present day due to various reasons. This study examines the main factors that prevented the transfer of Ottoman archival documents on a historical basis and analyzes the administrative, political and physical conditions that affected this process in a multidimensional manner.

Ottoman official documents can be evaluated under four main heading

1) Bâb-ı Âli and Divân-ı Hümâyûn documents: These include the hatt-ı hümâyûn written by the sultans themselves until the reign of Sultan Abdülmecid, the ahkâm books, which are the state's law and order compilations in which the decisions taken in the divan-ı hümâyûn were recorded, and the mevâcib books in which the salaries of the military class receiving from the state were recorded.
2) Books and documents belonging to Defter-i Hâkâni: These are the books and documents in which all kinds of records related to real estate and land are kept. Since land in the Ottoman Empire was given in return for military service under the name of dirlik and was evidence of ownership, these records were kept very meticulously and the utmost effort was made to preserve them.
3) Books and documents related to the accounting and finance of the state.
4) Şer'iyye registers kept by the courts.

For some reasons, these documents could not reach the official archive of the state, which was previously called Hazine-i Evrak but became the Ottoman Archives.

The main factor in the failure of the documents to be transferred to the archives was the destruction of Istanbul due to frequent fires. Due to structural deficiencies such as the density of wooden architecture, inadequate fire extinguishing equipment, and limited water resources, central bureaucratic buildings such as Bâbıâlî frequently burned; in these fires, documents were destroyed on a large scale. The Bâbıâlî fires of 1755, 1808, 1826, 1838, 1878 and 1911 were devastating in terms of the amount of documents lost.

Secondly, institutional indifference and negligence towards documents led to their decay and destruction by moisture and dampness. In this context, the lack of sufficient personnel in archival units, the piling up of documents in crates and bags without classification, and the neglect of documents in archival storages for many years paved the way for the destruction of documents. The information provided by intellectuals of the period such as historiographer Ahmed Lutfî Efendi and Abdurrahman Şeref reveals the lack of archival awareness.

Thirdly, due to wars and territorial losses, Ottoman documents fell into enemy hands or were destroyed on site. Especially as a result of the Russo-Turkish War (1877–1878), the Balkan Wars and World War I, Ottoman archives in the Balkans, North Africa and the Middle East were either destroyed or transferred to the archives of recently established states. There are still many documents from the Ottoman period in various institutions in Bulgaria, Macedonia, Libya and Egypt.

Fourthly, the issue of deliberate destruction of documents has led the state to destroy archive materials for ideological or administrative reasons at certain times. The documents belonging to the Guild of Janissaries, which was disbanned during the reign of Mahmud II, and the jurnal documents of Abdülhamid II were

burned and destroyed for political reasons, especially in the early years of the First Constitutional Era.

The most dramatic event was the sale of approximately 1.5 million documents in the Finance Archive to Bulgaria in 1931 by the Istanbul Treasurer's Office as scrap papers. Muallim Cevdet's letter to the Prime Minister Ismet Pasha upon this event shows both how weak the archival consciousness was and the late but strong public reaction. These documents were purchased by Bulgaria, but their archival value was later recognized and they were taken under protection.

Finally, fires in the provinces, inadequate physical conditions and lack of administrative supervision also contributed to the loss of archives. Documents such as population registers, court decisions and records kept in government mansions were severely damaged in provincial fires.

This study reveals the historical tragedy of archiving by analyzing the reasons for the loss of Ottoman archival material not only in terms of technical issues, but also in terms of political, institutional and historical dimensions. This issue is still relevant in terms of the development of archive awareness, the preservation of historical memory and institutional continuity.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Sultan Mehmed II (AE.SMMD.II.), 1/2, 1/26.

Ali Emiri Sultan Murad I (AE.SMRD.I.), 1/11.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 3563/267166, 3564/267283, 3564/267285, 3567/267516, 3701/277547, 4250/318696.

Bâb-ı Âli Evrak Odası, Ayniyat Defterleri (BEOAYN.d), 769/51, 770/29.

Bâb-ı Âsafî, Dîvân-ı Hümâyûn Sicillâtı Mühimme Defterleri (A.{DVNSMHM.d), 1, 183/11.

Cevdet Maliye (C.ML), 39/1756.

Dâhiliye Nezâreti İdare (DH.İD), 61/41.

Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK), 29/22.

Dâhiliye Nezâreti Mebâni-i Emiriye Hapishâneler Müdüriyeti, (DH.MB.HPS), 79/45.

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi, (DH.MKT), 1775/145, 1802/60, 1989/49, 2105/32, 2247/91, 3/11.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi, (DH.EUM.MH), 27/1.

Dâhiliye Nezâreti Mütenevvia, (DH.MTV), 47/4.

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi, (DH.SN.THR), 24/31, 77/14.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi, (DH.ŞFR), 665/68, 665/108, 665/109, 665/110, 665/112, 665/113, 665/114, 665/115, 665/116, 665/118. 665/119, 665/120, 665/121, 665/122.

Dâhiliye Nezâreti Umur-ı Mahalliyye ve Vilâyât Müdürlüğü Kataloğu (DH.UMVM), 152/72, 152/74.

Evkaf Vakfiyeler (EV.VKF), 19/19.

Hatt-ı Hümayun, (HAT), 758/35538.

İrade Dâhiliye (İ.DH), 614/42809, 102/5152.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MSM), 25/685.
İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 204/6536.
Mabeyn-i Hümayun İradeleri (MB.İ), 134/88.
Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM), 829/13.
Meclis-i Vâlâ (MVL), 690/1.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 159/81, 186/12.
Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı (A.MKT), 99/51.
Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A{MKT.MHM), 259/50.
Sadaret Müteferrik Evrakı (A.}M), 17/99.
Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A{MKT.UM), 309/1.
Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 377/60, 1153/8, 1740/4, 2691/29, 2786/10.
Tapu Tahrir Defterleri, (TT), I/M.
Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 252/64.

1.2. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, (30-10)/146-42-11, 146-42-8, 146-42-5.

2. Gazeteler

Akşam, 22 Mayıs 1931.
Cumhuriyet, 11 Temmuz 1932.
Cumhuriyet, 26 Mayıs 1931.
Milliyet, 21 Mayıs 1931.
Son Posta, 26 Mayıs 1931.
Son Posta, 17 Eylül 1932.
Vakit, 27 Kasım 1932.
Yarın, 21 Mayıs 1931.

3. Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdurrahman Şeref, "Bâbıâlî Harîkleri", *Târih-i Osmânî-i Encümeni Mecmuâsı (TOEM)*, C. II, S. 7, 1 Nisan 1327, s. 446-450.

Abdurrahman Şeref, "Evrak-ı Atîka ve Vesâik-i Târihiyyemiz", *TOEM*, C. I, S. I, 1 Nisan 1326, s. 9-19.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 4, (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye, 1309).

Aktaş, Necati ve Halaçoğlu, Yusuf: "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), C. 5, 1992, s. 122-126.

Bali, Rıfat N., *Bir Kıyımın, Bir Talanın Öyküsü, Hurdaya (S)atılan Matbu Eserler, Evrâk-ı Metrûkeler, Arşivler*, İstanbul: Libra Kitapçılık, 2014.

Başar, Fahameddin: "Fetret Devri", *DİA*, C. 12, 1995, s. 480-482.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, haz. Yusuf İhsan Genç vd., İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2010.

Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi) I, haz. Uğurhan Demirbaş vd., Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2000.

Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1994.

Bilge, Mustafa: "Osmanlı Arşivlerinin Arap Ülkeleri Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul Mayıs 1985, s. 189-193.

Çetin, Atilla: "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul Mayıs 1985.

Çetin, Atilla: *II. Meşrutiyet Döneminde Arşivlerimize Ait Belgeler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1985.

Demiroğlu, Faiz: *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, İstanbul: Tarih Kütüphanesi Yay. 1955.

Elker, Selâhaddin: "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği", *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri (10-14 Kasım 1948)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952, s. 182-189.

Ergin, Osman Nuri, *M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul: Bozkurt Yay. 1937.

Ergin, Osman Nuri: *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C. 2, İstanbul: İBB Yay.,1995.

Ergin, Osman Nuri: *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, C. 3, İstanbul: İBB Yay., 1995.

Eyice, Semavi: "Bâbıâlî (Mimari)", *DİA*, C. 4, 1991, s. 386-389.

Faroqhi, Suraiya: *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

İnalcık, Halil: "1431 Tarihli Timar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Timar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri (10-14 Kasım 1948)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952, s. 132-140.

İnalcık, Halil: "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul, 1985, s. 31-37.

İpşirli, Mehmet: "Bâbıâlî (Tarih)", *DİA*, C. 4, 1991, s. 378-386.

İrtem, Süleyman Kâni: *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür, Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yay. 1999.

Kanunnâme-i Âl-i Osman, Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin, Haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul: Kitabevi Yay. 2023.

Keskin, İshak: "Osmanlı Bürokrasisinde Evrak İmha Uygulamaları", *I. Uluslararası Türk Devlet Yönetimi Geleneği Sempozyumu*, Bişkek, 2016, s. 315-321.

Keskin, İshak: "Resmî Evrak Neden Saklanır/İmha Edilir? Osmanlı İmparatorluğu'nda Evrak İmha Uygulamalarına Yönelik Bir Değerlendirme", *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2021, s. 1-28.

Kurt, Selami: "Libya Arşiv ve Tarihî Araştırmalar Merkezi'ndeki Osmanlı Evrakı", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 3, 2021, s. 78-98.

Kuzucu, Kemalettin: *Bâbıâlî Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri (1808-1911)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum: 2000.

Makedonya'daki Osmanlı Evrakı, haz. Orhan Sakin - Uğurhan Demirbaş, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996.

Öz, Tahsin: "Yıldız Marûzat Dairesi Arşivi", IV. *Türk Tarih Kongresi (10-14 Kasım 1948)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952.

Özcan, Tahsin: "Muhallefât", *DİA*, C. 30, 2020, s. 405-406.

Sağlam, Nevzat: *Ahmed Vasıf Efendi ve Mehâsinü'l Âsar ve Hakâikü'l-Ahbar'ı 1166-1188 / 1752-1774*, Ankara: TTK Yay. 2020.

Tekin, Emrullah: "Hafiye", *DİA*, C. 15, 1997, s. 115-116.

Ünal, Uğur: *Arşivciliğimizin Yüz Yılı*, 1846-1945, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2023.

Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, C.8, Haz. Nuri Akbayar, İstanbul: Yapı Kredi Yay. 1999.

Yıldız, Kenan: *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili, (Doktora Tezi)*, Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul: 2012.

Batıya Açılan Kapı: Sava Nehri ve 1521 Belgrad Seferi İçin Kurulan Ahşap Askerî Köprüler*

The Gateway to the West: The Sava River and the Wooden Military Bridges Built for the Siege of Belgrade 1521

DERYA DENİZ*

ÖZ

Bu çalışma, Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1521'deki Belgrad Seferi'nde Sava Nehri'nin Osmanlı askerî stratejisindeki belirleyici konumunu, nehir üzerinde inşa edilen yüzer ve sabit askerî köprülerin fetihteki rolünü incelemektedir. Belgrad, Osmanlı Devleti için batıya doğru genişlemede kritik öneme sahip bir şehir olup, sahip olduğu coğrafi unsurların askerî sahaya etkisi, sefer sırasında izlenen stratejilerde ön plana çıkmaktadır. Mevcut araştırmalar genellikle kale muhasaralarına ve fetih sonrası idari yapılanmalara odaklanırken, bu çalışma köprülerin yapısal özellikleri ve tarihçesi üzerinde durarak, dönemin kronikleri ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nden elde edilen belgelerle yeni detaylar sunmayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak araştırma, Belgrad Seferi sırasında kurulan köprülerin önemini vurgulamakta ve Osmanlı askerî taktiklerinin coğrafi unsurlarla nasıl bir araya geldiğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Belgrad Seferi, Sava Nehri, Ahşap Askerî Köprüler, Yüzer Köprü, Osmanlı Askerî Taktikleri

ABSTRACT

This study examines the decisive position of the Sava River in Ottoman military strategy during Suleiman the Magnificent 1521 Belgrade campaign and the role of the pontoon and fixed bridges built over the river in the conquest. Belgrade is a city of critical importance for the Ottoman Empire's westward expansion, and the impact of its geographical elements on military sphere come into prominence

* Makale geliş tarihi: 11 Ekim 2024, kabul tarihi: 17 Aralık 2024, araştırma makalesi.

** Dr., Millî Saraylar Başkanlığı, İstanbul/Türkiye, deryadenizodtu@gmail.com, ORCID

through the strategies followed during the campaign. While existing research typically focuses on siege warfare and post-conquest administrative structures, this study emphasizes the structural features and history of the bridges, aiming to present new details through contemporary chronicles and documents obtained from the Topkapı Palace Museum Archive. Ultimately, this research seeks to highlight the significance of the bridges constructed during the Belgrade campaign and to demonstrate how Ottoman military tactics were integrated with geographical elements.

Keywords: Siege of Belgrade, Sava River, Wooden Military Bridges, Pontoon Bridge, Ottoman Military Strategy

1. Giriş

Belgrad, Osmanlı Devleti ile Macaristan Krallığı arasında, fethi ve elde tutulması uğruna gerçekleşmiş büyük mücadelelere sahne olmuş stratejik bir şehirdir. Özellikle jeopolitik konumu nedeniyle, Belgrad'ı çevreleyen nehirler üzerinde belirli askerî planlamaların geliştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda, Kanûnî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) 1521 tarihli Belgrad Seferi sırasında[1] Sava Nehri, Osmanlı askerî hareketlerinin odak noktalarından biri haline gelmiştir. Tuna Nehri ile birlikte Belgrad'ın doğal savunma hattını oluşturan Sava Nehri, Osmanlı ordusunun şehre yaklaşımında kritik bir güzergâh işlevi görmüştür. Kuşatma sürecinde, bir yandan Tuna Nehri üzerinde mühimmat ve top sevk edilirken, diğer yandan Sava Nehri üzerinden İstanbul'dan yola çıkan birliklerin Sirem bölgesine ulaşması sağlanmıştır. Sava Nehri, Macaristan topraklarına geçişte daha uygun bir yol sunarak, ordunun Belgrad önlerine ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu nitelikleriyle Sava Nehri'nin, sefer sürecindeki stratejik öneminin arttığını söylemek mümkündür. Bu çalışma, Sava Nehri'nin Osmanlı seferlerindeki belirleyici rolünü ve bu nehir üzerinde köprü inşa etmek gibi zahmetli bir mühendislik faaliyetinin Belgrad'ın fethindeki etkisini ortaya koymayı hedeflemektedir. Aynı zamanda, Osmanlı askerî taktiklerinin coğrafi unsurlarla nasıl uyum içinde şekillendiğini irdelemeyi amaçlamaktadır.[2]

1 "Belgrad Seferi, onun çıktığı ilk seferdir" Eyyûbî, *Menâkıb-ı Sultan Süleyman (Risâle-i Padişâh-nâme)*, haz. Mehmet Akkuş, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 67; Seferde 26 Ramazan 927/30 Ağustos 1521 tarihinde Belgrad Kalesi fethedildi. Bk. Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Kanunî'nin Cülûsu ve İlk Seferleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1961), s. 30; Osmanlılar, 1521'de Belgrad'ı alarak önemli bir kilidi açmış ve böylelikle Macar topraklarına ilk adımlarını atmış oldu. Bk. Feridun M. Emecen, "Mohaç 1526: Osmanlılara Orta Avrupa'nın Kapılarını Açan Savaş", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), s. 161.

2 Belgrad Seferi gibi büyük askerî harekâtlar sırasında, Tuna'nın sağladığı ulaşım ve tedarik olanakları, ordunun etkinliğini arttırmış; ancak, Sava Nehri'nin Belgrad'a daha yakın konumu ve daha kolay geçiş imkânları, bu seferde Sava'nın stratejik önemini öne çıkarmıştır. Dolayısıyla, Belgrad Seferi'nde Sava Nehri'nin sağladığı avantajlar belirgin olsa da, Tuna Nehri'nin coğrafi konumu ve uzun yıllar faaliyet gösteren donanması, imparatorluğun genel askerî stratejisi açısından vazgeçilmez bir bileşen olmaya devam etmiştir. Tuna ve donanmasının 1683-1718 yılları arasındaki teşkilat yapısı, mali kaynakları, gemi inşa faaliyetlerinin yanı sıra askerî ve lojistik faaliyetlerinin ele alındığı kapsamlı bir çalışma için bk. Seyfullah Aslan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna Donanması: Teşkilâtı ve Faaliyetleri (1683-1718)* (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2022; Bu tez daha sonra kitap olarak yayımlanmıştır: Seyfullah Aslan, *İmparatorluğun Tuna Donanması: Teşkilât ve Faaliyetler (1683-1718)*, (İstanbul: Timaş Akademi, 2024).

Kanûnî Sultan Süleyman'ın planladığı 1521 Belgrad Seferi, Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya doğru genişleme sürecinde kritik bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu seferde izlenen askerî strateji, coğrafi unsurların harekât planlamasındaki belirleyici rolünü çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Mevcut literatürde sefer genellikle kale kuşatmaları ve fetih sonrası idarî düzenlemeler bağlamında ele alınmakta; çalışmalarda temel kaynaklar olarak ise dönemin kronikleri öne çıkmaktadır.[3] Ancak, kuşatma planları ve kronolojik gelişmeler üzerinde yoğunlaşan bu araştırmalarda, nehir geçişi için inşa edilen köprüler yalnızca yüzeysel biçimde anılmıştır. Bu çalışmada, 1521 Belgrad Seferi sırasında Sava Nehri üzerinde Osmanlı ordusunun geçişini sağlamak üzere inşa edilen köprüler ayrıntılı biçimde incelenecektir. Köprülerin yapısal özellikleri ve tarihî arka planı, çağdaş Osmanlı kronikleri ile *Süleymannâme* örnekleri ışığında ele alınacak; elde edilen veriler Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki belgelerle desteklenecektir. Böylece, Belgrad Seferi bağlamında inşa edilen köprüler hakkında daha önce ele alınmamış yeni ayrıntıların gün yüzüne çıkarılması amaçlanmaktadır.

2. Doğal Bir Yol: Sava Nehri

Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya doğru genişleme politikası, Macar Krallığı ile arasındaki mücadelenin kaçınılmaz hâle gelmesine yol açmıştır. Ayrıca, Avrupa'da yaşanan hanedanlar arası çekişmeler ve Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Karl'ın Fransa gibi diğer Avrupalı devletler üzerinde üstünlük kurma çabası, Macar tahtına kimin çıkacağına yönelik müdahaleleri de beraberinde getirmiştir. Bu durum, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Belgrad'ın fethiyle sonuçlanan ilk Macaristan seferini düzenlemesinin zeminini hazırlamıştır.[4]

Belgrad Seferi'nin başlangıcında seferin hangi yöne gerçekleştirileceğinin net olarak belirlenmediği bilinmektedir. Ancak padişahın askerî kuvvetlerle ilerlerken, divanda bulunan vezirlerle yaptığı istişareler sonucunda Belgrad'ın fethedilmesi kararlaştırılmış ve bu doğrultuda ordu Belgrad Kalesi'ne yönelmiştir.[5] Bununda birlikte, Belgrad'ın[6] batısında yer alan ve

3 Belgrad Seferi'ndeki askerî aşamalar ve kale fethedildikten sonra şehir ve çevresindeki idari yapılanma hakkında genel bilgiler içeren araştırmalardan birkaçı: 1521'de fethedildikten sonra Belgrad'ın on altıncı yüzyıldaki idari yapılanması hakkında bk. İlhan Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2014; Belgrad'ın Osmanlılar tarafından fethi ve süreçteki temel olayların ele alındığı bir araştırma için bk. Selim Arslantaş, "Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15 (2011), s. 13-37; Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanılarak hazırlanmış, Osmanlı Devleti'nde Belgrad'ın ekonomik, stratejik ve askerî öneminin tartışıldığı bir araştırma-inceleme örneği için bk. Selim Hilmi Özkan, "The Capital of the Ottman Empire in Europe: Belgrade on the Frontier (Serhad) (1521-1789)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 53 (Aralık 2021), s. 335-351.

4 Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 239-240.

5 Farklı bir görüşe göre; savaşın ana hedefi Macaristan'ın fethinden çok doğrudan Böğürdelen ve Belgrad kalelerinin ele geçirilmesi ve Sirem Adası'nın kontrol altında tutulması idi. Bk. Geza Perjes, *Mohaç Meydan Muharebesi*, çev. Şerif Baştav, (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1992), s. 31-33.

6 Evliya Çelebi, bir kısmı Tuna ve Sava nehirleriyle çevrelenmiş Belgrad Kalesi'nin bulunduğu stratejik konumu şu şekilde tarif etmektedir: "Eyle bir arz-ı âlîye vâki' olmuş kim nehr-i Tuna ile nehr-i Sava bir yere cem' olduğu mahalde bir kayalı burun ucunda vâki'dir". Bk. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. Kitap: Topkapı Sarâyı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın*

Sava Nehri üzerinde konumlanan Böğürdelen Kalesi'nin[7] fethi de gündeme gelmiştir.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın bu iki kaleye yönelmesinin sebepleri arasında nehirlerin varlığı da göze çarpmaktadır. Dönemin kaynaklarından Tabib Ramazan, padişahın ana hedefini âdeta bir manzara gibi tasvir etmektedir. Ona göre, Macar topraklarına ulaşmak için iki giriş noktası bulunmaktadır: Sava ve Tuna nehirleri. Bu iki nehir dışında Macaristan'a başka yerden girilemeyeceğini ifade eder. Macarları 'kefereler' olarak nitelendiren Tabib Ramazan, bu iki nehir kapısının, Böğürdelen ve Belgrad gibi sağlam kalelerle tutulduğunu belirtir; söz konusu kaleleri evlere vurulan kilitler kadar sağlam olarak tanımlar. Ayrıca, Macar kralının elinde Belgrad ve Böğürdelen gibi iki güçlü kalesinin bulunması sebebiyle, dönemin yaygın görüşlerinden biri olan "kralın bu kaleler sayesinde tıpkı kanatlarıyla uçan bir kuş gibi hareket edebildiği" benzetmesini aktarır; bu kalelerin kralın iki kanadı olarak görüldüğünü dile getirir. Gelgelelim, sefere çıkmaktaki amaç öncelikle Macar tahtgâhı Budin'i fethetmektir. Bu hedeflere ulaşabilmek için ise önce Sava ve Tuna nehirlerinin aşılması gerekmektedir kezâ. Nitekim, bu iki nehrin kenarında bulunan Böğürdelen ve Belgrad kalelerinin fethedilmesi amacıyla Pîrî Mehmed Paşa (ö. 1532) ve Ahmed Paşa (ö. 1524) görevlendirilmiştir.[8]

Osmanlı ordusu, sefer için padişahla beraber yola çıkarak ilk olarak Sava Nehri'ni geçti. Daha sonra Zemun kalesine ulaşmış, kale ve Salankamen çevresini yağmaladıktan sonra bu bölgeleri ele geçirmiştir. Ardından, Tuna ve Sava'nın kesiştiği noktada bulunan Belgrad Kalesi'ne doğru ilerlemişlerdir. Zemun, Büyük Savaş Adası ve Tuna Nehri tarafında Belgrad Kalesi'ni uzun süre kuşatma altında tutmuşlardır.[9] Bu esnada Macaristan'ın güneyindeki kalelerin, 1521 Belgrad Seferi ile başlayan süreçte teker teker ele geçirilmesi, Tuna ve Sava nehirlerinin oluşturduğu doğal savunma hattını da kırmıştır.[10] Macarlar için bu nehirler güneyden gelebilecek tehlikelere karşı doğal engeller olarak görülürken, Osmanlılar açısından aşılması gereken doğal yollar olarak değerlendirilmiştir.

Transkripsiyonu-Dizini, haz. Y. Dağlı, S. Ali Kahraman, İ. Sezgin, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), s. 187; Belgrad konum olarak Tuna ve Sava nehirlerinin birleştiği noktada yükselen bir tepe üzerinde yer almaktadır. Bk. Divna Djuric Zamolo, "Belgrad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. V, 1992, s. 507-509.

7 Böğürdelen, bugün Sırbistan'daki Şabaç şehrinin Osmanlılar dönemindeki adıdır. Bk. Geza David, "Böğürdelen", *DİA*, C. VI, 1992, s. 323-324.

8 Necati Avcı, *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989, s. 41-50. Kanûnî Sultan Süleyman'ın Belgrad Seferi'ne bizzat katılan Tabib Ramazan seferi anlattığı fetihnâme türündeki *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye* isimli eserini Arapça kaleme almıştır. Necati Avcı'nın yapmış olduğu tez adı geçen eserin Türkçe çevirisidir. Bu makalede Necati Avcı'nın çevirisinden istifade edilmiştir.

9 Belgrad Kalesi'nin fethi ve Sava Nehri'ne kurulan köprülerin kısa bir anlatımı için bk. *Matrakçı Nasuh, Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Târîh-i Âl-i Osmân (Osmanlı Tarihi 699 – 968/1299-1561)*, haz. Göker İnan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), s. 334-337; XVI. yüzyıl şairi Mahremi'nin Belgrad'ın fethine dair kasidesinin kaynak eserlerle bir karşılaştırması ve sefere dair kaynaklarda edebî unsurların değerlendirmesi için bk. Murat Ali Karavelioğlu, *Mahremi'nin Belgrad Fethine Kasidesi ya da Kanuni Methiyesi*, (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021).

10 Geza Palffy, "Osmanlılara Karşı Macaristan'da Kurulan Sınır Savunma Sisteminin Kökenleri ve Gelişimi (18. Yüzyılın Başlarına Kadar)", *Osmanlı Fetihler Çağında Sınır Boyları*, Ed. Pal Fodor, Geza David, çev. Özgür Kolçak, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2024), s. 43.

Sava Nehri'nin bu süreçte üstlendiği rol, nehrin temel önemini gözler önüne sermektedir. Tuna Nehri özellikle belli mevsimlerde şiddetli taşkınlara neden olduğundan, Osmanlı ordusu için geçit vermesi zor bir su yolu olduğu söylenebilir. Buna karşılık, Sava Nehri daha sakin ve geçit noktaları bulmak açısından daha elverişli bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, Osmanlıların sefer esnasında seyyar köprüleri çoğunlukla Sava Nehri üzerine kurmayı tercih ettiklerini söylemek mümkündür. Dahası, bu yaklaşımın Belgrad Kalesi'nin ablukaya alınarak fethedilmesinde kritik bir avantaj sağladığı da düşünülebilir.

Bununla birlikte, Belgrad'ın fethinden sonraki yıllarda da Osmanlı orduları, Sava Nehri üzerindeki bu stratejik geçiş noktalarını benzer şekilde kullanmayı sürdürmüşlerdir.[11] Özellikle Sava Nehri'nin bu tür askerî harekâtlarda sunduğu avantajlar, Osmanlıların batıya yönelik seferlerindeki askerî başarısının bir parçası olarak değerlendirilebilir.[12]

Bu bağlamda, Sava Nehri'nin Osmanlı seferlerindeki rolü ve bu nehrin askerî stratejiye kattığı değer, Belgrad'ın fethini anlamada ve daha geniş bir perspektifte Osmanlı askerî tarihini analiz etmede kilit unsurlardan biri olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla Sava Nehri'nin, Osmanlı ordusunun Macar topraklarına düzenlediği seferlerde, Rumeli'den sonra batıya atılan ilk adımın başlangıç noktası olarak müstakil bir rol üstlendiği ve bu rolün uzun süre köprüler inşa edilerek pekiştirildiği görülmektedir.

3. Sefer Yolculuğu: Nehirleri Aşmak

On altıncı yüzyıl boyunca meydana gelen Osmanlı ve Macaristan arasındaki siyasi ve askerî irtibatlar bu devirde seferlerin yönünü tayin eden ana unsurlardandır. Böylelikle Almanya'da doğup kilometrelerce yol kat ederek Karadeniz sularına dökülen Tuna Nehri ve onun diğer kolları olan Sava, Drava, Morava, Tisa ve havzadaki diğer nehirler üzerindeki köprü inşa faaliyetleri bu yüzyılda askerî ihtiyaçlardan doğan gerekliliğin fiziki ortama yansıması şeklinde kendini göstermiştir.[13] Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1521'de çıktığı Belgrad Seferi'nde Sava Nehri üzerinde farklı noktalarda büyük köprüler inşa ettirmesi gibi hadiseler de bahsedilen özellikteki yapıları içermektedir.

11 Nehir üzerinde Sirem yakasına geçiş sağlamak amacıyla Böğürdelen Kalesi yakınlarında 1526 Mohaç Meydan Muharebesi öncesinde ve 1566 Sigetvar Seferi esnasında kurulan köprüler o dönemde yakın tarihler için birer örnektir.

12 Tuna Nehri ve kollarının Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyıldaki askerî harekâtlarındaki stratejik önemi hakkında daha fazla bilgi için bk. Yusuf Gülderen, "Kanuni Sultan Süleyman Döneminde (1520-1566) Tuna ve Tuna'ya Akan Diğer Nehirlerdeki Osmanlı Filosu ve Tersaneleri", *X. Türk Tarih Kongresi*, C. IV, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993), s. 1773-1794.

13 Osmanlı sefer köprülerinin bir listesi için bk. Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975), s. 234-236; Yüzer köprüler hakkında bk. G. Tanyeli, U. Tanyeli, "Osmanlı Yüzer Köprüleri", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, (1990), s. 5-17; XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı'da Tuna ve kolları üzerinde kurulan seyyar nitelikli askerî köprüler hakkında bk. İdris Bostan, "Osmanlı Sefer Organizasyonundan Bir Kesit: 16. ve 17. Yüzyıllarda Tuna'da Kurulan Askerî Köprüler", *Osmanlı Deniz Teknolojisi*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2024), s. 199-217.

Bu dönemde ahşap askerî köprülere ve bunların inşası için yeterli teknik donanıma sahip işçilere olan ihtiyaçla birlikte, su üstünde sağlam kalabilecek dayanıklı malzemelere duyulan gereksinimin artmaya başladığı görülmektedir. Bu sefer sırasında Sava Nehri boyunca farklı noktalarda iki ayrı seyyar köprü kurulması,[14] bu bağlamda artan ihtiyaca işaret etmektedir. Özellikle nehirlerin nasıl aşılacağı konusu, seferlerde sıklıkla gündemin önemli bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, Sultan Süleyman sefer hazırlıklarını tamamladıktan sonra 18 Mayıs 1521'de (10 Cemâziye'l-âhir 927) sefere çıkmış[15] ve Filibe'ye ulaşıldığında divan vezirleri ile bir dizi görüşmeler yapmıştır. Yapılan bu toplantılarda, Üngürüs vilayetinin yolları, alınacak önlemler ve aynı zamanda suların nasıl geçileceği meselesi de ele alınmıştır.[16]

Bu doğrultuda, Osmanlı yöneticilerinin coğrafi bilgilerinin oldukça güçlü olduğu ve bu bilgiyi kullanarak geniş kapsamlı taktiksel hedefler ve görüşler geliştirebildiklerini söylemek mümkündür. Akarsu hatları üzerinde yer alan önemli kalelerin ele geçirilmesi bunun bir göstergesidir.[17] Belgrad Seferi'nde de arazi koşulları hakkında bilgi edinme amaçlı, bilinçli bir şekilde istihbarat sağlanmaktadır. Aslına bakılırsa Sava Nehri'ne varıncaya kadar ordunun geçeceği yollar başta Morava Nehri olmak üzere irili ufaklı birçok akarsuyun bulunduğu sulak arazilerdi. Daha hazırlık aşamasında Böğürdelen Kalesi'ne giden yolun durumunu bildirmesi için aldığı emirler üzerine Alacahisar Kadısı Hacı Bayram tarafından pek çok haber arz edilmiştir. Alacahisar kadısının bilir kişilerden edindiği malumata göre; Alacahisar'dan Böğürdelen Kalesi'ne kadar geçilecek konaklar sırasıyla Morava Nehri kıyısında Kosorik, ardından çayır ve suları bol olmakla beraber İbre Suyu yakınlarında yer alan İlyas köyü, Karnol köyü, Morava kenarında Çaçako (Çaçak/Çaçka) isimli pazargâh idi. Kadı, bu konaktan sonraki yerlerin bilgisinin kendisine henüz ulaşmadığını belirtmiştir.[18]

Morava Nehri ve diğer akarsular gibi doğal engellerin aşılması, seferin zorluklarını da ortaya koymaktadır. Sultan Süleyman'ın sefere çıkmadan önce yol koşulları ve konaklama yerleri hakkında ayrıntılı bilgi aldırması, Osmanlı ordusunun

14 Yusuf Gülderen, "16. Yüzyılda Tuna Boylarında İnşa Edilen Köprüler", *Çevren Toplum Bilim Yazın ve Sanat Dergisi*, 49 (Eylül-Ekim 1985), s. 34.

15 Sefere çıkış tarihi konusunda birincil kaynakların verdiği bilgiler için bk. Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Kanunî'nin Cülûsu ve İlk Seferleri*, s. 22.

16 Divanda yapılan görüşmeler hakkında bk. Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, *Süleymaniye Kütüphanesi*, *Ayasofya Koleksiyonu*, *Nr.3317*, vr. 17b. Padişahın Filibe'ye geliş tarihleri için farklı günler yazılmaktadır. Mesela Celalzâde, 5 Receb 927/11 Haziran 1521. Funda Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 68-69; Feridun Bey, 4 Receb 927/10 Haziran 1521, Feridun Ahmed Bey, *Münşeât-ı Feridun Bey*, *I*, (İstanbul: Takvimhane-i Âmire, 1274), s. 507, tarihlerini vermektedir.

17 Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, çev. M. Fatih Çalışır, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), s. 98.

18 BOA, TSMA.e., 757/56; Su kenarında yer alan menziller hakkında bilgiler içeren bu belgede adı geçen İlyas köyünden Belgrad seferini anlatan farklı tarihi kaynaklarda da konak yeri olarak bahsedilmektedir. Celal-zâde Mustafa, 2 Şa'bân 927'de (8 Temmuz 1521) Belgrad'ın mukabilinde İlyas köyü denilen yere gelindiğini ve Sultan'ın burada konakladığını yazarken, *Tabakâtü'l-Memâlik*, s. 70; Feridun Bey, konaklama yerleri arasında Böğürdelen'den önce gelen İlyascık adında bir köyden bahsetmektedir. Bk. Feridun Bey, *Münşeât*, I, s. 508.

sadece askerî gücüne değil, aynı zamanda bilgi ve istihbarat ağlarına da verdiği önemi göstermektedir. Özellikle Alacahisar Kadısı Hacı Bayram'ın, bölgedeki geçitler ve yollar hakkında verdiği malumat, seferin en başından su yollarının etkin şekilde takip edildiğine işarettir.

Su yollarının varlığının seferin ilerleyen sürecinde daha da ön plana çıktığı söylenebilir. Hedef belirlenir belirlenmez padişahın "*zikr olan suya köpri bünyâd kılalar*" talimatıyla Sava Nehri üzerinde sağlam bir köprü inşa edilmesi istendiği açıktır.[19] Kezâ, dönemin kaynakları da Fatih Sultan Mehmed zamanında (1451-1481) Belgrad'a yaptığı askerî harekâtın (1456) başarısızlıkla sonuçlanmasının sebebini savaşın hedefi olan yerleri kuşatan Tuna ve Sava nehirlerinin etkin bir şekilde değerlendirilememesi şeklinde yansıtmaktadır.[20]

Bununla birlikte, Kanûnî Sultan Süleyman'ın sefer yolculuğu sırasında, ana hedefin belirlenmesi konusunda istişareler uzun bir süre devam etmiştir. Aslında Kanûnî, Macar Krallığı'nın başkenti Budin'i ele geçirmeyi amaçlamaktadır.[21] Ancak, Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa, öncelikle Böğürdelen Kalesi'nin alınmasını ve ardından Sirem bölgesine geçilmesinin taktiksel açıdan daha uygun olduğunu savunmaktadır. Buna karşılık Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa, Böğürdelen'in belirleyici bir öneminin olmadığını ve öncelikle Macar topraklarının kilidi olan Belgrad'ın fethedilmesinin daha önemli olduğunu ileri sürmüştür. Nihayetinde, yapılan istişareler sonucunda Ahmed Paşa'nın görüşü kabul edilerek ilk adım Böğürdelen Kalesi'ne doğru atılmıştır.[22]

Seferin nihai siyasi ve askerî hedefi ne olursa olsun, Sava ve Tuna nehirlerinin, Macar topraklarına yapılan akınlarda aşılması gereken temel geçitler olduğu net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, Sava Nehri, yalnızca bölgenin coğrafi yapısı içinde değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin fetih planlarında da kilit bir rol üstlenmiştir. Bu durum, seferin başarısında nehir geçişlerinin hayati önemini gözler önüne sermektedir.

4. Sultan Süleyman'ın Fetih Yolu

Sultan Süleyman, askerî kuvvetlerle Alacahisar'a ulaştığında, o sırada Rumeli Beylerbeyi olan Ahmed Paşa'ya, Böğürdelen (diğer adıyla Şabaç) şehrine giderek

19 Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr. 23a.

20 Şah Kasım *Süleymannâme*'de geçmişteki hatalardan artık ders çıkarıldığını şu dizelerle dile getirir: Takvalı mümini yılan sokmaz / Aynı tarz ve üslupla iki kere / Bir işten ona (yılana) zarar dokununca / Artık o (yılan) onun etrafına nasıl gelir. *Şah Kasım Süleymannâmesi: Kenzu'l Cevâhiri's-Seniyye Fi Futûhât's-Süleymâniyye*, haz. Ayşe Gül Fidan, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2023), s. 258. Belgrad'da Tuna Nehri üzerindeki Osmanlı gemilerinin yenilgiye uğraması, donanmanın kuşatmasını etkisiz hâle getirerek şehrin yardıma açık bir hâle gelmesine sebep olmuş ve bu gelişme kuşatmanın yalnızca kara kuvvetleriyle devam etmesine yol açmıştır. 1456'da İstanbul'un fethine benzer taktiklerle Belgrad'ı kuşatan Osmanlı ordusunun başarısızlığının askerî nedenlerine dair bk. Yaşar Cihad Öztürk, *Belgrad'ın Fethi*, s. 61-70. Diğer tarafta, Kanûnî Sultan Süleyman, Belgrad'a gerçekleştirdiği seferde özellikle Sava Nehri'ni kullanarak ve kaleye güneyden ilerleyerek kuşatmada başarılı olma şansını arttırdığı düşünülebilir.

21 Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, X. Defter, haz. Şefaettin Severcan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), s. 81; Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr.19b.

22 Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Kanunî'nin Cülûsu ve İlk Seferleri*, s. 25.

buradaki kaleyi fethetmesini emretmiştir. Bunun üzerine Ahmed Paşa Rumeli askeri ile, padişahtan birkaç menzil öteye geçerek Böğürdelen Kalesi'ne ulaşmış ve burada kale kuvvetleriyle çarpışma yaşanmıştır.[23] Bir taraftan da Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa kendisine tayin olunan askerler ile Belgrad üzerine varmakla görevlendirilmiştir.[24] Veziriazam bu görev beyanı üzerine önce 10 Temmuz 1521'de (4 Şa'bân 927) topları kaleden çıkararak gemilerle Belgrad'a göndermiş ve kendisi de 15 Temmuz (9 Şa'bân 927) ayrılarak Belgrad'a doğru yol almıştır.[25] Sultan Süleyman ise Alacahisar'dan Üngürüs vilayetine, Belgrad veya Böğürdelen iki yoldan birini seçerek ulaşacaktır. Bu durum karşısında padişah Böğürdelen'e geçmeyi tercih etmiş ve o bölgeye doğru hareket etmiştir.[26]

Ahmed Paşa'nın komuta etmekle görevlendirildiği Böğürdelen Kalesi'nin ele geçirilmesine yönelik harekâtı ile Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa'nın Belgrad sahasından sorumlu olması, Osmanlı ordusunun çok yönlü bir taarruz planı uyguladığını göstermektedir. Kanûnî Sultan Süleyman, ordusunu farklı yönlerdeki hedeflere sevk ederek hem Böğürdelen hem de Belgrad gibi stratejik kaleleri aynı anda kuşatmayı hedeflemektedir. Bu tür eş zamanlı harekâtlarda, su yollarının kullanımı ise Osmanlı ordusunun hızı ve etkinliği açısından önemli bir avantaj sağlıyordu. Dolayısıyla, sefer yönetiminde yer alan yeni plana göre hem Böğürdelen hem de Belgrad'daki kuşatma harekâtını çok yönlü bir şekilde organize edebilmek ve ana askerî kuvvetler arasındaki bağlantıyı sağlamak amacıyla su yolu imkânları dikkatlice değerlendirildi. Bu doğrultuda, bir yandan Tuna Nehri'nden gemilerle top sevkiyatı gerçekleştirilirken, diğer yandan Böğürdelen önünden Sava Nehri üzerine köprü inşa çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin fetih taktiklerinde sadece askerî güç değil, aynı zamanda iletişim, konaklama ve istihbarat gibi unsurların bir arada işlediği girift bir sistemin var olduğu anlaşılmaktadır. Fetih sürecinde bu unsurların birbirini destekleyici bir şekilde devreye sokulduğu da görülmektedir.

Kanûnî Sultan Süleyman, Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa'yı öncü kuvvet olarak gönderdiği Böğürdelen'e yaklaştığı vakit kalenin fetih haberi çoktan kendisine ulaşmıştı. Buranın fethedilmesiyle birlikte artık Sava Nehri'ni geçerek, Sirem tarafından "küffâr" topraklarına ulaşmaya çalışılacaktır.[27] Bu plan çerçevesinde,

23 Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, s. 72; Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr. 19b-20a; *Matrâkçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537, 1538,1548)*, haz. Davut Erkan, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2023), s. 151.

24 Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, s. 77-78; Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr. 21a; *Matrâkçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537, 1538,1548)*, s. 152.

25 Celal-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik*, s. 70.

26 Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, s. 82; Lutfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, (İstanbul 1341), s. 297-298.

27 BOA, TSMA.e., 750/47. Ayrıca bk. Böğürdelen Kalesi'nin fethedildiğine ve Belgrad'la ilgili gelişmelere dair Pîrî Mehmed Paşa'nın arzı: BOA, TSMA.e., 714/1; Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, s. 83; Haber Sultan Süleyman'a 8 Temmuz 1521'de (2 Şa'bân 927) ulaştığında Böğürdelen'e bir menzil uzaklıktaydı. Bk. Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Kanunî'nin Cülûsu ve İlk Seferleri*, s. 27; Böğürdelen Kalesi, ip ve merdivenler kullanılarak surların aşılmasıyla gerçekleştirilen yaklaşık bir haftalık kuşatmanın ardından 7 Temmuz 1521'de Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa tarafından alınmıştır. Bk. Veysel Göger, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014, s. 23.

nihayet maiyetindeki orduyla birlikte Sultan'ın, 9 Temmuz 1521'de (3 Şa'bân 927) Böğürdelen Kalesi'ne ulaştığını yazan kronikler, Sava Nehri kenarına vardığında çevredeki manzarayı gözlemlemeye başladığını aktarmaktadır.[28] Matrakçı Nasuh, Kanûnî'nin Sava Nehri kıyısına gelişini ve burada ordugâh kurmasını tasvir ederken, Sultan'ın gelişiyle birlikte nehrin görkemli ve ihtişamlı bir hâl aldığını şu dizelerle anlatmaktadır:

"İrişüp nâ-geh ol sultân-ı âlem
Kenâr-ı Sava'ı kıldı muhayyem
Kudûmından o şâhın didi râvî
Ki Sava oldı deryâya müsâvî"[29]

Sava Nehri'ni geçerek Böğürdelen'den karşı yakaya, yani Tuna ve Sava arasında yer alan ve Sirem adası[30] olarak bilinen bölgeye çıkarak bu yol üzerinden Belgrad'a ulaşmak maksadıyla, daha önce nehir üzerine bir köprü inşası için padişah tarafından bir ferman gönderildiğini ayrıca belirtmek gerekir.[31] Bu bağlamda Sava Nehri'ni geçmek için iki yol vardır. Bunu gerçekleştirmek için ya gemilerle ya da köprü vasıtasıyla geçiş sağlanabilmektedir. Böylelikle, Böğürdelen Kalesi'nin fethinden sonra Sirem'e öncelikle Sava Nehri üzerinde gemilerle geçmeye karar verilmiştir. Hatta padişah bizzat hayvanlarla geçmeyi denemiş, fakat Sava Nehri'nin derin olması ve hızlı akıntısı sebebiyle gemilerle geçmenin tehlikeli olduğu anlaşılmıştır. Dahası, geçişte kullanılacak gemiler az sayıda olup hem küçük ve hem de oldukça eskidir. Bu sebeple geçiş esnasında çabucak parçalanıp dağılabilme ihtimalleri bulunmaktadır. Ayrıca bu küçük ve elverişsiz gemilerin kapasitesi de oldukça düşüktür. Bir an önce karşı yakaya geçmek gerektiğinden daha etkili bir yola ihtiyaç duyularak, Sava Nehri üzerinde köprü yapılması kesinlik kazanmıştır.[32]

Böğürdelen önündeki köprü dışında padişah burada bulunduğu sırada bir başka köprü inşası daha gündeme gelmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman, Böğürdelen çevresini gözlemlerken bu esnada Pîrî Mehmed Paşa'dan yanında bulunan askerlerle beraber Belgrad'daki kuşatmayı bırakarak ordugâha katılmasını istemiştir.[33] Ardından, Belgrad'a Semendire'den getirilen topların geri çekilerek Belgrad'daki bu görevini tamamladıktan sonra Sava Nehri üzerine sağlam bir köprü inşa

28 Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, *X. Defter*, s. 84; Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr.22a; Celal-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l Memâlik*, s. 77; Feridun Bey, *Münşeât*, *I*, s. 508; Lutfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1341), s. 299.

29 *Matrâkçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537, 1538,1548)*, s. 152

30 Sirem adası 1526 Mohaç seferinde tamamen Osmanlı hâkimiyetine girdi. XVI. yüzyıla ait Osmanlı tahrir kayıtlarına göre bölgede belli başlı merkezlerle ilgili kısa bilgi için bk. Nenad Moacanin, "Srem", *DİA*, XXXVI, 2009, s. 423-424.

31 Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, *X. Defter*, s. 85; Matrakçı Nasuh, padişahın çadırını Sava kenarına kurdurduktan sonra köprü yapılmasını emrettiğini anlatmaktadır. Bk. *Matrâkçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537, 1538,1548)*, s. 153; "Köprü inşasına Şaban'ın 4'ünde başlandı", *Şah Kasım Süleymannâmesi*, s. 259.

32 *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, s. 53-54.

33 Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Kanunî'nin Cülûsu ve İlk Seferleri*, s. 28.

etmesini emretmiştir. Bu emre göre, Pîrî Mehmed Paşa sadece topları geri göndermeyecek, aynı zamanda Sava Nehri üzerinde bir köprü yaparak Sirem yakasına geçecek ve bu bölgede askerî operasyonlar düzenleyecektir.[34] Mehmed Paşa her ne kadar Belgrad'ın önemini padişaha arz etse de emirleri yerine getirmesi gerekmektedir. Bunun üzerine, Semendire'den yüklenerek Belgrad'a getirilen topların geri gönderilmesi için harekete geçen Pîrî Mehmed Paşa, geciktirmeden Sava üzerinde inşa edilecek köprünün tahtaları ile kirişlerinin kurulmaya başlandığını padişaha arz etmiştir.[35] Ancak daha sonra padişah bahsedilen kararlarını değiştirerek Pîrî Mehmed Paşa'ya Belgrad'ı tekrar kuşatması için yeni bir emir göndermiştir.[36] Bu sebeple inşasına başlanan köprünün çalışmaları da durdurulmuştur.

Böğürdelen Kalesi önünde inşası planlanan köprü için de birtakım ön hazırlıklar yapılmıştır. Öncelikle, kapıkulları ve Rumeli askerlerinden köprü yapılacak yerin yakınlarında büyük ağaçları kesmeleri ve ahşap malzemeleri zımparadan geçirerek, hazır hâle getirilen tahtaları Sava Nehri'nin kenarına yığmaları istenmiştir. Tüm görevliler de bu anlamda verilen emri yerine getirmek üzere harekete geçmiştir.[37] İlk olarak, köprü inşasında ahşap malzemelerin birbirine bağlanabilmesi için sağlam ve uzun ağaçlara ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için marangozlar istenilen nitelikte ağaçları keserek, emir üzerine kesilen bu ağaçları nehir kenarına gönderdiler.[38] Ayrıca nehir geçişlerinde destek amaçlı kullanılacak gemiler, İzvornik ve ona bağlı olan yerlerde inşa edilerek Drin/Drina Nehri boyunca Sava Nehri'ne ulaştırılmış ve Böğürdelen'e getirilmiştir. Köprü hazırlıkları esnasında padişahın emrini çabucak yerine getirmek amacıyla Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa İzvornik'ten taşınan gemileri kullanarak askerlerle birlikte Böğürdelen'in karşı tarafında kalan bölgeye bu gemilerle geçmiştir.[39] Ahmed Paşa, Macar kralının askerlerinden bir kısmını baskın yapmak üzere bu tarafa göndereceği haberini alınca kıyı bölgesinde kontrolü sağlayarak köprü yapımı için güvenli ortam oluşturulmuştur.[40]

Köprü inşası için küçük, güvertesiz, altı düz, kayık benzeri duba veya tonbaz/tombaz adı verilen gemilere ihtiyaç duyulmuştur, ancak yeterli sayıda gemi

34 Celal-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l Memâlik*, s. 79.

35 BOA, TSMA.e., 756/59. Bu belgede herhangi bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Ancak, içeriğindeki malumat 927 (1521) Belgrad Seferi ile örtüşmekte olup, Sava üzerinde askerî amaçlarla kurulması planlanan bir köprüye işaret etmektedir. Ayrıca belgede Pîrî Mehmed Paşa'nın imzasının bulunmasından dolayı belge tarihi Miladi 1521 (Hicri 927) olarak belirlenmiştir.

36 Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Kanunî'nin Cülûsu ve İlk Seferleri*, s. 29.

37 *Şah Kasım Süleymannâmesi*, s. 259.

38 *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, s. 54.

39 Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr.23a; Lutfi Paşa, İzvornik'ten üç yüz pare gemi getirildiğini yazmaktadır. Bk. *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 299; Evliya Çelebi, Drin Nehri'ni şöyle anlatmaktadır: "Hersek sancağında Çemerne ve İlok ve Zagor dağlarından cem' olup şehr-i Foça'ya, andan kasaba-i Ustikolona'ya, andan Vişegrad'a, andan bu mahalden aşağı kal'a-i Raça önünde nehr-i Sava'ya mahlût olup, andan Böğürdelen kal'asın geçüp, andan kal'a-i Belgrad kullesi dibinde nehr-i Sava dahi nehr-i azîm Tuna'ya mahlût olup deryâ olur", *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. Kitap*, s. 215.

40 Şah Kasım, Sirem'de yaşanan bu olayı mizahi bir üslupla şöyle aktarır: Sirem'de bazı köyleri idare eden ve kendini adanın hâkimi zanneden bir kadın, Osmanlı askerlerinin nehri geçmekte olduğu haberini alır almaz kurnazca bir plan yapar. İlk başta itaati kabul edip haraç ödemeyi onaylar; ancak birkaç gün geçmeden parasını, malını ve eşyalarını toplayarak Macar kralının topraklarına kaçar. Bk. *Şah Kasım Süleymannâmesi*, s. 260.

tedarik edilemediği için kazıklar üzerine kurulu ayaklı bir köprü yapılmıştır.[41] Padişahın köprü çalışmalarını gözlemleyebilmesi için nehir kenarında ağaçların dal ve yapraklarıyla bir de gölgelik yapılmış, böylelikle padişah vezirleriyle beraber geç vakitlere kadar köprü yapımını izleyebilmiştir.[42] Köprü yapımı sırasında büyük yağışların başlamasına rağmen işçilerin özverili çalışmaları sayesinde köprü inşasından vazgeçilmemiştir. Köprünün mimarisiyle yeniçeri zabitlerinden yayabaşı ilgilenmiştir. Vezirlerle görüşen mimar yayabaşı, köprü inşasını on günde tamamlayacağına dair vaatte bulunarak işe koyulmuştu. Sonunda, işçi ve askerlerin gece gündüz kesintisiz çabalarıyla ağaç payeler üzerinde dokuz günde, bennâ zirâ'ı kullanılarak 1.800 zirâ' (yaklaşık 1.364 metre) uzunluğunda bir köprü inşa edilmiştir.[43] Tarihi bağlamda, bu uzunlukta bir köprü büyük bir mühendislik başarısı olarak görülebilir. Uzun ve sağlam ahşap nitelikli bir köprünün kısa sürede kurulmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle askerî ihtiyaçlar doğrultusunda büyük bir inşa faaliyetine giriştiği anlaşılmaktadır.[44] Köprü, 18 Temmuz 1521'de (12 Şa'bân 927) inşası büsbütün tamamlanmış, oldukça büyük bir yapı ortaya çıkarılmıştır.[45]

5. Sava Köprüsünün Şiirde ve Anlatıda İzleri

Büyük bir askerî köprünün, nehir gibi hava olaylarından etkilenerek işleri zorlaştıran su kütleleri üzerinde inşa edilebilmesi, coğrafi koşulların zihinsel olarak da aşılması gerektiğini düşündürmektedir. İşçilerin özverisi bir yana, Tabib Ramazan'ın anlatımına göre, bu köprünün inşası büyük bir cesaret gerektiriyordu ve bu cesaret Sultan Süleyman'a mahsustu. Sultan'ın tam desteği ve marangozlar ile diğer işçilerin çabaları olmasaydı ne insanlar ne de cinler bu köprüyü tamamlayamazdı. Seferde bizzat bulunan tarih yazarı, bu noktada Sava Nehri'ni Nil Nehri ile karşılaştırarak, Nil Nehri üzerinde köprü inşa etmek ne kadar imkânsız ise, Sava Nehri'nde de köprü inşası bir o kadar meşakkatlidir ve benzer zorluklarla karşılaşıldığını belirtmektedir. Ona göre, Büyük İskender bile böyle bir cesaret örneği göstermemiştir. Özellikle Sultan Süleyman'ın köprü inşası konusundaki cesaretini vurgulamak için, onu Hz. Süleyman ile karşılaştırır. Sultan Süleyman'ın cesaretinin

41 "Yetersiz malzemeye rağmen köprünün yarısı küçük gemiler olan dubalarla inşa edildi". Gülderen, *16. Yüzyılda Tuna Boylarında İnşa Edilen Köprüler*, s. 34; "Tonbaz" tanımı için bk. İdris Bostan, *17. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), s. 142.

42 *Şah Kasım Süleymannâmesi*, s. 260.

43 Köprünün inşasıyla ilgili tarihsel kaynaklar arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Tabib Ramazan, söylentilere yer vererek köprünün dokuz veya on günde tamamlandığını anlatmaktadır. *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, s. 55; Lutfi Paşa ise farklı bir bilgi sunarak köprünün inşasının on yedi günde tamamlandığını yazmaktadır. *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 299.

44 Osmanlıca'da "bennâ zira'ı" terimi, "Arşın" ile aynı anlama gelen bir uzunluk ölçüsü birimi idi. Bina yapan anlamına gelen bennaların kullandığı "bennâ zirâ'ı" ile mimarların kullandığı "mimarî arşın" aynı anlamda inşaat faaliyetlerinde kullanıldı. Zirâ'/arşının birim uzunluğu farklı bölgelerde değişmekle beraber 1841 tarihinden itibaren çeşitli düzenlemeler sonucunda 75,775 santimetreye çıkarılmış ve daha sonra küsurat yuvarlanarak 75,8 santimetre olarak kabul edilmiştir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, C. III, s. 411-413. Buna göre, 1.800 zirâ'ın 1.364,4 metre (1.36 km) olduğu anlaşılmaktadır.

45 Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr.23b; Şah Kasım ise köprünün 13 Şa'bân'da, bir Perşembe günü tamamlandığını belirtmektedir. *Şah Kasım Süleymannâmesi*, s. 266; Ancak 13 Şa'bân 927'nin Cuma gününe denk gelmesi sebebiyle köprünün tamamlanma tarihinin 12 Şa'bân olması gerekecektir.

Hz. Süleyman'dan daha büyük olduğunu vurgulamaktadır, çünkü padişah köprüyü beşerin yardımıyla inşa ederken, Hz. Süleyman cinlerin yardımını almıştır.[46]

Bununla birlikte Matrakçı Nasuh da köprünün inşasını ve onun Macarlar üzerindeki etkilerini sembolize ederek anlatmaktadır. Köprünün kurulma süreci, suya vurulan zincire benzetilmekte, doğrudan bir fiziksel yapı olmanın ötesine taşınmakla birlikte güçlü, hatta korkutucu bir imgeyle tasvir edilmektedir. Zincirin sudaki yansıması, ejderhaya teşbih edilerek, köprünün ihtişamı ve gücü abartılı bir şekilde vurgulanmaktadır. Düşmanlar bu köprü karşısında korkuya ve dehşete kapılmaktadır. Aynı zamanda köprü, sadece düşmanları caydırmakla kalmayan, halkın güvenle geçebileceği sağlam bir yapı olarak da betimlenmektedir. Köprünün hem maddi hem de manevi gücü yansıtılmaktadır. Bununla birlikte bu yapı sadece fiziksel değil, aynı zamanda manevi bir güç ve kudret sembolü olarak algılanırken[47] öte yandan, köprünün yıkılması da düşman gözünde bir zayıflık izlenimi bırakabilir.[48]

Sultan Süleyman döneminde, güç ve otoriteyi temsil eden imgelerin oluşturulmasında çeşitli unsurların rolü büyük önem taşımaktadır. Tabib Ramazan ve Matrakçı Nasuh gibi dönemin önemli şahsiyetleri, eserlerinde bu imgeleri ustaca kullanmışlardır. Bu bağlamda, askerî köprülerin, gücün sembolü olarak işlev gördüğü dikkat çekmektedir. Köprüler, yalnızca fiziksel bir geçiş aracı olmanın ötesinde, siyasi ve sosyal güç dinamiklerini simgeleyen önemli metaforlar olarak öne çıkmaktadır. Dönemin anlayışına göre, köprü gibi yapılar, doğrudan padişahın otoritesini yansıtan unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla, askerî köprülerin varlığı, sadece askerî stratejiler açısından değil, aynı zamanda siyasi ve ideolojik bir güç gösterisi olarak da değerlendirilmelidir.[49]

46 *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, s. 55.

47 Çün oldı köpri esbâbı müheyyâ
Suya uruldı bir zencîr-i a'lâ
Çü zencîri Savâ üzre bağladılar
Dil-i küffârı yakup dağladılar
Çü zencîr âb-ı hoş-reftâra bendî
Şeh-mârân sanasın mâra bendi
Çü düşdi aksi zencîrün bu suya
Didiler ejderî girdi bu suya
Meğer şîr-i neridi âb-ı hoş-rev
Ki zencîre çeküpdür anı hüsrev
İrişüp köprinün emri temâmet
Niceler geçdiler sağ ü selâmet
Matrâkçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537, 1538,1548), s. 153.

48 Kanûnî Sultan Süleyman böyle bir izlenim oluşturacağı endişesiyle, ilerleyen süreçte yaşanan sel felaketinde köprünün tamamen yıkılmasını beklemeden gemilerle Sirem'e geçmiş; böylece düşmana gözdağı vermiş ve hızlı hareket ederek avantaj sağlamıştır. *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, s. 56.

49 Eğer köprüler, dönemin estetik ve mimari anlayışında göz önünde bulundurulacak kadar dikkat çekici olmasaydı, bu yapıların padişahın otoritesini ifade etmede bu denli etkin bir metafor olarak kullanılmaları mümkün olmayacaktı. Sultan Süleyman'ın siyasi otorite ve peygamberlik otoritesine aynı anda sahip olduğunu yansıtan edebî türlerde güç metaforlarının değerlendirmesine dair bk. Fatma Sinem Eryılmaz, "Âdem'den Süleyman'a", *Osmanlı Sarayında Tarihyazımı*, derleyenler: H. Erdem Çıpa, Emine Fetvacı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), s. 120-154.

6. Köprünün Yıkılışı: Strateji Nasıl Sürdü?

Köprü, bin bir zorlukla başarılı bir şekilde inşa edilmesine rağmen ertesi gün nehir geçişi sırasında birtakım sıkıntılar baş göstermiştir. Nehir kabardığı için sular köprüye çarparak sığır ve davarların karşı yakaya geçirilmesini imkânsız hâle getirmiştir. Sonunda hayvanların gemilerle geçirilmesi uygun görülmüş ancak hava şartları köprüye zarar vermiş ve rüzgâra karşı koyamayan bu ahşap yapı sulara karışmaktan kurtulamamıştır.[50] Matrakçı Nasuh, ardı ardına yağan yağmurların yol açtığı büyük selin tesirini anlatırken, bu doğa olayının aslında ilahi kudretin bir tecellisi olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre yağmurun ardından selin köprüyü ve çevresindeki ağaçları yıkıp sürüklemesi, köprünün bu güç karşısında dayanamayışıyla sembolik bir anlam taşır. Matrakçı, köprünün yıkılmasını, insanın yapabileceği şeylerin sınırlı olduğu ve her şeyin aslında ilahi bir planın parçası olduğunu belirterek yorumlamaktadır. Bu olayın, ezelden yazılmış olan kaderin bir parçası olduğunu ve bu olayların ardında yatan hikmetin insan aklıyla tam olarak anlaşılamayacağını ifade eder. Dahası, doğanın bu yıkıcı gücü, aslında Allah'ın mutlak kudretinin bir göstergesidir ve bu dünyadaki her şeyin onun iradesine bağlı olduğunu anlatmaktadır.[51]

Köprü tamamlandıktan sonra hava muhalefetinin yol açtığı geçiş zorluklarıyla birlikte ilginç gelişmeler yaşanmıştır. Mesela köprünün mimarı olan yayabaşı, yağışların sebep olduğu tüm zorluklara rağmen vadettiği şekilde köprüyü on gün içerisinde tamamlamıştır. Ancak, padişahın atlarını Sirem yakasına geçirmeye çalıştıkları esnada, mimar geçişi tamamlayamadan hayatını kaybetmiştir. Şah Kasım bu hadiseyi "*bu fânî dünyânın köprüsünden bâkî dünyâya doğru geçiş yaptı*" diyerek aktarırken, şu beyitle maddi köprü ile manevi köprü anlayışı arasında bir bağlantı kurmaktadır:[52]

50 Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, X. *Defter*, s. 85.

51 Nice gün yağdı yağmurlar pey-â-pey
Cihânı dutdı âvâz-ı hey-â-hey
Nice ağacları yıkup getürdi
Götürüp köpri katına getürdi
Gelüp köpriye oldılar müzâhim
Yulara olmayup köpri mukāvim
Teferrük irdi tâ ki ittisâle
Ki ba'zı yiri vardı infisâle
Meğer kim hâme-i kudret-i ezelde
Bunı yazmışdı levh-i lem-yezelde
Figân u furkatı eşcâr-ı sahtın
Gözi yaşı gelsin ter-i dirahtun
İrişüp nâ-gehânî seyl-i hikmet
Yıkar cisri kalur insâna zahmet
Her işde kudret-i mutlak anundur
Bu cünbüşler kamû'l-hakk anundur
İrişmez kudretine fehm-i âlem
Yitişmez hikmetine vehm-i âdem
Matrâkçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537, 1538,1548), s. 154.

52 *Şah Kasım Süleymannâmesi*, s. 267.

"Dünya hadiseleri sel üzerindeki köhne bir köprü gibidir
Geç ondan ve tamirine kalkışma"

Tarihî kaynaklar "*ziyâde yağmur olup ol gün su taşup köprüyü alup bir hafta bu minvâl üzere*" şeklinde kuvvetli yağışın sele neden olduğunu ve su baskınlarının köprüyü alıp götürdüğünü anlatmaktadır.[53] Köprünün yıkılmasının Sultan Süleyman üzerinde manevi tesiri büyük olmuştur. Öyle ki Bostan Çelebi, *Süleymannâme*'de, en başta "*Üngürüs'ün tahtgâhı*" Budin'i hedefleyen padişahın, doğal afetten sonra geçişleri sağlayabilmek için gemilere ihtiyaç duyulduğundan ve bunları tedarik etmek için zamanın yetersiz oluşundan ötürü her ne kadar sıkıntılar yaşansa da bunları hayır bilip teselli bularak Budin'e gitme kararından vazgeçtiğini anlatmaktadır.[54]

Lutfi Paşa ise, köprünün Sava etrafındaki dağlardan kopup gelen selden fazlasıyla zarar görerek yıkılmasını, köprünün gemiler üzerinde değil de kazıklar üzerinde kurulmuş olmasına bağlamaktadır. Bununla birlikte "*ol yerlerde değirmenler gemiler üzerinde*" olduğu için taşkın sular sel olup, değirmenleri götürüp köprünün üzerine yığarak yerinden kopmasına sebep olmuştur.[55]

Dönemin kaynaklarında, Böğürdelen Kalesi önünde inşa edilen kazık köprünün büyüklüğü ve sağlamlığı gibi yapısal özellikleri öne çıkmaktadır. Tabib Ramazan ve Matrakçı Nasuh gibi tarihçilerin çizdiği görüntünün aksine, bu kadar sağlam olarak nitelenen köprünün bir sel felaketi sonucunda yıkılmış olması, yapısal bir problem ve eksikliğin var olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Bu bağlamda, köprünün yıkılma nedenini temellendirecek kaynakların yetersiz olduğu ve mevcut kaynakların da kafa karıştırıcı bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Ancak, dönemin kaynaklarına başvurarak bu soruya kısmen bir açıklama getirilebilir.

Lutfi Paşa'nın vurguladığı gibi, köprünün gemiler üzerinde değil de kazıklar üzerinde kurulması, yapının sel sularına karşı daha savunmasız hâle gelmesine yol açmıştır. Ayrıca, taşkının nehirdeki değirmenleri de sürükleyip köprünün üzerine yığması, bu doğal afetin sonuçlarını daha da ağırlaştırmıştır.[56]

53 Bostan, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr. 23b; *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, s. 56; Hâlbuki köprü "bir ordu selini kaldırması gerekirken bir suyun karşısında duramadığı için su da onu alıp denize doğru koyuldu". *Şah Kasım Süleymannâmesi*, s. 268.

54 Bostan, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr. 23b-24a.

55 Lutfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 300; Sava Nehri'nde gemiler üzerinde duran değirmenlerin bu su yolu çevresinde sıklıkla inşa edilmiş yapılardan biri olduğu söylenebilir. Keza Evliya Çelebi de 1073'teki (1662) seyahati sırasında, Sava Nehri kıyısındaki Mitroviçe şehrine uğradığında gördüğü ikişer adet gemi üzerine kurulmuş değirmenler hakkında seyahatnamesinde hayli detay vermektedir. Öyle ki Tuna Nehri boyunca diğer bölgelerde de gemiler üzerinde değirmenlerin bulunduğunu ancak Mitroviçe'dekilerin çok özel ve kaliteli olduğunu bilhassa belirtmiştir. Hatta onun satırlarından öğrenildiği üzere Kanûnî Sultan Süleyman döneminde bir gece gemiler üzerinde duran değirmenler düşman saldırısına uğramış ve yapılar yıkılmıştır. Dahası değirmenlerin yıkılmasıyla, Sirem arazisi su baskınına maruz kalmış, bu sebeple askerler ve atlar suya kapılmış, ordu zor duruma düşmüştür. Devamında ise Rüstem Paşa'nın sorumluluğunda bu su baskınlarına karşı önlemler alınmış ve nehir kenarındaki çalışmalar neticesinde taşkınların önüne geçilmiştir. Bk. Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. S. Ali Kahraman, Y. Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s. 101.

56 Nitekim Böğürdelen Kalesi önünde Sava üzerinde köprü kurulan bir sonraki sefer olan 1526'daki Mohaç yolculuğunda, burada bu kez gemilerden bir köprü kurmayı tercih etmişlerdir. Kurulan köprüden karşıya geçiş mümkün olmuştur. Bk. Celal-zâde Mustafa, *Tabakât*, s. 186.

Bu köprünün yıkılmasının kaynaklarda en çok dile getirilen nedenlerinden biri, inşasında kullanılan tekniklerin doğal afetlere karşı yetersiz kalmasıdır. Sağlam zemin bulunmayan yerlerde kısa ve sık aralıklarla çakılmış ahşap temel kazıkların tercih edilmesi mantıklı bir uygulama olarak görünmektedir.[57] Ancak nehir üzerindeki köprü, başlangıçta gemiler üzerine inşa edilmesi planlanırken, yeterli sayıda gemi bulunamaması nedeniyle kazıklar üzerinde kurulmuştur. Bu tercih, sel sularının baskısına karşı köprüyü daha savunmasız hâle getirmiştir. Lutfi Paşa'nın da belirttiği gibi, sel sularının değirmenleri sürükleyip köprünün üzerine yığması, yapının çöküşünü hızlandıran bir başka etken olmuştur. Bu anlamda, o dönemde kullanılan inşa yöntemlerinin, böylesi büyük bir sel felaketine karşı direnci arttırmaya yetmediği söylenebilir.[58]

Bu köprü, Osmanlı Devleti'nde köprü işçiliğinin, özellikle askerî amaçlarla ne kadar hızlı ve etkili bir şekilde harekete geçebildiğini göstermesi bakımından önemli bir örnektir. İnşa süresinin kısa olmasına rağmen böylesi uzun ve büyük bir yapının ortaya çıkarılması, dönemin teknik kapasitelerinin bir göstergesidir. Ayrıca köprünün, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî gücünü ve teknik yeteneklerini simgeleyen bir yapı olması, onun yıkılmasına rağmen tarihsel önemini korumaktadır.

7. Belgrad Kalesi Önünde Köprü

Böğürdelen önündeki ahşap köprünün yıkılmasıyla birlikte, Sirem'e geçiş için alternatif vasıtalar aranmaya başlandığını söylemek mümkündür. Bu anlamda, askerlerin, hayvanların ve harp mühimmatının Sirem yakasına gemilerle taşınmasına karar verildikten sonra Sava Nehri'ni geçmek maksadıyla ek gemiler tedarik edilmiştir. Bu doğrultuda, Pîrî Mehmed Paşa, padişahın emrine uyarak, Sirem'den askerlerin yardımıyla gemileri karadan çektirip Belgrad Kalesi'nin karşısına getirmiş ve ardından gemiler su yoluyla Sava boyunca Böğürdelen Kalesi'nin önüne ulaşmış, ek olarak farklı bölgelerden de gemiler tedarik edilmiştir. Başka bir ifade ile, "*Asâkir-i mansûre halkından her sınıfa birer mikdar gemi*" tahsis edilmiştir. Böylelikle, iskeleler kurularak askerler büyük gruplar hâlinde nehri geçebilmişlerdir.[59]

57 Gülsün Tanyeli, "Hiçbir Üstâd Böyle Kâr Etmemiştir" *Osmanlı İnşaat Teknolojisi Tarihi*, (İstanbul: Akın Nalça Kitapları, 2017), s. 85-86.

58 Köprünün yıkılması, köprüdeki yapısal bir bozukluktan ziyade, kazık köprünün kurulduğu araziyle uyumsuzluğu ile açıklanabilir. Köprü, kendi başına sağlam bir yapı olabilir; ancak üzerine inşa edildiği arazinin mevsimsel ve topoğrafik değişimleriyle uyumlu olmaması, yıkılma nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Sava Nehri'nin geçtiği arazinin, Tuna Nehri'ne kıyasla daha sakin olmasına rağmen, sık sık sel felaketleri ile gündeme geldiği gözlemlenmektedir. Osmanlılar, 1521 yılı itibarıyla köprü inşa etme konusunda deneyimsiz değillerdi; ancak Sava ve Tuna'nın çevrelediği Sirem arazisi ile ilgili coğrafi deneyimlerinin henüz taze olduğu dikkate alındığında, kazık köprü yerine daha esnek bir yapıya sahip olan tonbaz köprü inşa etmemiş olmaları, bu durumu açıklayan bir etken olarak değerlendirilebilir. Sava Nehri hattında yaşanan sel olaylarının sık yaşandığı, Sirem bölgesi tamamen fethedildikten sonra tutulan tahrir defterlerine bakıldığında anlaşılır hâle gelmektedir. Bunun için bk. Bruce McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s. 512.

59 Bostan, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr. 24a-24b; Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa da yeniçerilerle beraber Sirem'e geçti. Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, *X. Defter*, s. 86; *Şah Kasım Süleymannâmesi*, s. 269.

Bununla birlikte, Böğürdelen'den Sirem tarafına gemiler vasıtasıyla asker ve teçhizatın tamamının gece gündüz geçirilebilmesinin bir ay sürdüğü söylenebilir.[60] Köprü vasıtasıyla geçiş sürecini daha kısa bir zaman diliminde de tamamlanabilecek olması söz konusuyken gemilerle yapılan geçiş, daha uzun zaman almıştır. Bu durum, sağlam ve güvenilir bir köprünün varlığının, seferlerin zaman yönetimi açısından son derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Uzun bekleyişin ardından ordu, padişah ve akıncılar Sirem yakasında bir araya gelebilmişlerdir[61] ve Sirem Adası'nda yer alan, Belgrad Kalesi'nin karşısındaki Zemun Kalesi'ne geçilmiştir.[62] Belgrad Kalesi ise çok önceden kuşatılmaya başlamıştı. Kanûnî, Sirem Adası'na ayak basmadan evvel aslında bu bölgede birçok kalenin kuşatıldığına dair haberler gelmektedir. Receb ayının 21'inden (27 Haziran 1521) beri kuşatma faaliyetlerinin devam ettiğine dair Gazi Hüsrev Bey tarafından gönderilen arîzada Sirem Adası'na geçildiği, Sava tarafına on iki adet şayka dolusu adam gönderilerek, Sava, Tuna ve kuru taraflarından ayrı noktalardan Belgrad Kalesi'nin kuşatma altında tutulduğu ve aynı zamanda Tuna kenarındaki Zemun Kalesi'nin de yakılarak muhasara altına alındığı bildirilmektedir.[63] Kanûnî, kalenin karşısına yerleştikten sonra, verdiği emir üzerine kale farklı yönlerden ablukaya alınmış ve Pîrî Mehmed Paşa, ikinci vezir Mustafa Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa komutasında kuşatmalara devam edilmiştir.[64] Bununla birlikte, kuşatmanın devam ettiği sırada üç bin gönüllü asker, topçularla beraber kuşatmalara devam eden askerlere destek amaçlı Tuna ve Sava Nehri kıyılarında sağlam korkuluklar ve köprüler kurmakla görevlendirilmiştir.[65] Bir tarafta muhasara hız kazanırken, padişah, kalenin Sava Nehri'ne bakan yakasından kuşatıldığı için yeni bir köprü kurulması emrini vermiştir.[66] Sirem adası ve Belgrad arasında köprü ve gemi olmadan

60 Bostan, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr. 25a; Askerler güneş doğup batana kadar 20 günde geçtiler. Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, s. 87.

61 Sultan Süleyman'ın Sava, Tuna ve Drava nehirleriyle çevrili Sirem adasına ayak bastığı tarih için bk. 20 Şa'bân 927'de (26 Temmuz 1521) Sultan Sava Nehri'ni geçerek adaya kondu. Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, s. 88; Lutfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 301.

62 Bostan, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr. 25b-26a; Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, s. 89; Zemun Kalesi, Belgrad'ın alınmasını kolaylaştırmak amacıyla Gazi Hüsrev Bey tarafından ele geçirildi. Muhammed Tayyib Okiç, "Gazi Hüsrev Bey", *DİA*, C. XIII, 1996, s. 454; Zemun Kalesi "nehr-i Tuna kenârında nehr-i Sava aşrı Belgrad'dan görünür". *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 5. Kitap*, s. 186; Sultan Süleyman, Belgrad Kalesi'nin tam karşısında bir tepeye çıkarak kaleyi seyretti ve fetih planlarını gözden geçirdi. *Şah Kasım Süleymannâmesi*, s. 275.

63 BOA, TSMA.e., 755/28.

64 Bostan, *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, vr. 26b; 9 Ağustos 1521'de (5 Ramazan 927) bir hücuma başladılar. Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, s. 93; 1521'de Belgrad Kalesi'nin kuşatılması ve hücum sürecine dair bk. Yaşar Cihad Öztürk, *Belgrad'ın Fethi (Küfür Diyarından Cihad Yurduna)*, (Yüksek Lisans Tezi), Bahçeşehir Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021, s. 102-114.

65 Şah Kasım Süleymannâmesi, s. 276; 1521 Belgrad Seferi'nde gönüllülerin köprü işlerinde de yardımcı askerî kuvvet olarak istihdam edildiğini görmekteyiz. Bk. Abdülkadir Özcan, "Gönüllü", *DİA*, C. XIV, 1996, s. 152-154.

66 "Belgrad üzre asker çekmek içün köprü yapulsun deyü tedbîr olunup ol tedbîr üzre köprü yapılup tamâm oldukdan sonra ..." Matrâkçı Nasûh'un *Süleymân-nâmesi (1520-1537, 1538,1548)*, s. 156.
Süleymanname'ye göre Kanûnî Sultan Süleyman, savaşın başlatılmasının yanı sıra Sava üzerinde köprü inşası emrini daha önce de yaptığı gibi Belgrad Kalesi'ni gözlemleyerek planlar doğrultusunda hareket etmek amacıyla "Ramazan'ın 3'üncü günü (7 Ağustos 1521) Salı sabahı" Sirem adasından Belgrad Kalesi'nin karşısında yüksek tepeden kaleyi gözlemlediği sırada verdi. Köprünün yapım tarihine bakılacak

gidip gelmek zorlayıcı olduğundan ve yeterli sayıda gemi bulunmaması sebebiyle Kanûnî, Karaca Paşa'ya[67] Sava ve Tuna sularına, aynı zamanda Belgrad Kalesi'ne yakın bir noktada dubalardan bir köprü kurmasını emretmiştir. Böylelikle askerlerin Sirem ve Belgrad arasında rahatlıkla irtibat hâlinde olabileceklerdi.[68]

Kendisine verilen emri yerine getirmek üzere Karaca Paşa köprü için uygun bir yer arayışına girmiş ve nihayet Sava Nehri'nin iki kola ayrıldığı yerin uygun olduğu tespit edilmiştir.[69] Sava sularının Tuna Nehri'ne karıştığı noktada bulunan bu yerin Belgrad Kalesi'nin karşısında, Sirem Adası'na ve kaleye hâkim bir konumda olduğu anlaşılmaktadır.[70]

Karaca Paşa'nın münasip gördüğü mahalde 6 Ağustos 1521 (2 Ramazan 927) köprü inşası on iki günde (14 Ramazan 927/18 Ağustos 1521) tamamlanmıştır.[71] Belgrad önünde kurulan büyük köprünün yapımında kullanılan küçük gemiler ise (duba, tonbaz) 1521'de Semendire, İzvornik, Vidin sancakbeyleri tarafından tedarik edilmiştir.[72] Farklı sancaklardan tedarik edilen bu gemiler, demir zincirler ile birbirine bağlanarak muazzam bir köprü kurulmuştur.[73]

Celalzâde Mustafa, inşası tamamlanan köprüyü, iki ayrı bölgeyi birleştiren geniş bir yapı olarak tasvir etmektedir:[74]

> "Fark-ı âba cisr-i merbût etdiler
> Güyiyâ bir arz-ı mebsûṭ etdiler
> Bir sırâṭ-ı müstakîm ve râh-ı şâh
> Vâsi' ve rûşen-sebîl ve şâh-ı râh"

olursa çelişki olduğu göze çarpmaktadır. Salı günü Ramazan'ın 3'ü değil, 2'nci gününe denk gelmektedir. Bu da 6 Ağustos 1521'e tekabül etmektedir. İleride de belirtileceği üzere köprü yapımına 2 Ramazan 927'de başlandığı kabul edilecektir. *Şah Kasım Süleymannâmesi*, s. 284.

67 Kemalpaşazade köprü inşasından veya köprüyü Karaca Paşa'nın kurduğundan bahsetmese de "Karaca Paşa lakabı ile mülakkab olan Ahmed Beğ" olarak Belgrad Kalesi hücumlarında adı geçmektedir. Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, s. 101; Köprüyle Ahmed Paşa ilgilenmiştir. Feridun Bey, *Münşeât*, I, s. 512.

68 *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, s. 73; Sultan Süleyman gaziler gemilerle gidip gelmeye uğraşmasınlar, Sirem adası ve Belgrad Kalesi civarına rahatlıkla gidiş geliş yapabilsinler diye Karaca Paşa'yı Sava Nehri üzerinde köprü inşasıyla görevlendirdi. *Şah Kasım Süleymannâmesi*, s. 284; Celal-zâde Mustafa, *Tabakât*, s. 91.

69 "Türkçe'de bu yerin ismi Ada'dır" *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, s. 74.

70 Evliya Çelebi'nin anlatımlarında da nehirlerin kesişme noktaları dikkatli bir şekilde betimlenmektedir. "nehr-i Drin bu nehr-i Sava'ya mahlût olup deryâ olarak kal'a-i Böğürdelen'den ubûr edüp Belgrad'ın aşağı kal'ası burnunda Sultân Süleymân kullesin döğerek nehr-i azîm Tuna'ya karışup mecma'ü'l-bahreyn olup ikisi deryâ olur" *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. Kitap*, s. 187.

71 Köprü 14 Ramazan 927'de tamamlandı. Şah Kasım Süleymannâmesi, s. 291; Köprü yapımı 12 gün sürdü. Feridun Bey, Münşeât, I, s. 512; Köprünün inşası 16 Ağustos'ta tamamlandı. Feridun Dirimtekin, *Belgrad'ın İki Muhasarası*, (İstanbul Matbaası, 1956), s. 56.

72 Gülderen, *16. Yüzyılda Tuna Boylarında İnşa Edilen Köprüler*, s. 34.

73 Tabib Ramazan, bu zincirlerin Fatih Sultan Mehmed zamanında yapıldığını anlatmaktadır. Ayrıca köprünün taştan yapılmışçasına sağlam ve İstanbul'un yolları gibi geniş olduğu benzetmesini yaparken, bu özelliklerin aksine ömrünün kısa olduğunu vurgulamaktadır. *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, s. 74.

74 Celal-zâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik*, s. 92.

1521 Belgrad Seferi'nde Sava Nehri üzerinde askerî köprü kurulan yerler

Sirem adasında Sultan Süleyman'ın otağının kurulduğu yer ile Belgrad Kalesi arasında Sava Nehri üzerinde gidiş gelişin gemiler yerine köprüyle sağlanması, askerlerin harekâtını önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Bu köprü, su yolu üzerindeki hareketliliği hızlandırarak ordunun kuşatma ve hücum faaliyetlerini daha verimli hâle getirmiş olmalıdır. Özellikle nehir üzerindeki gemi nakillerinin sınırlı olabileceği bir vakitte, köprü kullanımının hız ve güvenlik açısından daha elverişli olduğu anlaşılmaktadır.

Tarihi kaynaklardan edinilen bilgiler köprünün varlığının uzun sürmediği yönündedir. Nitekim, Macar kralının Zemun Kalesi'ne destek göndermesi ihtimaline karşılık önlem amaçlı Pîrî Mehmed Paşa'nın padişah emriyle köprü yolunu, Zemun Kalesi ve Tuna Nehri kenarına top ve tüfekleri yığarak kapattırdığı aktarılmaktadır.[75] Nihayet Belgrad Kalesi tamamen alındıktan sonra ertesi gün sabah cuma namazı hazırlıklarına başlanmıştır. Bu esnada Sava Nehri üzerinde kurulan bu köprüden geçerek aşağı kalede kiliseden camiye çevrilen yapıda Cuma hutbesi okunarak namaz eda edilmiştir.[76]

75 Zemun Kalesi Tuna kıyısındadır. Bu kale her ne kadar Belgrad Kalesi kadar dayanıklı olmasa bile en az onun kadar geniştir. *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, s. 74.

76 Şah Kasım ve Feridun Ahmed, köprüden geçiş tarihini 31 Ağustos 1521 (27 Ramazan 927) vermektedir. Ancak bu tarih Cuma değil Cumartesi gününe denk düşmektedir. Buna rağmen, Belgrad Kalesi alındıktan sonra Sava üzerindeki köprüden geçildiği tarihi kaynaklarda ortak bir görüştür. Şah Kasım Süleymannâmesi, s. 305; Feridun Bey, *Münşeât*, I, s. 514; "10 Şevval 927'de (13 Eylül 1521) padişah mahrûse-i Kostantiniyye savbına tevcih gösterüp ... Sava suyu üzerinde olan köprüden ubûr idüp .." Bostan,

Sultan Süleyman'ın Sava üzerinde inşa ettirdiği bu köprü, sadece fiziksel bir bağlantı aracı olmanın ötesinde, Osmanlı ordusunun muhasara planlamasında da kolaylık sağlamıştır. Nehir üzerindeki geçişin hızlanması, askerî harekâtın etkinliğini doğrudan arttırmıştır. Özellikle gemilerle yapılan nehir nakliyatının yetersiz kaldığı durumlarda, köprünün varlığı güvenilir bir alternatif sunmuştur. Bununla birlikte, köprünün kısa süreli varlığı, seferlerde dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı bir taktik olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, askerlerin ricatı yani geri dönme ya da kaçma ihtimalini ortadan kaldırmak için önemli bir önlem niteliğindedir. Ayrıca, düşmanın köprüde baskın vermesinin önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Pîrî Mehmed Paşa'nın erken gelen bir kararla bölgeyi Macar desteğine karşı koruma altına alması, köprünün sadece bir ulaşım aracı değil, aynı zamanda savaş taktikleri üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, köprü inşası ve ardından gelen önlemler, 1521 Belgrad Seferi'nde yaşanan Osmanlı-Macar askerî münasebetlerinde nehir geçitlerinin oynadığı rolü gözler önüne sermektedir.

8. Sonuç

Bu araştırma, Sava Nehri'nin Osmanlı fetihlerinde oynadığı kritik rolü ve nehrin üzerinde inşa edilen seyyar köprülerin, Belgrad'ın fethi üzerindeki belirleyici etkisini incelemektedir. Belgrad'ın fethi, Osmanlıların Macar topraklarına girişinde bir dönüm noktası olmuştur ve Sava Nehri, kazanılan zaferin kilit unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, Sava Nehri'nin Osmanlı askerî tarihindeki önemini kavramak hem Belgrad Seferi'nin başarısını anlamak hem de Osmanlı'nın batıya yönelik genişleme taktiklerini değerlendirmek açısından gereklidir.

Her ne kadar askerî amaçlarla kurulan köprüler seferlerin sonunda ortadan kaldırılmış olsa da, seyyar köprü inşasına dair bilgi ve tecrübelerin kalıcı nitelikte olduğu söylenebilir. Sefer ve kuşatma süresince Sava Nehri üzerinde farklı noktalarda iki büyük köprünün yanı sıra, tarihi kaynaklar geçici ve daha küçük köprülerin varlığından da bahsetmektedir. Ancak, etkinlik ve fiziksel özellikleri bakımından Böğürdelen ve Belgrad kaleleri önünde kurulan köprüler öne çıkmaktadır. Muvakkat nitelikli ahşap köprüler sağlam yapıda olsalar bile doğal afetler karşısında yıkılma riski taşımış ya da düşman saldırılarına açık olmuşlardır. Buna rağmen, bulundukları güzergâhlar, sonraki seferlerde inşa edilecek köprüler için teknik bilgi kaynağı olmaya devam etmiştir. Fiziksel olarak geçici olmalarına karşın, sahip oldukları özellikler ve ortaya çıkan tecrübe birikimi, ilerleyen askerî harekâtlara aktarılmış ve böylelikle uzun süre kalıcı etkiler bırakmıştır.[77]

Gazavât-ı Sultân Süleymân, vr. 31b-32a; Kemalpaşazade köprüden söz etmezken Sava'dan karşı tarafa geçildiği günü 12 Şevval 927 (15 Eylül 1521) olarak kaydetmektedir. Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, s. 112.

77 1521 Belgrad Seferi sırasında Belgrad Kalesi önünde, Sava sularının Tuna'ya aktığı kesimde inşa edilen köprü, seferin ardından ortadan kaldırılmasına rağmen, sonraki yıllarda bilinir bir arazi hâline gelmesi nedeniyle burada her an köprü kurulabilecek bir altyapı oluşturulmuştur. Örneğin, 1529 yılında gerçekleştirilen Macaristan Seferi dönüşünde Kanunî Sultan Süleyman, Belgrad Kalesi'ne geçmek amacıyla yine bu noktada inşa edilen köprüden geçerek Rumeli topraklarına ayak basmıştır. *Şah Kasım*

1521 Belgrad Seferi sırasında kurulan, Böğürdelen ve Belgrad kaleleri önündeki köprüler, inşa süreleri, yapısal özellikleri ve askerî işlevleri bakımından farklılıklar göstermektedir. Böğürdelen Kalesi önünde kurulan köprü, geçici bir çözüm olarak Sava Nehri'nin geçişini sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Ancak köprünün yıkılması, seferin ilerleyişinde zorluklara neden olmuş ve alternatif geçiş yöntemleri arayışını doğurmuştur. Belgrad Kalesi önünde inşa edilen köprü ise, seferin ilerleyişinde daha kalıcı ve stratejik bir çözüm sunmuştur. Gelgelelim, her iki kale de Sava Nehri kıyısında yer alması ve köprülerin özellikle bu nehir üzerinde kurulması açısından Tuna Nehri'nin varlığından ziyade Sava Nehri'nin konumunu ön plana çıkarmaktadır. Sonuç olarak, Böğürdelen Kalesi önündeki köprü, geçici ve zayıf bir yapı olarak seferin sürecini olumsuz etkilerken, Belgrad Kalesi önündeki köprü, stratejik bir avantaj sağlayarak askerî harekâtın etkinliğini arttırmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

In the sixteenth century, the political and military relations between the Ottoman Empire and Hungary became one of the fundamental elements determining the direction of military campaigns. The construction of bridges on the Danube River and its tributaries emerged as a reflection of military needs during this period. Specifically, the construction of bridges over the Sava River during Suleiman the Magnificent's 1521 campaign to Belgrade exemplifies this necessity. During this campaign, there was an increased demand for military bridges and durable materials. The establishment of two major military bridges along the Sava River signifies this demand. It is evident that Sultan Suleiman developed strategies based on geographical information during his campaign preparations and set tactical objectives accordingly. In this context, the importance of waterways became even more pronounced during the campaign; the Sultan insisted on the systematic construction of bridges over the Sava River. Sultan Suleiman sent the governor of Rumelia, Ahmed Pasha, to the fortress of Böğürdelen (Šabac) while he dispatched Grand Vizier Piri Mehmed Pasha to Belgrade. This indicates that the Sultan simultaneously implemented a siege plan for both Böğürdelen and Belgrade by directing Ahmed Pasha and Piri Mehmed Pasha toward separate targets. During this process, the effective use of rivers and waterways played a significant role in enhancing the mobility of the Ottoman army. The Sava River flows in front of the fortress of Böğürdelen, merging into the Danube in front of the fortress of Belgrade. As a result of this geographical position, bridges were established over the Sava River in front of both fortresses.

This article examines the role of the bridges constructed over the Sava River during the Ottoman Empire's 1521 campaign to Belgrade, delving into their strategic, military, and symbolic meanings. The significance of these bridges for the Ottomans goes beyond merely serving as transit points; they provided logistical

Süleymannâmesi, s. 456. 1521 sonrasında Tuna istikametinde gerçekleştirilen seferlerin sayısının artmasıyla birlikte yeni coğrafi deneyimler kazanılmış ve köprü mimarisi konusunda birikimler çoğalmıştır. Osmanlı, on altıncı yüzyıl sonlarına geldiğinde muvakkat nitelikli köprülerin hızlı bir şekilde nasıl inşa edilip söküleceğini derinlemesine öğrenmiş; işçi istihdamı ve malzeme temini, bölge idarecilerine gönderilen emirlerle çok yönlü bir şekilde sağlanmıştır. İdris Bostan, *Osmanlı Deniz Teknolojisi*, s. 211.

support in conquests and contributed to the success of military planning. The bridges over the Sava played a critical role in enhancing the mobility of the Ottoman army, especially during the conquest of Belgrade. The introduction of the study outlines the historical and military significance of the Sava River and the bridges over it. The use of bridges in terms of the Ottoman Empire's conquest strategies in the sixteenth century is presented as a method developed to enhance the speed and effectiveness of military operations. The Sava and Danube rivers posed significant obstacles to the Ottomans' westward expansion strategies, yet Ottoman engineering overcame these natural barriers, making victories possible. The section on the Construction of Bridges over the Sava River provides essential details about the bridge construction process and the challenges faced during this endeavor. The technical skills of Ottoman architecture regarding river bridges are highlighted by the rapid and effective organization displayed in their construction. Considering the geographical and strategic conditions of the campaign, this section emphasizes the critical importance of these bridges for military operations. Despite the vulnerability of wooden bridges to floods and natural disasters, their role in accelerating crossings over the river as long as they remained intact is underscored. The sections on Evaluations Regarding the Bridge Built in Front of Böğürdelen Fortress and the Sava Bridge focus on the physical and symbolic importance of these bridges constructed during the campaign. Sultan Suleiman's courage in having bridges built is seen as a significant achievement by contemporary writers. Tabib Ramazan praises the Sultan's bravery by comparing the bridge to a bridge constructed over the Nile River, while Matrakçı Nasuh symbolically describes the bridge as a dragon chain, indicating its psychological impact on the enemies. The section titled The Destruction of the Sava Bridge narrates the natural disasters that occurred after the bridge's construction and their devastating effects on it. The destruction of the bridge due to heavy rains and floods is interpreted by Ottoman historians as both a manifestation of fate and a reflection of the technical limitations of the period. This section emphasizes the importance of the Ottoman military strategies and their accumulated knowledge regarding bridge construction despite the bridge's collapse. The section on the Connection of Belgrade Fortress and the Sava River discusses the tactical benefits provided by the bridges to the Ottoman military operations. The bridges built between Belgrade and the Sirem Island were of great significance for the army's ability to move quickly and conduct the siege process more effectively. These bridges, established under the orders of Sultan Suleiman, further strengthened the Ottoman army's role in besieging the Belgrade fortress. The conclusion section outlines the general framework of this study and evaluates the place of the bridges within the Ottoman conquest strategies. Although the bridges over the Sava River were temporary structures, they left a lasting legacy in terms of Ottoman engineering and military planning. These bridges laid the foundation for the technical knowledge and experience that would be utilized in future campaigns in alignment with the Ottomans' westward expansion strategies. The study highlights the role of the bridges in the success of the Belgrade campaign and emphasizes the contributions of Ottoman military engineering to this victory.

The rapid construction of the bridges over the Sava River showcased the flexibility and operational capability of the Ottoman army under Sultan Suleiman's leadership. While the destruction of the bridges due to natural disasters demonstrated the technical challenges of the period and the impact of natural conditions on human efforts, the mastery of the Ottomans in bridge construction and their role in the logistical success of campaigns remains an undeniable fact. This study re-evaluates

the strategic role of the bridges over the Sava River during the conquest of Belgrade in 1521, highlighting the military and engineering genius behind Ottoman conquests. Additionally, it demonstrates that despite their short lifespan, these bridges were one of the cornerstones of the knowledge and experience that would be used in future campaigns. Within the framework of Ottoman historiography and military strategy, these bridges have left a lasting mark in the westward expansion of the empire, both in physical and symbolic terms.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, evrak (TS.MA.e)

TSMA.e. 714/1-2, 750/47, 757/56, 756/59, 755/28

Kaynaklar ve Araştırmalar

Agoston, Gabor: *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, çev. M. Fatih Çalışır, İstanbul: Timaş Yayınları 2019.

Aslan, Seyfullah: *İmparatorluğun Tuna Donanması: Teşkilât ve Faaliyetler (1683-1718)*, İstanbul: Timaş Akademi, 2024.

Arslantaş, Selim: "Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15 (2011), s. 13-37

Avcı, Necati: *Er-Risale El-Fethiyye Es-Süleymaniyye*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989.

Bostan Çelebi: *Gazavât-ı Sultân Süleymân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, Nr.3317.

Bostan, İdris: "Osmanlı Sefer Organizasyonundan Bir Kesit: 16. ve 17. Yüzyıllarda Tuna'da Kurulan Askerî Köprüler", *Osmanlı Deniz Teknolojisi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2024, s. 199-217.

Bostan, İdris: *17. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, İstanbul: Küre Yayınları 2018.

Çulpan, Cevdet: *Türk Taş Köprüleri*, Ankara: TTK, 1975.

David, Geza: "Böğürdelen", *DİA*, C. VI, 1992, s. 323-324.

Demirtaş, Funda: *Celal-zâde Mustafa Çelebi: Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'lMesâlik*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2009.

Dirimtekin, Feridun: *Belgrad'ın İki Muhasarası*, İstanbul Matbaası 1956.

Djuric Zamolo, Divna: "Belgrad", *DİA*, C. V, 1992, 507-509.

Emecen, Feridun M.: "MOHAÇ 1526 Osmanlılara Orta Avrupa'nın Kapılarını Açan Savaş", *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015, s. 159-216.

Emecen, Feridun M.: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Erkal, Mehmet: "Arşın", *DİA*, C. III, 1991, s. 411-413.

Eryılmaz, Fatma Sinem: "Âdem'den Süleyman'a", Osmanlı Sarayında Tarihyazımı, Derleyenler: H. Erdem Çıpa, Emine Fetvacı, Çev. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 120-154.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. Kitap: Topkapı Sarâyı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Eyyûbî: *Menâkıb-ı Sultan Süleyman (Risâle-i Padişâh-nâme)*, haz. Mehmet Akkuş, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Feridun Ahmed Bey: *Mecmua-i Münşeât-ı Feridun Bey*, C. I, İstanbul: Takvimhane-i Âmire 1274.

Göger, Veysel: *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014.

Gülderen, Yusuf: "Kanuni Sultan Süleyman Döneminde (1520-1566) Tuna ve Tuna'ya Akan Diğer Nehirlerdeki Osmanlı Filosu ve Tersaneleri", *X. Türk Tarih Kongresi*, C. IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 1773-1794.

Gülderen, Yusuf: "16. Yüzyılda Tuna Boylarında İnşa Edilen Köprüler", *Çevren Toplum Bilim Yazın ve Sanat Dergisi*, Priştine, Sayı 49 (Eylül-Ekim 1985), s. 33-43.

Kemal Paşa-zâde: *Tevarih-i Âl-i Osman*, X. Defter, haz. Doç. Dr. Şefaettin Severcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.

Karavelioğlu, Murat Ali: *Mahremi'nin Belgrad Fethine Kasidesi ya da Kanuni Methiyesi*, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021.

Lutfi Paşa: *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1341.

Matrâkçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537, 1538,1548), haz. Davut Erkan, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2023.

Martakçı Nasuh: *Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Târîh-i Âl-i Osmân (Osmanlı Tarihi 699 – 968/1299-1561)*, haz. Göker İnan, Ed. Erhan Afyoncu, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

McGowan, Bruce: *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.

Moacanin, Nenad: "Srem", *DİA*, C. XXXVI, 2009, s. 423-424.

Okiç, Muhammed Tayyib: "Gazi Hüsrev Bey", *DİA*, C. XIII, 1996, s. 453-454.

Özcan, Abdülkadir: "Gönüllü", *DİA*, C. XIV, 1996, s. 152-154.

Özkan, Selim Hilmi: "The Capital of the Ottman Empire in Europe: Belgrade on the Frontier (Serhad) City (1521-1789)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 53 (Aralık 2021), s. 335-351.

Öztürk, Yaşar Cihad: *Belgrad'ın Fethi (Küfür Diyarından Cihad Yurduna)*, Bahçeşehir Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

Palffy, Geza: "Osmanlılara Karşı Macaristan'da Kurulan Sınır Savunma Sisteminin Kökenleri ve Gelişimi (18. Yüzyılın Başlarına Kadar)", *Osmanlı Fetihler Çağında Sınır Boyları*, Ed. Pal Fodor, Geza David, çev. Özgür Kolçak, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2024, s. 29-111.

Perjes, Geza: *Mohaç Meydan Muharebesi*, çev. Şerif Baştav, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

Şah Kasım Süleymannâmesi; Kenzu'l Cevâhiri's-Seniyye Fi Futühât's-Süleymâniyye, haz. Ayşe Gül Fidan, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2023.

Tanyeli, Gülsün, Uğur Tanyeli: "Osmanlı Yüzer Köprüleri", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1990, s. 5-17.

Tanyeli, Gülsün: "Hiçbir Üstâd Böyle Kâr Etmemiştir" *Osmanlı İnşaat Teknolojisi Tarihi*, İstanbul: Akın Nalça Kitapları, 2017.

Türkmen, İlhan: *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2014.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi: *Kanunî'nin Cülûsu ve İlk Seferleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1961.

Dulkadıroğulları Beyliği'nin Saray Teşkilatı Hakkında Yeni Bilgiler*

New Insights into the Court Organization of the Principality of Dhu'l-Ḳadr

ABDULHADİ UYSAL**

öz

Anadolu'da kurulmuş Türkmen beyliklerinin birçoğunda olduğu gibi Dulkadıroğulları Beyliği'nin de saray teşkilatı hakkında bilinenler sınırlıdır. Mevcut literatürde umumiyetle kaynaklarda kendilerinden bahsedilen az sayıdaki saray mensubuna atıfla ilgili vazifelerin varlığından söz edilmekle iktifa edildiği görülmektedir. Bununla birlikte, Dulkadıroğulları Beyliği'nin Osmanlı hâkimiyetine girmesi neticesinde bölgede yapılan tahkikat, tahrir ve timar tevcihlerine ait muhtelif kayıtlar bu konuda yeni bilgiler elde etmeye imkân vermektedir. 1515 yılına ait bir tahkikat raporundan ve – bazıları daha önce dikkat çekmemiş olan – 1520'li yıllara ait tahrir defterlerinden derlenen yaklaşık yirmi altı ismin beylik döneminde Alâüddevle Bey (1480-1515) ile Şehsuvaroğlu Ali Bey'in (1515-1522) hizmetinde bulunmuş saray görevlileri oldukları tespit edilmiştir. Söz konusu kayıtlardan hareketle bu çalışmada Dulkadıroğulları Beyliği'nin son dönemlerinde bey sarayında ve buna ilaveten bürokrasi ve askeriyede görev almış kimseler üzerinde durulmuş, bunların ne gibi görevleri yerine getirdikleri, intisap-himaye ilişkileri ve Osmanlı idaresi altındaki akıbetleri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dulkadıroğulları Beyliği, saray teşkilatı, Alâüddevle Bey, Şehsuvaroğlu Ali Bey, Dulkadır ili tahrirleri

ABSTRACT

Like the other Turkoman principalities established in Anatolia, there is very little information on the court organization of the Principality of *Dhu'l-Ḳadr*. In the literature, it is generally seen that only a few members of the palace are

* Makale geliş tarihi: 17 Şubat 2025, kabul tarihi: 14 Nisan 2025, araştırma makalesi.

** Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, abdulhadiuysal@istanbul.edu.tr, ORCID

Değerlendirmeleri ile bu çalışmaya katkıda bulunan muhterem hocalarım Prof. Dr. Feridun M. Emecen ile Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'ye, değerli meslektaşım İsmail E. Pamuk'a ve derginin hakemlerine teşekkür ederim.

mentioned in the sources, and their duties are superficially referred. However, with the Ottoman rule in the region, various investigations, *taḥrīr* surveys and *tīmār* bestowals were carried out. The registers which were prepared as a result of these investigations and surveys provide new information on this subject. A 1515 report of an investigation and the *taḥrīr* registers of 1520s, some of which have not been studied so far, reveal that about twenty-six people were palace officials who had served under 'Alā' al-Dawla Beg (r. 1480-1515) and 'Alī Beg, the son of Shāh-suvār (r. 1515-1522) during the last period of the Principality of *Dhu'l-Ḳadr*. Based on these records, this study focuses on those who served in the *Dhu'l-Ḳadr* rulers' palace, as well as in the bureaucracy and military during these last periods, and tries to examine what kind of duties they performed, their relations of initiation and patronage, and their fate under the Ottoman rule.

Keywords: Principality of *Dhu'l-Ḳadr*, court organization, 'Alā' al-Dawla Beg, 'Alī Beg the son of Shāh-suvār, *taḥrīr* surveys of the region of *Dhu'l-Ḳadr*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemleri de dâhil olmak üzere, Anadolu'da kurulmuş olan Türkmen beyliklerinin teşkilat yapıları hakkında pek az şey bilinmektedir. Bir siyasi teşekkül olmanın icabı olarak her beyliğin küçük çapta da olsa bir orduya, saraya ve bürokratik bir yapıya sahip olduğuna; çeşitli hizmetleri yerine getirmeleri için askerleri, ilim adamlarını, tabipleri, kâtipleri, zanaatkârları, hizmetkârları ve sair vazifelileri istihdam etmiş olmaları gerektiğine şüphe yoktur. Bu beylikler ilkin bir aşiret yapılanması içerisinde ve dar bir sahada hâkimiyet göstermiş olmalarına rağmen teşkilatları hakkındaki bilgiler bunların Selçukluları taklit yoluyla köklü bir kültür ve medeniyeti devam ettirdiklerini düşündürmektedir.[1] Bununla beraber, kaynakların sınırlılığı sebebiyle beyliklerin teşkilat yapılarının, hususiyle saray teşkilatlarının mevcut literatürde oldukça sathi bir şekilde incelendiği ve tarihî kayıtlarda geçen çeşitli vazife ve müessese isimlerinin bunların varlığına delil olarak gösterilmekle iktifa edildiği dikkat çekmektedir.[2]

Anadolu'da kurulmuş uzun ömürlü Türkmen beyliklerinden Dulkadıroğulları Beyliği'nin (1337-1522) de müesseseleri ve teşkilat yapısı sınırlı ölçüde ortaya konulabilmiş durumdadır.[3] Dulkadır memleketini idare eden beylerin oturduğu saraylar hakkındaki bilgilerimiz hayli azdır. Esasen Dulkadır beylerinin yaylak-kışlak hayatı yaşamaları, kışları Maraş'a, yazları ise Ahır Dağı ve Elbistan'a göçmeleri sebebiyle devlet işlerini daima sabit bir yerden değil, nerede iseler oradan yürüttükleri ifade edilmektedir.[4] Bununla beraber, yine de saray olarak kullanılan

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, (Ankara: TTK Yay., 1988), s. 199; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, (Ankara: TTK Yay., 1991), II, s. 308.

2 Mesela bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, (Ankara: TTK Yay., 1988), s. 136-137; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, s. 199-202 vd.

3 Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, (Ankara: TTK Yay., 1989), s. 106-108.

4 Arif Sarı "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Dulkadir Beyliği Teşkilatına Dair Kayıtlar I: İdari ve Askeri Teşkilat", *Maraş Araştırmaları II*, ed. İ. Solak – S. Alıç, (Konya: Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., 2021), s. 15.

muayyen yapıların varlığı bilinmektedir. Mesela Elbistan'daki sarayın vaktiyle Ulu Cami yanındaki kale üzerinde bulunduğu kaydedilmektedir.[5] 1507 yılında Safevi güçlerinin şehri yakıp tahrip etmeleri üzerine Elbistan eski ehemmiyetini kaybetmiş ve beyliğin merkezi Dulkadıroğullarının kışlağı olan Maraş'a taşınmıştır. Şehsuvaroğlu Ali Bey (1515-1522) bilahare Osmanlıların yardımıyla beyliğin idaresini ele geçirince Elbistan'ı tekrar imar etmeye çalışmış ve yıkılan bu sarayın yerine bir köşk yaptırmıştır.[6] Elbistan'ın yakılmasının ardından Maraş'ta saray için yeni bir yer tahsis edilmeyip daha önceden de var olan bir yapının bu maksatla kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Bu yapının, Evliya Çelebi'nin 1670'li yılların başında gördüğü ve Dulkadır beyi Halil Bey (1353-1386) tarafından yaptırıldığını belirttiği saray olması muhtemeldir.[7] Maraş'taki bu sarayın da eski Kuyucak, Alaybeyi ve Şekerli mahallelerinin önünde, batıya bakan bir tepe üzerinde ve – ismini saraya yakınlığından alan – "Sarayaltı Camii"nin yukarısında olduğu ifade edilmektedir. Sarayın ne zaman yıkıldığı belirsizdir, temelinden bugüne hiçbir iz kalmamasına bakılarak basit bir tarzda yapıldığı ve pek de gösterişli bir yapı olmadığı tahmin edilmektedir.[8]

Dulkadıroğullarının sarayında hangi vazifelilerin bulunduğu, bunların kimlikleri, ne gibi hizmetleri yerine getirdikleri ve bölgede Osmanlı idaresinin tesis edilmesinin ardından bu kimselerin akıbetlerinin ne olduğu gibi hususlar da konunun bir başka cihetini teşkil etmekte olup bu noktalar ile alakalı olarak literatürde ancak kırıntı kabilinden birkaç kayda rastlanabilmektedir. Mesela beyliğin tarihi üzerine kaleme alınmış bir monografide "*emîr-i âhur*" ve "*devâdâr*" unvanları ile anılan yalnızca iki saray görevlisine kitâbî kaynaklarda tesadüf edilebildiği belirtilmiştir.[9] Ayrıca Dulkadır beyi Alâüddevle Bey'in (1480-1515) hazinedarı Hazinedar Ali Ağa da yaptırdığı bir camii dolayısıyla ismi bilinen ve bir şekilde kayıtlara girebilmiş saray mensupları arasındadır.[10]

Bu sınırlı bilgilere ilave olarak, eldeki muhtelif arşiv kaynakları sayesinde beyliğin saray teşkilatı hakkında bazı yeni bilgilere ulaşmanın ve bu alanda bilinenleri detaylandırmanın mümkün olduğu da belirtilmelidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1515 yılında Dulkadır memleketinin idaresinde nüfuz sahibi olmasını müteakiben yaptırdığı tahkikatlara ait kayıtlar ve 1522'de Dulkadıroğulları Beyliği'ni kesin

5 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 107. Yinanç sarayın yerini tarif ederken muhtemelen zuhûlen "...kale üzerinde bulunmuyordu" şeklinde olumsuz yapıda bir cümle kullanmıştır.

6 Mehmet Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri – Kahramanmaraş 46*, (Ankara: TTK Yay., 2007), II. s. 1235.

7 Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri – Kahramanmaraş*, II, s. 1220. Burada Evliya Çelebi'den naklen sarayın üzerinde tarih mısrası bulunan kitabesi de kaydedilmiştir. Ayrıca bu eserde Evliya'nın bazı ifadelerinin hatalı olarak nakledildiği fark edilmektedir. Mesela Özkarcı'nın "Büyük Paşa Sarayı" şeklinde metnine dercettiği ifade *Seyâhatnâme*'de yalnızca "Paşa Sarayı" olarak geçmekte ve bu ibare ile esasen Dulkadır beylerinin sarayı değil başka bir yapının – muhtemelen Osmanlı döneminde beylerbeylerinin oturduğu sarayın – kastedildiği anlaşılmaktadır. Krş. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, R. Dankoff (İstanbul: YKY, 2005), IX, s. 175.

8 Ârifî Paşa, *Elbistan ve Maraş'ta Dulkadir Oğulları Hükûmeti*, haz. Y. Alparslan – S. Yakar (Kahramanmaraş: Ukde, 2011), s. 66.

9 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 107.

10 Sefa Açoğlu, *Kahramanmaraş İli'ndeki Dulkadiroğlu Beyliği Yapıları*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 47.

olarak topraklarına ilhak etmesinin ardından bölgede yaptırdığı tahrirlerin neticelerini gösteren tahrir ve timar tevcih defterleri beyliğin son yıllarındaki vaziyeti ve idari yapısı hakkında bilgiler ihtiva etmek suretiyle böyle bir açılım yapmaya imkân vermektedir. Bu yazıda bir kısmı daha önce dikkat çekmemiş olan bu arşiv kayıtlarından istifade edilerek Dulkadıroğulları Beyliği'nin son dönemlerinde sarayda hangi vazifelilerin bulunduğu, bunların kimlikleri ve Osmanlı dönemindeki durumları hakkında bazı tespitlerde bulunulmaya çalışılacaktır.

Dulkadır Bölgesinde Osmanlı Nüfuzunun Tesisi, Bölgede Yapılan Tahkikat ve Tahrirler

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde takip edilen fetih siyasetinin bir icabı olarak bir devlet vassallık statüsünde bir müddet himaye edildikten sonra nihai olarak Osmanlı idaresine girmekte ve bunun bir neticesi olarak söz konusu memleketin bütün ekonomik kaynakları *"defter"* edilerek bölgede Osmanlı timar sistemi tatbik edilmekteydi. Bu geçiş dönemi "yerel koşullar ve sınıflarla tedricî asimilasyonu hedefleyen muhafazakâr bir uzlaşma" olarak değerlendirilmektedir.[11] İncelememize konu olan dönemde, 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren ve yurtluk-ocaklık sistemi içerisinde, beylerin soyundan gelen kimselerin sancakbeyi sıfatıyla yüz yıla yakın bir süre atalarının topraklarını idare ettiği Ramazanoğulları Beyliği'nin durumu bu fetih siyasetinin bir tezahürü olarak mütalaa edilebilir.[12] Ancak yine bu yıllarda Osmanlı hâkimiyetine giren Dulkadıroğulları Beyliği'nin vaziyeti ise şartların icabı olarak biraz farklı bir hususiyet göstermiştir. Dulkadıroğulları önce 1515'te Alâüddevle Bey'in mağlup edilerek öldürülmesiyle Osmanlılara tâbi bir beylik hâline gelmiş, bunu takiben 1522 yılında Şehsuvaroğlu Ali Bey'in de idamıyla Osmanlı topraklarına ilhak edilmiştir. Sonraki gelişmelerle eski beylik yapısı tamamen lağvedilmiş, bölge sancak ve nahiyelere taksim edilerek Osmanlı idari yapısı içindeki yerini almıştır.[13] Bu arada Dulkadır ilindeki Kızılbaş temayüllü bazı oymaklar da bu hadiseler üzerine yurtlarını terk edip İran'a giderek Şah İsmail'in hizmetine girmiş ve bilahare Safevi Devleti'ne tâbi olan en itaatkâr boylar arasında yer almışlardır.[14]

Alâüddevle Bey'in 1515 yılında ölümünün ardından bölgeye hâkim olan ve yeğeni Şehsuvaroğlu Ali Bey'i beyliğin başına geçiren Osmanlıların muhtemelen o sene içinde maktul beyin geride bıraktığı malları tespit edebilmek gayesiyle bir tahkikat yaptırdığı anlaşılmaktadır. Şimdiye kadar dikkat çekmemiş gibi görünen bir belgeye göre bu tahkikat sırasında Alâüddevle'nin saray halkından ve sair vazifelilerden de bilgi alındığı, şehir dışına kaçırılan mal ve hayvanatın nerede olduğunun

11 Bu mesele ile alakalı bk. Halil İnalcık "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a – Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, ed. O. Özel – M. Öz, (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), s. 443-472.

12 Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları Beyliği", *Türkler*, ed. Hasan C. Güzel vd., (Ankara: Türkiye Yay., 2002), VI, s. 820-823.

13 İsmail Altınöz, *Dulkadır Eyâletinin Kuruluşu ve Gelişmesi*, (Kahramanmaraş: Ukde Yay., 2009), s. 41-52 vd.

14 Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, (Ankara: TTK Yay., 2018), s. 50, 93.

soruşturulduğu görülmekte ve bu sayede bazı saray görevlilerinin isimleri ve vazifeleri hakkında bilgi edinilebilmektedir. Alâüddevle'nin "*matbah kâtibi*" olan Ali Fakıh adlı bir zat "*ta'zîr ile*" sorguya çekilip konuşturulmak –belki de işkence edilmek– suretiyle bu hususta gerekli bilgileri sağlamıştır. Buna göre Alâüddevle'nin hazinesinin Maraş'ta ve buna ilaveten Küredi ile Dumanlı kalelerinde olduğu tespit edilmiştir. Bu hususdaki detaylı bilgileri de "*darbhâne emîni*" Hacı Fakıh'ın ve Hacı Mehmed adlı bir zatın bildiği belirtilmiştir. Maktul beyin develerinin akıbeti muhtemelen saray ahırlarından mesul olan Ahi adlı bir "*emîr-i âhur*"dan öğrenilmiştir. Atları ile kısraklarının nerede olduğu Arab oğlı şeklinde anılan bir başka emîr-i âhurdan soruşturulmuştur. Koyunlarının nereye kaçırıldığı hakkında ise "*cebehâne yazıcısı*" Osman Fakı'dan bilgi alınmıştır. Son olarak silahların bir kısmının dağıtıldığı ve kalanların durumunun da "*Silahdâr*" Durmuş'un bilgisi dâhilinde olduğu kaydedilmiştir (Bu vazifelilere ait kayıtlar için söz konusu tahkikata ait belgenin aşağıda liste şekline getirilen hâline bk.).[15]

Tafsîl oldur ki *Alâüddevle'nün matbah kâtibi* Ali Fakıh ta'zîr-ile yazılan bunlardur ki zikr olunur
Hazînesi olan yirler bunlardur: Maraş, Kal'a-i Küredi, Kal'a-i Dumanlı. *Darbhâne emîni* Hacı Fakıh ve Hacı Mehmed bilür.
Haymeleri ve ba'zı kumaşlarını Yaya Hamza ile kâfir iline[16] göndermiş.
Evinde olan kumaşı Süleyman Beğ'ün vâlidesi bilür.
Develeri kâfir iline gitmiş. Ahi *emîr-i âhur* bilür.
Atları ve tavîle ve kısrakları Maraş cânibine gitmiş. Arab oğlı *Emîr-i Âhur* bilür.
Koyunları ba'zı Maraş'a ve ba'zı Büyükbiga'ya gitmiş. *Cebehâne yazıcısı* Osman Fakı bilür.
Cebehâneleri ba'zı tevzî' olunmış ve ba'zı *Silahdâr* Durmuş bilür.

Arşiv kaydı: *1515'te Dulkadıroğulları beyi Alâüddevle Bey'in öldürülmesinin ardından geride bıraktığı mallarının tespit edilebilmesi için saray halkının sorgulanması ile elde edilen bilgilerin kaydı (D.M.d., nr. 36806, s. 288).*

Dulkadıroğulları Beyliği'nin son döneminde görev yapmış olan saray halkı hakkında daha çok isme ve ayrıntıya ulaşabileceğimiz asıl kaynaklar ise bölgenin

15 D.M.d., nr. 36806, s. 288. Kaydın görüntüsü için bk. **Ek II**. Bu önemli kayıttan beni haberdar eden değerli meslektaşım İsmail E. Pamuk'a müteşekkirim.

16 Bölgedeki mücavir devletlerin hepsi Müslüman olduğu için belgede geçen "*kâfir ili*" ile kastedilenin neresi olduğu açık değildir. O havalide Ermenilerle meskûn olan yerlere işaret edilmiş olması ihtimal dâhilindedir.

ilk tahrir ve timar tevcih defterleridir. 1522'de beyliğin Osmanlı İmparatorluğu'na ilhakının hemen ardından bölge tahrir edilmiş ve süratle timar tevcihatına başlanmıştır. Yapılan bu ilk tahrirler bölgenin tarihi üzerine yapılan araştırmalar için büyük önem arz etmektedir. Tahrirlerin neticelerini ihtiva eden defterler sayesinde beyliğin son dönemlerindeki vaziyeti ve Osmanlı idaresine geçiş süreci ile alakalı dikkate değer bilgiler elde etmek mümkündür. Söz konusu defterlerin büyük bir kısmı Dulkadıroğulları üzerine yapılan araştırmalarda kullanılmış,[17] muhteviyatındaki kayıtlardan hareketle çeşitli listeler çıkarılmış[18] ve bir kısmı da yayımlanmış durumdadır.[19] Ayrıca konumuzla alakalı olarak tahrir defterlerinden hareketle beyliğin saray teşkilatına dair sınırlı ölçüde bazı bilgiler de tespit edilmiştir.[20]

Zikredilen tahrir defterlerinden hareketle Dulkadıroğulları Beyliği'nin son dönemlerinde saray halkı ve beylik bürokrasisindeki önemli isimler ile alakalı malumat elde edebilmek de mümkündür. Saray halkından olup Osmanlı döneminde kendilerine timar verilenlere, unvanlarına ve hangi beyin hizmetinde çalıştıkları gibi ayrıntılara yalnızca bölgenin ilk tahrir defterlerinde rastlanmaktadır. Bunların başlıcaları araştırmacılar tarafından iyi bilinen ve Osmanlı Arşivi'nde Tahrir Defterleri (TT.d.) fonunda bulunan iki defterdir. Bunlardan birisi 124 numara ile kayıtlı olan 1522-1525 yıllarına ait timar tevcihatını gösteren defter ve diğeri de 142 numaralı olup 1527 yılına ait kayıtları ihtiva eden defterdir. Daha önce de çeşitli araştırmalarda kullanılmış olan bu defterlerde saray halkı ile ilgili pek az kayıt yer almaktadır. Ancak bu defterler haricinde bölgenin erken tarihli başka defterleri de bulunmakta olup görebildiğimiz kadarıyla bunlar şimdiye kadar araştırmacıların dikkatini pek çekmemiştir. Bu defterler Osmanlı Arşivi'nde bulunmayıp Millî Kütüphane ve Şeriyye Sicilleri Arşivi gibi pek tahmin edilmeyecek yerlerde mahfuz olmaları dolayısıyla dikkatlerden kaçmış olmalıdır.

1525 yılında bölgede tevcih edilen timarları gösteren ve bugün Millî Kütüphane'de mahfuz bulunan bir defter söz konusu kimseler hakkında ilginç ve diğer defterlere nazaran ayrıntılı sayılabilecek birçok kaydı muhtevi olmasıyla dikkat çekmektedir.[21] Defterin tanzim edilme hikâyesi Veziriazam İbrahim Paşa'nın (1523-1536) 1525 yılında Mısır'da çıkan isyanı bastırdıktan sonra İstanbul'a dönüş yolunda meydana gelen gelişmelerle ilgili bir hususiyet göstermektedir. İbrahim Paşa'nın

17 Defterler üzerinde ilk çalışan araştırmacılardan A. Kanlıdere, 1982 yılında Osmanlı Arşivi'nde Tahrir Defterleri fonunda kayıtlı 402 numaralı defterden hareketle bölgedeki Türkmen aşiretleri üzerine bir bitirme tezi hazırlamış, bilahare bu konuda kaleme aldığı bir yazıda da defteri tanıtmıştır: Ahmet Kanlıdere, "XVI. Asır Başında Dulkadırlı Türkmenleri Hakkında Önemli Bir Kaynak: Maraş'ın İlk Mufassal Tahrir Defteri", *Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu 29 Nisan – 1 Mayıs 2011*, ed. C. Kabakcı – S. Yakar, (Kahramanmaraş, 2012), I, s. 79-92 (Bu makalenin yer aldığı bildiriler kitabında Dulkadır vilayeti tahrir defterlerine dayanılarak hazırlanmış birçok yazı yer almaktadır).

18 Mesela bk. Altınöz, *Dulkadır Eyâletinin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s. 138 vd.; İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, (Kahramanmaraş: Dulkadiroğlu Belediyesi Yay., 2014), s. 195 vd.

19 Maraş sancağına ait yayımlanan bir defter nispeten geç tarihli olmakla beraber yine de beylik döneminin izlerini taşımaktadır: *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, haz. R. Yinanç – M. Elibüyük, (Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., 1988), I-II.

20 Sarı, "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Dulkadir Beyliği Teşkilatına Dair Kayıtlar", s. 9-31.

21 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441.

o yılın Temmuz ayı dolaylarında Osmanlı idaresinin henüz sağlam bir şekilde yerleşmediği Dulkadır memleketinde çıkması muhtemel bir isyanın önüne geçebilmek maksadıyla bölgedeki eski dirlik sahiplerine timarlarını iade ettiği bilinmekte olup defterdeki kayıtların da bu düzenlemeleri gösterdiği hemen fark edilmektedir.[22] Söz konusu defter yekpare olmayıp farklı defter parçalarından müteşekkildir.[23]

1525 tarihli defterde timar sahibi sıfatıyla isimleri geçen Dulkadır Beyliği saray halkı mensuplarının bazılarına bölgenin başka tahrir defterlerinde de rastlanmakta ise de diğer defterlerde çok defa bu kimselerin vazifeleri zikredilmeksizin yalnızca isimlerinin kaydedildiği ve ilave bilgilere yer verilmediği fark edilmiştir.[24] Anlaşıldığı kadarıyla sonraki yıllara ait tahrir defterleri tanzim edilirken bu kimselerin beylik dönemindeki eski unvanlarının artık Osmanlı sistemi içerisinde bir anlam ifade etmemesi dolayısıyla zikredilmesi gerekli görülmemiş olmalıdır. Söz konusu 1525 tarihli defter, muhtemelen o yıl yapılan timar tevcihatına dair kayıtların bir taslağı mahiyetinde olduğu için ilave bilgileri de ihtiva etmektedir. Bu defterden hareketle hazırlanan icmallerde ve sonraki tarihlere ait defterlerde umumiyetle saraylıların unvanlarının ve hangi beyin hizmetinde oldukları gibi ek bilgilerin zikredilmediği dikkat çekmektedir. Mesela 1525 tarihli defterde bir kimsenin saray mensubu olduğunu belirten klişe ifadeler "*Mezkûr dahi Ali Beğ'ün çengîsi oğlı olup*" ve "*Mezkûr Ali Beğ'ün çâşnigîrbaşısı olup...*" şeklindedir. Mamafih bu defter esas alınarak hazırlanmış gibi görünen bir icmal defterinde bu ifadelere rastlanmamaktadır. Dahası, bir timar sahibi için "*Mezkûr Alâüddevle'nün*" şeklinde yarıda kesilmiş ve tamamlanmamış bir cümle göze çarpmaktadır.[25] Bu durum, defterler temize çekilirken beylik döneminin idari yapısını yansıtan bu gibi eski unvanlarla ilgili detayların yazılmasına artık ihtiyaç duyulmadığını düşündürmektedir. Ayrıca 1525 tarihli defterde kaydı olmayıp diğer defterlerde olan saray mensupları da görece daha azdır. Yüzyılın ikinci yarısına ait olan daha geç tarihli tahrir defterlerinde beylik döneminde önemli mevkilerde bulunan kimselerin isimlerine rastlanamaması ise muhtemelen bunların o tarihe gelinceye kadar hayatlarını kaybetmiş olmaları sebebiyledir.[26] Dolayısıyla bütün bu hususlar 1525 tarihli defterin önemini ön plana çıkarmaktadır.

22 Bir derkenarda tevcihin İbrahim Paşa'nın emriyle yapıldığı belirtilmiştir: 06 Mil Yz B 441, vr. 83a. Bazı serlevhalarda ise Şevvâl 931 (1525 Temmuz) tarihine tesadüf edilmektedir: 06 Mil Yz B 441, vr. 60b, 73b. Bu dönemdeki gelişmeler ve İbrahim Paşa'nın bölgedeki faaliyetleri hakkında bk. Feridun M. Emecen, *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, (Ankara: TTK Yay., 2022), s. 112-119.

23 Baş tarafı, yapılan timar tevcihatının bir taslağı gibi görünmekte olup hayli ilginçtir (vr. 1b-18b). Takip eden kısımlar ise bir icmal defteri görünümü arz etmekte ve baş tarafta kayıtları bulunan timar sahiplerine ait detaylı bilgilere burada da rastlanabilmektedir (vr. 27a-35a, 41a-132a). Bölgenin o tarihte Karaman beylerbeyiliğine tâbi olması ve timar muamelelerinin de buradan yürütülmesi sebebiyle defter Karaman vilayeti timar defterdarlığınca tanzim edilmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu cilt içerisinde bu vilayetin mahallî timar ruznamçe defterlerine ait parçalar da yer almaktadır (vr. 19a-26b, 35a-40b).

24 Mesela 1525 tarihli defterde Alâüddevle Bey'in dîvân kâtibi olduğu belirtilen Şah Hüseyin Divan'ın ismine 1527 tarihli bir defterde daha rastlanmakta, aynı isimde başka bir kişiye daha tesadüf edilemediği için bu ikisinin aynı kişi olduğu anlaşılmakta ise de dîvân kâtibi olduğu bilgisine bu ikinci defterde yer verilmediği görülmektedir. Krş. Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 17a/9; TT.d., nr. 142, s. 318/2.

25 TT.d., nr. 1270 [Eski Arşiv Numarası: MŞH.ŞSC.d., nr. 8971], s. 148/2 (Bu defter Şeriyye Sicilleri Arşivi'nde bulunmakta iken bilahare Tahrir Defterleri tasnifine kaydedilmiştir).

26 Mesela TT.d., nr. 331; *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, haz. R. Yinanç – M. Elibüyük.

Defterde timar sahibi sıfatıyla isimleri geçenler arasında boy beylerinin, sipahilerin ve sipahizadelerin yanı sıra Dulkadır beylerinin maiyetinin ve saray halkının da bulunması konumuz açısından ehemmiyet kesbetmektedir. Aşağıdaki ağırlıklı olarak 1525 tarihli defterden yararlanılarak ve bu devre ait diğer tahrir defterleri ile de mukayese edilerek bu kimselerin Dulkadıroğullarının sarayında hangi vazifeleri yürüttüğü üzerine defterlerden istihraç edilen bilgilerin bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılacak ve tespit edilen isimler **Ek I**'de bir liste hâlinde sunulacaktır.

Dulkadıroğullarının "Bey Sarayı"nda Vazifeli Bulunan Kimseler

Yukarıda 1515 yılında yapılan tahkikatta kendilerinden bahsedilen altı saray mensubuna ilaveten, Dulkadır ilinin 1520'li yıllara ait erken tarihli muhtelif tahrir ve timar tevcih defterlerindeki kayıtlardan hareketle Dulkadır Beyliği'nin saray halkı içerisinde sayılabilecek yaklaşık yirmi isim tespit edilmiştir. Söz konusu kayıtların gelirini yalnızca dirlik tasarruf etmek suretiyle sağlayan ve Osmanlı döneminde de timar sistemi muvacehesinde gelirleri ellerinde bırakılmış kimseleri gösterdiği belirtilmelidir. Dolayısıyla, inceleyeceklerimiz haricinde, başka yollarla maişetini sağlayan saray mensuplarının da olduğuna şüphe yoktur. Nitekim listelediğimiz isimlerden bazılarının vaktiyle "*ulûfe*" tasarruf ettiklerinin ve bilahare kendilerine timar tahsis edildiğinin belirtilmesi bu bakımdan dikkat çekmektedir.[27]

Dulkadır bölgesinin bu devre ait tahrir defterlerinde timar gelirlerinin Memlük tesiriyle Dulkadır ilinde de rayiçte olan "Halebî akça" cinsinden belirtildiği, bunun Osmanlı akçesi olarak karşılığının da "Osmânî" adıyla kaydedildiği ve bu suretle ikili bir kayıt usulünün tatbik edildiği dikkat çekmektedir. Kayıtlara göre bu devirde Osmanlı akçesi ile Halep akçesi arasındaki oran tam olarak 1/2 nispetinde gibi gözükmektedir. Mesela Şehsuvaroğlu Ali Bey'in "*mîrâhurbaşısı*" Abdülaziz'in timar geliri Halep akçesi ile 18.000 akçeye ve Osmanlı akçesi ile de 9.000 akçeye tekabül etmektedir.[28] Ancak bazı örneklerde bu yarı yarıya hesaplamanın tam olarak geçerli olmadığı fark edilmektedir. Mesela "Kādî" ismi ile anılan ve vaktiyle Şehsuvaroğlu'nun "*defterdâr*"ı olan bir zatın Ali adlı oğlunun timar geliri Halep akçesi ile 6.000 akçe iken bunun Osmanlı akçesi ile karşılığının 3.000 değil, 2.999 akçe olarak kaydedildiği dikkat çekmektedir[29] ki bu da bölgede beylerbeyilerin verebilecekleri timarların ("*tezkiresiz timar*") üst sınırının 2.999 akçe olarak belirlenmesinden kaynaklanmış olmalıdır.[30]

Burada ele alınacak olan saray mensupları, yukarıdaki alıntılarda da gösterildiği üzere kayıtlarda unvanları açıkça zikredilen ve Dulkadır beylerinin hizmetinde oldukları belirtilenlerdir. Bunlar haricindeki kimliği şüpheli kişilere listemizde yer verilmemiştir. Mesela kayıtlarda "*an-utekā-i Alâüddevle Beğ*" (Alâüddevle Bey'in

27 Mesela bk. Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 17a/9.

28 TT.d., nr. 124, s. 75/4.

29 TT.d., nr. 124, s. 60/3.

30 Bu dönemde Dulkadır memleketinin tâbi olduğu Karaman beylerbeylerinin 2.999 akçeye kadar tezkiresiz berat verebildikleri hakkında bk. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, (İstanbul: Fey Vakfı Yay., 1991), III, s. 139.

azatlı kölelerinden) olarak zikredilen ve "*Kâtib*" unvanını taşıyan bazı kimselerin hüviyeti tam olarak tespit edilemediğinden bu gibi müphem kayıtlar incelemeye dâhil edilmemiştir.[31] Keza unvan gibi görünen fakat şahıs ismi olarak kullanılan bazı kelimelerin geçtiği kayıtlar üzerinde de durulmamıştır.[32] Bunlardan başka, ıstılah meselesine de değinmek gerekmektedir. Defterlerde Dulkadır sarayı mensupları için kullanılan kapucıbaşı, defterdâr, hazînedâr, çâşnigîr, kâtib vb. isimlendirmelerin Türk-İslâm devletlerinde umumiyetle ortak bir kullanıma sahip olduğu düşünülebilir. Fakat defterler Osmanlı kâtiplerince tutulduğu için bunların Osmanlıların tercihi olup olmadığı, vaktiyle Dulkadıroğulları Beyliği döneminde bu kişiler için –belki de Türkçe asıllı– farklı unvanların kullanılıp kullanılmadığı açık değildir.

Kayıtlarda isimleri geçen kimselere bakıldığında bunların Dulkadıroğulları Beyliği'nin son yıllarında sarayda ve bürokraside çeşitli hizmetleri yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Mamafih bazı kayıtlarda ilgili şahısların kendilerinin değil, "*ata*"larının (babalarının) söz konusu görevlerde bulundukları belirtildiğinden geriye yönelik olarak yapılan bu atıflar sayesinde XV. yüzyılın ikinci yarısına ait bazı bilgilere ulaşmak da mümkün olabilmektedir. Mesela bir kayıtta İskender adlı bir timar sahibinin babası Cihanşah'ın vaktiyle eski Dulkadır beylerinden Melik Arslan Bey (ö. 1465) zamanında timar aldığı ve onun oğluna "*lala*"lık yaptığı belirtilmiştir ki bu da kendisinin bu vazifeyi muhtemelen XV. yüzyılın ortalarında sürdürmüş olduğunu göstermektedir.[33] Dolayısıyla kendileri saray mensubu olmayan fakat bir akrabasının geçmişte bu kabil bir görev aldığı belirtilen kimselere ait timar kayıtları da listemize dâhil edilmiştir.

Beyliğin Üst Kademelerindeki Vazifeliler

Üst kademelerde bulunanlara bakıldığında "*mühürdâr*", "*kethüdâ*", "*nâyib*" ve "*kapucıbaşı*" (yahut "*ser-bevvâbîn*") unvanları ile anılan ve Dulkadır beylerinin hususi ve resmî işlerini gördüklerini tahmin ettiğimiz kimseler göze çarpmaktadır.[34] Hiyerarşik bir sıralama takip edilecek olursa bunların ardından beyliğin hazinesi ve mali meseleleri ile meşgul oldukları anlaşılan "*hazînedârbaşı*", "*defterdâr*" ve "*darbhâne emîni*" gelmektedir.[35] Kaynaklardaki bazı bilgilerden hareketle Dulkadır beylerinin para bastırdıkları tahmin edilmekte ise de buna dair bir delil bulunamadığı[36] için söz konusu kayıtta darphaneden ve emininden bahsedilmesi bu

31 Mesela "Kâtib Ramazan bin Hüseyin an-utekā-i Alâüddevle Beğ" (TT.d., nr. 142, s. 368/2); "Kâtib Halil veled-i Hüseyin an-utekā-i Alâüddevle Beğ" (TT.d., nr. 142, s. 389/1; TT.d., nr. 1270, s. 165).

32 Mesela "Mîrâhûr"un ilginç şekilde birçok kayıtta şahıs ismi şeklinde kullanıldığı görülmektedir: TT.d., nr. 124, s. 22; TT.d., nr. 142, s. 57/1, 92, 149.

33 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 12a/7, 76a/1.

34 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 12a/4, 16a/5-6, 113b; TT.d., nr. 1270, s. 21/2; TT.d., nr. 142, s. 192/1. "Kethüda" lafzı Dulkadıroğullarında aşiret reisleri için de kullanılmış olmakla birlikte kullandığımız timar kayıtlarında saray idaresine mahsus bir ifade gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır.

35 D.M.d., nr. 36806, s. 288; TT.d., nr. 124, s. 60/3, 61/1.

36 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 106.

bakımdan dikkat çekicidir. Ayrıca Dulkadır Beyliği'nde dîvâna riyaset ettiği bilinen "dîvânbeği"ne[37] ise incelediğimiz kayıtlarda rastlanamamıştır.

Beyliğin askerî yapılanmasına bakıldığında, "*re's-i nevbe*" olarak kayıtlarda geçen vazifelinin tıpkı Memlüklerde olduğu gibi Dulkadıroğullarında da hassa askerlerinin kumandanı olduğu tahmin edilebilir.[38] "*Ser-ulûfeciyân*" (ulûfecibaşı) olarak zikredilen vazifelilerin de askerî hiyerarşi içinde yerlerinin olduğu anlaşılmaktadır.[39] Silahlar ve cebehaneler ile "*silahdâr*"lar ilgilenmektedir.[40] Yukarıda da zikredildiği üzere Osmanlılar 1515 yılında bölgeyi ilk zapt ettiklerinde Silahdâr Durmuş adlı bir zat Dulkadıroğulları Beyliği'ne ait silahların yeri hakkında konuşturulmuş ve gerekli bilgiler kendisinden alınmıştır. 1520'li yıllara ait defterlerde Durmuş'un adı geçmese de kayıtlarda Silahdâr Mustafa adlı bir başka silahdara tesadüf edilmekte olup kendisinin Şehsuvaroğlu'nun silahdârbaşısı olduğu, onun zamanında timar aldığı ve geçmişte de Alp Arslan Bey'e hizmet ettiği belirtilmiştir.[41] Kayıtlarda "*silahdârbaşı*" olarak zikredilenlerin sadece cebehaneden sorumlu sıradan askerler olmadığı, diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi sarayın "bîrûn" kısmında idari bir vazifelerinin olduğu da düşünülebilir. Doğrudan sarayda görev yapmamakla birlikte, Türkmen askerî geleneklerinin bir yansıması olarak görülebilecek olan, beyliğin askerî yapılanması içerisinde yer alan ve "*nöker*" şeklinde anılan savaşçılar ile ilgili defterdeki kayıtlar da dikkat çekmektedir. Bunların bir zümre teşkil edecek kadar kalabalık olmamakla birlikte nüfuzlu beylerin kapılarında hizmet eden ve onları koruyan silahlı kimseler oldukları anlaşılmaktadır. Osmanlı Beyliği'nin kuruluş yılları ilgili rivayetlerde geçen ve XVI. yüzyılda Osmanlılar arasında artık unutulmaya yüz tutmuş bu tabire[42] Dulkadıroğullarında hâlâ rastlanması ve yakın geçmişte nöker olan kişilerden bahsedilmesi bu bakımdan ilginçtir.[43]

Dulkadır Beyliği Bürokrasisine Yön Veren Kâtipler

Beylik bürokrasisinde görev alan ve farklı sahalardaki kitabet işlemlerini yürüten beş kâtibin isimlerini ve vazifelerini de tespit edebiliyoruz. Bunlardan Şah Veli'nin hem Alâüddevle Bey'e hem de Şehsuvaroğlu Ali Bey'e "*dîvân kâtibi*" olarak hizmet ettiği ve Osmanlı döneminde muhtemelen merkezden uzaklaştırılarak Küredi Kalesi kâtipliğine getirildiği anlaşılmaktadır. Bir diğer dîvân kâtibi olan Şah Hüseyin Dîvân'ın da yalnızca Şehsuvaroğlu için bu hizmeti yerine getirdiği

37 Sarı, "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Dulkadir Beyliği Teşkilatına Dair Kayıtlar", s. 16.

38 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 16a/5-6; TT.d., nr. 142, s. 446/3; Memlüklerdeki "re's-i nevbe" makamı hakkında bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 353-354.

39 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 103b/3.

40 D.M.d., nr. 36806, s. 288. Başka silahdarlarla ilgili kayıtlar için bk. Sarı, "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Dulkadir Beyliği Teşkilatına Dair Kayıtlar", s. 17.

41 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 16a/7.

42 Nökerler hakkında genel bilgiler ve bu tabirin XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı bürokrasisinde kullanımdan tamamen kalkması hakkında bk. Zerrin Günal, "Nöker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), 2007, XXXIII, s. 216-217.

43 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 16a/6.

kaydedilmiştir. Yakub Çelebi'nin ise Ali Bey'in "*hazînesi*"ni "*kitâbet*" ettiği belirtilmiştir.[44] Bir başka kâtip Alâüddevle Bey'in "*matbah kâtibi*" olan Ali Fakıh'tır. Yukarıda da belirtildiği gibi bu zatın Alâüddevle'nin 1515 yılındaki muharebede yenilip öldürülmesinin ardından geride bıraktığı mallarının tespit edilmesi noktasında Osmanlılar tarafından sorgulandığı ve verdiği bilgilere göre ilgili raporun tanzim edildiği anlaşılmaktadır.[45] Bunlardan başka, kaynaklarda cebehane kayıtlarını tutan Osman Fakı adlı bir "*cebehâne yazıcısı*"ndan da bahsedildiği görülmektedir.[46] Zikredilen son iki kâtibin "Fakı" unvanı ile anılması XIV. ve XV. yüzyıllarda Anadolu'da *faḳīh*'ten galat olarak fakı/fakıh şeklinde adlandırılan ve medrese çıkışlı âlim-bürokratlar kadar olmasa da dinî tahsili ve kitabet kabiliyeti olan din hizmetlileri zümresini akla getirmektedir.[47] Osmanlı Beyliği'nin ilk dönemlerinde olduğu gibi Dulkadıroğullarında da bu zümreden yararlanılmış olmalıdır. Netice itibariyle, söz konusu kâtipler hakkındaki tanımlamalar, –aslında tahmin edilebilir şekilde– Dulkadıroğulları Beyliği bürokrasisinde dîvân, hazine, mutfak, cebehane ve sair işler ile alakalı tutulacak kayıtlar için ayrı ayrı kâtiplerin istihdam edildiğini ve bu sahalarda bir ihtisaslaşmanın ortaya çıkmış olduğunu göstermektedir.

Dulkadır Beylerinin Hususi İşleri ile İlgilenen Görevliler

Beyliğin idari işleyişi ile alakalı olanlar haricindeki vazifelere bakılacak olursa, Dulkadır beylerinin oğullarının tahsili ile görevlendirilen bir "*lala*"ya da söz konusu timar kayıtlarında tesadüf edilmiş olup bu zat yukarıda da bahsedildiği üzere XV. yüzyılın ikinci yarısında Melik Arslan Bey'in oğluna hocalık yapan Cihanşah'tır.[48] Alâüddevle ve Ali beylerin mutfağı ile ilgilenen "*çâşnigîr*"lerden Mehmed ve bunların âmiri mesabesinde olan "*çâşnigîrbaşı*"lardan da Hamza adlı iki kişi tespit edilebilmektedir.[49] Bunlardan başka, kayıtlardan Şehsuvaroğlu'nun sarayında tertip edilen meclislerde musiki fasılları icra ettikleri anlaşılan Mehmed Cân adlı bir "*çengî*" ile Aliyâr adlı bir "*sâzende*"nin varlığını da öğreniyoruz.[50]

Türkmen aşiret yapılanmasının bir icabı olarak Dulkadır beylerinin atları, kısrakları, develeri ve bilumum hayvanları bulunmaktadır. Tahrir defterlerindeki kayıtlar beylerin "hâssa kısrakları"nın vaktiyle Binboğa Dağı civarındaki yaylaklarda yayladığını göstermektedir.[51] Bütün bu hayvanlardan sorumlu olan birçok

44 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 17a/9, 18b/1, 107b/5; TT.d., nr. 124, s. 61/1.

45 "*Alâüddevle'nün matbah kâtibi Ali Fakıh ta'zîr-ile yazılan bunlardur...*" (D.M.d., nr. 36806, s. 288).

46 D.M.d., nr. 36806, s. 288.

47 Bu zümre hakkında değerlendirmeler için bk. Cemal Kafadar, *İki Cihan Âresinde – Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, (İstanbul: Metis, 2019), s. 208 ve 136. dipnot.

48 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 12a/7, 76a/1.

49 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 16b/1; TT.d., nr. 142, s. 127/4.

50 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 15a/7, 97b/3.

51 Sarı, "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Dulkadir Beyliği Teşkilatına Dair Kayıtlar", s. 18. Sarı, bu atlara beylik döneminde mirahurların nezaret ettiğini ifade etmiştir. Buna ilaveten, beyliğin Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından Osmanlılar tarafından Istabl-ı Âmire'den tayin edilen ve kayıtlarda yine "Mirahur Ağa" şeklinde zikredilen vazifelilerin de bölgeye giderek bu işle meşgul oldukları anlaşılmaktadır. Krş. TT.d., nr. 402, s. 75.

"*mîrâhur*" ve *mîrâhurbaşı*"na ait kayıt mevcuttur.[52] 1515'teki muharebenin ardından Alâüddevle'nin hayvanları hakkında Osmanlılara gerekli bilgileri bu mirahurlar sağlamıştır. Bunlardan 1515 tarihli kayıtta ismi geçen ve Alâüddevle'nin atlarının yeri hakkında kendisinden bilgi alınan "Arab oğlı"nın Osmanlı dönemine ait defterlerde timar sahibi olarak kayıtlı bulunan ve geçmişte mirahur olduğu belirtilen "Karaca Mîrâhûr bin Arab" (ö. 1538) ile aynı kişi olduğu anlaşılmaktadır.[53] Elbette beylerin çok sayıdaki hayvanının bakımı ve icabı hâlinde tedavi edilmesi için vazifelendirilmiş kimseler de bulunmaktaydı. Bunlardan birisi kayıtlarda hem "*baytar*" hem de "*nalband*" şeklinde zikredilen Karaca Hacı (ö. 1527) olup kendisi Alâüddevle'nin ve onun ardından Ali Bey'in hayvanlarının bakımı ile uğraşmıştı.[54]

Sarayda daimî olarak vazifeli bulunanlar arasında yer almamakla birlikte, incelediğimiz tahrir defterlerinde "Mevlânâ Şükrî" şeklinde zikredilen şahsın Şükrî-i Bidlîsî (ö. 1531?) olduğunu tahmin etmekteyiz. Bilindiği üzere kendisi bir dönem Şehsuvaroğlu Ali Bey'in himayesinde bulunmuş önemli bir şair olup *Selîmnâme* adlı eseri ile tanınmaktadır. Kaynaklarda Şükrî'ye Diyârbekir havalisinde zeamet verildiği belirtilmiş fakat bununla ilgili bir ayrıntı zikredilmemiştir.[55] Şükrî'ye ait olduğunu düşündüğümüz söz konusu kayıtlardan birinde ise kendisine Şam Bayadı Türkmenlerine mensup bazı aşiretlerin vergi gelirinden hasıl olan 30.000 akçelik bir zeamet verildiği kaydedilmiştir (bk. **Ek III**).[56] Kaynaklarda zeamet sahibi olduğu bilgisi defterlerdeki kayıtlar ile örtüşmekte ve kendisinden bahsedilen muasır arşiv kaynaklarında da yine "Mevlânâ Şükrî" şeklinde anılması[57] bunların aynı kişi olabileceği yönündeki tahminimizi kuvvetlendirmektedir. Bu bölgeye ait incelediğimiz timar kayıtlarında Şükrî'nin başka kaynaklarda zikredilmeyen Hüsrev, Ferhad, Piri ve Hasan adlı oğullarının da isimleri geçmektedir.[58]

İlgili kayıtlar üzerinde yapılan incelemeden hasıl olan netice, bazı vazifelerin dönemin şartlarına ve beyliğin Türkmen aşiret yapılanmasına uygun şekilde büyük ölçüde babadan oğula intikal ettiği ve bazı ailelerin inhisarında olduğu yönündedir. Mesela Şehsuvar Bey'in (1467-1472) nâibi olan Gündüz'ün oğlu Pîrî'nin Şehsuvaroğlu Ali Bey'in kethüdâsı olması buna örnektir.[59] Mirahurlarda da benzer şekilde vazifenin nesilden nesile intikali söz konusudur.[60] Bir ailenin mensuplarının tıp-

52 Bunlardan tespit edilebilenler için bk. D.M.d., nr. 36806, s. 288; Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 74b/1, 75b/4. A. Sarı da kaynaklarda Dulkadır beylerinin hayvanları ve mirahurları ile ilgili geçen bazı rivayetlere yer vermiştir. Bk. "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Dulkadir Beyliği Teşkilatına Dair Kayıtlar", s. 18-19.

53 Krş. D.M.d., nr. 36806, s. 288; Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 74b/1.

54 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 15a/9.

55 *Meşâirü'ş-Şu'arâ*'dan nkl. Abdülkadir Özcan, "Şükrî-yi Bitlisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), 2010, XXXIX, s. 254.

56 TT.d., nr. 1270, s. 6.

57 Mesela bk. İsmail E. Erünsal "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları II: Kanunî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *Osmanlı Araştırmaları*, 4 (1984), s. 9.

58 TT.d., nr. 1270, s. 184/1; TT.d., nr. 142, s. 28/4.

59 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 12a/4.

60 "*[Atası] Alâüddevle'[de]n [ve] sâbık ümerâ-yı mâzıyyeden ve kendüsi Ali Beğ'ün mîrâhûr[ı] olup tîmâra mutasar[rıf-dur].*" (Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 74b/1). Burada, defterdeki diğer kayıtların genel ifade tarzı da dikkate alınarak cümlenin anlamı itibariyle metin tamiri yapılması uygun görülmüştür.

kı başka devletlerde de görüldüğü gibi bürokrasinin farklı kademelerinde görev alabildikleri de söylenebilir. Nitekim Defterdar "Kadı"nın oğlu Yakub Çelebi'nin hazine kâtibi olması buna misaldir.[61] Yakub Çelebi'nin kardeşi Mehmed de – herhangi bir detay verilmemekle birlikte – kayıtlarda "Kâtib" unvanıyla zikredilmiştir.[62]

Dulkadıroğulları Beyliği sarayındaki vazifelilerin Osmanlı idaresinin bölgede yerleşmesinden sonraki durumlarına da kısaca bakılabilir: Beyliğin Osmanlı İmparatorluğu tarafından ilhakının ardından söz konusu vazifelerin de lağvedildiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber, beylik döneminin eski unvan sahiplerinin dirliklerinin vefatlarının ardından oğullarına aktarıldığı dikkat çekmektedir.[63] Ayrıca söz konusu vazifelilerden bazılarının bu timar tevcihatından kısa bir süre sonra, 1526-1527 yıllarında bölgedeki Kızılbaş temayüllü kimselerin liderliğinde Osmanlı idaresine karşı çıkan ve Dulkadır sipahilerinin de destek verdiği büyük isyanlara katıldıkları anlaşılmaktadır. Mesela vaktiyle Şehsuvaroğlu'nun mühürdârı olan Gülâbî bu gibi kimselerden olup ilgili timar tevcih defterinde isminin üzerine "*Kızılbaş oldı*" şeklinde şerh düşülmüştür.[64] Bölgedeki timar sahiplerinden isyanlara katılanların bilahare affedilip tekrar timarlarını aldıkları bilindiğinden[65] bu kimselerin de aynı şekilde affedildiği düşünülebilir. Tahrir defterlerindeki 1530'lu yıllara ait şerhlerle birlikte Dulkadıroğulları Beyliği'nin saray halkının bakıyyesi olan kimselere ait bilgilerimiz kesintiye uğramaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi bölgenin geç tarihli defterlerinde timar sahipleri kaydedilirken beylik dönemini aksettiren unvanlara yer verilmemesi, buna ilaveten timar erbabının tasarrufunda bulunan köylerin ve timar miktarlarının zaman içerisinde değişmesi[66] ve aynı ismi taşıyan kimselerin detay eksikliği yüzünden diğerlerinden tefrik edilememesi sebebiyle incelediğimiz vazifelilerin sonraki yıllardaki durumunu defterler üzerinden takip etmek mümkün olmamıştır.

Sonuç

Dulkadıroğulları Beyliği topraklarının 1515'te Osmanlı İmparatorluğu tarafından zapt edilmesinin ardından bölgede yapılan tahkikata ait kayıtların ve 1522 yılındaki ilhaktan sonra yapılan tahrir ve timar tevcihatını gösteren defterlerin beyliğin saray teşkilatı ve saray halkı hakkında literatürdeki sınırlı bilgileri arttıracak vasıfta olduğu görülmüştür. Bu çalışmada, daha önce Millî Kütüphane'de ve Şeriyye Sicilleri Arşivi'nde bulunduğu için şimdiye kadar pek dikkat çekmeyen 1520'li yıllara ait bazı tahrir defterleri bölgenin daha iyi bilinen sair defterleri ile harmanlanarak Dulkadıroğullarının son yıllarında, Alâüddevle Bey ve Şehsuvaroğlu

61 TT.d., nr. 124, s. 61/1.

62 TT.d., nr. 142, s. 338/2.

63 Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 15a/9, 74b/1; TT.d., nr. 142, s. 187/1.

64 TT.d., nr. 1270, s. 21/2.

65 Mesela: Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 56a/1-2.

66 Mesela Lala Cihanşah'ın oğlu İskender'in timarını teşkil eden köylerde değişiklikler olmuş, defterlerden karşılaştırıldığında zamanla yalnızca bir karye adının aynı kaldığı görülmüştür: Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 12a/7; TT.d., nr. 142, s. 253/1; TT.d., nr. 1270, s. 115/1.

Ali Bey döneminde saray halkına mensup olup Osmanlı döneminde de dirlikleri ellerinde bırakılan kimseler tespit edilmiştir. Tespit edilen yaklaşık 26 ismin geçtiği kayıtlar çalışmanın ekler kısmında listelenmiştir. Bu isimler arasında Dulkadır beylerinin hususi işleri ile meşgul olan kimselerin yanı sıra, saray halkı içerisinde sayılabilecek olan ve beyliğin idari, askeri, mali ve bürokratik meseleleri ile ilgilenen çok farklı zümrelere mensup vazifelilerin yer aldığı görülmüştür. Söz konusu vazife isimlerinin diğer İslâm devletlerindeki adlandırmalar ile büyük ölçüde benzer olduğu tespit edilmiştir. Bu kimselerin beyliğin yapısı içerisindeki hiyerarşik konumları ve Osmanlı dönemindeki vaziyetleri üzerinde durulmuş, ayrıca aralarındaki mensubiyet bağları incelenerek deruhde ettikleri vazifelerin ve timarlarının nesilden nesile intikalinin yaygın bir durum olduğu ortaya konulmuştur. Dulkadır vilayetinin sonraki dönemlere ait defterlerinde beylik dönemine ait eski unvanların zikredilmemesi sebebiyle söz konusu kimselerin 1530'lu yıllardan sonraki durumları tespit edilememiştir. Netice itibariyle, ulaşılan tüm bu bilgiler ile Dulkadıroğulları Beyliği'nin saray teşkilatı, sarayda ne gibi vazifelerin mevcut olduğu ve bu vazifelerin kimlerin ve hangi ailelerin elinde bulunduğu meseleleri üzerinden Anadolu'daki Türkmen beyliklerinin tarihine katkıda bulunulmuştur.

EXTENDED ABSTRACT

One of the long-lasting Turkoman principalities established in Anatolia was the Principality of Dhu'l-Ḳadr (1337-1522). Like other Turkoman principalities, there is very little information on the court organization of this principality. Due to the lack of detailed sources, only a few members of the palace are mentioned and their duties are referenced superficially, even in the relevant monographies. In these circumstances, Ottoman archival documents can expand the limited information on the organization and the members of the court of the principality. This is because with the Ottoman rule in the region, various investigations, taḥrīr surveys and tīmār bestowals were carried out. The registers which were prepared as a result of these investigations and surveys provide new information on the court of the principality.

Some of these registers had not been noticed before, because they are not kept in the Ottoman Archives, but in unexpected locations such as the National Library in Ankara. In addition to this, some of the taḥrīr registers are also kept in irrelevant fonds like the Archives of Sharia Registers (şer'iyye sicilleri). The main sources of this article are a 1515 report of an investigation and the the taḥrīr registers of 1520s. They reveal many unique pieces of information on the palace officials who had served under 'Alā' al-Dawla Beg (r. 1480-1515) and 'Alī Beg, the son of Shāh-suvār (r. 1515-1522) during the last period of the Principality of Dhu'l-Ḳadr. This article utilizes these sources and other taḥrīr registers to evaluate the information on approximately 26 courtiers. The records regarding these courtiers are listed in the appendices of this study.

In 1515, the Ottoman Empire conquered the principality and conducted an investigation into 'Alā' al-Dawla Beg's goods, weapons and livestock. The Ottomans received the information from palace officials. In the report of this investigation, six courtiers are mentioned. They were the officials who took care of the begs' livestock and weapons. But one of them is interestingly described as "ḍarb-khāne

emīni" (director of the mint). Since it is assumed that the Dhu'l-Ḳadr begs minted coins, but there is no evidence for this, it is noteworthy that this record mentions the mint and its director.

The main Ottoman sources on this topic are the taḥrīr registers of 1520s. The most significant taḥrīr register related to our subject is dated to 1525 (Millî Ktp., no. 06 Mil Yz B 441), when Grand Vizier Ibrahim Pasha visited the region and granted tīmārs in that summer. These registers show that many of the principality's former courtiers were granted tīmārs. Apart from these courtiers, there may have been others who did not receive tīmārs. It has been observed that the names of the courtiers' posts are largely similar to those in other Islamic states. However, it cannot be known that whether these posts were used in the same way under the principality or they just reflect the Ottomans' preferences.

As for these courtiers, we have identified the members of the palace, military and bureaucracy. When we look at the officials in the upper echelons of the principality, we can see people with the titles of "mühürdār" (sealer), "katkhudā", "nā'ib" and "ḳapucıbaşı" whom we assume were in charge of the private and official affairs of the Dhu'l-Ḳadr begs. In a hierarchical order, they are followed by "khazīnadār-başı", "defterdār" and "ḍarb-khāne emīni" who seem to have been engaged in the financial affairs of the principality. The military organization of the principality included officials such as "ra's nawba", "ser-'ulūfeciyān" and "silaḥdār". There were also officials such as "mīrākhūr" (stablehand) and "baytar" (veterinarian) who took care of the begs' livestock. There is also some information about the bureaucracy of the principality. It is seen that separate "kātib"s (scribes) were employed for the records of the dîvân, treasury, kitchen, ammunition-store and other affairs and that a specialization developed in these fields. Additionally, a "lala" who was in charge of the education of the sons of the begs in 15th century is also found in the records. Two "chāshnigīr"s who were in charge of the kitchens were also identified. In addition to these, we learn from the aforementioned records that there were a "changī" and a "sāzanda" who apparently performed music in the assemblies organized in 'Alī Beg's palace. Overall, it was determined that most of these duties and tīmārs were passed down from generation to generation and were held by certain families.

It is known that some of the courtiers of the principality fled to the Safavid Empire during the rebellions of the 1520s. We have no information about the status of the courtiers after the 1530s as their titles were not recorded in the registers of later periods. In conclusion, this study contributed to the history of the Turkoman principalities in Anatolia by analyzing the court organization of the Principality of Dhu'l-Ḳadr, the duties held in the palace, the individuals and families who held these positions.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

1. Millî Kütüphane (Ankara)

Dulkadır Bölgesi Tahrir Defteri, nr. 06 Mil Yz B 441.

2. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Bâb-ı Defterî Müteferrik Kalemi Defterleri (D.M.d.), nr. 36806.

Şeriyye Sicilleri Arşivi (MŞH.ŞSC.), nr. 8971.

Tahrir Defterleri (TT.d.), nr. 124, 142, 402, 1270.

Yayımlanmış Kaynaklar

Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, haz. Akgündüz, Ahmed, İstanbul: Fey Vakfı Yay., 1991, III.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul: YKY, 2005, IX.

Maraş Tahrir Defteri (1563), haz. Refet Yinanç – Mesut Elibüyük, Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., 1988, I-II.

Araştırma Eserleri

Açoğlu, Sefa: "Kahramanmaraş İli'ndeki Dulkadiroğlu Beyliği Yapıları" (Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Altınöz, İsmail: *Dulkadır Eyâletinin Kuruluşu ve Gelişmesi*, Kahramanmaraş: Ukde Yay., 2009.

Ârifî Paşa: *Elbistan ve Maraş'ta Dulkadir Oğulları Hükûmeti*, haz. Yaşar Alparslan – Serdar Yakar, Kahramanmaraş: Ukde, 2011.

Emecen, Feridun M.: *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, Ankara: TTK Yay., 2022.

Erünsal, İsmail E.: "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları II: Kanunî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *Osmanlı Araştırmaları*, 4 (1984), s. 1-17.

Günal, Zerrin: "Nöker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), 2007, XXXIII, s. 216-217.

İnalcık, Halil: "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a – Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, ed. O. Özel, M. Öz, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 443-472.

Kafadar, Cemal: *İki Cihan Âresinde – Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, terc. A. Tunç Şen, İstanbul: Metis, 2019.

Kanlıdere, Ahmet: "XVI. Asır Başında Dulkadırlı Türkmenleri Hakkında Önemli Bir Kaynak: Maraş'ın İlk Mufassal Tahrir Defteri", *Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu 29 Nisan – 1 Mayıs 2011*, ed. C. Kabakcı – S. Yakar, Kahramanmaraş, 2012, I, s. 79-92.

Kurt, Yılmaz: "Ramazanoğulları Beyliği", *Türkler*, ed. Hasan C. Güzel vd., Ankara: Türkiye Yay., 2002, VI, s. 816-823.

Özcan, Abdülkadir: "Şükrî-yi Bitlisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), 2010, XXXIX s. 254-256

Özkarcı, Mehmet: *Türk Kültür Varlıkları Envanteri – Kahramanmaraş 46*, Ankara: TTK Yay., 2007, II.

Sarı, Arif: "Osmanlı Tahrir Defterlerinde Dulkadir Beyliği Teşkilatına Dair Kayıtlar I: İdari ve Askeri Teşkilat", *Maraş Araştırmaları II*, ed. İbrahim Solak – Samet Alıç, Konya: Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., 2021, s. 9-31.

Solak, İbrahim: *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Kahramanmaraş: Dulkadiroğlu Belediyesi Yay., 2014.

Sümer, Faruk: *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: TTK Yay., 2018.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu*, *Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK Yay., 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: TTK Yay., 1988.

Yinanç, Refet: *Dulkadir Beyliği*, Ankara: TTK Yay., 1989.

Yücel, Yaşar: *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, Ankara: TTK Yay., 1991, II.

EKLER

EK I:

XVI. Yüzyılın Başlarında Dulkadır Memleketinde Tevcih Edilen Timarlar Arasında Dulkadıroğulları Beyliği'nin Saray Halkına ve Yakınlarına Ait Olanlar

Kaynak	**Şahıs, Vazifesi, Timar Geliri ve Sair Açıklamalar** (Timar gelirine esas olan köy ve mezraa adları dâhil edilmemiştir.)
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 12a/4	**Pîrî bin Gündüz** Mezkûr kethudâ-yı Ali Beğ bin Şehsuvâr Beğ. Atası Şehsuvâr Beğ'ün nâyib[i] imiş.
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 16a/5	**Hasan bin Re's-i Nevbe** Mezkûrun atası Alâüddevle Beğ'ün kapucıbaşısı olup tîmâr tasarruf ider imiş. Sonra kendüsine dahi tîmâr virüp tîmâr tasarruf itmiş. Elinde berât vardur. 11.594,5 (Osmânî) [Bu kaydın aynı defterde vr. 80b/3'teki suretinde yer alan bilgiler]: Hasan bin Ali Re's-i Nevbe: Atası Alâüddevle Beğ'ün ser-bevvâb[ı] olup tîmâr tasarruf idüp ba'dehû Alâüddevle Beğ kendüye tîmâr virüp elinde berât vardur. Yekûn: 33.189. 11.594,5 (Osmânî) [Bu zat hakkında bir başka defterdeki kayıt için bk. TT.d., nr. 142, s. 446/3].
TT.d., nr. 142, s. 192/1	**Ze'âmet be-nâm-ı Sevindük [...] Ser-bevvâbîn-i Alâüddevle Beğ** ber-mûceb-i mektûb-ı Ali Beğ be-şehâdet-i Minnet Çelebi ve İsa Beğ ve Kızıl Koca. Fî 14 Zilkade 933 [12 Ağustos 1527].
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 16a/6	**İsa Balı bin Musa bin Re's-i Nevbe** Mezkûr Ali Beğ'ün kapucıbaşısı olup Ali Beğ'den tîmâr tasarruf itmiş. Sâbıkda Abdürrezzâk Beğ'ün nökeri imiş. Yekûn: 8.644 (Osmânî) [Bu kaydın vr. 80a/2'deki suretinde yer alan ilave bilgiler]: Sâbıkā Abdürrezzâk Beğ'ün nökeri olup Ali Beğ'ün ser-bevvâb[ı] olup tîmâr tasarruf it[mişdür.] Yekûn: 17.288. 8.644 (Osmânî).
TT.d., nr. 1270, s. 21/2	**Gülâbî, Mühürdâr-ı Ali Beğ** Atası Alâüddevle'den, kendüsi Ali Beğ'den. [İsminin üzerine sonradan düşülen bir şerh:] "*Kızılbaş oldı.*" [Bu kişi hakkındaki başka bir kayıt: Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 113b].
TT.d., nr. 124, s. 60/3	**Ali birâder-i Yakub Çelebi** Hâsıl: Halebî 6.000 – ber-mûceb-i Osmânî 2.999 Mezkûr Ali sipâhîzâde olup atası Şehsuvâr oğlı Ali Beğ'ün defterdârı olup lâyık-ı dirlik olmağın virildi.
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 55b/3	**Kanbay Hazînedâr-ı Ali Beğ** Mezkûr Ali Beğ'ün kul[ı] ve hem hazînedârbaşısı olup ber-vech-i tahmîn on beş bin Halebî akçalık tîmâr tasarruf eylemeğin ve mezbûr dahi lâyık-ı dirlik ve mahall-i inâyet kimesne olmağın tevcîh olundı. Yekûn: 6.925 – 3.452,5 (Osmânî). Ber-vech-i iltizâm: 4000.

Kaynak	Şahıs, Vazifesi, Timar Geliri ve Sair Açıklamalar (Timar gelirine esas olan köy ve mezraa adları dâhil edilmemiştir.)
TT.d., nr. 124, s. 61/3	**Ali veled-i Hazînedâr Serasker-i Kazâ-i Maraş ve Seydigazi** Hisse 4.500 Mezkûr Ali Dulkadıroğlı Ali Beğ'ün hazînedârı oğlı olup vilâyet-i Rum'da dört bin beş yüz akçalık tîmâr oluna diyü hükm-i hümâyûn îrâd idüp kadîmî Dulkadırlu olup yarar yiğit olmağın ber-mûceb-i hükm-i hümâyûn tîmâr virildi. Fî 21 Zilhicce sene 929 [31 Ekim 1523].
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 16a/7	**Silahdâr Mustafa bin Dîvân** Mezkûr Ali Beğ'ün silahdârbaşısı olup Ali Beğ'den tîmâr tasarruf itmiş. Sâbıkda Alp Arslan Beğ'e hizmet ider imiş. Yekûn: 14.161 (Osmânî) [Bu kaydın aynı defterin vr. 101a/4'teki suretinde yer alan ilave bilgiler]: Mustafa ser-silahdârân-ı Ali Beğ. Mezkûr Ali Beğ'ün silahdârbaşısı olup Ali Beğ'den tîmâr tasarruf itmiş. Sâbıkda Alp Arslan Beğ'e hizmet ider imiş. Yekûn: 19.978, 30.478 (zâyid). 15.239 – 9984 (Osmânî). [TT.d., nr. 124, s. 7/3'teki kayıt muhtemelen bu zatın oğullarına ait olmalıdır].
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 103b/3	**İshak bin Eyni? Ser-ulûfeciyân-ı Ali Beğ** Yekûn: 16.902 [Bu kişi hakkında bir başka defterdeki kayıt için bk. TT.d., nr. 142, s. 83].
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 12a/7	**İskender bin Cihânşâh bin Alagöz** Mezkûr sipâhî ve sipâhîzâdedür. Atası Melik Arslan Beğ'den tîmâr tasarruf idüp sonra oğlına lala imiş. Ali Beğ gelüp virmiş. Yekûn: 5.700 [Bu kaydın aynı defterde vr. 76a/1'deki suretinde yer alan bilgiler]: Mezkûr sipâhî ve sipâhîzâde olup atası Melik Arslan Beğ'den tîmâr tasarruf idüp ve oğlına lala olup ba'dehû Ali Beğ'den kendüsi tîmâra mutasarrıf. Yekûn: 11.400 – 5.700 (Osmânî). İskender hakkında diğer defterlerdeki kayıtlar için bk. TT.d., nr. 142, s. 253/1; TT.d., nr. 1270, s. 115/1.
TT.d., nr. 124, s. 75/4	**Abdülaziz Mîrâhûr-ı Ali Beğ ber-mûceb-i hükm-i şerîf** Hisse-i mezkûr 18.000, ber-mûceb-i Osmânî 9.000 Mezkûr Abdülaziz Şehsuvâr oğlı Ali Beğ'ün mîrâhûrbaşısı olup dokuz bin akçalık tîmâr virile diyü hükm-i şerîf îrâd itmeğin ber-mûceb-i hükm-i hümâyûn sadaka olundı. Fî 18 Receb sene 930 [22 Mayıs 1524].
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 74b/1	**Karaca Mîrâhûr bin Arab** [Atası] Alâüddevle'[de]n [ve] sâbık ümerâ-yı mâzıyyeden ve kendüsi Ali Beğ'ün mîrâhûr[ı] olup tîmâra mutasar[rıfdur]. Yekûn: 6.566 – 3.283 (Osmânî). [Şerh]: Mezkûr Karaca fevt olup tîmârı mahlûl olup sancağıbeği arz itmeğin oğlı Ali'ye sipâhîzâde olmağın tevcîh olundı. Karındaşları ile biledürler. Fî 27 Cemâziyelevvel sene 934 [18 Şubat 1528].

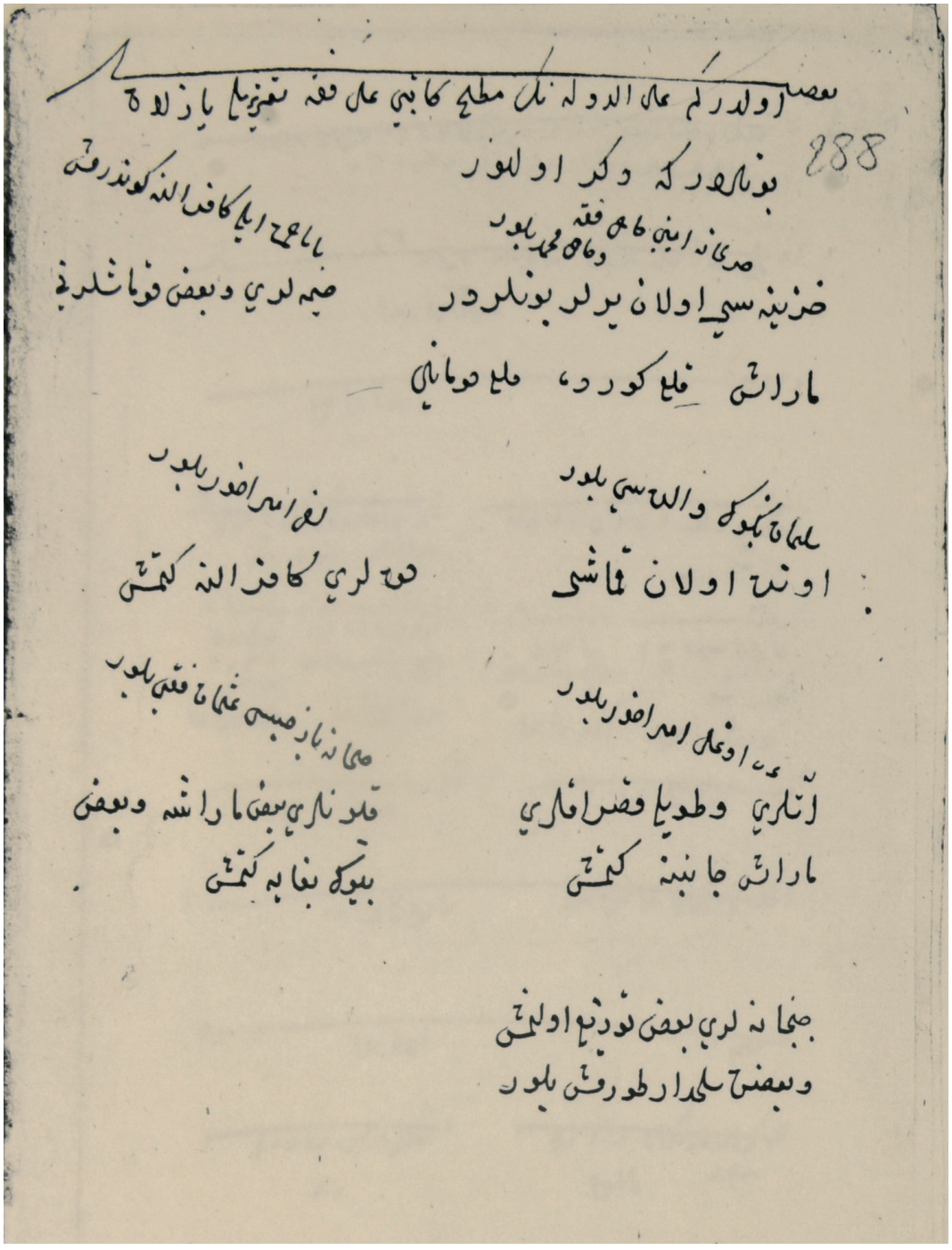
Kaynak	Şahıs, Vazifesi, Timar Geliri ve Sair Açıklamalar (Timar gelirine esas olan köy ve mezraa adları dâhil edilmemiştir.)
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 15a/9	**Baytar Karaca Hacı** Baytarlar imiş. Alâüddevle Beğ'e ve Ali Beğ'e hizmet idüp tîmâr tasarruf iderler imiş. Yekûn: 525 (Osmânî) [Bu kaydın vr. 79b/3'teki suretinde yer alan ilave bilgiler]: Baytar Hacı Alâüddevle Beğ'ün ve Ali Beğ'ün na'lband[ı] olup tîmâra mutasarrıf. Yekûn: 525 (Osmânî). [Şerh]: Bu tîmâra mutasarrıf olan Baytar Hacı fevt olup tîmârı mahlûl olmağın oğlı Ömer'e tevcîh olundı. Fî 17 Şevvâl sene 933 [17 Temmuz 1527]. [Baytar Karaca Hacı'nın oğluna timar tevcihi ile alakalı 7 Muharrem 935 (21 Eylül 1528) tarihli bir başka kayıt: TT.d., nr. 142, s. 187/1].
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 16b/1	**Yaya? Mehmed bin Kul** Mezkûr Ali Beğ'ün çâşnigîrbaşısı olup Ali Beğ tîmâr virmiş imiş. Yekûn: 7.209 (Osmânî) [Bu kaydın vr. 81a/3'teki suretinde gelir yekûnu 14.419 akçe olarak verilmiştir. Ayrıca bu miktar Osmânî olarak 7205 ve "ber-vech-i iltizâm" 8.275 akçe şeklinde zikredilmiştir.]
TT.d., nr. 142, s. 127/4	**Hacı veled-i Yaya Hamza Ser-çâşnigîrân-ı Alâüddevle Beğ.** Yekûn: 5.000 Tahmînen Osmânî: 2.500 Fî 19 Rebîülevvel sene 934 [13 Aralık 1527].
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 17a/9	**Şah Hüseyin Dîvân** Mezkûr Alâüddevle Beğ'den ulûfe tasarruf idüp sonra Ali Beğ'e dîvân kâtibi olup tîmâr tasarruf itmiş. Yekûn: 8.898 (Osmânî)
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 18b/1	**Şah Veli bin Mehmed Kâtib-i Kal'a-i Küredi** Mezkûr Alâüddevle ve Ali Beğ'e kitâbet hizmetini idüp tîmâr tasarruf itmiş. Yekûn: 1.500 (Osmânî) [Bu kaydın vr. 107b/5'teki suretinde yer alan bilgiler]: Şah Veli Kâtib-i Kal'a-i Küredi. Mezkûr Alâüddevle'ye ve Ali Beğ'e kitâbet hizmetin idüp bir tîmâr vir[ildi]. Yekûn: 3.780 – 1890 (Osmânî)
TT.d., nr. 124, s. 61/1	**Yakub Çelebi veled-i Kādî** Halebî 10.105 – Osmânî 5.052 Yakub Çelebi Şehsuvâr oğlı Ali Beğ'ün yarar âdemisi olup ve hazînesi kitâbetin idüp ve atası dahi defterdârı olup beş bin akçalık tîmâr emr oluna diyü hüküm îrâd itmeğin ber-mûceb-i hükm-i hümâyûn bu tîmâr tevcîh olunup berât-ı hümâyûn îrâd itti. Fî 21 Zilhicce sene 929 [31 Ekim 1523].
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 15a/7	**Hüseyin bin Mehmed Cân-ı Çengî** Mezkûr dahi Ali Beğ'ün çengîsi oğlı olup. Yekûn: 2.971

Kaynak	Şahıs, Vazifesi, Timar Geliri ve Sair Açıklamalar (Timar gelirine esas olan köy ve mezraa adları dâhil edilmemiştir.)
Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz B 441, vr. 97b/3	**Aliyâr bin Kestân** Mezkûr Ali Beğ'ün sâzendesi olup Ali Beğ tîmâr virmişdür. Yekûn: 4.312 – 3862 2.156 – 1931 (Osmânî)

Ek II:

1515'te Dulkadıroğulları beyi Alâüddevle Bey'in öldürülmesinin ardından geride bıraktığı mallarının tespit edilebilmesi için saray halkının sorgulanması ile elde edilen bilgilerin kaydı

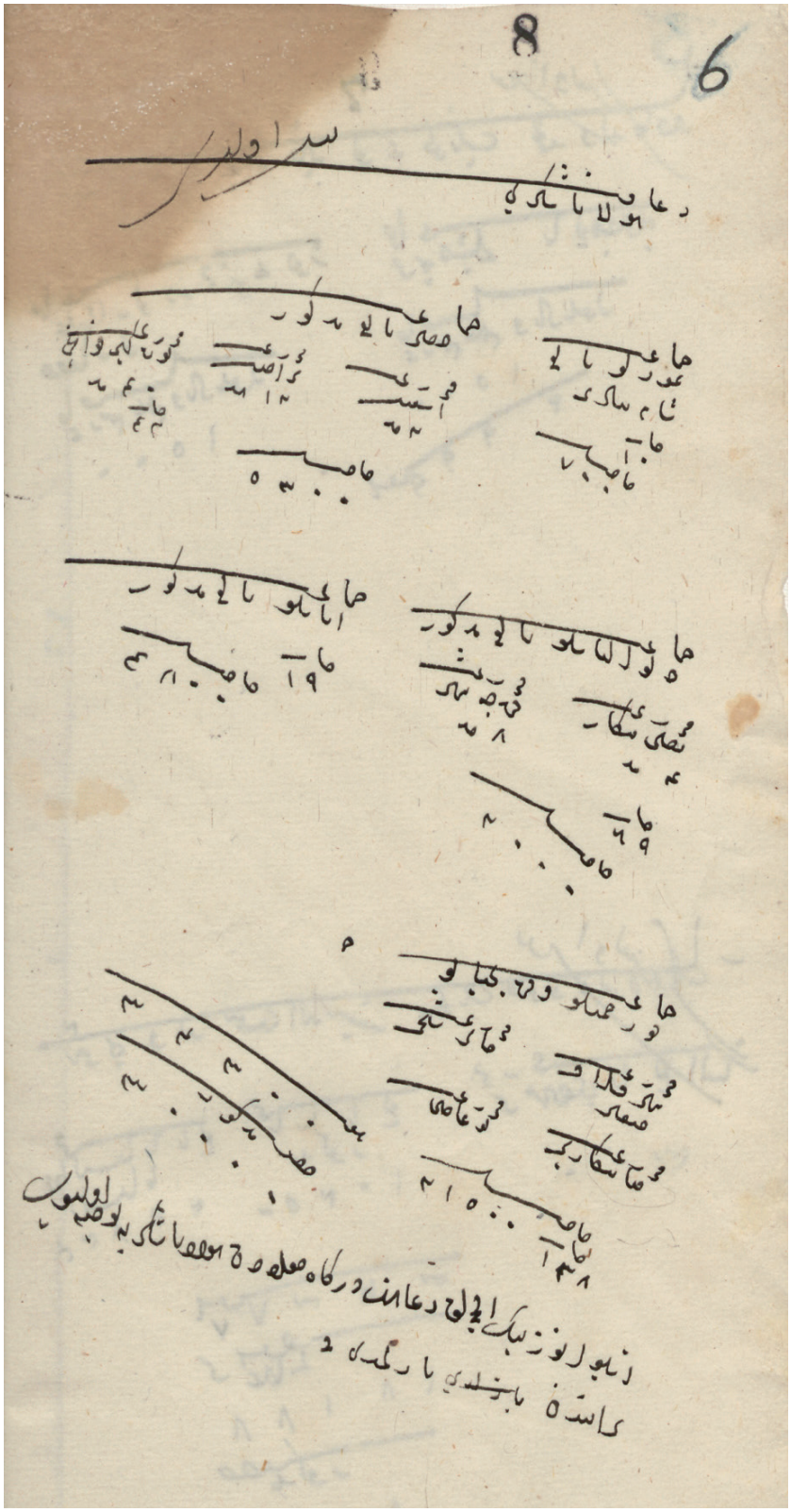
(BOA, D.M.d., nr. 36806, s. 288'den detay).

Ek III:

Şükrî-i Bidlîsî'ye tevcih edilen 30.000 akçelik zeametin kaydı

(BOA, TT.d., nr. 1270, s. 6'dan detay).

Demografik Dağılıma Göre Ankara Şehir Halkının Mal Varlığı ve Servet Değişimi (1730-1746)*

Wealth and Asset Fluctuation of Ankara Urban Population According to Demographic Distribution (1730-1746)

HANDE RANA MEMİŞ**

ÖZ

Tereke, metrukât, muhallefat ölen kişinin mal dökümünü içeren kayıtlardır ve bu kayıtlar, ilgili literatürde de ifade edildiği üzere, bir bölgenin sosyo-ekonomik vaziyetini inceleme konusunda önemli arşiv kaynaklarından biridir. Bu çalışma, 1730-1746 (Hicri 1142-1159) yıllarına tarihlenen mevcut 20 adet Ankara şer'iyye sicilinde yer alan şehir halkına ait toplam 1.108 tereke kaydı esas alınarak hazırlanmıştır. Çalışmada öncelikle, Ankara özelinde tereke kayıtlarının sunduğu verilerin içeriği açıklanmıştır. Ardından söz konusu dönemde Ankara'da, muhallefat sahiplerinin cinsiyetlerine ve dinî aidiyetlerine göre dağılımı ele alınmıştır. Son olarak bu kişilerin mal varlıkları tespit edilmiş ve yıllar bazında servet ortalamaları hesaplanarak çalışmaya konu olan süreç içerisindeki servet değişimleri incelenmiştir. Elde edilen veriler neticesinde, Ankara halkının mal varlıklarındaki değişimlerin muhtemel sebepleri analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şer'iyye Sicili, Tereke, Ankara, Servet Dağılımı, Mal Varlığı.

ABSTRACT

Tereke/inheritance/probate records document the inventory of a deceased person's assets and as stated in the relevant literature, constitute significant archival sources

* Makale geliş tarihi: 18 Şubat 2025, kabul tarihi: 1 Haziran 2025, araştırma makalesi.

Bu çalışma, Prof. Dr. Ahmet Güneş danışmanlığında hazırlanmakta olan "Şer'iyye Sicillerine Göre Osmanlı-İran Savaşlarının (1730-1746) Osmanlı Şehrine Etkisi –Bursa ve Ankara Örneklerinde–" başlıklı doktora tezinin bir bölümü esas alınarak hazırlanmıştır. Çalışmada kaynak olarak kullanılan şer'iyye sicilleri, dipnotlarda; Osmanlı Arşivi'nde yazılan defter numarası, görüntü sayfası ve hüküm numarası belirtilecek şekilde yazılmıştır.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara/Türkiye, hande.memis@hbv.edu.tr, ORCID

in the study of a region's socio-economic conditions. This study is based on a total of 1.108 tereke records belonging to the urban population, derived from 20 existing Ankara şer'iyye court registers dating to the years 1730-1746 (AH 1142-1159). This study first explains the nature of the data contained in the tereke records from Ankara. Subsequently, the distribution of tereke holders in Ankara during the specified period is examined based on gender and religious affiliation. Finally, the assets of these individuals are identified and wealth averages are calculated on a yearly basis to analyze wealth fluctuations throughout the studied period. Based on the data obtained, the possible reasons for the changes in the wealth of Ankara's population have been analyzed.

Keywords: Tereke Registers, Sharī'a Court Records, Ankara, Wealth Distribution, Assets.

Giriş

Tereke, muhallefat, metrukât[1] kelimeleri sözlük anlamı itibarıyla "geride kalan, geriye bırakılan, terk edilen" anlamlarına gelmekte olup; hukuki bağlamda, ölen bir kişinin bıraktığı mal varlığını ifade etmektedir. Reayadan, ölen kimselerin terekelerinin tespiti ve taksimi, ilgili bölgenin kadısının sorumluluğunda[2] gerçekleştirilmiş ve bu işlemler kayıt altına alınmıştır. Şer'iyye sicilleri içerisinde düzensiz hâlde bulunan yahut müstakil defterler hâlinde tutulan bu kayıtlar; ölen kişinin ismi, cinsiyeti, babasının ismi, dini, vârisleri, yaşadığı mahalle, ölüm yeri ve tarihi gibi şahsi bilgilerinin yanı sıra menkul-gayrimenkul mal varlığı, borç ve alacak durumu ile vasiyetine dair pek çok hususu ihtiva etmektedir.[3]

Ölen kişinin vârislerinin yahut alacaklılarının talebi üzerine gerçekleştirilen tereke işlemlerinde tutulan kayıtta, öncelikle kişiye ait –yukarıda zikredildiği üzere– birtakım bilgiler verilmekte ardından kişinin sahip olduğu mal varlığı miktarı ve değeri ile yazılmaktadır. Mal varlığı dökümünün ardından, tereke işlemlerinde görev alanlara ayrılan vergiler (resm-i kısmet, ihzâriye, dellâliye, vb.), defin (teçhiz ve tekfin) masrafları ve –varsa– borçlar ve vasiyeti gereği yapılacak ödemeler yer almaktadır. Geriye kalan meblağ kişinin tespit edilen vârislerine; vâris bulunmaması hâlinde beytülmale devredilmektedir.[4]

Tereke kayıtlarında geçen mal varlıkları incelendiğinde, tereke sahibinin tüm mal varlığının, diğer bir ifade ile, maddi olarak yüksek değeri olan malların yanı sıra gündelik eşyalar gibi düşük kıymetli bir eşyanın dahi tereke taksimine dâhil

1 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 1990), s. 1302-1304; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları 2017), s. 678.

2 Ahmet Tabakoğlu, "Resim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), 2007, XXXIV, s. 583.

3 Tahsin Özcan, "Muhallefat", *DİA*, 2020, XXX, s. 405-406. Joyce Hedda Matthews, "The Tereke and Contingent Tweets: A Proposed Model for Massaging the Medium", *History From Below: A Tribute in Memory of Donald Quataert*, Derleyen: Selim Karahasanoğlu, Deniz C. Demir, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları), 2016.

4 Şer'î hukuka göre, miras taksimi hakkında bk. Şakir Berki, "Kur'an'da Miras Hukuku", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 38, S. 1, (1881), s. 107-132; Vârisi olmayan kişilerin terekeleri hakkında yapılan çalışma için bk. Arif Bilgin, Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, (2010 / 2), s. 1-31.

edildiği görülmektedir. Bu durum, terekelerin kapsamlı ve titizlikle tutulduğunu göstermesinin yanı sıra Osmanlı günlük hayatına dair önemli izler sunmaktadır.

Osmanlı toplumu üzerine yapılan muhtelif çalışmaların önemli bir kısmı, tereke kayıtlarından istifade edilerek kaleme alınmıştır.[5] Bununla beraber, tereke kayıtları aracılığıyla elde edilen verilerin sınırlılığını göz önünde bulundurmak elzemdir. Halil İnalcık ve Donald Quataert'e göre bu kayıtlar, bütünüyle kullanımından önce eksiklikleri göz ardı edilmeksizin ihtiyatla irdelenmelidir.[6] Bu minvalde, söz konusu kayıtlar, belirli bir tarihte ölen tüm kişilerin terekesini değil, yalnızca mahkemeye akdedilen terekeleri ihtiva etmektedir. Osmanlı arşiv kayıtlarından –son dönemler hariç– ölen kişi sayısına ve dolayısıyla nüfusun genel durumuna dair kati bir malumat elde edilememesi sebebiyle, yapılan çalışmalarda şehir halkının sosyo-ekonomik vaziyetine dair değerlendirmeler, arşiv kayıtlarının sunduğu bilgiler çerçevesinde yapılmaktadır. İkinci olarak, tereke kayıtları yalnızca ölen kişinin hâlihazırdaki mal varlığını içermektedir. Bununla birlikte farklı sebeplerle, ölen kişinin tüm eşyası veya tüm vârisleri kayda geçmemiş olabilir veyahut, kişi yaşarken mal varlığının bir kısmını vârislerine taksim etmiş veya tereke taksiminden önce mal varlığını vârisler kendi aralarında taksim etmiş olabilir. Bazı tereke kayıtlarında karşılaşılan diğer bir husus ise, toplam servet miktarlarının hesaplanmasında görülen rakamsal hatalardır. Bu nedenle, tereke kayıtları esas alınarak servet miktarlarına dair bir değerlendirme yapılmadan önce toplam servet değerleri teyit edilmelidir. Konuyla ilgili son olarak ifade edilmelidir ki, tereke taksimi sürecinde kadıların, bu işlem sonucu aldığı resm-i kısmetin miktarını arttırmak maksadıyla terekedeki eşyaların kıymetini olduğundan fazla göstermesi mümkün olduğu gibi, vârislerin de resm-i kısmeti daha düşük miktarda ödeyebilmek için bazı eşyaları gizleme yoluna gidebilecekleri düşünülebilir.[7] Dolayısıyla tereke kayıtları bu ve benzeri durumlar dikkate alınarak tahlil edilmelidir.

Bu çalışma, 1730-1746 (h.1142-1158) yılları arasına tarihlenen mevcut 20 adet Ankara şer'iyye sicilinde düzensiz biçimde yer alan, şehir halkına[8] ait toplam 1.108 tereke kaydı çerçevesinde hazırlanmıştır.[9] Öncelikle tereke sahiplerinin cinsiyet ve dinlerine göre dağılımı tahlil edilmiştir. Ardından tespit edilen kayıtlara göre, kişilerin sahip olduğu menkul ve gayrimenkul mal varlığının muhtevası sunulmuş,

5 Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 11/22, (2013), s. 209.

6 Halil İnalcık, "XV. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *Osmanlı İmparatorluğu*, C. I, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), s. 189-191; D. Quataert, *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1550-1922)*, Çev. Tanju Günseren, (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları), 2020, s. 18. Tereke kayıtlarındaki tutarsızlıklar hakkında şu çalışmaya bakılabilir: Gülser Oğuz, "Tereke Kayıtlarının Güvenirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri" *Journal of Turkish Studies*, 9/1, (2014), s. 409-426.

7 İnalcık, "XV. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", s. 189-190.

8 Bu çalışmada ilgili tarih aralığında Ankara merkez kazasında mevcut 86 mahalle halkına ait terekeler incelenmiştir.

9 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meşihat (MŞH), Şer'iyye Sicilleri (ŞSC.d), Ankara Şer'iyye Sicili (AŞS) Defter No: 591; 592; 593; 594; 595; 596; 597; 598; 599; 600; 601; 602; 603; 604; 605; 606; 607; 608; 609; 610; 611.

nihayetinde ise tereke sahiplerinin servet miktarları belirli kategorilere ayrılarak incelenmiştir.

1. 1730-1746 Yılları Arasında Ankara Tereke Kayıtları: Demografik Dağılım

Bu döneme ait Ankara şer'iyye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarının yaklaşık %96'sı şehirli, %4'ü köylü reayaya aittir. Şehir halkına ait terekelerin; 872'si Müslümanlara, 195'i gayrimüslimlere, 41 adeti ise misafir olarak şehirde ikamet ettiği esnada ölen kimselere aittir.[10] 1730-1746 yılları aralığında tespit edilen tereke sahiplerinin din ve cinsiyete göre dağılımı incelendiğinde; ilgili dönemde Ankara şehir halkı arasında en fazla tereke kaydının %60,35 oranıyla Müslüman erkeklere ait olduğu tespit edilmiştir. Geriye kalan tereke kayıtlarının %21,36'sı Müslüman kadınlara, %13,87'si gayrimüslim erkeklere ve %4,40'ı gayrimüslim kadınlara aittir. Diğer bir ifade ile, Müslüman erkekler tereke kayıtlarına daha fazla oranda konu olmuştur. Müslümanlara ait tereke sayısının fazla olması, bu işlemin belirli bir toplumsal sınıf veya cinsiyet tarafından daha fazla başvurulan bir uygulama olduğunu gösterebilir ancak bu durumun servet düzeyi ile ilişkisini değerlendirmek için kayıtlardaki mal varlıklarının değeri ayrıca irdelenmelidir.

Muhtelif belge türlerinde olduğu gibi tereke kayıtlarında da Müslüman erkeklerin isimlerinin önünde –varsa– sosyal statülerini belirten ünvan veya sıfatlar yer almıştır. Bu ünvanlar kişilerin meslekleri, eğitim düzeyleri veya mensup oldukları zümrelerine dair önemli bir kimlik göstergeleridir.[11] Nitekim pek çok modern araştırmacı, bu tür ünvanları bireysel meslek ve toplumsal statüyü belirten birer hiyerarşik işaret olarak değerlendirmektedir.[12] Ankara'da, 1730-1746 yılları arasında terekesi mevcut Müslüman erkeklerin %58,07'sinin en az bir statü belirten ünvanı bulunmaktadır; bunlar arasında en yaygın olanları *el-hac* ve *seyyid*'dir.

Aşağıdaki tabloda, Ankara tereke kayıtlarında yer alan diğer ünvanlar ve bunlara sahip kişilerin sayısı ve Müslüman erkek terekeleri toplamı içindeki oranları verilmiştir:

Ünvan	Sayı	Toplam İçinde Yüzdelik Payı
el-Hac	111	%17,2
Seyyid	80	%12,42
Molla	44	%6,83
Beşe	43	%6,67
Çelebi	32	%4,96

10 Ankara'da misafir olarak bulunurken ölen kişilerin terekeleri, çalışmanın devamında yapılan değerlendirmelerde genel orana dâhil edilmemiştir.

11 "*Beşe*" ünvanı hakkında şu çalışmaya bk. Ömer Lütfi Barkan "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, 3(1966), s. 15. "*Çelebi*" ünvanı özelinde, Osmanlı toplumunda ünvan kullanımı hakkında şu çalışmaya bakılabilir: Saim Yörük, "Çelebi Unvanı Hakkında Bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/18 (2011), s. 290-297.

12 Güçlü Tülüveli, "Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation", *International Journal of Turkish Studies*, 11 (1-2), (2005), s. 17.

Ünvan	Sayı	Toplam İçinde Yüzdelik Payı
Şerîfe	24	%3,72
Ağa	22	%3,41
Efendi	19	%2,95
Bey	14	%2,17
Halife	6	%0,93
Şeyh	3	%0,46

Tablo 1. Ankara Şehir Halkına Ait Ünvanlar ve Ünvanların Kullanım Yüzdeliği

Bilindiği üzere, *el-hac* ünvanı/ibaresi kişinin hac ibadetini yerine getirdiğini (ya da hac yolunda vefat ettiğini) belirtir. Dönemin ulaşım koşulları ve Ankara şehir halkının niceliksel olarak ekseriyetinin *alt-orta sınıf*tan müteşekkil olduğu göz önünde bulundurulduğunda, %12 oranında bir kesiminin hac ibadetini yerine getirebildiği dikkat çekmektedir. *Seyyid* ünvanı ise Hz. Muhammed'in soyundan gelen kişiler için kullanılmıştır. Lakin bazı çalışmalarda, bu ünvanın çeşitli meslek ve ön adlar ile kullanılması ve farklı bölge terekelerinde de sıkça görülmesi, bu kişilerin tamamının seyyid soyundan gelmeyebileceği belirtilmektedir.[13] Bu bağlamda, Ankara şehrinde de tereke kaydı mevcut Müslüman erkeklerin yaklaşık %12'si *seyyid* ve Müslüman kadınların %10'u *şerîfe* ünvanına sahiptir ki bu azımsanacak bir oran değildir.

Molla, *beşe*, *efendi*, *halife* ve *şeyh* ünvanlarına sahip *ehl-i ilim* sınıfı ise şehir halkının %11'lik bir kesimini oluşturmaktadır. Bu tür ünvanların kullanımının oldukça yüksek oranlarda olması, dönemin entelektüel ve dinî çevrelerinin toplumsal yapıda güçlü bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Ağa, *efendi* ve *bey* gibi ünvanlar ise sosyal statüsü ve ekonomi düzeyi daha yüksek olan grupları ifade etmektedir. Bu ünvanlar genelde askerî ya da idari görevlerde bulunan, varlıklı ve saygın kişiler için kullanılmaktadır. Tabloda bu tür ünvanların oranlarının daha düşük olması, bu kişilerin sayısal olarak toplumun geniş bir kesimini temsil etmediklerini, ancak önemli bir statüye sahip olduklarını göstermektedir. Bu tablo, dönemin toplumsal yapısının teşekkülü hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Yaygın olarak görülen ünvanlar toplumun geniş kesimlerinin önemli dinî ve kültürel kaidelere göre biçimlendiğini göstermektedir. Buna karşın daha nadir rastlanan ünvanlar, toplumsal yapının üst kademelerinde yer alan ve daha dar bir çevreyi temsil eden zümrelerin varlığına işaret etmektedir. Bu durum hem sosyal tabakalaşmanın hem de dönemin toplumsal düzeninin anlaşılmasında önemli bir göstergedir. Çalışmanın ileriki bölümünde ölen kişilerin mal varlığı bu statüler dâhilinde (*servet-statü ilişkisi yönü itibarıyla*) değerlendirilecektir.

13 Ömer Demirel, "Ankara'da Ailenin Niteliksel ve Niceliksel Yapısı", *Belleten*, 54/211 (1990), s. 948.

2. Ankara Şehir Halkının Menkul ve Gayrimenkul Sahipleri

Önceki bölümde yer verilen şehir halkının demografik yapısına dair tespit edilen veriler doğrultusunda, bu bölümde şehir halkının sahip olduğu menkul ve gayrimenkuller incelenecektir. Daha önce de ifade edildiği üzere, tereke kayıtlarında ölen kişinin tespit edilen tüm varlıkları kıymetleri ile kayıt altına alınmıştır. Söz konusu kayıtlarda yer alan gayrimenkul varlıklar; menzil/ev[14], bağ, bahçe, dükkân ve hurda-i hane/hırdavat-ı haneden ibarettir. Ankara şehir halkının gayrimenkul sahibi olma oranları aşağıda tablo şeklinde verilmiştir:

Gayrimenkul	Müslümana Ait Olan	Gayrimüslime Ait Olan	Toplam	Gayrimenkul Sahiplerinin Genel Yüzdelik Oranı
Menzil/Ev	666	128	794	%74,41
Bağ/Bahçe	260	41	301	%28,20
Dükkân	72	0	72	%6,74

Tablo 2. Ankara Şehir Halkının Gayrimenkul Sahipleri ve Yüzdelik Oranları

Bu verilere göre incelenen dönemde, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında ev sahipliğinin en yaygın mülkiyet türü olduğu görülmektedir. Ankara'da terekesi mevcut 1.067 kişiden 794'ünün (%74,41) en az bir evi bulunmakta; 35 kişinin ise birden fazla evi bulunmaktadır. Bir diğer ifade ile, serveti 200 kuruşun[15] üzerinde olan kişilerin neredeyse tamamının en az bir evi bulunmaktadır.

Bu döneme ait tereke kayıtlarında en düşük değer biçilen ev, Tiflis Mahallesi sakini Ayşe bt. Hasan'a ait olup, evin değeri 20 kuruş olarak kaydedilmiştir. En yüksek değere sahip menzillerin sahipleri ise gayrimüslim erkeklerdir. Hacı Mansur Mahallesi'nde sakin Yasef v. Bali ve Hısn Mahallesi'nde sakin Sarraf Kirkor v. Ortun'un menzillerinin değeri 2.000 kuruştur. Müslümanlar içinde en yüksek değerli eve sahip kişi ise Tûlice Mahallesi sakini Müezzin Muhibzâde Seyyid Mustafa Efendi b. Abdurrahman Efendi olup, menzilinin değeri 1.500 kuruştur.[16] Ev değerlerinin belirlenmesinde hangi etkenlerin ön planda olduğu konusunda net kayıtlar bulunmamaktadır; ancak sicillerde yer alan ev alım-satım sözleşmelerinden, bu değerleri etkileyen başlıca unsurun evin fiziksel özellikleri olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte S. Faroqhi'ye göre, Orta Anadolu şehirlerinde büyük ve donanımlı evler, küçük ve ilkel yapılara göre daha yüksek bir değere sahip olmuştur.

14 "Geleneksel" Ankara evleri için bk. Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, Çev. Hamit Çalışkan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), s. 83.

15 XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait Ankara terekelerinde kullanılan para birimi kuruştur. Servet kategorileri ve dağılımına dair ayrıntılı analiz çalışmanın bir sonraki bölümünde ele alınacaktır.

16 BOA, MŞH.ŞSC.d., 598/544:125, 610/183:61.

Benzer şekilde avlu, bahçe gibi açık alanlara ve su kaynağına sahip olmak da evin değerlerini belirleyen unsurlar arasında olmuştur.[17]

Bağ ve bahçe gibi tarımsal gayrimenkul mülkiyeti %28,20 oranıyla ikinci sırada gelmektedir. Tarıma dayalı bir ekonominin önemli unsurlarından biri olan bu tür mülkler, sosyal ve ekonomik açıdan önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle, Müslümanların daha fazla sahip olduğu bağ ve bahçeler, tarımsal üretim ve gelirlerin büyük kısmının Müslümanlara ait olduğunu göstermektedir. Ankara'da bağ/bahçe sahiplerinin sayıları incelendiğinde, 301 kişinin en az bir bağ/bahçe sahibi olduğu tespit edilmiştir. Bu kişilerin 260'ı Müslüman, 41'i gayrimüslimdir. Bağ/bahçe sahipleri arasında en az bir ünvanı bulunan 234 kişi (%77,74) yer almaktadır. Bu oran, bağ ve bahçe sahiplerinin büyük bir kısmının belli bir sosyo-ekonomik konuma sahip olduğunu göstermektedir.

Dükkân mülkiyeti, sahiplik açısından daha sınırlı bir dağılıma sahiptir. Tespit edilen dükkânların tamamı Müslümanlara aittir. Terekesi mevcut 1.067 kişiden 72'sinin en az bir adet dükkânı bulunmaktadır. Bu kişilerin 63'ü Müslüman erkek, dokuzu Müslüman kadındır. Dükkân sahiplerinin büyük bir kısmının (yaklaşık %88) ev sahibi olması, bu kişilerin daha geniş bir mülk birikimine sahip olduklarını göstermektedir. Ayrıca dükkân sahiplerinin %68,5'inin sosyal statüsünü belirten bir ünvana sahip olması, ticaretle uğraşan bu kişilerin sadece ekonomik açıdan değil, aynı zamanda toplumsal açıdan da önemli bir konuma sahip olduklarına işaret etmektedir. Burada şu hususa dikkat çekilmelidir: Ankara'da yalnızca Müslümanlara ait dükkânların tespit edilmiş olması, burada ticaretin özellikle Müslümanlar arasında yoğunlaştığını ifade etmemektedir. Çalışmanın giriş bölümünde belirtildiği üzere, bu veriler yalnızca tereke taksimi yapılan kişiler üzerinden değerlendirilmiştir.

Konuyla ilgili çeşitli çalışmalarda, ünvan sahibi olma durumu ile servet miktarı arasında genel olarak doğru orantılı bir ilişki bulunduğu vurgulanmaktadır.[18] Örneğin, XVIII. yüzyıla ait Kastamonu terekeleri üzerine yapılan bir araştırmada, toplam servetin özellikle dinî ünvan taşıyan kişilerde yoğunlaştığına dikkat çekilmektedir.[19] Benzer şekilde, Bursa terekelerine dair yapılan bir çalışmada, hiçbir ünvana sahip olmayan kişilerin daha düşük düzeyde servet sahibi olduğu ifade edilmektedir.[20] Bir diğer örnekte ise, S. Öztürk, XVII. yüzyıla ait İstanbul terekeleri üzerine yaptığı çalışmasında, servet miktarı en yüksek olan kişilerin sırasıyla ağa, imam, kadı, çavuş, kâtip ve beşe ünvanlarını taşıdıklarını kaydetmektedir.[21] Öte yandan bu çalışmalarda, statü sahibi olmayan veya sınırlı serveti bulunan kişilerin

17 Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 147.

18 Emre Özer, "Osmanlı'da Unvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (*İSMUS*), III/2 (2018), s. 45.

19 Boğaç Ergene ve Ali Berker, "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies*, 40/1 (2008), s. 36.

20 Muazzez Gündüz Oğul, "Tereke Kayıtlarına Göre Guremâ Usulü ve Servet-Borç İlişkisi: Bursa Örneği (1703-1710)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 11/29, (2024), s. 214

21 Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995), s. 149.

de gayrimenkul edinebildiği görülmektedir.[22] Örneğin Öksüzce Mahallesi sakinlerinden olan Server bt. Abdullah'ın yalnızca 29 kuruşluk bir mal varlığı bulunmasına rağmen değeri 20 kuruş olan bir evi bulunmaktadır.[23]

Ankara'da dükkân sahibi olup ev sahibi olmayan –ikisi kadın olmak üzere– sekiz kişi tespit edilmiştir.[24] Bu veriler doğrultusunda dükkân sahipliği ve ev sahipliği arasındaki ilişki ise, ekonomik gücün ve toplumsal statünün birbirini pekiştiren unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Ankara şehir halkının bağ veya bahçe sahibi olma oranının dükkân sahibi olma oranına göre dört kat daha fazla olması, tarımsal mülklerin mülk sahipliği açısından daha yaygın olduğunu ve dolayısıyla tarımsal faaliyetlerin ticari faaliyetlere göre daha büyük bir ekonomik önem taşıdığının göstergesidir. Yine bu verilerden elde edilen sonuca göre tüm gayrimenkul türlerinde en fazla mülk sahibi olan grubu Müslüman erkeklerin oluşturduğu ifade edilmelidir.

Dükkânlar, faaliyet alanları doğrultusunda incelendiğinde, Ankara'da esnaf gruplarının oldukça geniş iş kollarına yayıldığı görülmektedir. Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nde esnaf birlikleri, faaliyet alanlarına göre ayrı gruplar hâlinde örgütlenmekteydi.[25] Bu kapsamda Ankara, özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren öne çıkan önemli ticaret merkezlerinden biri konumuna gelmiştir.[26] Bu dönemde şehirde faaliyet gösteren esnaf örgütleri arasında; abacı, attar, bakkal, bakırcı, berber, bezci, bostancı, boyacı, börekçi, cullâh (dokumacı) çamaşırcı, çömlekçi, debbağ, demirci, destici, döşekçi, duhancı (tütüncü), dülbendci, ekmekçi, eskici, hancı, helvacı, iplikçi, kasap, kalaycı, keçeci, ketenci, kılıççı, körükçü, urgancı, kuşakçı, kuyumcu, makramacı, mesci, mumcu, muytabcı, nalband, nalçacı, samancı, semerci, serrâc, sofcu, tekneci,[27] terzi, tiftikçi ve yorgancı gibi çeşitli meslek dalları yer almaktadır. Bu çeşitlilik şehrin sınai ve ticari pek çok iş alanının varlığına işaret etmektedir.[28] Özellikle Ankara terekelerinde çok sayıda sof kârhanesinin bulunması, sof sanayisinin şehirdeki önemli bir iş kolunu temsil ettiğine işaret etmektedir.[29] XVI. yüzyıldan itibaren tiftikten dokunan sof kumaşının işlenmesi, Ankara'yı bir

22 Gülser Oğuz, "171 Numaralı Manisa Şer'iye Sicilindeki Tereke Kayıtlarına Göre Manisa'da Taşınmaz Mallar", *Humanitias Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/11, (2018), s. 283.

23 BOA, MŞH.ŞSC.d., 591/339:87.

24 BOA, MŞH.ŞSC.d., 598/572:137.

25 Ahmet Kal'a, "Esnaf", *DİA*, 11 (1995), s. 423-430.

26 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları*, çev. Zülal Kılıç, (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2017), s. 167.

27 Detaylı bilgi için bk. Sadık Müfit Bilge, "Osmanlı İstanbul'unda Tekneci Esnafı", *V. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildiri Metni (3-4 Ekim 2019)*, s. 568.

28 Ahmet Güneş, "16 ve 17. Yüzyıllarda İznikmid Şehri", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri I, (2-4 Mayıs 2014)*, s. 434-435. Esnaf cemiyetleri için bk. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, (1985), s. 39-46.

29 İlgili konuda şu çalışmalara bakılabilir: Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları) 2012; Suraiya Faroqhi, "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4,(1985); Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, 52/203, (1988); Perihan Hazel Kaya, "Ankara'nın Sof Üretiminin Osmanlı Devleti Ticaretindeki Yeri ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24/1 (2021), s. 83-91.

üretim ve ticaret merkezi hâline getirmiştir.[30] Bu bağlamda, Ankara'nın yerel ekonomik yapısının büyük ölçüde sof sanayisine dayandığı ve bu üretim sahasının şehrin sosyo-ekonomik yapısında mühim bir yer tuttuğu vurgulanmalıdır.[31]

İncelenen tereke kayıtlarında tespit edilen menkul mallar arasında; gulâm ve cariye, ev ve mutfak eşyası, giyim[32] ve ziynet eşyası, dokuma ve kumaş malzemeleri, gıda ürünü, kitap, mühimmat takımı, hayvan, birtakım edevat ve nakit yer almaktadır. Kayıtlarda adı geçen hayvanlar arasında ise at, öküz, inek, merkep, keçi, katır ve koyun bulunmaktadır. Bu cümleden hareketle, Ankara şehir halkının %14'lük bir kesiminin en az bir adet hayvanı bulunmaktadır. Bu kesimin yarıdan fazlasının yalnızca bir hayvana sahip olduğu görülmektedir. Birden fazla hayvanı bulunan kişilerin büyük çoğunluğu koyun sahibi iken; tek hayvanı olanların ise ekseriyetle at veya katır sahibi olduğu tespit edilmiştir.[33]

Tereke kayıtlarında yer alan gündelik giyim eşyaları, ölen kişinin cinsiyetine göre belirgin farklılıklar göstermektedir. Müslüman erkeklere ait terekelerde genellikle sarık, kavuk, kaban, şalvar, gömlek, ihram, kuşak, peşkir gibi eşyalar bulunurken; Müslüman ve gayrimüslim kadınların terekelerinde kaban, kürk, entari, taşlı kuşak, gömlek, yemeni, tülbent, serpuş, sim kuşak, sim yüzük, altın yüzük, incili küpe gibi giyim ve ziynet eşyaları[34] yer almaktadır. Burada dikkat çeken önemli bir husus, servet miktarlarına göre her gruptaki kadınların terekelerinde altın, gümüş veya inciden oluşan ziynet eşyalarının bulunmasıdır. Bununla beraber, bazı terekelerde kaydedilen kürk gibi değerli giyim eşyaları, sadece maddi servetin değil aynı zamanda toplumsal statünün de bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Bu tür eşyalar özellikle ünvan sahibi veya yüksek değerde terekeye sahip kişilerde daha sık görülmekte, böylece zenginliğin giyim üzerinden temsiline dair örnek teşkil etmektedir. Söz konusu bulgular, İstanbul, Bursa, Edirne ve Kastamonu gibi farklı şehirler özelinde yapılmış tereke çalışmalarındaki benzer eğilimlerle örtüşmektedir. Bu bağlamda ünvan ve servet ilişkisi ile değerli eşyaların temsili, yalnızca Ankara'ya özgü olmayıp Osmanlı şehir toplumunda daha genel bir yapının parçası olarak değerlendirilmelidir. Benzer şekilde, ticaret yollarının kesiştiği bir konumda bulunan Ankara'da yaşamış kişilere ait terekelerde, farklı bölgelerde üretilen malların da yer alması tabii bir durumdur. Nitekim

30 Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *YAPIT Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 49(1984), s. 53.

31 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Osmanlı Tarihi Yazıları*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1980), s. 85.

32 Konuyla ilgili detaylı bilgi için şu çalışmaya bakılabilir: Berna Yıldırım Artaç, *18. ve 19. Yüzyıl Osmanlı Halkları Kadın Giyim Kuşamının Kültürel Etkileşim Bağlamında Analizi*, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), 2018.

33 Hayvanların çeşitli tasarruf şekilleri ile ilgili bk. Mustafa Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Hayvancılığın İktisadi Boyutu", *BELLEK/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2019), s. 28-44.

34 Konuyla ilgili detaylı bilgi için şu çalışmaya bakılabilir: Tevhide Özbağı, *Ankara İl Merkezinde Yaşayan Kadınlarda Bulunan Geleneksel Gümüş Takılar Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989; Sevgi Gürtuna, "Klasik Dönemde Osmanlı Kadınının Giyim Tarzı", *Türkler*, XI, (2002), s. 909-920.

kayıtlar incelendiğinde, Mısır keteni ve hasırı, Şam ve Halep alacası, Halep kürkü ve kaftanı, Kütahya tabağı, Bursa futâsı (peştamal), Mihaliç seccadesi, Kilis bezi; Tokat basması, yemenisi, bezi ve havlusu gibi farklı coğrafyalara ait ürünlerin terekelerde kaydedildiği görülmektedir.[35] Bu durum, Ankara şehir halkının hem yerel üretimle hem de bölgesel ticaret ağlarıyla ilişkisini göstermektedir.

Bunun yanı sıra, gulâm ve cariye sahibi 133 kişi tespit edilmiştir. Bu kişilerin büyük çoğunluğunu Müslüman erkekler teşkil etmekte olup, yaklaşık %90'ının en az bir ünvana sahip olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili yapılan bir araştırmada köle sahibi olmanın Osmanlı toplumunda bir statü göstergesi olarak değerlendirilmesi bu bulguyu destekler niteliktedir.[36] Köle sahibi olan kişilerin servet miktarları ekseriyetle 100 ila 1.000 kuruş aralığındadır. Dolayısıyla alt ve orta sınıfa mensup kişilerin de köle tasarruf ettiği anlaşılmaktadır. Kölelerin Osmanlı sosyal hayatında birçok farklı alanda istihdam edildiği bilinmektedir. Erkek köleler efendilerine işlerinde yardımcı olurken veya çeşitli alanlarda işçilik yaparken, kadın köleler ise genellikle evin hanımının hizmetçisi olarak görev üstlenmişlerdir. Ankara özelinde belirtmek gerekirse, bunların başlıca dokuma işçisi olarak kullanıldığı söylenebilir. Terekesinde sof tezgâhı bulunan ve dokuyuculuk yapan kişilerin birden fazla gulâm veya cariyeye sahip olması da bu durumu destekler niteliktedir. Bahsi geçen çalışmada köle fiyatlarına dair belirli bir standart bulunmadığı ifade edilmekle birlikte, ilgili dönemde ve bölgede gulâm ve cariyelerin değerlerinin genel olarak 100-150 kuruş arasında değiştiği görülmektedir. Öte yandan Edirne örneğinde, köle fiyatlarının bu aralığın hem altında hem de oldukça üzerinde seyrettiği anlaşılmaktadır.[37] Bu veriden yola çıkılarak, Ankara'da orta halli bir esnaf veya zanaatkârın dahi köle sahibi olabileceği söylenebilir. Ölen kişilere ait tereke kayıtlarında yalnızca mal varlıklarının türü ve dağılımı değil, aynı zamanda toplam servet düzeylerine de ulaşılmaktadır. Bu doğrultuda, tereke sahiplerinin servet miktarları ele alınarak dönem içinde kişilerin servet miktarlarındaki değişim incelenecektir.

3. Tereke Kayıtlarına Göre Ankara Şehir Halkının Servet Sınıflandırması

Bu çalışmada, tereke kayıtlarında yer alan yekûnlar esas alınarak servet miktarları belirlenmiş ve söz konusu 16 yıllık süreçte yıllık yekûn ortalamalar hesaplanarak mal varlığı düzeyleri tespit edilmiştir. İnalcık, XV. yüzyıla ait Bursa terekeleri üzerinde yaptığı çalışmasında, toplumu servet durumuna göre üç sınıfa ayırarak incelemiştir. Buna göre bin akçe altında malı bulunanlar "fakir", bin ila on bin akçe arasında olanlar "orta sınıf" ve on bin akçeyi aşanlar "varlıklı sınıf"a dâhil edilmiştir.[38] Bu çalışmada ise servet düzeylerini daha detaylı biçimde ortaya

35 BOA, MŞH.ŞSC.d., 592/90:432; 602/88:584, 605/180:845, 605/181:846, 605/193:896; 608/59:174; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986).

36 Gülser Oğuz, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunda Köle ve Köle Sahipleri", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu (26-28 Nisan 2017) Bildiriler Kitabı*, C. 3, (Ankara: Bizim Büro Matbaacılık, 2017), s. 342.

37 Oğuz, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunda Köle ve Köle Sahipleri", s. 343.

38 H. İnalcık, "XV. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *Osmanlı İmparatorluğu*, C. I, (İstanbul: Kronik Yayınları 2021), s. 56.

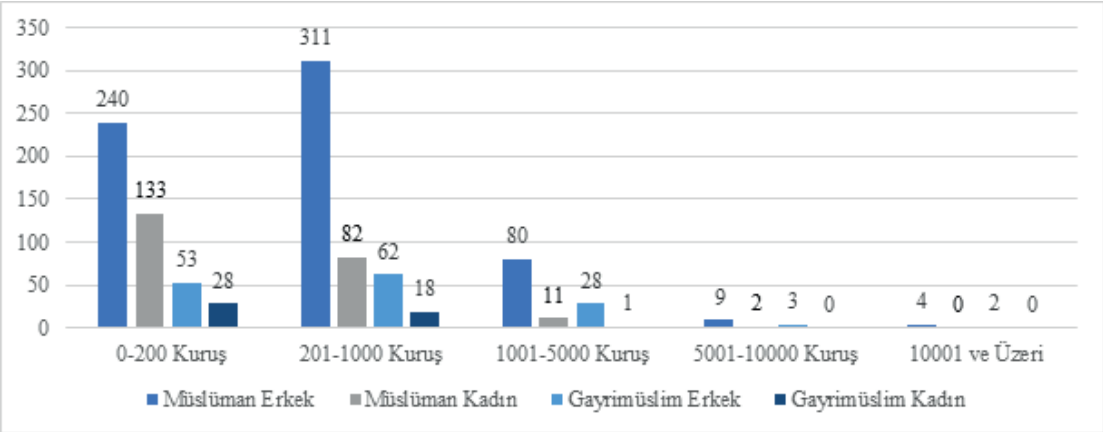
koyabilmek amacıyla Ankara şehir halkının servet miktarları 0-200 kuruş; 201-1.000 kuruş; 1.001-5.000 kuruş; 5.001-10.000 kuruş ve 10.000 kuruş üzeri olmak üzere beş kategoriye ayrılarak değerlendirilmiştir.

Servet Aralığı (kuruş)	Kişi Sayısı
0-200	454
201-1.000	473
1.001-5.000	120
5.001-10.000	14
10.001 ve üzeri	6

Tablo 3. 1730-1746 Yılları Arasında Ankara'da Tereke Kayıtlarına Göre Servet Grupları ve Kişi Sayıları

Yukarıdaki tabloya göre tereke sahipleri incelendiğinde; Ankara'da %44,32 oranıyla en fazla 201-1.000 kuruş arası, ardından %42,54 oranıyla 0-200 kuruş arası servete sahip kişi bulunmaktadır. Buna karşılık, 10.000 kuruş ve üzeri servete sahip olanlar ise %0,56 oranıyla en az grubu oluşturmaktadır. Dolayısıyla tereke kayıtlarına göre bu dönemde Ankara şehir halkının ekseriyetini alt-orta varlıklı sınıf oluşturmaktadır.

Aşağıdaki grafikte, Ankara şehrindeki tereke sahiplerinin sayıları servet kategorilerine göre gösterilmektedir. Tüm servet miktarları sınıflarında tereke kaydı en fazla olan grubu Müslüman erkekler oluşturmaktadır.

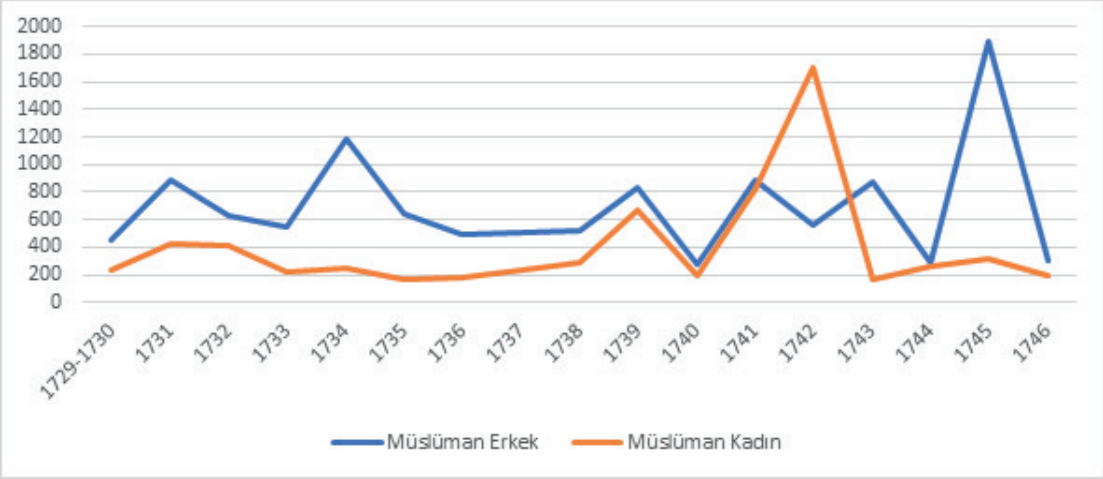

Grafik 1. Servet Dağılımı Kategorilerine Göre 1730-1746 Yıllarında Ankara Şehir Halkının Tereke Sayıları

Grafikten anlaşıldığı üzere, bu dönemde Müslüman ve gayrimüslim erkekler arasında en yoğun servet aralığı 201-1.000 kuruş arasında yer almaktadır. Kadınların ise, 0-200 kuruş aralığında servete sahip olanların yoğunluğu, genellikle daha

sınırlı mal varlığına sahip olduklarını yansıtmaktadır. Bu durum, ataerkil düzenin ve maişet teminindeki cinsiyet rollerinin etkisini yansıtmakta olup, kadınların ekonomik alandaki konumlarını şekillendiren unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, kadınların –servetlerini ne şekilde tasarruf ettikleri tam olarak bilinmese de– belirli bir ölçüde servet birikimine sahip olabildikleri görülmektedir. Öte yandan, tereke kayıtlarında gayrimüslim kadınların Müslüman kadınlara kıyasla daha az yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda, Müslüman kadınların sosyal ve ekonomik hayata daha etkin bir biçimde katılmış olabileceği düşünülebilir.

Gayrimüslimlerin servet miktarlarının analizi ise farklı bir bağlama dikkat çekmektedir. Daha önce zikredildiği üzere, tereke kayıtlarına göre Ankara'da gayrimüslimlerin ekseriyeti 201-1.000 kuruş aralığında bir servete sahiptir. Ancak yalnızca bu veriye dayanarak söz konusu dönemde gayrimüslimlerin de alt-orta varlıklı sınıfa mensup olduğu ileri sürülemez. Zira bu tespit, yalnızca şer'î mahkemelere intikal eden gayrimüslim terekeleri üzerinden yapılmaktadır. Nitekim, incelenen kayıtlara göre, bu dönemde Ankara'da miras taksimi için şer'î mahkemelere çoğunlukla, serveti 1.000 kuruşun altında olan gayrimüslimlerin başvurduğu görülmektedir.

Grafik 2. Tereke Kayıtlarına Göre Ankara'da Müslüman Şehir Halkının Yıllar İçinde Servet Ortalamaları Değişimi

Yukarıdaki grafikte, 1729-1746 yılları arasında Ankara'daki Müslüman erkek ve kadınların tereke kayıtlarına göre servet ortalamalarının yıllar içindeki değişimi görülmektedir. Bu değişim cinsiyetler arasındaki ekonomik farklılıkları ve zaman içinde yaşanan dalgalanmaları değerlendirmek açısından önem arz etmektedir. Öncelikle belirtilmelidir ki, bu dönemde Müslüman erkeklerin servet ortalamaları (1742 yılı istisna olmak üzere) Müslüman kadınlara kıyasla belirgin şekilde daha yüksektir. Bu durum, Osmanlı toplumunda erkeklerin sosyo-ekonomik hayattaki rolüyle ilişkilendirilebilir.

1730-1740 yılları arasında Müslüman erkek ve kadınların servet ortalamalarındaki değişimin nispeten benzer yönde seyretmesi, ekonomik ve sosyal yapının büyük ölçüde ortak dinamiklere bağlı olarak şekillendiğini göstermektedir. Ancak 1733, 1736, 1740 ve 1744 yıllarında her iki grupta da gözlenen servet ortalamalarındaki düşüşler, farklı etkenlerden kaynaklanabileceği gibi, dönemin ekonomik istikrarsızlığı ve savaşların sebep olduğu mali yükümlülüklerle de ilişkilendirilebilir. Bu doğrultuda, 1733 yılında Nadir Han'ın Bağdat muhasarası sırasında Osmanlı Devleti, Bağdat Kalesi'nin müdafaası için Ankara ve çevresindeki Anadolu vilayetlerinden avarız ve imdâdiyye vergilerinin yanı sıra birçok defa asker, nakliye vasıtası ve zahire temin etmesi konuya örnek teşkil etmektedir.[39] Özellikle, S. Faroqhi nakliye hayvanları yerine alınan ücretlerin, reaya için birçok defa vergilerden daha külfetli olduğunu belirtmektedir.[40] Bununla beraber avarız vergileri yükünden kurtulmak isteyen pek çok kişinin toprağını terk ettiğine dair örnekler mevcuttur. Bu yönde, devlet, toprağını terk eden kişilerin bir an önce yerlerine dönmesini emreden hükümler göndermekle birlikte toprağını terk edenlerin hissesine düşen vergileri kalan reayadan talep etmiştir. Bu tür taleplerin, reayanın ekonomik durumunu olumsuz etkilediği ve servet birikiminde düşüşlere yol açmış olabileceği savunulabilir. Nitekim avarız vergileri bu yüzyılda hazinenin en büyük üç gelir kaynağından birini oluşturmuştur.[41] Benzer şekilde, 1736 yılında başlayan Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları da devletin mali kaynaklarını zorlamış ve reayanın vergi yükünün artmasına neden olmuştur. Dolayısıyla söz konusu dönemde Ankara halkının servet miktarlarında görülen dalgalanmalar, savaşların getirdiği mali yükümlülüklerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

1741-1742 yıllarında Müslüman kadınların servet miktarlarında artış yaşanırken, Müslüman erkeklerin servet miktarlarında azalma görülmektedir. Bu dönem aynı zamanda Müslüman kadınların en yüksek servet ortalamasına sahip olduğu dönem olarak dikkat çekmektedir. Aynı dönemde erkeklerin servet ortalamalarındaki düşüş ise, yukarıda da ifade edildiği üzere, savaş gibi faktörlerin meydana getirdiği mali yükün ağırlıklı olarak erkekler üzerinde yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, savaş dönemlerinde vergi yükümlülüklerinin esasen erkekler üzerinden karşılanması, erkeklerin servet birikimini nispeten daha olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.

Yine, 1742 yılından 1743 yılına erkeklerin servet miktarlarında artış yaşanırken, kadınların servetlerinde belirgin bir düşüş görülmektedir. Bu dönem, aynı zamanda Müslüman kadınların en düşük servet ortalamasına sahip olduğu yıllardır. Son

39 BOA, Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A. DVNS.MHM.d), 139/105. Çalışmaya konu olan yıllarda Ankara sancağının avarız-hanelerinden alınan vergiler için bk; BOA, MŞH.ŞSC.d., 592/104:480, 594/85:371. Avarız vergileri hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985, s. 153-164. Ankara özelinde avarızhaneler ve alınan avarız vergileri hakkında; Deniz Karaman, *18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara*, (Ankara: Cedit Neşriyat, 2013), s. 255-273; Süleyman Polat, "Ankara Sancağından Alınan Olağanüstü Aynî Vergiler (1540-1640)", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (2020), s. 143-156.

40 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çeviri: Emine S. Özcan, (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2018), s. 127.

41 Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, Çev. Adnan Tonguç, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), s. 34

olarak 1744-1746 yılları arasında kadınların servet miktarları nispeten sabit kalırken, erkeklerin servet miktarlarında keskin bir değişim yaşanmıştır. Özellikle 1746 yılında erkeklerin servet ortalamasında dikkat çekici bir düşüş söz konusudur. Bununla birlikte, bazı yıllarda serveti genel ortalamanın çok üzerinde veya altında olan kişilerin varlığı, yıllık servet dalgalanmalarının daha belirgin yaşanmasına sebep olmuştur. Örneğin Müslüman erkeklerin servet ortalamasının en düşük olduğu yıl 1740 yılıdır. Ancak aynı yıl –çalışmanın kapsadığı dönem içinde– Müslüman erkeklere ait en az tereke kaydının bulunduğu yıl olarak da dikkat çekmektedir. Diğer yandan, 1745 yılı Müslüman erkeklerin genel servet ortalamasının en yüksek olduğu dönemdir. Bu durumun sebeplerinden biri, söz konusu yılda 10.000 kuruştan fazla servete sahip tek kişi olan Ahi Mahallesi sakini Seyyid el-Hac Mahmud b. Seyyid Ali'nin servetidir. 16.798 kuruşluk mal varlığı ile ölen Seyyid el-Hac Mahmud'un serveti, 1745 yılının genel servet ortalamasını önemli ölçüde etkilemiştir.[42]

Çalışmanın tarih aralığı olan 16 sene dâhilinde şer'î mahkemelerde tereke taksimi yapılan gayrimüslim erkeklerin servet ortalaması ise 957,6 kuruştur. 10.000 kuruş ve üzeri serveti bulunan iki gayrimüslim erkeğin terekesine ulaşılmıştır. Bununla birlikte, Müslüman tereke sahiplerinde olduğu gibi, gayrimüslim kadınların servet ortalamalarının gayrimüslim erkeklere kıyasla daha düşük olduğu görülmüştür. İlgili dönemde gayrimüslim kadınların terekeleri oldukça az sayıda olduğundan, yanlış neticeye varılmaması adına, burada değerlendirmeye alınmamıştır. Ancak genel bir ifade ile bu dönemde gayrimüslim kadınların servet miktarlarının 15-2.000 kuruş aralığında değişkenlik gösterdiği söylenebilir.

3.1. Ankara Tereke Kayıtlarında Servet-Statü İlişkisi

Daha önce *servet-statü ilişkisi* bağlamında bahsedildiği üzere, Müslüman erkeklerin servet miktarları, sosyal statüsünü belirten bir ünvanı olup olmamasına göre değerlendirilmiştir. İlgili döneme ait tereke kayıtlarında, Müslüman erkeklerin %58'inin sosyal statülerini belirten en az bir ünvanı bulunmaktadır. Bu gruptaki Müslüman erkeklerin servet kategorileri dâhilindeki tereke sayıları şu şekildedir:

Servet Aralığı (kuruş)	Kişi Sayısı
0-200	98
201-1.000	193
1.001-5.000	71
5.001-10.000	9
10.000 ve üzeri	3

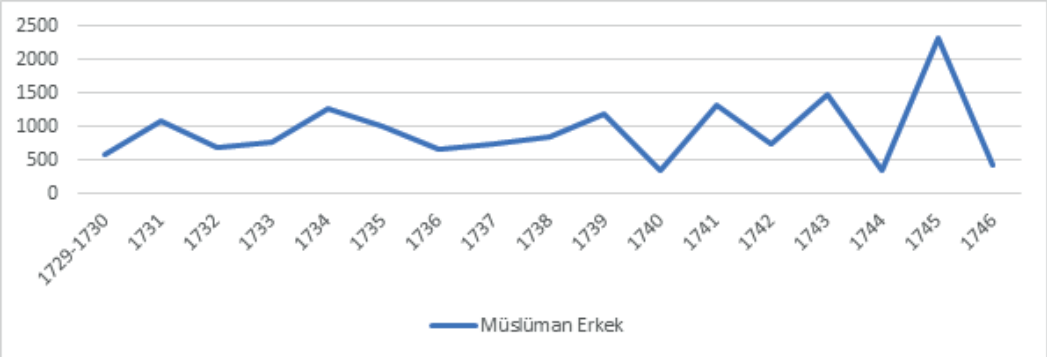
Tablo 4. 1730-1746 Yılları Arasında Ankara'da Müslüman Erkeklerin Tereke Kayıtlarına Göre Servet Grupları ve Kişi Sayıları

1730-1746 yılları arasındaki verilere göre, en az bir ünvanı bulunan Müslüman erkeklerin servetlerinin genel ortalaması 933,1 kuruş iken, herhangi bir ünvanı

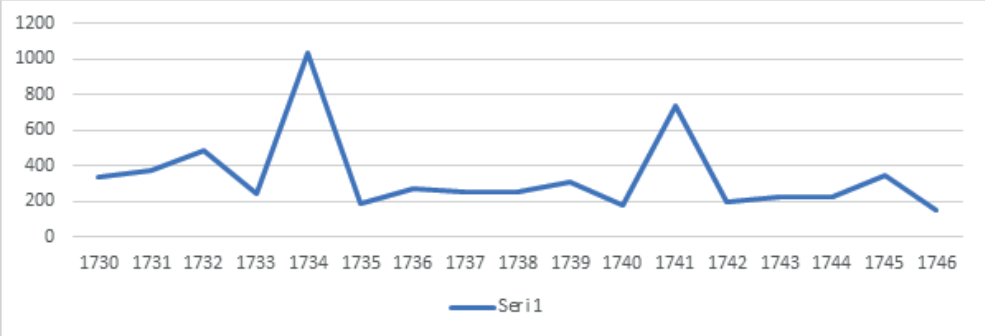
42 BOA, MŞH.ŞSC.d., 608/84:224.

bulunmayan Müslüman erkeklerin servet ortalaması 343,1 kuruş olarak tespit edilmiştir. Bu durum statü sahibi olmanın servet miktarıyla genel olarak doğru orantılı olduğunu gösterse de her dönemde bu kişilerin servetleri, statü sahibi olmayan kişilerden fazla olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte hem ünvanlı hem de ünvansız erkeklerin ekseriyetinin (%51,6) genel itibarıyla 201-1.000 kuruş aralığında servet miktarına sahip olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan 5.000 kuruş ve üzeri servete sahip kişilerin oranı yalnızca %3,2 olup, oldukça düşük bir seviyededir. Dolayısıyla bu dönemde Ankara şehrinde yüksek servete sahip kişilerin sayıca oldukça az olduğu ya da tereke kayıtlarında daha az yer almış oldukları ifade edilebilir.[43]

Mal varlığı oranları değerlendirildiğinde, ünvanlı kişilerin yıllık servet ortalaması değişim oranı %49,93 iken, ünvansız kişilerin ise %30,99 olarak tespit edilmiştir. Bu oranlar, her yıl için bir önceki yıla göre hesaplanan servet artış oranlarının ortalamasına dayanmaktadır. Buna göre, ünvan sahibi grubun ekonomik dalgalanmalara daha açık olduğu ifade edilebilir. Nitekim bu grubun servet ortalamalarında zaman zaman büyük sıçramalar ve ani düşüşler yaşandığı görülmektedir. Aşağıdaki grafiklerde ünvan sahibi olan ve olmayan Müslüman erkeklerin servet ortalamalarının yıllar içindeki değişimi gösterilmektedir:

Grafik 3. Ünvan Sahibi Müslüman Erkeklerin Yıllar İçindeki Servet Ortalaması Değişimi

Grafik 4. Ünvanı Bulunmayan Müslüman Erkeklerin Yıllar İçindeki Servet Ortalaması Değişimi

43 Ünvan sahiplerinin ve ünvansızların terekelerinin Osmanlı merkez ve taşra bölgeleri arasında farklılaşan durumlarını incelemek için şu çalışmaya bakılabilir: E. Özer, "Osmanlı'da Unvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840)", s. 43-59.

Grafikler incelendiğinde; her iki grup için de belirli yıllarda ani artışlar ve azalışlar dikkat çekmektedir. Genel olarak her iki grubun servet ortalamalarındaki değişimler aynı dönemlerde gerçekleşse de statü sahibi kişilerin servet ortalamalarındaki dalgalanmalar daha belirgindir. Öncelikle 1730-1731 yıllarında ünvanlı Müslüman erkeklerin servet ortalamasının yükselmesinde, ilgili dönemde Hafızzâde seyyid Ebubekir Efendi b. Seyyid Mustafa Efendi'nin 13.563 kuruşluk serveti önemli bir etkendir.[44] Daha önce zikredildiği üzere, çalışmada oluşturulan servet kategorilerine göre, ilgili yıllar arasında en zengin kesimi oluşturan 10.000 kuruş ve üzeri servete sahip yalnızca altı kişi bulunmaktadır. Bu sayı genele oranla oldukça az bir kesimi ifade ettiğinden, bu kişilerin servet miktarları, genel servet ortalamalarını önemli ölçüde etkilemektedir. Benzer bir durum, 1734 yılında herhangi bir statü sahibi olmayan Müslüman erkeklerin servet ortalamasının, diğerlerine kıyasla daha yüksek olmasında görülmektedir. Bu farklılığın temel nedenlerinden biri, Şeyh İzzeddin Mahallesi sakinlerinden Ali b. el-Hac İsmail'in (ö. Nisan 1734/ Zilkade 1146) 15.450 kuruşluk serveti ile ortalamaya etkisidir.[45] Hem ünvanlı hem de ünvansız kişiler arasında, yüksek servetli bireylerin varlığı, genel ortalamaları kayda değer biçimde etkilemektedir.

Servet değişimleri yıllar bazında incelendiğinde, ünvanlı Müslüman erkeklerin en büyük servet artışını 1744 yılında, en büyük servet düşüşünü ise 1745 yılında yaşadığı görülmektedir. Ünvansız Müslüman erkeklerde ise en büyük artış 1734 yılında, en büyük düşüş ise 1735 yılında yaşanmıştır. Ayrıca servet artışındaki farklılıklar yıllar arasında belirgin şekilde değişmektedir. Özellikle 1734 ve 1741 yıllarında yaşanan servet artışlarının büyüklüğü kıyaslandığında, 1734 yılında ünvan sahibi olmayan kişilerin servet miktarı, sahip olanlara kıyasla 4,14 kat daha fazla artmıştır.

3.2. Servet Dağılımında Uç Noktalar: 1730-1746 Yılları Arası En Fazla ve En Az Servete Sahip Kişilerin Yıllık Servet Ortalamaları

Tereke kayıtlarına göre 1730-1746 yılları arası, Ankara şehrinde serveti 10.000 kuruş ve üzeri olan yalnızca altı kişinin tespit edildiği belirtilmişti. Bu kişiler, toplam tereke sahipleri içinde %0,55 gibi oldukça küçük bir oranı temsil etmelerine rağmen, şehirdeki toplam servetin %13,17'sine sahip olmaları dikkat çekicidir. Söz konusu altı terekenin dördü Müslüman erkeğe, ikisi ise gayrimüslim erkeğe aittir.

Bu kişilerin mülk varlıkları incelendiğinde, altı kişiden beşinin en az bir eve sahip olduğu, bu evlerin değerinin ise 800 kuruş ila 2.000 kuruş arasında değiştiği görülmektedir. Üç kişinin de dükkân sahibi olduğu tespit edilmiştir. Bu üç kişiden en fazla dükkâna sahip olan Muhibzâde Seyyid Mustafa Efendi'nin (Ekim 1734/Cemaziyelevvel 1147) terekesinde değeri 100-1.000 kuruş arasında değişen 16 dükkânı bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, bu kişilerden beşinin bağ ve bahçesi

44 BOA, MŞH.ŞSC.d., 594/114:439.

45 BOA, MŞH.ŞSC.d., 597/98:330.

bulunmaktadır ve bu bağların değeri 50 kuruş ila 2.400 kuruş arasında değişmektedir.[46]10.000 kuruş üzeri servete sahip kişiler arasında en varlıklı olanı ise, 20.000 kuruş serveti ile Hısn Mahallesi'nde sakin iken Ocak 1746 tarihinde (H. Zilhicce 1158) ölen sarraf Kirkor v. Ortun'dur.[47] İlgili tarihlerde Ankara'daki en yüksek servet miktarına sahip kişilerin isimleri ve servet miktarları ise şu şekildedir:[48]

Tereke Tarihi	İsim	Servet Miktarı
Aralık 1731/ Cemaziyelahir 1144	Hafızzâde Seyyid Ebubekir Efendi b. Seyyid Mustafa Efendi	13.563 kuruş
Nisan 1734/ Zilkade 1146	Ali b. el-Hac İsmail	15.450 kuruş
Ekim 1734/ Cemaziyelevvel 1147	Müezzin Muhibzâde Seyyid Mustafa Efendi b. Abdurrahman Efendi	19.079 kuruş
Ekim 1743/ Ramazan 1156	Çukacı Bogos v. Isdaver	15.493 kuruş
Mart 1745/ Safer 1158	Seyyid el-Hac Mahmud b. Seyyid Ali	16.798 kuruş
Ocak 1746/ Zilhicce 1158	Sarraf Kirkor v. Ortun	20.000 kuruş

Tablo 5. 1730-1746 Yılları Arasında Ankara Tereke Kayıtlarında 10.000 Kuruş Üzerinde Servete Sahip Kişiler

Servet miktarı 10.000 kuruş ve üzeri olan kişilerin sayıca oldukça az olmasından dolayı bu veriler çerçevesinde dönemin en zenginleri hakkında genel bir değerlendirmede bulunmak yanıltıcı olabilir. Fakat ilgili kişilerin özelinde ifade etmek gerekirse; bu kayıtlara göre dönemin en varlıklı kişilerinin bazılarının çukacı, sarraf ve müezzin olduğu tespit edilmiştir. Bu isimlerden diğer biri olan Seyyid el-Hac Mahmud b. Seyyid Ali'nin ise terekesinde Suluhan'da kâin odasında bulunan kıymetli mücevherler ve 6.950 kıyye kahve bulunması (kahvenin 1 kıyyesi 1,8 kuruşa tekabül etmektedir) onun ticaretle uğraştığını göstermektedir. İlgili tereke sahiplerinin ev, dükkân ve bağ-bahçe gibi gayrimenkullere yatırım yaptığı anlaşılmaktadır. Özellikle Muhibzâde Seyyid Mustafa Efendi'nin sahibi olduğu dükkân sayısının fazlalığı, ticari gayrimenkul yatırımlarının yüksek servet birikiminde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Hafızzâde Seyyid Ebubekir Efendi b. Seyyid Mustafa Efendi ve Müezzin Muhibzâde Seyyid Mustafa Efendi b. Abdurrahman Efendi'nin servetinin büyük kısmını gayrimenkulleri oluşturmakta iken; Ali b. el Hac İsmail'in servetinin büyük çoğunluğunu ise yüksek değerli köleleri oluşturmaktadır. Öte yandan, özellikle

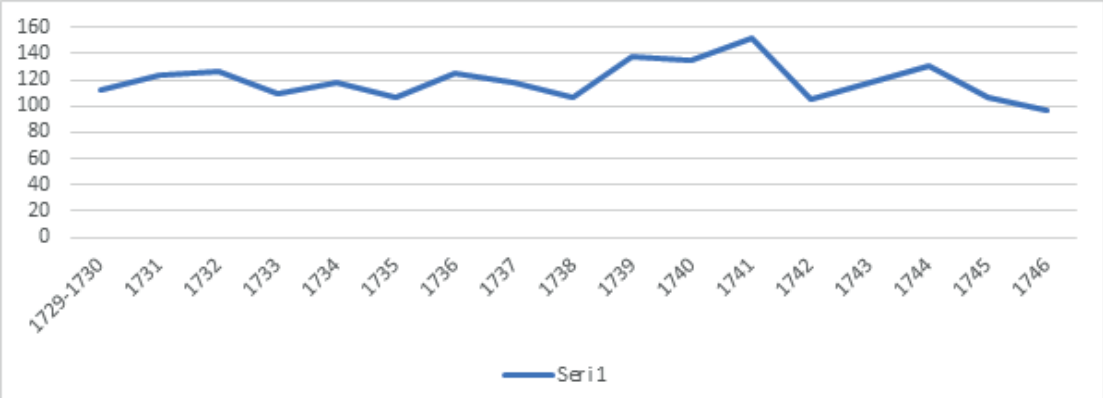
46 BOA, MŞH.ŞSC.d., 594/114:439, 597/98:330, 598/125:544, 606/61:201, 608/84:224, 610/61:183.
47 BOA, MŞH.ŞSC.d., 610/61:183.
48 BOA, MŞH.ŞSC.d., 594/114:439, 597/98:330, 598/125:544, 606/61:201, 608/124:224; 610/61:183.

Sarraf Kirkor v. Ortun başta olmak üzere, bu kişilerin terekelerinde önemli miktarda alacak kayıtlıdır. Bu durum bazı varlıklı kişilerin servetlerini ticari borçlar üzerinden değerlendirmiş olabilecekleri olasılığını da doğurmaktadır.

Bu dönemde serveti 5.000 kuruş ve üzeri olan 14 kişinin terekesine ulaşılmıştır. Bu kişilerin dokuzu Müslüman erkek, ikisi Müslüman kadın ve üçü gayrimüslim erkeğe ait terekelerdir. Müslüman erkeklerin tamamının –*seyyid*, *el-hac* ve *efendi* başta olmak üzere– statü belirten en az bir ünvana sahip olduğu görülmektedir. Bu grupta dikkat çeken kişiler, tereke kayıtlarına göre dönemin en varlıklı kadınları olan Ahi Hacı Murad Mahallesi sakini iken ölen, 7.218,5 kuruş servete sahip Şerîfe Alime Kadın bt. Seyyid Mehmed Said Efendi ve Hacı Ashab Mahallesi sakini iken ölen, 5.935 kuruş servete sahip Şerîfe Hatice Kadın bt. Naibzâde Seyyid Mehmed Said Efendi'dir. Bu iki kadının; aynı yıl (1742) vefat etmiş olmaları, her ikisinin de *şerîfe* ünvanına sahip bulunması ve babalarının isimlerinin aynı olması kardeş oldukları ihtimalini düşündürmektedir. Ayrıca Şerîfe Alime Kadın'ın vârisleri arasında "Şerîfe Hatice Kadın" ismiyle bir kişinin yer alması bu tahmini kuvvetlendirmektedir.[49] Bu kadınların servetlerinin büyük bir bölümünü gayrimenkuller ve kıymetli mücevherler oluşturmaktadır.[50] Bu durum, Osmanlı toplumunda servet birikiminin yalnızca erkekler arasında değil, belli ölçüde kadınlar arasında da gerçekleştiğinin somut bir göstergesidir.

Bu dönemde Ankara şehir halkından terekesi mevcut olanların %43,25'inin servetinin 0-200 kuruş arasında olduğu ifade edilmişti. Bu kişilerin ortalama servet miktarı 119,2 kuruştur. Bu kişiler arasında en az varlıklı terekeye sahip olan kişi ise 16 kuruş serveti ile İmaret Mahallesi sakinlerinden iken ölen Hatice bt. Mehmed'dir.[51]

Aşağıda 200 kuruş ve altı servete sahip kişilerin yıllara göre servet ortalamaları alınarak bir grafik hazırlanmıştır.

Grafik 5. 200 Kuruş Altında Servete Sahip Kişilerin Yıllar İçindeki Servet Ortalamaları

49 BOA, MŞH.ŞSC.d., 605/144:705; 605/148:721; 605/169:801.

50 BOA, MŞH.ŞSC.d., 605/144:705; 605/169:801.

51 BOA, MŞH.ŞSC.d., 610/78:214.

Grafiğe göre, ilgili dönemde 200 kuruş ve daha az servete sahip olanların yıllık servet ortalamalarının genel olarak yatay bir seyir izlediği görülmektedir. Bununla birlikte, bazı yıllarda servet ortalamalarında dikkat çekici dalgalanmalar yaşanmıştır. 1738 yılı sonrası belirgin bir artış yaşanmış; 1741 yılında ise servet ortalaması en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 1741'den 1742 yılına ise ani bir düşüş meydana gelmiş, ancak 1742-1744 yılları arasında servet ortalamalarında yeniden artış gözlemlenmektedir. Bununla birlikte 1744-1746 yılları arasında servet ortalamalarında yeniden bir düşüş eğilimi dikkat çekmektedir. Bu durum savaşlar ve ekonomik dalgalanmaların bu grubu giderek daha fazla etkilediğini düşündürmektedir. Özellikle 1746 yılına kadar süren bu düşüş, ekonomik koşulların bu dönemde bilhassa alt-orta varlıklı sınıf üzerindeki baskısını arttırdığını ortaya koymaktadır. Bu tarihlerde aynı zamanda –diğer servet kategorilerinde olduğu gibi– statü sahibi olan veya olmayan Müslümanların genel servet ortalamalarında da düşüş yaşandığı hatırlatılmalıdır. Bu durum, ekonomik zorlukların toplumsal tabakalar arasında yaygın bir etkisinin olduğunu göstermektedir. İlgili döneme dair genel bir değerlendirme yapıldığında, 0-200 kuruş arası servete sahip kişilerin ortalama servet miktarının en düşük 100 kuruş, en yüksek değer ise 160 kuruş civarında olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla 1738-1740 yılı arasında nispeten dikkat çekici bir dalgalanma yaşanmış olsa da genel olarak bu grubun servet miktarlarındaki yıllar içindeki değişim sınırlı kalmış ve uzun vadede büyük bir kırılma meydana gelmemiştir.

Sonuç

Bu çalışmada, tereke kayıtları üzerinden 1730-1746 yılları arasında Ankara'da ölen kişilerin mal varlıklarını ve servet miktarlarındaki değişimleri tespit etmek amaçlanmıştır. Tereke kayıtları, dönemin ekonomik ve toplumsal dinamiklerine dair önemli veriler sunan kaynaklar olmakla birlikte, yalnızca şer'î mahkemelerde kayda geçen miras kayıtlarını kapsadığından, toplumun tüm kesimlerine ilişkin eksiksiz bir tablo sunmamaktadır. Dolayısıyla, çalışmanın bulguları ilgili dönemdeki toplumun tamamını değil, yalnızca kayıt altına alınan kesime dair değerlendirmeler içermektedir. Bu çerçevede, incelenen veriler kişilerin mal varlıkları ve servet miktarları üzerinde çeşitli faktörlerin etkilerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Şevket Pamuk *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları* adlı eserinde, terekelerde tespit edilen dönemsel servet azalışlarının Osmanlı ekonomisindeki genel bir gerilemeden ziyade, kadı önüne çıkarılan servetlerden mal kaçırma eğiliminin artışıyla ilişkili olabileceğini öne sürmektedir.[52] Bu doğrultuda, incelenen terekeler, her iki durumun da olasılığı göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.

Bilindiği üzere, çalışmanın kapsadığı dönemde Osmanlı Devleti süregelen bir sefer hâlindeydi. 1723-1746 yılları arası İran ile aralıklarla devam eden savaşlar ve aynı zamanda 1736-1739 yılları arasında Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı dolayısıyla

52 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007), s. 148

reayadan alınan nüzül ve sürsat gibi aynî vergiler, imdâdiyye vergileri ve ordu için tahsis edilen tayinatların sıklığı artmıştır.[53] Bu savaşların kişilerin servet miktarlarına doğrudan yansıyıp yansımadığı kesin bir şekilde tespit edilemese de başlıca şunlar söylenebilir:

İlk olarak, ilgili veriler, erkeklerin ekonomik açıdan kadınlara göre daha güçlü bir konumda bulunduğunu göstermektedir. Erkeklerin servet ortalamasının kadınlardan belirgin şekilde yüksek olması ve bu duruma karşılık kadınların servet ortalamalarındaki görece durağanlık, Osmanlı toplumsal teamüllerin ekonomik sonuçlarını yansıtmaktadır. Kadınlar servetlerini ağırlıklı olarak miras, hibe ve mehir yoluyla edinmişlerdir. Kadınların ekonomik faaliyetleri çoğunlukla ev içi üretimle sınırlı kalmakla birlikte, Leslie Peirce ve Suraiya Faroqhi gibi araştırmacılar, özellikle şehirli kadınların dokumacılık ve küçük ölçekli ticari faaliyetler yoluyla da servet sahibi olabildiklerini ortaya koymuştur.[54] Ancak bu faaliyetlerin kapsamı sınırlı olduğu için, kadınların servet değişkenliğinin erkeklere kıyasla daha düşük düzeyde seyretmesi beklenebilir bir durumdur.

Erkeklerin ve kadınların servet değişim katsayıları hesaplandığında, erkeklere ait servet miktarlarında daha yüksek oranlı değişimler yaşandığı görülmektedir. Bu veriler, Osmanlı toplumunda cinsiyet temelli ekonomik farklılıkların yanı sıra, XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki ekonomik dalgalanmaların Ankara'nın sosyo-ekonomik yapısı üzerindeki etkilerini de ortaya koymaktadır. Ş. Pamuk, XVIII. yüzyılda para arzındaki artış, taşrada vergi toplama düzeninin bozulması ve tarımsal üretimdeki istikrarsızlık gibi unsurların bölgesel ekonomiler üzerinde dengesiz etkilere yol açtığını belirtmektedir. Bu durumun özellikle servet düzeyi yüksek grupların daha fazla etkilenmesiyle sonuçlanmış olması muhtemeldir. Ankara örneğinde, erkeklerin servet değişim katsayısının kadınlara kıyasla daha yüksek olması, bu bulguyu destekleyebilecek niteliktedir.

İkinci olarak, Ankara'da ünvan sahipleri ile ünvansız kişilerin servetleri karşılaştırıldığında, konuyla ilgili araştırmalarda genellikle statü sahibi kişilerin daha yüksek servet ortalamalarına sahip oldukları vurgulanmaktadır. Bu çalışmada ise statü sahibi kişilerin servet düzeyleri daha yüksek olmakla birlikte, ekonomik dalgalanmalardan daha fazla etkilendikleri anlaşılmaktadır. Buna karşılık, ünvana sahip olmayan kişilerin servetlerinde de dönemsel dalgalanmalar görülmekle birlikte, bu dalgalanmalar daha düşük oranlarda seyretmiştir.

Hazırlanan servet ortalamaları grafikleri birlikte incelendiğinde, 1730-31, 1733-1735, 1738-1742 ve 1745-1746 yılları arasında, tüm toplumsal kesimlerin servet miktarlarında paralel artış ve düşüş eğilimleri görülmektedir. Bu yıllara tekabül eden savaş dönemlerinde alınan vergiler ve tayinatlar, Ankara'daki reayanın

53 Yunus Kırayit, *1743-1746 Osmanlı-İran Savaşının İâşe, İkmâl ve Lojistik Meselesi*, (Doktora Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi ve Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2024, s. 162

54 Leslie Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, (Berkeley: University of California Press, 2003); S. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014).

servet miktarlarında yaşanan dalgalanmaların muhtemel sebepleri arasında değerlendirilebilir. Avarız vergileri, esas itibarıyla ticari ve sınai faaliyetlerde bulunmuş olan şehirli reayanın mal varlıkları üzerinde bu bağlamda önemli bir etki oluşturmuştur. Nitekim söz konusu dönemde Ankara'da ölen kişilerin %15,14'ü borçlu olarak vefat etmiş ve bu kişilerin borçları ise genel itibarıyla avarız vakfına olmuştur. Bu vergileri ödemekte zorlanan reayanın, çoğu zaman mahalle avarız vakıfları aracılığıyla yükümlülüklerini yerine getirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Tereke kayıtları esas alınarak yapılan servet analizi çalışmalarında, statü ve servet düzeyi arasında genel olarak doğru orantılı bir ilişki ortaya konulmaktadır. Bunun yanı sıra, savaş dönemlerinde, tüm toplumsal kesimlerin servet değişimleri her zaman aynı yönde değişim göstermemiştir. Örneğin; 1731-1732, 1735-1736 ve 1743-1744 yılları arasında ünvan sahiplerinin servet ortalamalarında düşüş yaşanırken, herhangi bir ön ada sahip olmayanların servetlerinde artış tespit edilmiştir. Buna karşın, 1732-1733 döneminde ise ünvan sahiplerinin servet ortalamalarında artış yaşanırken, sahip olmayanların servetlerinde azalma görülmüştür. Bu tür veriler, statüye sahip olmanın servetle doğrudan orantılı olmadığını gösterdiği gibi, çeşitli faktörlerin toplumun farklı kesimlerini değişken biçimde etkileyebileceğini de ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, tereke kayıtları üzerinden bireysel servet hareketliliklerini ortaya koymakla birlikte, daha önce de ifade edildiği üzere, toplumsal yapının bütüncül değişimini ortaya koyabilme adına tek başına yeterli değildir. Diğer yandan, bu tür ekonomik değişimler, savaşla doğrudan ilişkilendirilemez; toplumsal yapı, ekonomik istikrar ve yerel yönetim uygulamaları da bu sürecin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Örneğin, 1739–1740 yılları arasında tespit edilen %68,9'luk düşüş başta olmak üzere, genel servet düşüşleri yalnızca savaş harcamalarının artışıyla değil, aynı zamanda savaş döneminde eşkıya hareketlerinin yoğunlaşması nedeniyle ticaret yollarının güvenliğinin azalması ve yerel ekonomik faaliyetlerin sekteye uğramış olmasıyla da ilişkilendirilebilir. Zira bu dönemde, bilhassa savaş yıllarında, eşkıyaya karşı önlem alınmasına dair Ankara sancağındaki kazaların kadılarına pek çok kez hüküm gönderilmiştir.[55] Bu nedenle, reayanın servetlerinde yaşanan değişimlerin ardındaki çeşitli sebeplerin ele alınabilmesi, daha kapsamlı şekilde farklı çalışmalar yapılmasını gerektirmektedir.

Netice itibarıyla, bu çalışma, tereke kayıtları üzerinden Osmanlı toplumunda mal varlığı ve servet dağılımının cinsiyet, din ve sosyal statü temelli farklılıklarını ortaya koymakla birlikte, bu unsurların her zaman aynı doğrultuda değişkenlik göstermediğini de ortaya çıkarmaktadır. Servet hareketliliği üzerinde savaşın, vergilendirmenin, toplumsal statünün ve cinsiyetin belirleyici etkileri bulunsa da bu etkenlerin birbirinden bağımsız biçimde değil; yerel ve dönemsel şartlar çerçevesinde etkileşim içinde olduğu unutulmamalıdır.

55 XVIII. yüzyılın ilk yarısında Ankara'da eşkıya hareketleri ve bu duruma karşı gönderilen hükümlerden bazıları için bk: BOA, MŞH.ŞSC.d., 601/370; 602/764; 604/425.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to identify estate owners in the city of Ankara and analyze their assets and wealth based on inheritance records from 20 Shar'iyye registers dating from 1730 to 1746 (AH 1142-1158). These records, documenting the possessions of deceased individuals, provide valuable archival insight into the socio-economic structure of the region within the Ottoman Empire. The first section of the study examines the demographic composition of Ankara between 1730 and 1746. The findings show that approximately 96% of inheritance records belong to urban residents, while 4% are attributed to rural inhabitants. In the second section, the study presents the numerical distribution of movable and immovable property ownership among the urban population, highlighting the characteristics of their assets. According to the records, the real estate holdings of the population included houses, vineyards/gardens, shops, and hardware stores (*hırdavathane*). The third section, the wealth levels of the deceased individuals are determined based on the total values (yekûn) recorded in the inheritance registers. By calculating the annual averages over the 16 year period, fluctuations in wealth accumulation have been analyzed. In this context, the wealth of Ankara's urban population is classified into five categories: 0-200 kuruş, 201-1.000 kuruş, 1.001-5.000 kuruş, 5.001-10.000 kuruş, and over 10.000 kuruş. According to this classification, 44.3% of the urban population had wealth ranging from 201-1.000 kuruş, 42.5% had 0-200 kuruş, 11.2% had 1.001-5.000 kuruş, 1.3% had 5.001-10.000 kuruş, and only 0.56% had wealth exceeding 10.000 kuruş. As such, the majority of Ankara's urban population during this period belonged to the lower-middle wealth class.

The study also reveals that wealth fluctuations among Muslim men and women generally followed similar patterns, suggesting that economic and social structures were largely shaped by shared dynamics. However, certain years (1733, 1736, 1740, and 1744) saw general declines in wealth averages. These fluctuations may have been influenced by a variety of factors, including economic instability and the financial burdens of the Ottoman-Iranian and Ottoman-Russian-Austrian wars. Therefore, the fluctuations in wealth observed in the urban population of Ankara during this period can largely be interpreted as a result of wars and financial obligations. This study also identifies changes in the wealth averages of Muslim men who held titles indicating social status, as well as those who did not. According to the findings, 58.07% of the Muslim men recorded in the inheritance registers of Ankara between 1730 and 1746 held at least one title indicating their status. In this context, the study evaluates the relationship between wealth and status by examining the wealth levels of the deceased individuals. When comparing the wealth levels of individuals with titles and those without, the average wealth over the 16 years shows that titled individuals had higher wealth levels. However, it is also noted that individuals with titles were more affected by economic fluctuations. In contrast, those without titles experienced periodic fluctuations in wealth, though these changes were relatively less pronounced. However, when examining the wealth averages of individuals with and without titles, parallel trends of increases and decreases can be observed during the years 1730-31, 1733-35, 1738-42, and 1745-46. As previously mentioned, taxes and demands imposed for war expenditures during these years can be considered contributing factors to the fluctuations in the wealth levels of the urban population of Ankara. Indeed, emergency taxes had a significant impact on the wealth of the urban population engaged in commercial and industrial activities. A concrete example of this is that 15.14% of the deceased individuals in Ankara during this period had unpaid

debts, most of which were owed to emergency endowments (avarız foundations). However, during war periods, wealth fluctuations among different social groups did not always occur in the same direction. Conversely, during the period 1732-33, the wealth of titled individuals increased, while the wealth of those without titles decreased. This situation demonstrates that holding a title was not necessarily a direct indicator of wealth, and events such as wars affected different segments of society in different ways. Although these findings reveal individual wealth movements through inheritance records, they are not sufficient on their own to present a comprehensive picture of broader social transformations. As well as this, while one of the reasons for such economic changes is attributed to the wars of the period, it would be incomplete to suggest that wars had a direct impact on individuals' wealth levels. Social structure, economic stability, and local governance practices played significant roles in shaping this process. For instance, the general decline in wealth observed during this period –especially the 68.9% drop recorded between 1739 and 1740– was not solely caused by increased war expenditures. The rise in banditry, which disrupted trade routes and hindered local economic activities, was also one of the contributing factors. During these years, numerous decrees were sent to the judges of various districts within the Ankara Province regarding measures to combat banditry. Therefore, analyzing the underlying causes of changes in the wealth of the population requires more comprehensive and various research. In conclusion, this study highlights the differences in wealth distribution in Ottoman society based on gender, religion, and social status through inheritance records. However, it also demonstrates that these factors did not always exhibit uniform patterns of change.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MŞH. Ankara Şer'iyye Sicilleri, Defter No: 591; 592; 593; 594; 595; 596; 597; 598; 599; 600; 601; 602; 603; 604; 605; 606; 607; 608; 609; 610; 611.

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 139/105.

2. Araştırma ve İncelemeler

Artaç, Berna Yıldırım: *18. ve 19. Yüzyıl Osmanlı Halkları Kadın Giyim Kuşamının Kültürel Etkileşim Bağlamında Analizi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, 2018.

Barkan, Ömer Lütfi: "Edirne Askerî Kassamı'na ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, Cilt: 3, Sayı:5-6, 1975, 1-479.

Barkan, Ömer Lütfi: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41, (1985), 39-46.

Berki, Şakir: "Kur'an'da Miras Hukuku", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 38/1, (1881), 107-132.

Bilge, Sadık Müfit: "Osmanlı İstanbul'unda Tekneci Esnafı", *V. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildirisi (3-4 Ekim 2019)*, 567-582.

Bilgin, Arif ve Fatih Bozkurt: "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (20) (2010/2), 1-31.

Bozkurt, Fatih: "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22, (2013), 193-229.

Darling, Linda T.: *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, Çev. Adnan Tonguç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.

Demirel, Ömer: "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", Belleten, 54/211, (1990), 945-962.

Devellioğlu, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 1990.

Ergenç, Özer: *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Ergenç, Ö.: "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (1980), 103-109.

Ergene Boğaç ve Ali Berker, "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies*, 40/1 (2008), s. 23-46.

Faroqhi, Suraiya: *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Ankara: Doğubatı Yayınları, 2018.

Faroqhi, Suraiya: *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Faroqhi, S.: *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

Faroqhi, S.: "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 41, no. 1-4 (1985), 237-259.

Faroqhi, S.: *Osmanlı Zanaatkârları*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2017.

Fekete, Lajos: "16. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi", çev: M. Tayyib Gökbilgin, *Belleten*, C. 43, S. 170, (1979), 457-480.

Genç, Mehmet: "XVIII. Yüzyıl'da Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, (1984) 52-62.

Güneş, Ahmet: "16 ve 17. Yüzyıllarda İznikmid Şehri", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri I, (Mayıs 2014)*, 419-445.

Gürtuna, Sevgi: "Klasik Dönemde Osmanlı Kadınının Giyim Tarzı", *Türkler*, XI, 2002, 909-920.

İnalcık, Halil: "XV. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Kronik Yayınları, C. 1, 2021.

Kal'a, Ahmet: "Esnaf", *DİA*, 11 (1995), 423-430.

Karaman, Deniz: *18. Yüzyıldan Tanzimat'a Ankara*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2013

Kaya, Perihan Hazel: "Ankara'nın Sof Üretiminin Osmanlı Devleti Ticaretindeki Yeri ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24, S. 1, (2021), 83-91.

Kırayit, Yunus: *1743-1746 Osmanlı-İran Savaşının İâşe, İkmâl ve Lojistik Meselesi*, (Doktora Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi ve Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2024.

Matthews, Joyce Hedda: "The Tereke and Contingent Tweets: A Proposed Model for Massaging the Medium", *History From Below: A Tribute in Memory of Donald Quataert*, Derleyen: Selim Karahasanoğlu, Deniz C. Demir, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

Oğul, Muazzez Gündüz: "Tereke Kayıtlarına Göre Guremâ Usulü ve Servet-Borç İlişkisi: Bursa Örneği (1703-1710)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 11/29, (2024), s. 214

Oğuz, Gülser: "Tereke Kayıtlarının Güvenirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri", *Journal of Turkish Studies*, 9/1, (2014), 409-426.

Oğuz, G.: "171 Numaralı Manisa Şer'iye Sicilindeki Tereke Kayıtlarına Göre Manisa'da Taşınmaz Mallar", *Humanitias Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/11, (2018), 273-299.

Oğuz, G.: "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunda Köle ve Köle Sahipleri", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu (26-28 Nisan 2017) Bildiriler Kitabı*, C. 3, Ankara: Bizim Büro Matbaacılık, 2017, 341-350.

Özbağı, Tevhide: *Ankara İl Merkezinde Yaşayan Kadınlarda Bulunan Geleneksel Gümüş Takılar Üzerinde Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, 1989.

Özcan, Tahsin: Muhallefât, *DİA*, C. 30, (2020), 405-406.

Özdemir, Rifat: *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986.

Özer, Emre: "Osmanlı'da Ünvanların Servet Üzerine Etkileri: Merkez ve Taşra Karşılaştırması (1800-1840), *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, *(İSMUS)*, III/2, (2018), 43-59.

Öztürk, Mustafa: "Osmanlı Devleti'nde Hayvancılığın İktisadi Boyutu", *BELLEK/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 1, (2019), 28-44.

Öztürk, Said: *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995.

Pamuk, Şevket: *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.

Peirce, Leslie: *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley: University of California Press, 2003.

Polat, Süleyman: "Ankara Sancağından Alınan Olağanüstü Aynî Vergiler (1540-1640)" *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (2020), 143-156.

Sakaoğlu, Necdet: *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2017.

Tabakoğlu, Ahmet: "Resim", *DİA*, C. 34, (2007), 582-584.

Tabakoğlu, A.: *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.

Tülüveli, Güçlü: "Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation", *International Journal of Turkish Studies* 11 (1-2), (2005), 17-27.

Yörük, Saim: "Çelebi Ünvanı Hakkında Bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/18, (2011), 290-297.

Quataert, Donald: *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1550-1922)*, Çev. Tanju Günseren, İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2020.

Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısından XIX. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Hırka-i Saadet Merasimleriyle İlgili Bazı Tespitler*

Some Findings Regarding Hırka-i Saadet Ceremonies From the Second Half of the XVIII Century to the First Half of the XIX Century in the Light of Ottoman Archive Documents

NAHİDE ŞİMŞİR**

öz

Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Saadet Odası'nda her yıl Hırka-i saadet merasimleri yapılmıştır. Merasim için her ramazan ayının on ikisinde Hırka-i saadet ve diğer emanetler Revan Köşkü'ne taşınmış ve Hırka-i Saadet Odası'nın tozları alınıp, duvarları gül suyuna batırılmış süngerler ile silinmiştir. Ramazan ayının on beşinci günü de Hırka-i Saadet Odası'nda Hz. Muhammed'in hırkası dinî bir merasimle ziyaret edilmiştir. Merasim özetle şöyle yapılmıştır; ramazanın on beşinde sabah namazından iki saat önce padişah, Has Odalılar ile birlikte Hırka-i Saadet Odası'na gitmiştir. Hırka-i saadetin gümüşten yapılmış yaldızlı büyük sandukası gümüş sehpa üzerinden alınmış ve yedi adet değerli işlemeli kadife bohçaları çözülmüş ve iki kanatlı altından yapılmış anahtarı padişahta bulunan altın çekmece açılmıştır. Aynı zamanda bütün has odalılar birinci ve ikinci imam olan Has Oda imamı ve sesi güzel müminler aralıksız *Kur'an-ı Kerim* okurken, önce halife ve sonra işaret ettiği kişiler tarafından ziyaret ve teslim edilmiştir. Merasim sonunda yine padişah tarafından Sanduka-i saadet içinde muhafaza altına alınmıştır. Hırka-i saadet merasiminin yapıldığı gün, yeniçerilere de baklava verilmesi adettir. Hırka-i saadet töreni esnasında yeniçerilerin yapmış olduğu saygısızlık ve halka eziyet etmeleri, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının sebeplerinden biri sayılmıştır. Hırka-i saadet merasimi, bu merasime katılanlar, kutsiyet atfedilen Hırka-i saadet suyunun dağıtımı vb. ile

* Makale geliş tarihi: 28 Kasım 2024, kabul tarihi: 25 Nisan 2025, araştırma makalesi.

** Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Balıkesir/Türkiye, nsimsir@balikesir.edu.tr, ORCID

ilgili Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde XVIII. ve XIX. yüzyıla ait bugüne kadar yayımlanmamış defter ve belgeler bulunmaktadır.

Çalışmamızda yayımlanmamış arşiv kayıtları, Osmanlı kronikleri ve araştırma-inceleme eserleri ışığında hem Hırka-i saadet merasimine yansıyan Osmanlı teşrifat üyeleri, adabı ve görevlerini, hem de törenlerinin icrası ve anlamı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hırka-i Saadet Suyu Defterleri, Merasim, Hilat Defterleri

ABSTRACT

The Hırka-i Saadet (*The Mantle of Felicity* - The Mantle of Prophet Mohammed) Room in Topkapı Palace was cleaned by the *Enderunites* every year on the 12th of Ramadan, and the Hırka-i Saadet and other relics were carried to the Revan Mansion. The dust of the Hırka-i Saadet Room was removed and the walls were wiped with sponges dipped in rose water. On the 15th day of Ramadan, the Mantle was visited in the Hırka-i Saadet Room with a religious ceremony. On the 15th of Ramadan, 2 hours before the morning prayer, the sultan would enter the Hırka-i Saadet Room together with the privy servants. He would take the large gilded chest of Hırka-i Saadet, made of silver, from the silver table, open it with the golden key under the protection of the sultan, untie the 7 precious embroidered velvet bundles, and open the golden drawer with the two-winged key made of gold. At the same time, while the imam of the Privy Chamber, who was the first and second imam, and the believers with beautiful voices recited the Holy Qur'an continuously, all the has rooms were visited and delivered first by the caliph and then by the people he pointed out. At the end of the ceremony, it was again placed in the chest of honour by the sultan. On the day of the ceremony, it was customary to give baklava to the janissaries. The disrespect shown by the janissaries during the ceremony and their persecution of the public was considered one of the reasons for the abolition of the Janissary Corps. The Ottoman Archives of the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye contains unpublished notebooks and documents from the eighteenth and nineteenth centuries regarding the ceremony of the Hırka-i Saadet, the participants in this ceremony, the distribution of the water of the Hırka-i Saadet, which is considered to be sacred.

In our article, in the light of archival records, Ottoman chronicles and research works that have not been published so far, both the Ottoman protocol and etiquette reflected in the Hırka-i Saadet ceremony, and the performance and meaning of the ceremonies will be compared and evaluated.

Keywords: Hırka-i Saadet Water Books, Ceremony, Hilat Books.

Giriş

Hz. Muhammed'in, günümüze ulaşan iki hırkası bulunmaktadır. Osmanlı devrinden itibaren bunlardan biri Hırka-i Saadet diğeri Hırka-i Şerif olarak isimlendirilmiştir. İlki ile ilgili resmî ikincisi ile ilgili ise protokole bağlı olmayan ramazan ayının ikinci yarısında yapılan bir ziyaret merasimi bulunuyordu.

Hırka-i Saadet

Hz. Muhammed'in, Ka'b b. Züheyr'e yazdığı bir kaside karşılığı hediye etmiş olduğu hırka, Hırka-i saadet olarak anılmıştır. Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Mısır'ı fethi ile birlikte, Mekke şerifi tarafından diğer kutsal emanetler ile birlikte padişaha takdim edilmiş ve İstanbul'a gönderilmiştir.[1] Kutsal emanetler, Topkapı Sarayı'nda Has Oda içinde korunmuş, bu daireye Hırka-i Saadet Dairesi ve burada yapılan törenlere de Hırka-i saadet törenleri denilmiştir.[2] XVII. yüzyıldan itibaren padişahın uygun göreceği bir günde devlet erkânı ve şeyhlerin davet edildiği sade törenler yapılmaya başlamıştır.[3] Hırka-i saadet törenleri ile ilgili ilk bilgiler II. Mustafa (1695 -1703) devrine rastlanmaktadır. XVIII. yüzyıldan itibaren resmî devlet törenleri arasında "Hırka-i Saadet Resm-i Âlisi" yer almaya başlamıştır. Törene kimlerin katılacağı belirlenip, deftere kaydedilmiş, törene katılacaklara davetiyeler gönderilmiştir. Törene kimlerin katılacağı belli olduğu gibi törende kalıplaşmış bir protokol düzeni de uygulanmıştır. Törenin günü genellikle ramazan ayının ortalarına tarihlenmekte ise de padişah kararı ve çeşitli sebepler ile farklı tarihlerde de gerçekleşmiştir.[4]

Hırka-i şerif tabiri Hz. Muhammed'in vefatından önce Hz. Ömer (ö. 644) ve Hz. Ali'ye (ö. 661) teslim etmiş olduğu, kendisini ziyaret etmeyi çok isteyen fakat yaşlı annesinden dolayı bunu gerçekleştiremeyen Veysel Karanî'ye verilmesini vasiyet etmiş olduğu hırkasına verilen isimdir. Veysel Karanî'nin ölümü (657) ile ailesine intikal etmiştir. Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) isteğiyle İstanbul'a gelen aile fertleri İstanbul'da Fatih civarında Yavuzselim'de bir evde kalmışlardır. Hırka-i şerifi önce evlerinde sonra da özel bir hücrede muhafaza etmişler ve ramazan aylarında ziyarete açmışlardır (1780). Bu oda 1812'de yenilenmiş, 1851'de Hırka-i Şerif Camii yapılmış, burada muhafaza edilip, ramazan aylarında ziyarete açılmaya

1 Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, C. I, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1999), s. 243; Feridun Emecen, *Zamanın İskenderi, Şarkın Fatihi Yavuz Sultan Selim, I*, (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011), s. 192-194; Feridun Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019), s. 219-232.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1988), s. 32; Tahsin Öz, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emânet-i Mukaddese*, (İstanbul: Akgün Matbaası,1953), s. 25; Hilmi Aydın, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Mukaddes Emânetler*, (İstanbul: Numune Basımevi, Basım Yılı Yok), s. 17. Has Oda ile ayrıntılı bilgi için Sevgi Ağca Diker, *Osmanlı Saray Teşkilâtında Has Oda*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, Kasım 2021), muhtelif sayfalar.

3 İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi*, Haz. Ziya Yılmazer,(İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), s. 447-448; Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, Haz. Tahir Güngör, (İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), C. I, s. 57, 616, 669-70, 721, 797-798; 2. Cilt, s. 1063-1064, 1103-1104, 1136-1137, 1172-1173; *Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârih* Haz. M. Münir Aktepe, (İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları 1981), s. 29; Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 16, (1998), s. 39; Ahmet Önal, "Payitaht İstanbul'da Osmanlı Merasimleri", *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz, (İstanbul: İSAM yayınları, 2015), III/2, s. 417- 418; Ahmet Önal,"Osmanlı Saray Merasimlerinde Mukaddes Emanetler ve Hırka-i Saâdet Dairesi", *500. Yılında Mukaddes Emanetler Yaşayan Mirasımız*,(İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2017), s. 118-121.

4 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı* s. 325; Raphaela Lewis, *Osmanlı Türkiyesi'nde Gündelik Hayat*, Çev. Mefkûre Poroy, (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1973), s. 127; Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti", s. 38; Dündar Alikılıç, *İmparatorluk Seremonisi*, (İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları, 2004), s. 139-141. Sevgi Ağca Diker, *Osmanlı Saray Teşkilâtında Has Oda*, s. 127-129.

başlanmıştır. Osmanlı devlet erkânı Hırka-i saadeti ziyaretten sonra serbest olarak camiye gelmiş ve hırkayı ziyaret etmişlerdir.[5]

Hırka-i Saadet Töreni

Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Saadet Odası her sene ramazan ayının on ikisinde Enderunlular tarafından temizlenir, Hırka-i saadet ve diğer emanetler Revan Köşkü'ne taşınırdı. Hırka-i Saadet Odası'nın tozları alınır, duvarları gül suyuna batırılmış süngerler ile silinirdi. Ramazan ayının on beşinde sabah namazından iki saat önce padişah, Has Odalılar ile birlikte Hırka-i Saadet Odası'na girerdi. Hırka-i saadetin gümüşten yapılmış yaldızlı büyük sandukasını gümüş sehpa üzerinden alarak, padişahın korumasındaki altın anahtar ile açar, yedi adet değerli işlemeli kadife bohçaları çözer, iki kanatlı altından yapılmış anahtarı padişahta bulunan altın çekmeceyi açardı. Bütün Has odalılar birinci ve ikinci imam olan Has Oda imamı ve sesi güzel müminler aralıksız *Kur'an-ı Kerim* okunurken önce halife ve sonra işaret ettiği kişiler tarafından ziyaret ve teslim edilir, sonunda yine açılıştaki merasimle[6] padişah tarafından sanduka-i saadet içinde muhafaza altına alınırdı.[7]

Hırka-i Saadet/Şerif Suyu

Çağdaş gözlemciler, Hırka-i saadet törenleri için nisan ayından itibaren kilerde görevli içoğlanları tarafından yağmur sularının biriktirildiğini kaydetmişlerdir.[8] Hz. Muhammed'in hırkası, bu su ile ıslatılmış ve küçük şişelere konulup önemli kişilere değerli armağan olarak gönderilmiştir. Şişedeki su kutsal bir iksir gibi saklanmış, ateşli hastalara ilaç diye içirilmiş, hatta ölüm döşeğindeki hastaların ağzına akıtılmış ve kutsiyetine inanılmıştır.[9] Bu konu ile ilgili zengin bir literatür bulunmaktadır.[10]

5 Mustafa S. Küçükaşcı, "Dünden Bugüne Mukaddes Emanetler", *500. Yılında Mukaddes Emanetler Yaşayan Mirasımız*, (İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2019), s. 50-67.

6 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 1999), s. 661; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, I, (İstanbul: Üçdal Yayınları, 1966), s. 564-565.

7 Nuran Atasoy, "Hırka-i Saadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XVII, 1998, s. 374-377; Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun* (Çev. A. Berktay), (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996), s. 17; Ahmet Önal, "Osmanlı Saray Merâsimlerinde Mukaddes Emanetler ve Hırka-i Saâdet Dairesi", *500. Yılında Mukaddes Emanetler Yaşayan Mirasımız*, (İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2019), s. 118–127; Süleyman Beyoğlu, "Osmanlılar ve Mukaddes Emanetler", *Yeni Türkiye*, C. XXXIV, (701 Özel Sayı), 2000, s. 79.

8 Kiler koğuşu ağalarının nisan ayında yağan yağmurları temiz ve özel bir kapta biriktirip dualar okuyarak padişaha sunmuş oldukları suya nisan suyu ismi verilmiştir. Kiler koğuşu ağaları bu hediyeleri karşılığında padişah tarafından verilen bahşişler ile ilgili bakınız: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, evrak (TSMA, e), 64/17; BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, defter (TSMA.d.), no. 2352; BOA, Maliyeden Müdevver defterler (MAD).d., no. 2435.

9 Ali Ufkî Bey (Albertus Bobovius), *Saray-ı Enderun*, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, (Çev. Türkis Noyan), (İstanbul: Kitap Yayınları, 2013), s. 60.

10 Bu rivayet Mevlâna türbesinde, bir Nisan tası geleneği ile özdeştir. Nisan tası İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han (1305-1335/hükümdarlığı: 1317-1335) tarafından yaptırılmış ve Mevlevi Dergâhına hediye olarak gönderilmiştir. Nisan yağmurları bu tas içinde toplanmış ve Mevlâna'nın sarığının ucu suya batırıldıktan sonra ziyaretçilere dağıtılmıştır. Ayrıca kurak geçen senelerde tarlalara Nisan tasına toplanmış olan bu suyun serpildiği de rivayet edilmektedir. Nisan Tası hâlen söz konusu türbede ziyarete açıktır. M. Zeki Oral, "Nisan Tası", *Z Dergi*, C. 2, (Güz 2017), s. 70-71. Bu konudaki bilgi ve katkısı için Sayın Kemal Gurulkan'a teşekkür ederim.

Hırka-i saadetin eteği ziyaretler esnasında, içi su dolu bir kazana batırılır, sonra bu su şişelere doldurulup mühürlü olarak kapatılırdı. Hırka-i saadet merasiminde olduğu gibi nakışlı ve nakışsız şişelere doldurulan bu su hanım sultan ve devlet ricaline protokole uygun olarak gönderilmiştir. Hırka-i saadetin su ile temizlenmesi ile ilgili sembolik tören de zamanla ve kutsal emanetlerin zarar görmemesi için değişmiş ve onlara yaraşır bir saygı ile günümüze kadar korunup, ulaşması temin edilmiştir.[11] II. Mahmud (1808-1839) bu âdeti kaldırmış, yerine padişah önündeki Hırka-i saadet bohçasına, etrafı yazılı tülbendi sürmüş ve herkese bizzat vermiştir.[12]

Hırka-i Saadet Merasimleri İle İlgili Vesikalar

Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i saadet merasiminin bir parçası olan Hırka-i saadetin su ile temizlenmesi merasiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir dizi defter bulunmaktadır. Bu defterler merasim sonucu olan Hz. Muhammed'in hırkasının suyunun şişelenip hangi hanım sultan ve hangi devlet ricaline gönderilmiş olduğunu göstermektedir[13]. Bu defterler genel olarak Osmanlı Arşivi'nde "Hırka-i Mai-i Şerif Tevzii (dağıtım)" defterleri olarak kaydedilmiştir. Yukarıda açıklandığı üzere Hırka-i şerif ile Hırka-i saadet aslında Hz. Muhammed'e ait iki farklı hırkanın ismidir. Bu ayrıntının dışında bu konu ile ilgili defter tipleri ve içerikleri de oldukça önemlidir.

Doğrudan doğruya Hırka-i saadet suyu ile ilgili Osmanlı Arşivi'ndeki defter ve belgeler şöyledir:

Hırka-i şerif suyu tevzii defterleri, Hırka-i şerif suyu getirenlere verilen hilatları havi defterler ile Hırka-i şerif için gerekli masrafların karşılanması ile ilgili belgelerdir.

Hırka-i Saadet Suyu Tevzii (Hırka-i Saadet Ma-i Şerif Tevzii) Defterleri

Hırka-i saadet merasimleri sonucu dağıtılan suyun kimlere gönderilmiş olduğu, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Hırka-i şerif tevzii defterlerinde listeler hâlinde kaydedilmiştir. Bu defterlere göre Hırka-i saadet suyu, hanedan üyeleri, saray ağaları, devlet erkânı ve ilmiye sınıfına hediye edilmiştir. Bu çalışmada, Hırka-i şerif tevzii defterlerinden istifade edilerek, XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında bu dağıtımın kimlere ve nasıl yapıldığını, bu defterlere konu olan kişiler ve görevleri hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Böylece kutsiyet yüklenen bu suyun, kimlere ne kadar gönderilmiş olduğu, bu törenlerin maliyeti, zamanla nasıl değişime uğradığının tespiti yapılabilmektedir. Ayrıca Hırka-i saadet suyunu getirenlerin, muhataplarınca nasıl ödüllendirilmiş olduğu da ortaya çıkmıştır.

11 Çağatay Uluçay, *Harem*, C. II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1985), s. 162.

12 Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, (İstanbul: Nuruosmaniye Matbaası, 1964), s. 73 -74; Sadi Borak, *Harem'in İç Yüzü Leyla Saz'ın Anıları*, (İstanbul: Kırmızı Beyaz Yayınları. 2004), s. 134-135.

13 Hırkanın yıkanmasında kullanılan gülsuyu ve buhursuyu, "Hırka-i şerif suyu" olarak isimlendirilmiş, yıkama işlemi bittikten sonra, işlemeli veya sade şişelere konulmuş ve "Hırka-i saadet suyu tevzii defterlerinde" yer alan isimlere hediye edilmesi ile ilgili yorum için; Sevgi Ağca Diker, *Osmanlı Saray Teşkilâtında Has Oda*, s. 1

Osmanlı Arşivi'ndeki Hırka-i şerif suyu tevzii defterleri ve Hırkai saadet suyunun dağıtılması ile ilgili kapsamlı törenler 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'na kadar devam etmiştir. Bu bilginin kaynağı HAT, 670/32690, 29.12.1244 (2 Temmuz 1829) tarihli belgedir[14]. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı dolayısıyla, bu zamana kadar genellikle ramazanın on beşinde düzenlenen Hırka-i saadet ziyareti ile beraber yapılan ma-i şerif resmî ile ilgili uygulama tamamen terk edilmiştir[15]. Hırka-i şerif ziyareti ise daha sade bir şekilde devam etmiştir. Nitekim aşağıda görüleceği üzere Osmanlı Arşivi'nde izini sürdüğümüz Hırka-i saadet ma-i şerif tevzii defterlerinden 1828-1829 Savaşı sonrasına tarihlenen başka bir deftere rastlanılmamıştır[16].

D.TŞF.d., 26064 numaralı Hırka-i şerif defteri "*Geçen senei mübarekede tevzi' olunan Hırka-i şerife defteridir sene 1198* (Miladi 1783-1784)" kaydıyla başlamaktadır. Bu defter, Hırka-i saadet töreninde hanım sultan ve devlet görevlilerine dağıtılan suyu isim ve şişe miktarı ile belirten tek sayfadan ibarettir. Defterde 76 kayıt olup, 214 şişe Hırka-i saadet suyu dağıtılmış olduğu yazılıdır.[17] Bu deftere göre D.BŞM.d., 659 numaralı defter daha ayrıntılıdır. Şöyle ki, Hırka-i şerif suyu dağıtımında uygulanan protokol kaidesine göre sultanlara beşer şişe, hanım sultanlara dörder şişe, şeyhülislâma beş, nakibüleşraf, Sadr-ı Rum, Sadr-ı Anadolu, yeniçeri ağası ve Sadr-ı âli kethüdalarına dörder şişe, padişahın birinci imamı, defterdar, tevkii, reisülküttab, hekimbaşı, padişah lalası, Dersaadetü'ş-şerife ağası, Eski Saray ağası ve Eski Saray başkadınına, padişah silahdarına üçer şişe, padişahın ikinci imamı, şeyhler, çavuşbaşı-ı sani, defterdar emini, ruznamçe-i evvel, başmuhasebeci, kulkethüdası, şehremini, darbhane emini, arpa emini, tersane emini, gümrük emini, Anadolu muhasebecisi, sipahiler ağası, silahdar, bostancıbaşı, birinci mirahur, cihandari, miralem, cebecibaşı, topçubaşı, arabacıbaşı, haseki, kapuağasına, Has Odabaşı'na, hazinedarbaşıya, kilercibaşıya, çukadar, rikabdar, hazine kethüdası, dülbent ağası, cameşuy ağa, Harem-i Hümayun ağalarına, akağalara, Yeni Saray ağasına, Hanei Hassa'ya, Kiler Odası'na, Seferli Odası'na, yazıcıya, baltacılar kethüdasına, Eski Saray Teberdaran Ocağı'na, Zülüflüler Ocağı'na, kozbekçibaşıya ve Kozbekçiler Ocağı'na ikişer şişe Hırka-i şerif suyu gönderilmiş olduğu tek tek yazılmıştır.[18]

EV. HMH.d., 8290 numaralı defterinde 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla seferde görevli sadrazam, yeniçeri ağası, topçubaşı, top arabacıbaşı gibi devlet görevlileri ve askerler cephede bulunduklarından, onların yerlerine vekillerine Hırka-i şerif suyu gönderilmiş olduğu yazılmıştır. Bu defterde saray ağaları dışındakilere, Hırka-i şerif suyu çeşitli saray görevlileri eliyle gönderilmiş olduğu belirtilmiştir.[19]

14 Bu tarih arşivdeki belge özetlerindeki, içerik kaynaklı tahmini tarihtir.

15 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümâyûn (HAT) 670/32690, H. 29 Zilhicce 1244/2 Temmuz 1829.

16 Bu düşüncemizi destekleyen bir başka kayıt da 1914 yılında Cihad-ı Ekber'in ilanının ardından, Hırka-i Şerifin ziyaret edilmiş olmasıdır. *Sabah*, 14 Teşrin-i sâni 1914, no. 9037, s. 2. Bu bilgiden beni haberdar ettiği için, Sayın Kemal Gurulkan'a teşekkür ederim.

17 BOA, Bab-ı Defteri, Teşrifat Kalemi defterleri (D.TŞF.d.), no. 26064, H. 29 Zilhicce 1198/M. 17 Kasım 1784 (tahminî tarih).

18 BOA, D.TŞF.d., no. 26064, H. 29 Zilhicce 1198/M. 17 Kasım 1784.

19 BOA, Evkaf Nezareti Haremeyn Muhasebeciliği, defterleri (EV.HMH.d.), no. 8290, H. 29 Ramazan 1228/M. 25 Eylül 1813.

EV.HMH.d., 8290[20] numaralı Hırka-i şerif suyu defteri "*Mai-i Hırka-i şerif defteridir fi N (Ramazan) sene 1228* (M. Ağustos/Eylül 1813)" tarihli ve tek sayfadan ibarettir. Defterde 78 kişiye dağıtılmış olan iki yüz yedi şişe Hırka-i şerif suyu ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlardan beş tanesi hanedan üyelerinden valide sultan[21], Beyhan Sultan[22], Hadice Sultan[23], Esma Sultan ve Hibetullah Sultan'a[24] ait olup, her birisine beşer şişe dağıtılmıştır. Sadrazam vekiline hanedan mensupları gibi 5 şişe Hırka-i saadet suyu gönderilmiştir. Şeyhülislâm, sekbanbaşı, valide sultan kethüdası, defterdar-ı şık-ı evvel, mirahur-ı evvel, tersane emini, nakibüleşraf, Sadr-ı Rumeli ve Sadr-ı Anadolu gibi devlet görevlileri ve ilmiye mensuplarına ise dörder şişe Hırka-i Şerif suyu gönderilmiştir. Rikâb-ı Hümayun kethüdası, padişahın birinci ve ikinci imamları, hekimbaşı, çerağbaşı, defterdar-ı şıkk-ı sani, tevkii, reisülküttab, çavuşbaşı, defterminine üçer şişe Hırka-i şerif suyu gönderilmiştir. Başmuhasebeci, yeniçeri efendisi vekili, şehremini, darbhane nazırı, arpa emini, Anadolu muhasebecisi, kul kethüdası vekili, bostancıbaşı, mirahur-ı sani, kapucular kethüdası, miralem, topçubaşı vekili, toparabacıbaşı vekili, haseki, kasabbaşı, masraf-ı hazret-i şehriyarî ağa, duhan gümrükçüsü, Haremeyn Muhasebecisi, cizye muhasebecisi, on dört adet şeyh, hazain-i şehriyarî ağa, Has Odabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, çukadar, rikabdar, kiler kethüdası, seferli kethüdası, çavuşbaşı, akağaların tamamı, Yeni Saray ağası, Hazine-i Hassa, Hazine Odası, Kiler Odası, Seferli Odası ağaları, yazıcı, baltacılar, zülüflüler, kozbekçibaşı, Saray-ı Atik, Teberdaran Ocağı, Zülüflüler Ocağı ve Kozbekçi ocaklarına ikişer şişe Hırka-i Saadet suyu gönderilmiştir.[25]

Defterde devletlü[26] lakabı sadece valide sultan için kullanılmıştır.[27] Saadetlü lakabı Osmanlı soyundan gelen hanım sultanlar ile kaymakampaşa, darüssaade ağası ve şeyhülislâm için kullanılmıştır. Defterlerde "Faziletlü" sıfatı da, ilmiye

20 BOA, EV.HMH.d., 8290/1-3, H. 29 Ramazan 1228/M. 25 Eylül 1813.

21 Bu tarihlerde Valide Sultan, Nakşidil Valide Sultan (1766?-28.7.1817) I. Abdülhamid'in sekizinci kadını, II. Mahmud'un (1808 -1839) annesidir. 1785'te Sultan Mahmud'u doğurmuş, padişahın 1789'da ölümü üzerine Eski Saray'a gönderilmiştir. II. Mahmud tahta çıkınca 31 Temmuz 1808'de yaklaşık 20 yıldır oturduğu Eski Saray'dan kortej eşliğinde ve gerdûne denen kapalı saltanat arabasıyla Topkapı Sarayı'na geleneksel son valide alayıyla dönmüştür. Bilgi için bk. Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), s. 488-495.

22 Bakınız Burçak Ersöz, *III. Mustafa'nın Kızı Beyhan Sultan ve Hayatı (1766-1824)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020, s. 32-74.

23 Beyhan Sultan (15 12. 1765 – 7.11.1824) ve Hadice Sultan (14.6.1768 -17.7.1822) 3. Mustafa'nın Âdilşah Kadın'dan olan çocuklarıdır. Osmanlı modernleşmesinde mühim yere sahiplerdir. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 472-482.

24 Esma Sultan (17.7.1778-4.6.1848) I. Abdülhamid'in Ayşe Sineperver Kadın'dan, Hibetullah (1789-1841) ise I. Abdülhamid'in(1774 – 1789), Fâtıma Şebisefa Kadın'dan doğan kızlarıdır. Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 502-508.

25 BOA, EV. HMH.d., no. 8290/s. 1-3, H. 29 Ramazan 1228/M. 25 Eylül 1813.

26 Osmanlı teşrifatında vezirlere, müşirlere, şeyhülislâmlara, Mekke emirlerine, darüssaade ağalarına, hanedana doğrudan doğruya veya hısımlık suretiyle mensup olanlara verilen unvandır. Kullanış şekli sadrazamlara "devletlû fehametlû", saltanat hanedanına akrabalık suretiyle mensup olanlar ile seraskerlere "devletlû atufetlû", darüssaade ağalarına "devletlû inayetlû, hanedan üyelerine "devletlû necabetlû" , şeyhülislâmlara "devletlû semahatlû", Mekke emirlerine "devletlû siyadetlû" şeklindedir. Kâmil Kepecioğlu, *Tarih Lugati*, (Ankara: 21.Yüzyıl Yay., Basım yılı yok), s. 3.

27 BOA, EV.HMH.d., no. 8290, H. 29 Ramazan 1228/M. 25 Eylül 1813.

sınıfından olup İstanbul ve Haremeyn payelerine yükselmiş ilmiye mensupları için kullanılmıştır.[28]

D.BŞM.d., 09659 numaralı defter önde gelen devlet adamlarına dağıtılan Hırka-i saadet suyu ile ilgili kayıtları içermektedir. Defter, "Defter-i Tevzi-i Mai-i Hırka-i Şerif sene (12)44/Miladi 1828-1829" kaydıyla başlamaktadır. Defter tek sayfa hâlinde ve on üç satırdan oluşmaktadır. Defterde yetmiş sekiz devlet görevlisine dağıtılan toplam iki yüz kırk yedi Hırka-i saadet suyunun kayıtları bulunmaktadır.[29]

1828-1829 tarihli deftere göre, Hırka-i saadet suyu dağıtımda ilk sırasında I. Abdülhamid'in (1774 -1789) kızları Esma Sultan (17.7.1778 - 4.6.1848) ve Hibetullah Sultan (16.3.1789 -18.9.1841) bulunmaktadır.[30]

"Saadetlü" sıfatı ile hitap edilen Esma Sultan'a, Hırka-i şerif suyundan beş şişe verilmiş ve bölükbaşı teberderanı[31] aracılığıyla ulaştırılmıştır.

1828-1829 tarihli Hırka-i Şerif Tevzii Defteri'nde beş şişe suyun verildiği ikinci kişi I. Abdülhamid'in bu tarihlerde hayatta olan diğer kızı Hibetullah Sultan'dır[32]. Bu sultana kilerci teberdaranı ile Hırka-i saadet suyu ulaştırılmıştır.[33]

Diğer defterlerde olduğu gibi Hırka-i şerif suyu sultanlardan sonra, devlet ileri gelenlerine protokol sırasıyla dağıtılmıştır. Kaymakampaşaya kethüda teberdaranı ile beş şişe, kaptanpaşaya baştebdilci[34] aracılığıyla beş şişe gönderilmiştir. Darüssaade ağasına kandilci ile beş şişe, şeyhülislâma yazıcı eliyle beş şişe, defterdar-ı şıkkı evvel[35] efendiye ikinci halife eliyle dört şişe, mirahur-ı evvel ağaya ağa efendinin kaymakamı aracılığıyla dört şişe, Tersane-i Âmire nazırına tebdilci eliyle 4 şişe[36], seraskere ve Osman Paşa'ya tebdil ağası eliyle beşer şişe, nakibüleşraf efendiye kozbekçi eskisi eliyle 4 şişe, Sadr-ı Rum'a odabaşı teberdârânı ile 4, Sadr-ı Anadolu'ya kozbekçi üçüncüsü eliyle 4, Sadr-ı âli'ye hizmetkâr kuşçusu eliyle 4, İstanbul

28 Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, s. 109.

29 BOA, Bab-ı defteri, Başmuhasebe Kalemi defterleri (D.BŞM.d.), no. 9659, H. 1244/M. 1828-1829.

30 BOA, D.BŞM.d., no. 9659, H. 1244/M. 1828-1829.

31 Sarayın dışarı işlerine, odun veya saray eşyası taşımak için kullanılan görevlilerine teberdaran veya baltacı denilmiştir. Saray içinde bir kadına rastladıklarında görmemek için başlarının iki yanından zülüf gibi yün ve sırmalı örgüler taktıkları için "zülüflü baltacılar" denilmiştir. II. Murad zamanında ihdas olunmuş olup, sayıları 100 kişiden fazladır. Divan günlerinde haşmetli elbiseler, altın saplı baltalar, korkunç bıyıklarıyla katılırlar, alaylarda padişahla birlikte yürürlerdi. Baltacılara "Teberdârân-ı Hassa" da denilmiştir. Teber bir tür baltaya verilen isimdir. Daha çok baltacılar Kastamonulular arasından alınır, heybetli ve gürbüz olanları seçilirlerdi. Ocakta okuma, yazma, musiki de öğretilmiştir. Aralarından uygun olanlar vaiz ve sadrazam olarak da yetişmiştir. Teşkilatları zaman içinde bazı değişikliklere uğramıştır. Nizam-ı Cedid'in ilk kurulduğu sırada asker birliklerinin önünde ve ellerinde balta ile yürüyen bir *sınıfçık* da bulunuyordu. Kepecioğlu, *Tarih Lûgati*, s. 30; Abdülkadir Özcan, "Baltacı", *DİA*, C. V, 1992, s. 4-35.

32 Hibetullah Sultan Alâeddin Paşa (1774? - 1813) ile evlenmiştir. Alâeddin Paşa III. Mustafa'nın (1757-1774) kızı Hadice Sultan ve Dâmâd Seyyid Ahmed Paşa'nın oğludur.

33 BOA, D.BŞM.d., no. 9659, H. 1244/M. 1828-1829.

34 Kavas veya çavuşların üniformasız ve sivil gezenlerine "tebdil", bunların rütbece en büyüğüne "baştebdil" veya "tebdil eskisi" denilmektedir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, s. 215; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, s. 428.

35 Osmanlı Devleti'nde malî işlerin en büyük memuruna verilen unvan olup, Osmanlı Devleti'nin genişlemesiyle sayıları artmıştır. Rumeli tarafına, Rumeli defterdarı veya başdefterdar, şıkk-ı evvel defterdarı denilen bir memur tayin edilmiştir. Kepecioğlu, *Tarih Lûgati*, s. 88.

36 BOA, D.BŞM.d., no. 9659, H. 1244/M. 1828-1829.

kadısına üçüncü eski teberdârânı eliyle 4, Tophane-i Âmire nazırına kapuhasekisi eliyle 4, hububat nazırına ağa efendinin kürkçüsü eliyle 4, baruthane nazırına mülazım-ı evvel Süleyman Efendi eliyle üç, muhaberehane nazırı efendiye vekiliharc teberdarı eliyle üç, imam-ı evvel-i hazret-i şehriyâriye ağa efendinin imamı eliyle üç, padişahın ikinci imamına ağa efendinin müezzinbaşısı eliyle üç, hekimbaşıya Hasahur hazinedarı eliyle üç, çerağbaşına[37] kozbekçi altıncı eskisi eliyle üç, defterdar-ı şıkk-ı saniye üç, tevkiî efendiye ağa efendisinin kilercisi eliyle üç, reisülküttaba kozbekçibaşı eliyle üç, çavuşbaşına kozbekçibaşı eliyle üç, defter eminine üçüncü halife eliyle üç, ruznamçe-i evvele tavla kâtibi eliyle iki, başmuhasebeciye hazinedar ağa kürkçüsü eliyle iki, Asakir-i Mansure nazırına hasekibaşı eliyle 3, şehreminine beşinci halife eliyle iki, Darbhane-i Âmire nazırına tebdil hamlecisi eliyle üç, arpa eminine kozbekçi kahvecisi eliyle iki, gümrük eminine serhalife eliyle iki, matbah eminine zülüflüler kethüdası eliyle iki, Anadolu muhasebecisine hünkâr ulufecisi eliyle iki, bostancıbaşına hazinedar ağa eliyle iki, mirahur-ı sani ağaya kozbekçi halifesi aracılığıyla iki, kapucular kethüdasına kapuhasekisi ağası ile iki, miralem ağaya hırka bekçisi eliyle iki, cebehanecibaşına hazinedarağa kahvecibaşı eliyle iki, topçubaşına mülazım-ı sani eliyle iki, toparabacıbaşı ağaya hünkâr kahvecibaşı ikincisi kozbekçi eliyle iki, haseki ağaya kozbekçi halifesi eliyle iki, kasabbaşı ağaya iki, duhan gümrüğü eminine ağa efendilerin kahvecibaşısı eliyle iki, Haremeyn muhasebecisine ağa efendinin esvabçısı eliyle iki, cizye muhasebecisine dördüncü halife eliyle iki, on dokuz meşayih efendilere ağalar müezzini eliyle otuz sekiz şişe ki kişi başına ikişer şişe hediye edilmiştir.[38] Hiçbir yetkili ve görevlinin atlanmadığı defterde, Hırka-i şerif suyunun dağıtılmış olduğu görevli sayısı oldukça uzundur. Padişahın hazinedarına ağa teberdarı eliyle iki şişe, padişah silahdarına iki şişe, kapuağasına hünkâr kozbekçisi eliyle iki, kilercibaşına iki, çukadara iki, rikabdara iki, kilerci kethüdasına, seferli kethüdasına, cameşuy ağası, akağalara, harem ağalarına, Yeni Saray ağasına, hane-i hâce ağaya, hazine odasına, seferli odasına, yazıcıya, baltacılar kethüdasına, zülüflüler kethüdasına, kozbekçibaşına, Hassa Teberdaran Ocağı'na ve Kozbekçi Ocağı'ndan her birine ikişer şişe gönderilmiştir.[39] Bu deftere göre, dağıtılmış olan toplam Hırka-i Şerif suyu miktarı iki yüz kırk yedi şişedir.[40]

Hırka-i Saadet Merasiminin Maliyeti

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hırka-i saadet merasimleri devam ediyordu. Zaman zaman Osmanlı Devleti'nin büyük ve maliyetli savaşları bu merasimlerin eski görkemlerinden daha sade şekilde yapılmasına sebep olmuştur.

37 Çerağ bir çeşit yağ kandiline verilen isimdir. Topraktan veya madenden yapılırdı. İçine yağ konulup yan tarafına fitil konulup yakılırdı. Sarayın muhtelif yerlerinde bulunan mumları ve kandilleri hazırlayıp zamanı gelince yakmaya memur kimselere çerağiyanı hassa veya şem'acı denilmektedir. Kepecioğlu, *Tarih Lûgati*, s. 78.

38 BOA, D.BŞM.d., no. 9659, H. 1244/M. 1828-1829.

39 BOA, D.BŞM.d., no. 9659, H. 1244/M. 1828-1829.

40 BOA, D.BŞM.d., no. 9659, H. 1244/M. 1828-1829.

Hırka-i saadet töreni masrafları için 1817 yılında 6.883 kuruş[41], 1820 senesinde 6.600,5 kuruş[42] ve 1830'da 3.428,5[43] kuruş Haremeyn hazinesinden ödenmiştir. 1820 yılına göre 1830'da tören maliyetinin neredeyse yarı yarıya azalma sebebi, padişahın gaza niyetinde bulunması gerekçesiyle sadeleşmeye gidilmiş olmasıdır.

Taksim Atatürk Kitaplığı'nda bulunan 13 Mart 1862 tarihli bir belgede Hırka-i saadet merasimi için gerekli olan paranın 60.000 kuruşun gelmiş olduğu, Hırka-si saadet hademelerine yapılan ihsanların yerlerine ulaştığı ve defterlerin devletli hanım efendiye verildiği valide sultan imzalı bir tezkirede belirtilmiştir.[44]

Hırka-i Saadet Suyu Getirenlere Verilen Hilatları[45] Havi Defterler

Hırka-i saadet merasimi sonucunda protokole uygun olarak gönderilmiş olan Hırka-i saadet sularının tekrar padişaha hediye edilmesi geleneği de bulunuyordu. Bu şekilde Hırka-i saadet suyu getirenler ise hilat hediye edilerek ödüllendirilmişlerdir. Bu tür kayıtlar da ayrıca defter tutularak, takibi yapılmıştır.

C.SM, 19/991 numaralı tek sayfa ve yıpranmış olan belgede "*Ramazan-ı şerifde âb-ı hırka-ı şerif ile gelenlere ber vech-i mu'tad verilen*" yazılı olup, beş kişiye verilen hilatlar sıralanmıştır. Belgenin üzerinde tarih bulunmamakla birlikte, tahminî 29 Zilhicce 1255 (4 Mart 1840) tarihiyle kaydedilmiştir.

Bu belgeye göre: ramazan ayında Hırka-i saadet suyu getirenlere sultan tarafından, on çuka yüz yirmi kuruş, on kumaş seksen kuruş toplam iki yüz kuruş değerinde hilat verilmiştir. Hazinedar tarafından gelenlere dört çuka seksen kuruş; Saraydan padişah imamı ve valide sultan tarafından gelenlere verilen ise on çuka, on kumaş toplam iki yüz on kuruştur. Darüssaade ağası tarafından gelenlere dört çuka altmış kuruş, on kumaş doksan kuruş toplam yüz elli kuruş; Sadr-ı âli tarafından gelenlere dört çuka üç yüz yirmi kuruş, on kumaş seksen kuruş toplam yüz elli kuruş verilmiştir.[46]

Hırka-i Saadet Merasimi Öncesi Son Baklava Merasimi

Divan Meydanı'nın sağ tarafında Matbah-ı Âmire'de Ramazan ayında askere baklava vermek âdet hâline gelmiştir. Baklava Alayı, Topkapı Sarayı'nda ramazan hayatının en güzel örneklerinden biri olup, padişahın askerlerine ramazan ikramıdır. Baklavalar Matbah-ı Âmire'de yeniçeri, sipahi, topçu ve cebeci gibi kapıkulu askerlerinin her on neferine birer tepsi olarak hazırlanmıştır. Hazırlanan baklava tepsileri futa denilen örtülere sarılmış olarak Matbah-ı Âmire'nin önüne dizilmesi

41 BOA, HAT, 1539/13, H. Ramazan 1232/M. Temmuz - Ağustos 1817).

42 BOA, HAT, 1550/16, H. Ramazan 1235/M. Haziran - Temmuz 1820)

43 BOA, HAT, 1583/2, H. Ramazan 1245/M. Şubat - Mart 1830)

44 İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İ.B.B.) Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, PVS_Evr_01821 (13 N.1278).

45 Hil'at bir cins üst giysisi olup, padişahlar tarafından sadrazamlar, vezirler ve diğer devlet erkânına verildiği gibi onlar tarafından kendilerinden küçük olanlara da giydirilmiştir. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, s. 151.

46 BOA, C.SM, 19/991.

de başlı başına görsel bir şölen sayılmıştır. Bu sinilerin ilkini silahdar ağa ve mahiyeti, bir numaralı yeniçeri olan padişah adına teslim almıştır. Diğer ortalardan gelen her iki askere bir sini verilmiş, her bölüğün amirleri önde, sini taşıyan nefer arkada Divanyolu'ndan kışlalarına düzen içinde geri gitmişlerdir[47]. Bu şekilde düzen içinde ve görkemi bir şekilde gerçekleşen Baklava Alayı, İstanbul halkı için önemli bir görsel seyir olmuştur. Her bölüğün usta, saka, mütevelli, odabaşı gibi amirleri önde, baklava sinileri ile yürüyenler arkada açılan kapıdan dışarı çıkar, baklava alayı gulgule ve nümayiş ile Divanyolu'nda kendilerini seyretmek için sıralanmış halkın arasından alkış ile kışlalarına yürürlerdi. Kadim bir merasim olarak belgelerde zikredilen Baklava Alayı bitince, sini ve futalar ertesi gün Matbah-ı Âmire'ye iade edilirdi. Son devirde bozulmanın bir emaresi olarak bu baklava merasimi kuru gürültü hâline gelmiş, baklava sini ve örtüleri ise iade edilmemeye başlamıştır. Osmanlı kronikleri bu değişime şahitlik etmiştir[48]

25 Ağustos 1824 tarihli belgede, 15 Ramazan 1240 Salı günü Hırka-i saadet merasimi ve Baklava Merasimi ile ilgili bilgi verilmiştir. Şeyhülislâm efendi, reisülküttab, sadrazam, Hüdavendigar mutasarrıfı, Boğaz mutasarrıfı ve Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Hüseyin Paşa, İstanbul rütbesine haiz âlimler, Mirimirandan Mehmed Paşa, şıkk-ı evvel defterdarı ile şeyhler ve ocak ağalarının tezkireler yazılarak davet edilmesi emredilmiştir.[49] Bu Baklava Merasimi aşağıda anlatılmış olduğu üzere, yeniçerilerin katılmış oldukları son merasim olmuştur.

Tarih-i Cevdet'te Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile ilgili bilgiler, Hırka-i saadet merasimi ile ilişkili olarak, Vakanüvis Esat Efendi ve Musahip Said Efendi'ye de atıflar yapılarak nakledilmiştir. Kaynaklarda ortadan kaldırılması *Vak'a-i Hayriyye* olarak ifade edilen bozulmuş olan bu teşkilatın, Hırka-i saadet merasimi ile ilişkilendirilmiş olması önemlidir. Böylece bu merasim bozulmuş olan teşkilatın kaldırılması sırasında, manevi bir destek vazifesi de görmüştür.

Cevdet Tarihi'nden nakledildiğine göre özetle olaylar şöyle cereyan etmiştir:

"*... Aynı güne 15 Ramazan 1240 (3 Mayıs 1825) tarihinde devlet ileri gelenleri ile padişahın duacıları geleneğe göre Hırka-i Şerif ziyaretine gitmişlerdir. O sırada Yeniçeriler de geleneğe göre Matbah-ı Âmireden hazırlanan baklavayı merasimle almışlardır. Kenarlarına dolama üstüne çapraz olarak puşi sarınıp baklavayı yağma etmişlerdir. Bu merasimi 8 yaşlarında torunu ile seyretmeye gelen zayıf ihtiyara oruç yemekle övünen yeniçerilerden birkaçı, "savul herif yol üzerinden, bize güçlük çıkarıyorsun" diye yakasından çekip dövmüş, sövmüş, yere yuvarlamışlardır. Çaresiz kalan ihtiyarda: 'Benim suçum nedir, torunum beni baklava merasimini seyre götür diye ısrar ettiği için getirdim. Değilse böyle mübarek günde camii bırakıp da Allah'ın gazabına uğrayası bu güruhu görmeyi kim isterdi. İlahi büyük dergâhından dilerim bu yeniçeri takımının topunu birden yeryüzünden kaldır, gelecek Ramazan'a yetiştirme' diye Allah'a sığınarak beddua etmiş olduğunu musahip Said Efendi duymuş ve anlatmış Vakanüvis Esad Efendi de bu olayı eserinde nakletmiş ve Allah'ın işine bakın zor durumda kalan o yaşlı*

47 BOA, HAT, 1564/66, H. 29 Zilhicce 1239/M. 25 Ağustos 1824.

48 İlber Ortaylı, *Mekânlar ve Olayları ile Topkapı Sarayı*, (İstanbul: Kaynak Yayınları., 2010), s. 47.

49 BOA, HAT, 1566/6, H. 29 Zilhicce 1239/M. 25 Ağustos 1824.

adamın kalbi ne kadar temiz ki bedduası yerini buldu. Hamdolsun gelecek yılki Ramazana değil, iki ayı bulmadan Yeniçeri Ocağı yerin dibine battı ve yerleri toprakla bir edildi. Osmanlı Devleti de büyük bir üzüntüden kurtuldu[50]."

Sonuç

Ramazan ayının on beşinci günü gerçekleştirilen Hırka-i saadet merasimlerinde, Hırka-i saadet özel kokularla sembolik olarak temizlenirdi. Bu törenin bir parçası da, İslâm dinine ve Hz. Muhammed'e, Osmanlı hanedanının saygısının bir ifadesi olarak *Kur'ân* okunmuştur. Merasim, devlet ve saray önde gelenleri ve halkın da katılımıyla, ramazan ayının kutsiyetine yakışır bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Hırka-i saadetin yakasında bulunan düğme bir kâse içine konulmuş bir parça ıslatılmıştır. Amber sürülüp, kurutulan hırka muhafazasına kaldırılmıştır. Kâsedeki suya nisan yağmurlarından toplanan su da eklenmiştir. Böylece "Hırka-i Saadet Suyu" olarak merasime katılanlara, rütbelerine uygun bir şekilde, saray görevlileri tarafından özel şişeler içinde gönderilmiştir.

Bu suyun dağıtımı ile ilgili XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başlarına isabet eden defterlere göre; hanım sultanlara yaşları esas alınarak, devlet ricaline ve saray ağalarına ise devlet protokolündeki yerlerine uygun olarak, Hırka-i saadet suyu dağıtımı yapılmıştır.

XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başına tarihlenen *Hırka-i Saadet Suyu Dağıtım Defterleri*'ne göre, Hırka-i saadet suyu gönderilmiş olan hanedan mensupları ismen belirtilmiştir. Buna karşılık bu defterlerde; devlet erkânı, ilmiye mensupları ve diğer görevlilere, vazifeleri esas alınarak yer verilmiştir.

Hırka-i Saadet Dairesi ile ilgili yapılan törenlerin dinî ve sosyal yönü olduğu kadar Osmanlı padişahının dolayısıyla Osmanlı sarayının insani yönünü yansıtmış olması ile de mühimdir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yapmış olduğu yıkıcı harpler, Yeniçeri Ocağı'nın asayişsizliği gibi olumsuz gelişmeler, Hırka-i saadet törenlerinin sadeleşmesine sebep olmuştur. Nitekim Osmanlı Arşivi'nde, Hırka-i Saadet Merasimi'nin bir parçası olan Hırka-i Saadet Suyu'nun şişelere doldurulup, hanedan üye ve devlet adamlarına gönderildiğine dair defterler II. Mahmud ile birlikte son bulmaktadır.

Netice olarak, Hırka-i Saadet Dairesi merasimlerinin bir parçası olan Hırka-i Saadet Suyu dağıtılması uygulaması, II. Mahmud devrinde tamamen kaldırılmıştır. Hırka-i Saadet Suyu ile ilgili merasimleri, Türklerde su kültü, suyun insan hayatındaki yer ve değerine bağlı tarihî miras ve dinî motifler ile birlikte değerlendirilmelidir. Hırka-i saadet töreni ise, şekil değiştirmiş ve daha sade bir hâl alarak, diğer Osmanlı sultanları devrinde de devam etmiştir.

Hırka-i saadet törenleri ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde bulunan defterler, merasimin şekli ve merasime katılanları protokol sırasına uygun olarak öğrenmemizi sağlamaktadır. Defterlerin ait olduğu tarihlerdeki, devlet görevlileri, saray erkânı

50 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. XII, ,(Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1301), s. 168.

da teker teker sayılmış olması, onlar hakkında da bilgi sahibi olmamıza vesile olmuştur. Bu defterlere tüm ayrıntıları ile konu olan Hırka-i Saadet Suyu ile ilgili merasim, Osmanlı törenleri arasında, Türk-İslam sentezinin güzel bir örneği olmuştur. Bu defterler, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yürürlükte olan merasim ve âdetlerin zamana bağlı olarak geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümü, takibe olanak sağlamaktadır. Hırka-i Saadet Merasimi ile ilgili bütün defterlerin değerlendirilmesi ile merasim hakkındaki ayrıntılar da gün ışığına çıkacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

The Hırka-i Saadet (The Mantle of Felicity - The Mantle/Cardigan of Prophet Mohammed) Room in Topkapı Palace was cleaned by the Enderunites every year on the 12th of Ramadan, and the Hırka-i Saadet and other relics were carried to the Revan Mansion. The dust of the Hırka-i Saadet Room was removed and the walls were wiped with sponges dipped in rose water. On the 15th day of Ramadan, the Mantle was visited in the Hırka-i Saadet Room with a religious ceremony. On the 15th of Ramadan, 2 hours before the morning prayer, the sultan would enter the Hırka-i Saadet Room together with the privy servants. He would take the large gilded chest of Hırka-i Saadet, made of silver, from the silver table, open it with the golden key under the protection of the sultan, untie the 7 precious embroidered velvet bundles, and open the golden drawer with the two-winged key made of gold. At the same time, while the imam of the Privy Chamber, who was the first and second imam, and the believers with beautiful voices recited the Holy Qur'an continuously, all the has rooms were visited and delivered first by the caliph and then by the people he pointed out. At the end of the ceremony, it was again placed in the chest of honour by the sultan. The Ottoman Archives of the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Turkey contains unpublished notebooks and documents from the eighteenth and nineteenth centuries regarding the ceremony of the Hırka-i Saadet, the participants in this ceremony, the distribution of the water of the Hırka-i Saadet, which is considered to be sacred.

There are a series of registers that emerged as a result of the ceremony of cleaning the Hırka-i Saadet with water, which was a part of the Hırka-i Saadet Ceremony in Topkapi Palace. These registers show which sultan and which dignitary the water from the Prophet's robe, which was the result of the ceremony, was bottled and sent to. These registers were generally recorded as “Hırka-i Şerif Tevzii (distribution) Defterleri” in the Ottoman Archives. Hırka-i Şerif and Hırka-i Saadet are actually the names of two different cardigans belonging to our prophet. Apart from this detail, the register types and contents related to this subject are also very interesting.

The registers and documents in the Ottoman Archives directly related to Hırka-i Saadet Water are as follows:

“Hırka-i Şerif Water Distribution Registers”, registers containing the Pricing Given to Those Who Bring Hırka-i Şerif Water, and documents related to covering the necessary expenses for Hırka-i Şerif.

In addition, as a result of the Hırka-i Saadet Ceremony, the waters of Hırka-i Saadet, which were sent in accordance with the protocol, were given as a gift to the sultan

again. In this way, those who brought Hırka-i Saadet water were rewarded with khilat (robe of honour), and a group of books containing the names of these people emerged.

According to the Hırka-i Saadet Water Distribution Registers dated to the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, the members of the dynasty to whom "Hırka-i Saadet" water was sent are listed by name. On the other hand, state officials, scholars and other officials are listed with reference to their duties.

In our article, in the light of archival records, Ottoman chronicles and research works that have not been published so far, both the Ottoman protocol and etiquette reflected in the Hırka-i Saadet ceremony, and the performance and meaning of the ceremonies will be compared and evaluated.

The ceremonies held for the Hırka-i Saadet Department are important because they reflect the religious and social aspects as well as the humanitarian aspect of the Ottoman Sultan and therefore of the Ottoman Palace. Especially in connection with the destructive wars of the Ottoman Empire with Russia and the lack of order in the Janissary Corps, the Hırka-i Saadet ceremonies were not completely abandoned, but were greatly simplified, as far as we can follow from the books on this subject. In the Hırka-i Saadet ceremonies during the reign of Mahmud II, the method of distributing Hırka-i Saadet Water was abandoned and became simpler.

The registers in the Ottoman Archives regarding the Hırka-i Saadet Water's enable us to learn about the form of the ceremony and the participants in the ceremony in accordance with the protocol order. Thanks to the studies to be carried out on these registers, details about the ceremonies and customs of the Ottoman Empire in the 19th century will be revealed.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Belge ve defter künyeleri metin dipnotlarında verilmiştir.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d.) Hatt-ı Hümâyûn (HAT)

Bab-ı Defteri Teşrifat Kalemi (D.TŞF.d.)

Cevdet Saray (C.SM)

Evkaf Nezareti Haremeyn Muhasebeciliği (EV.HMH.d.)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, defter (TSMA.d.)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, evrak (TSMA.e.)

(İ.B.B) İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar PVS_Evr_ (Pertevniyal Evrak)

Osmanlı Kronikleri

Ahmed Lûtfî Efendi: *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Ahmet Rasim: *Osmanlı Tarihi*, I, İstanbul: Üçdal Yayınları, 1966.

İzzî Süleyman Efendi: *İzzî Tarihi*, Haz. Ziya Yılmazer, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019.

Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi: *Mür'i't-Tevârih*, Haz. M. Münir Aktepe, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

Ahmed Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, IV, V, VII, XII, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1301.

Mehmed Hâkim Efendi: *Hâkim Efendi Tarihi*, I-II, Haz. Tahir Güngör, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019.

Sözlükler

Kepecioğlu, Kâmil: *Tarih Lûgati* Ankara: 21.Yüzyıl Yayınları, Basım yılı yok.

Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Millî Eğitim Yayınları, 1983.

Sertoğlu, Midhat: *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.

Hatıratlar ve Gazeteler

Ünüvar, Safiye: *Saray Hatıralarım*, İstanbul: Nuruosmaniye Matbaası, 1964.

Borak, Sadi: *Harem'in İç Yüzü Leyla Saz'ın Anıları*, İstanbul: Kırmızı Beyaz Yayınları, 2004.

Sabah, 14 Teşrin-i sâni 1914, no. 9037, s. 2.

Araştırma ve İncelemeler

Alikılıç, Dündar, *İmparatorluk Seremonisi*, İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları, 2004.

Atasoy, Nuran: "Hırka-i Saadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXVII, 1998, s. 374-377.

Aydın, Hilmi: *Hırka-i Saadet Dairesi ve Mukaddes Emanetler*, İstanbul: Numune Basımevi, Basım Yılı Yok.

Beyoğlu, Süleyman: "Osmanlılar ve Mukaddes Emanetler", *Yeni Türkiye, 34, (701 Özel Sayı 2000)*, s. 74-82.

Canatar, Mehmet: "Kethüda", *DİA*, C. XXV, 2002, s. 332-334.

Diker, Sevgi Ağca: *Osmanlı Saray Teşkilâtında Has Oda*, İstanbul: Kitap Yayınevi,2021.

Emecen, Feridun: *Zamanın İskenderi, Şarkın Fatihi Yavuz Sultan Selim*, I, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011.

Emecen, Feridun: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300 -1600)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.

Emecen, Feridun: "Ebu Nümey", *DİA*, C. X, 1994, s. 204-205.

Ersöz, Burçak, *III. Mustafa'nın Kızı Beyhan Sultan ve Hayatı (1766-1824)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020

Ertuğ, Zeynep Tarım: "Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 16, 1998.

Küçükaşcı, Mustafa S.: "Dünden Bugüne Mukaddes Emanetler", *500. Yılında Mukaddes Emanetler Yaşayan Mirasımız*, İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2019.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri: "Mekke", *DİA*, C. XXVIII, 2003, s. 563-572

Oral, M. Zeki: "Nisan Tası", *Z Dergi*, 2, İstanbul, s. 70-71.

Ortaylı, İlber: *Mekânlar ve Olayları ile Topkapı Sarayı*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010.

Önal, Ahmet: "Payitaht İstanbul'da Osmanlı Merasimleri", *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul*

Tarihi, ed. Coşkun Yılmaz, III/2,İstanbul: İSAM Yayınları, 2015, s. 404-449

Önal, Ahmet: "Osmanlı Saray Merâsimlerinde Mukaddes Emanetler ve Hırka-i Saâdet Dairesi", *500. Yılında Mukaddes Emanetler Yaşayan Mirasımız*, İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2017, s. 118 – 127.

Öz, Tahsin: *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emânet-i Mukaddese*, İstanbul: Akgün Matbaası, 1953.

Özcan, Abdülkadir: "Baltacı", *DİA*, C. V, 1992, s. 34-35.

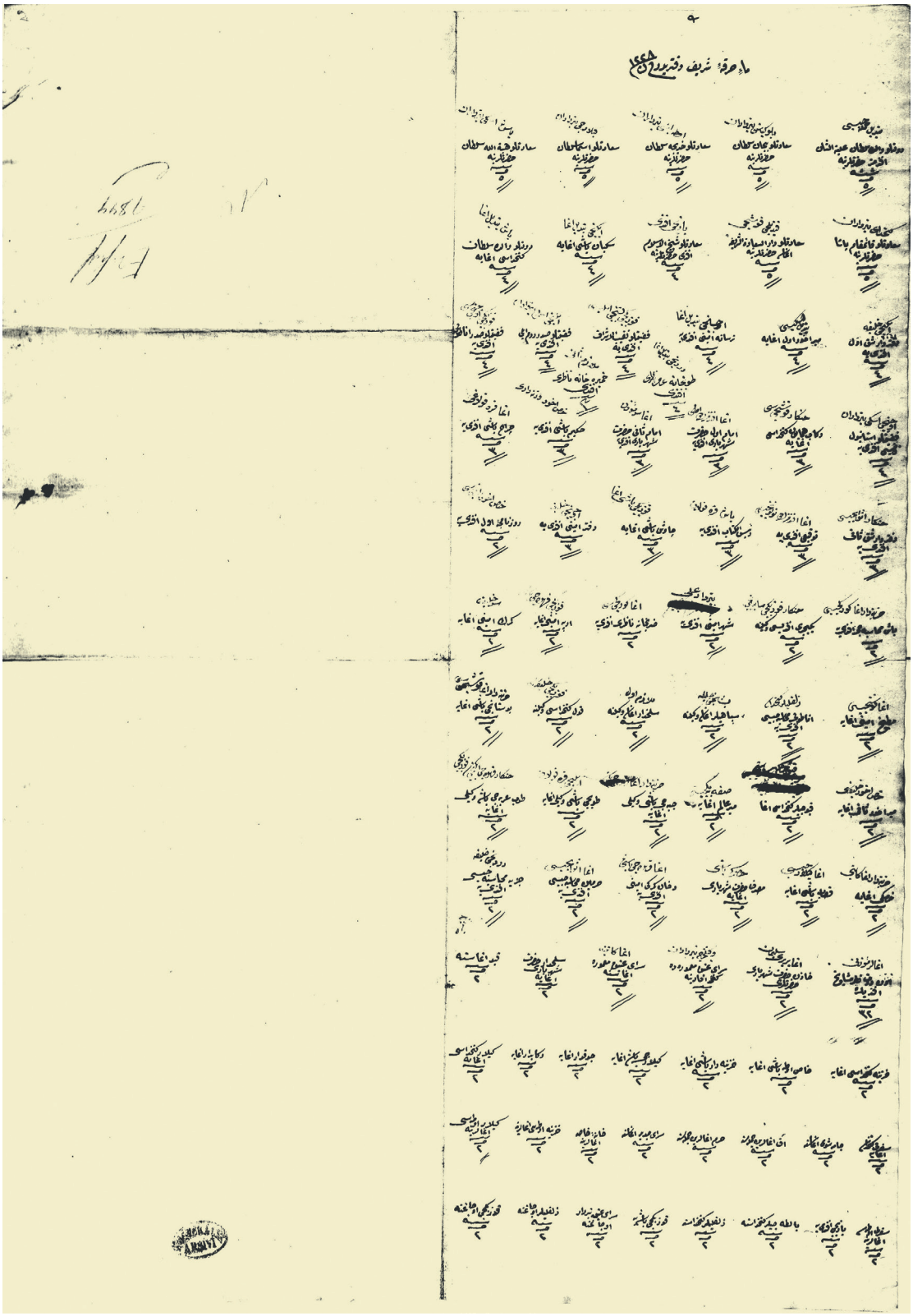
Peirce, Leslie P.: *Harem-i Hümayun*, çev. A. Berktay, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları 1996.

Sakaoğlu, Necdet: *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.

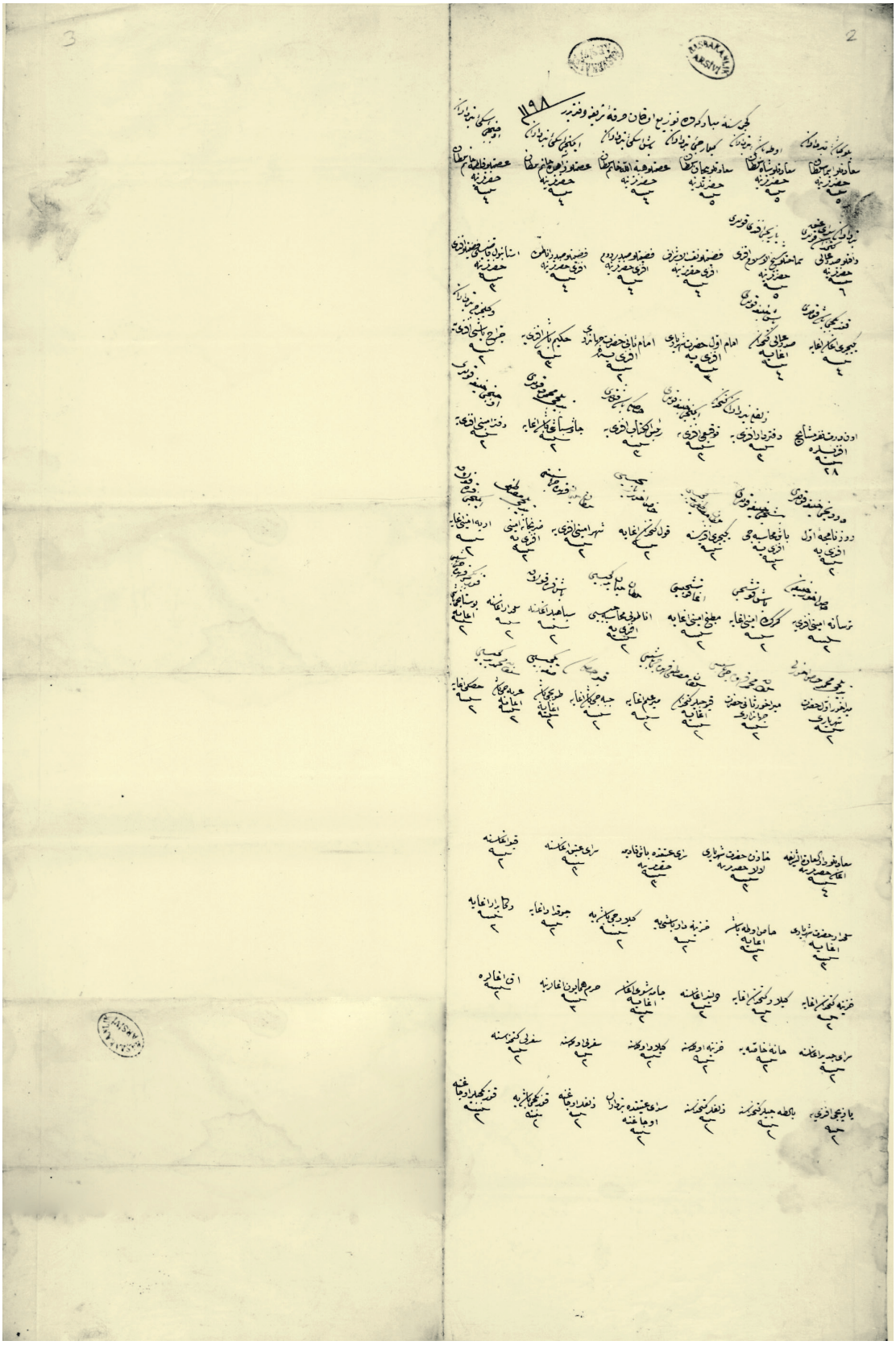
Uluçay, Çağatay: *Harem*, *II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

EKLER

Ek 1: *BOA, EV.HMH.d., no. 8290, H. 29 Ramazan 1228 /25 Eylül 1813 Tarihli Ma-i Hırka-i Şerif Defteri'nden bir sayfa*

Ek 2: *BOA, TŞF.d., no. 26064, 29 Zilhicce 1198/ 17 Kasım 1784 Tarihli Hırka-i Şerif Suyu Tevziat Defteri'nden bir sayfa*

Osmanlı Kale Askerlerinin Yaş İstatistiği: İsmail Kalesi Örneği Üzerinden Kantitatif Bir İnceleme*

The Age Statistics of Ottoman Fortress Soldiers: A Quantitative Analysis Through the Example of Izmail Fortress

HAKAN ENGİN**

öz

XVIII. yüzyılın tarihî kaynakları, *Devlet-i Aliyye'nin Rumeli ve Anadolu'da muvazzaf askeri bi-nihâyedir* şeklinde ifadelerle, Osmanlıların merkez ve taşra ordularının kalabalık yapısına işaret etmektedir. Bu kuvvetlerin hatırı sayılır çoğunluğu, ekseriyetle XVIII. yüzyıldan itibaren serhad kalelerinde görevlendirilmiş ve umumiyetle yerli askeri târifen "*yerli kulu*", merkezî ordu unsurlarını işaretle de "*dergâh-ı âli kapı-kulu*" personeli olarak ayırt edilmişlerdir. Merkezî ordu unsurları dışındaki yerli askerler, Osmanlı tahkimatlarında görev yapan atlı ve piyade birliklerine karşılık gelmektedir. Bunlar, kalenin ismine münhasıran bulunduğu şehirden veya yakın bölgelerinden tertip edilmekteydi. Ancak mevzubahis yerli askerlerin yaş istatistiklerine dair bir veri olmadığı gibi, konuyla ilişkili bir literatür çalışması da mevcut değildir. Muhtelif konu başlıkları içerisinde alt bilgi olarak sunulan yaş verilerinin muhteviyatı da erken tarihler için pençik ve devşirme sisteminin tatbikinde öne çıkan bilgilerdir. Dolayısıyla XIX. yüzyıldan öncesine teşmil edilebilecek muvazzaf kale askerlerinin yaş istatistiği, dağılımı ve sayısal ağırlığı bilimsel olarak değerlendirilmemiştir. Bu çalışma, Tuna Nehri kenarındaki en müstahkem Osmanlı tahkimatlarından İsmail Kalesi'nin yerli askerleri üzerinde bir yaş istatistiği sunmaktadır. Yerli askerlerin yoklamalarını içeren defterlerden farklı özellikte ve benzerine az rastlanan iki defter, Osmanlı Arşivi'nden tespit edilerek bu çalışmada tetkik edilmiştir. Serhad kalelerindeki personelin yaş istatistiğinin bir veri hâline dönüştürülmesi, askerî tarih çalışmalarına katkı sağlayacaktır. Yoklama defterlerinden asker yaşlarının ayıklanması, belirli yaş aralıklarında gruplandırılması, sayısal ağırlığının belirlenmesi, 1796-1803 yıllarındaki dağılımları, her bir bölük için ayrı şekilde işlenerek kantitatif bir veriye dönüştürülmesi, bu çalışmanın yöntemi olarak benimsenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Kaleleri, İsmail Kalesi, Yaş İstatistiği.

* Makale geliş tarihi: 23 Şubat 2025, kabul tarihi: 27 Nisan 2025, araştırma makalesi.

** Dr., Bağımsız araştırmacı, İstanbul/Türkiye, hakandyb@gmail.com, ORCID

ABSTRACT

The historical sources from 18th century refer to the "Devlet-i Aliyye's military forces in Rumelia and Anatolia being numerous" indicating the large structure of the central and provincial Ottoman armies. A significant majority of these forces were generally assigned to frontier fortresses from the 18th century onward, and they were typically distinguished in local military terminology as "local servants" (yerli kulu), while central army personnel were referred to as "Kapıkulu Corps". Local soldiers, outside the central army units, corresponded to cavalry and infantry units serving in various Ottoman fortifications. These soldiers were specifically recruited from the city or nearby regions where the fortress was located. However, there is no available data on the age statistics of these local soldiers, nor is there any literature study related to this subject. The age data provided as supplementary information within various topics mainly pertain to the *pençik* and *devşirme* systems that were prominent in the early periods. Consequently, the age statistics, distribution, and numerical weight of the standing fortress soldiers prior to the 19th century have not been scientifically evaluated. This study presents an age statistic of the local soldiers stationed at Ismail Fortress, one of the most fortified Ottoman strongholds along the Danube River. Two registers, which contain the rosters of local soldiers, were identified from the Ottoman Archives and examined in this study. Converting the age statistics of the personnel in the frontier fortresses into data will contribute to military history research. The methodology of this study involves extracting soldier ages from the rosters, grouping them into specific age intervals, determining their numerical weight, analyzing their distribution between 1796 and 1803, and processing them separately for each company, ultimately transforming them into a quantitative dataset.

Key words: Ottoman Fortresses, Izmail Fortress, Age Statistics

Giriş

Osmanlı ordusunda istihdam edilen askerî personel, umumiyetle merkez ve taşra kuvvetleri şeklinde sınıflandırılmaktadır. Merkezî ordu, Osmanlı askerî sisteminin en önemli kuvvetlerinden olan bilhassa yeniçeri, topçu, humbaracı, lağımcı, arabacı, top arabacı ve sair ocakları; taşra kuvvetleri ise eyalet askerleri içerisinde timarlı sipahi, cebelü, derbendci, serhad birlikleri ve sair yardımcı unsurları ifade etmektedir.[1] Ordu unsurlarının mevcudunu mevzubahis eden bilimsel tartışmalar bir yana bırakılırsa, XVIII. yüzyılın başlarına ait tarihî kayıtlar "*Devlet-i Aliyye'nin Rumeli ve Anadolu'da muvazzaf askeri bi-nihâyedir*" şeklinde ifadelerle, esasen Osmanlıların merkez ve taşra kuvvetlerinin kalabalık yapısına işaret etmektedir.[2]

1 Gabor Agoston, *Savaş ve Serhad*, (Çev: Kahraman Şakul), Timaş Yay., İstanbul 2013, s. 210; Virginia H. Aksan, "Osmanlı Bağlamında Savaşçı Nüfusların Seferberliği, 1700-1850", *Askerlik İşi: Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi, 1500-2000*, (Derleyen: Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 323; Abdülkadir Özcan, "Kapıkulu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 24., İstanbul 2001, s. 347-349; Aynı yazar, "Osmanlı Askeri Teşkilatı", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1994, s. 337-370.

2 *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, (Haz: Abdulkadir Özcan), TTK, Ankara 2000, s. 183.

Gerek merkez gerekse taşra birliklerinin çoğunluğu, ekseriyetle XVIII. yüzyıldan itibaren serhad bölgelerdeki kalelerde vazifelendirilmişlerdir. Bu görevlendirme, ocaklı unsurlar ya da kapıkulu efradı için *münâvebe* denilen geçici bir istihdam usulü olsa da genellikle vazifelerini sınır bölgelerdeki kalelerde tatbik ederlerdi ve görev yerleri ihtiyaca göre değişebilmekteydi. Osmanlı maliyesini bütçeler üzerinde değerlendiren bilimsel çalışmalar, askerî unsurların merkez ve taşradaki dağılımına dair kıymetli veriler sunmaktadır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda stratejik kalelerde istihdam edilen askerî personelin mevcudunda düzenli bir artış olduğu, resmî kayıtların sunduğu gerçekçi bilgilerden anlaşılmaktadır.[3] Nitekim yüzyılın hemen başlarındaki bütçe kayıtlarında, 40.000 mevcuttan oluşan Yeniçeri Ocağı mensuplarının neredeyse yarısı, Topçu Ocağı mevcudunun yaklaşık % 50'si, Cebeci Ocağı'nın % 65'i, top arabacılarının % 70'i muhtelif kalelerde görevlendirilmişti (1702). Bunların dışında kalan merkezî ordu unsurları ise umumiyetle *seferli* olarak addedilmişti. Bu tarihlerde merkezî ordu unsurları dışında, eyalet askerleri olarak *yerli kulu* adıyla muhtelif kalelerde istihdam edilen personelin sayısı, atlı ve piyade birlikler olmak üzere yaklaşık 70.000 kişilik bir mevcuttan oluşmaktaydı[4] ve bunlar, kalelerin daimî unsurlarıydı. Osmanlı resmî kayıtları tetkik edildiğinde, kalelerde istihdam edilen bu askerlerin mevcudunda XVIII. yüzyıldaki artışlar dikkat çeker. Örneğin 1713 tarihli sayım defterlerinde; Silistre, Vidin, Tımışvar, Bosna, Bihke, İzvornik, Klis, Hersek, Anadolu, Halep, Maraş ve Şam gibi sadece on iki bölgede, yaklaşık 36.000 kişilik yerli askerî personelinin kalelerde istihdam edildiği görülmektedir.[5] 1760 yılına gelindiğinde ise sayıları ortalama 140.000 civarına ulaşmıştır.[6]

Bu anlamda kalelerde muhafız olarak istihdam edilen unsurlar, ekseriyetle "*yerli kulu*" ve "*dergâh-ı âli kapıkulu*" personeli olarak ayırt edilmektedir. Bunların yoklamaları da birbiriyle ilgisiz ve ayrı defterlerde tutulmuştur. Terminolojik olarak *hisarlı*, *hisar eri/ereni*, *merdân-ı kal'a* ve *merd-i kal'a* gibi tanımlamalar, genel olarak *yerli kulu* adı ile Osmanlı ülkesinin muhtelif sınırlarındaki kalelerde görev yapan atlı ve piyade birliklerine karşılık gelmektedir.[7] Eyalet kuvvetleri içinde değerlendirilen bu askerî unsurlar, kalenin ismine münhasıran bulunduğu şehirden ya da

3 Erol Özvar, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler, C. I, (Haz: Mehmet Genç-Erol Özvar)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezî, İstanbul 2006, s. 232-233; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 187.

4 Hakan Engin, *Teşkilat, Tahkimat ve Mâli Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Muhafazası*, Kitabevi, İstanbul 2024, s. 344.

5 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defteri, Büyük Kale Kalemi Defterleri (D.BKL.d.), nr. 32340 (27 Ş 1125/18 Eylül 1713).

6 Erol Özvar, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", s. 232-233.

7 Bunun için bk. Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyesi*, TTK, Ankara, 2010; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, ikinci baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986; Orhan Kılıç, "Teşkilat ve İsleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib Defterleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezî Dergisi)*, 2012, ss. 87-127; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, C. I-II, TTK, Ankara 1988; Abdülkadir Özcan, "Serhad Kulu", *DİA, C. XXXVI.*, 2009, s. 560-561; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, C. I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

yakın bölgelerden toplanarak tertip edilen ahaliden oluşmaktaydı. Osmanlı askerî sistemi içerisinde bunların alımında uygulanan yöntem, genellikle kuloğullarından, Rum yiğitlerinden ya da genç veya ortalama yaş grubunda olan ahaliden "*eli silah tutan ve harbe kâdir*" olanların seçilmesi şeklindeydi. Merkezî ordu unsurlarının nöbetleşe ve geçici suretle istihdamına karşılık yerli kulu personeli, kalelerde daimî suretle görevlendirildi. Bunlar, kanunlara göre vazifeli bulunduğu kalede ikamet etmek zorundaydı.[8]

Yukarıda zikredilen kale askerlerinin yaş ortalamaları ile ilgili hususi bir çalışma, maalesef literatürde yer edinmemiştir. Askerî unsurların yaşlarına dair veriler ise umumiyetle muhtelif konu başlıkları içerisinde alt bilgi olarak sunulmuştur. Genel olarak bu alt verilerde askerin yaşlarıyla ilgili muhteviyatı, erken tarihler için *pençik* ve *devşirme* sisteminin tatbikinde öne çıkan bilgilerle, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın ilgasıyla değişen ve Tanzimat Fermanı'nın ilanından itibaren modern usullere göre asker alma işlemlerinde belirlenen kanun ve nizamlardaki düzenlemeler oluşturmaktadır. Dolayısıyla askerlerin yaşını bir zaman dilimi perspektifinden izah etmek gerekirse, XIX. yüzyıldan öncesi ve bu yüzyıla teşmil edilebilecek askere alım usullerine işaret etmek gerekir. Nitekim 1826 yılından sonraki belirginlik, bu tarihten önce söz konusu değildir. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte yeni ihdas edilen *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye* ordusundan başlayarak muhtelif aralıklarla tatbik edilen ve değişen düzenlemeler, mevzubahis belirginliği ifade edebilecek referanslardır. Asâkir-i Mansûre ordusu için tanzim edilen nizamnamede, İstanbul'da teşkilatlandırılmak için asker alımlarında, 15 ila 30 yaş aralığında fiziksel yeterliğe sahip gençlerin seçilmesi gerektiği belirtilse de 40 yaşına kadar ruhsat verildiği,[9] 15 yaşından küçük olanların ise yeni ordunun ikamet alanlarındaki talimhanelere tahsis edildiği bilinmektedir. Bunlardan 15 yaşına girenler, komutanlarının tavsiyesiyle piyade, tüfekçi, marangoz, nalbant, kâtip gibi muhtelif hizmet birimlerine taksim edilmeleri kararlaştırılmıştır.[10] 1834'te Avrupa'daki örneklerine kıyasen, 23-30 yaş aralığındaki gençlerin sağlığı elverişli olması şartıyla alımlarına karar verilmiştir. Bu alımlar, Tanzimat Fermanı'nın ilanından itibaren (1839) yürürlüğe giren kanun ve nizamnamelere göre yeniden düzenlenmiş, genel olarak orduya muvazzaf, redif ve kur'a sistemi ile toplanacak askerin, hangi bölgeden ne kadar sayıda tertip edileceği, hizmet süreleri ve hangi yaşlarda alınmasına dair tatbik edilecek bir tanzim sürecine tabi tutulmuştur. Bu suretle 1846 yılındaki düzenlemelerle askerlik şartının 20-30 yaş aralığında, 5 yıllık mecburi bir hizmet olduğu vurgulanmıştır. Redif askerlerin ise 23-32 yaşlar arasında kur'a ile belirleneceği uygun görülmüştür. 1869, 1870, 1886 ve 1909 yıllarında kur'a kanunlarıyla benzer düzenlemeler, bazı değişikliklerle yürürlüğe girmiştir.[11]

8 Hakan Engin, *Teşkilat, Tahkimat ve Mâli Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Muhafazası*, s. 144.

9 Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi*, s. 156-157.

10 Ahmet Yaramış, "Osmanlı Ordusunda Çocuk Askerler Meselesi (Talimhane-i Sıbyan)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S. I, 2006, s. 54-56.

11 Ayten Can Tunalı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi

Daha evvel zikredildiği üzere erken dönemlerde Osmanlıların asker alımlarında, genellikle ocağa seçilecek askerlerin belirlenmesi için pençik ve devşirme sistemi uygulanmaktaydı. Devşirme için 14-18 yaşlarında olmak, tercih sebebiydi. Rus, Çingene ve Acem kökenlileri sisteme tabi tutmak yasaktı. 7 ila 8 yaşında devşirilmeye başlanabilirdi. Ocağa alımlardaki yaş kriteri, kanunnamelere göre genellikle 18-20 aralığındaydı.[12]

Bu bilgilerden hareketle Osmanlı ordusunda istihdam edilen askerlerin yaşlarına dair bilgilerin kısıtlı düzeyde kaldığı ifade edilebilir. Yaş mevzubahis olduğunda, doğrudan ilişkilendirilen birlikler ise 1826 yılından önce genellikle merkezî ordunun ocaklı unsurlarıdır. Son yıllarda Osmanlı kaleleriyle ilgili hatırı sayılır oranda çalışmalar söz konusu olsa da taşra kuvvetleri içinde, daimî kale askerleri yani yerli kulu personelinin yaş ortalamalarını gündemde tutan bilimsel bir çalışma maalesef mevcut değildir. Bilhassa muvazzaf askerin yaş ortalamasını bir veriye dayalı olarak tartışmaya açmak, Osmanlı ordusunda bir birliğin personel yaşlarının aritmetik ortalamasına dair ipuçları verebilecektir. Ortaya çıkan sonuç ise umumiyetle askerî birliklerin yaş istatistiğine dair bilgiler sunduğu kadar askerin gücü, fiziksel dayanıklılığı veya deneyim düzeyini yansıtması bakımından da değerlendirilebilir. Bu anlamda *kale daimî personelinin yani yerli askerlerin* tecrübeli ve dinamik bir yapıya sahip olup olmadığı hakkında bir yorumlama yapılmasına katkı sunabilir. Bu çalışmada mevzubahis edilen yaş ortalamasına dair veriler, Tuna kenarında en stratejik ve müstahkem Osmanlı tahkimatlarından İsmail (İzmayil) Kalesi yerli askerleriyle örneklendirilecektir. Kale daimî unsurlarından olmamaları, münâvebe yoluyla kalelerde istihdamları edilmeleri ve resmî kaynakların sunduğu verilerin kısıtlılığı sebebiyle merkezî ordunun ocaklı unsurları (yeniçeri, cebeci, lağımcı, topçu vs.), çalışmanın muhteviyatı dışında tutulmuştur.

İsmail Kalesi ve Yerli Askerlerinin Yaş İstatistikleri

Güney Besarabya'da Tuna'nın Karadeniz'e yakın bölgesinde kurulan İsmail şehrinin, II. Bayezid'in (1481-1512) 1484 yılındaki seferiyle ele geçirildiği ve sultanın

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003; Sıddık Sami Onar, "Bedel-i Askeri", İslam Ansiklopedisi, Millî Eğitim Basımevi, C. 2, İstanbul 1979, s. 439; Faruk Ayın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları (1834-1914)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994, s. 13; Rıdvan Ayaydın, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyet (1826-1914)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 41-132; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 32.

12 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C. I, TTK, Ankara, 1988; Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, 1994, s. 254-257; Gülay Yılmaz, "Becoming a Devşirme: The Training of Conscripted Children in the Ottoman Empire," *in Children in Slavery Through the Ages*, ed: Gwyn Campbell, Suzanne Miers, and Joseph C. Miller, Ohio 2009, s. 119-135; Aynı yazar, "Son Kalan Eşkal Defterlerine Göre Devşirmeliğin Bilinmeyenleri", *Atlas Tarih*, Nisan 2014, s. 36-43; Gilles Veinstein, "Osmanlı Yeniçeri Üzerine", *Askerlik "İşi" Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi, 1500-2000*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 119; Younghee Lee, *Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi (Fatih Dönemi'nde Vezir-i Azamlar ve Zağanos Paşa)*, (Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020; Ahmet Uğur, "Kavânîn-i Yeniçeriyân'a Göre Yeniçeri Temini ve İlk Uygulamalar", *Anasay*, 26, 2023, s. 116; Ayşe Pul, "Yeniçeri Teşkilatına Dair Bir Risale", *Belleten*, C. 84, S. 301, Aralık 2020, s. 1005; Erik Jan Zürcher, "Askere Alımlarda ve Askeri İstihdamda Dünyadaki Değişimi Anlamak", *Askerlik "İşi" Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi, 1500-2000*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 11.

kaptanlarından İsmail Bey'in ismine atfen bu ismi aldığı ifade edilmektedir. Rusya'nın büyüyen bir tehdit hâline gelmesini müteakip, bilhassa XVIII. yüzyılda stratejik olarak ehemmiyeti gittikçe arttığı bilinmektedir. 1770 yılında Rus işgaline uğramış, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlılara iade edilmiştir. Bu tarihten sonra Osmanlıların Tuna, Turla ve Karadeniz mansabındaki kalelerinde tahkim faaliyeti artmıştı. Bu manada İsmail Kalesi de ciddi oranda revize edilmiş,[13] 1780 yılından itibaren kalenin muhtelif bölgelerinde düzenlemeler yapılmış, yüzyılın sonlarına doğru modernizasyon süreci önemli ölçüde tamamlanmıştı.[14] Esasında 1774 yılından sonra İsmail Kalesi'ndeki ilk yoğun inşaat faaliyetleri 1784 yılında büyük ölçüde nihayete ermişti.[15] Kuvvetli tahkimat yapısına rağmen, 1790 yılında Rus ordusu tarafından işgale uğramış, 1792 yılında imzalanan Yaş Antlaşması gereğince tekrar Osmanlılara iade edilmişti. Müteakip zamanlarda Sultan III. Selim'in (1789-1807) emriyle Fransız mühendisler tarafından önemli bir inşaat faaliyetine tabi tutulmuştu. Bu yabancı mühendislerden bilhassa François Kauffer'in 1793 ve 1797 yılındaki tasvirleri dikkat çekmektedir. Bu anlamda yapılan çalışmalar, kalenin modernizasyon sürecinin anlaşılması bakımından önem arz etmektedir.[16]

Tahkim faaliyeti devam eden kalede personel istihdamı da aynı hızla devam etmekteydi. Elbette kalelerdeki personelin sayısal mevcudunu muhtelif yoklama defterlerinden elde etmek mümkündür. Ancak Osmanlı Arşivi'nin sunduğu muazzam veri tabanına rağmen, personelin yaş ortalamalarına dair bilgiler mevcut mudur? Mevcut ise istatistiki bir veri oluşturmak mümkün müdür? gibi sorular akla gelmektedir. Bu durumun bir gerekçesi, Osmanlı kalelerinde bahsi geçen yoğun müfredat kayıtlarına rağmen, kuşkusuz zikri geçen hususa anlamlı bir bütünlük katacak yoklama ya da eşkâl defterlerinin tutulmamış olmasıdır. Osmanlı merkezî ordusunun çoğunluğunun serhad kalelere nöbetleşe muhafız gönderildikleri daha önce zikredilmişti. Bunlar, görevlendirildikleri kalenin daimî unsurları değildi. Merkezî ordunun ocaklı personeli dışında, kalelerde daimî olarak görev alan *yerli kulu* statüsündeki askerlerin sayısı da XVIII. yüzyıldan itibaren artış hâlindeydi. Bu manada Osmanlı kalelerindeki personelin müfredatı, genel olarak iki farklı defter grubunda tespiti mümkün olmaktadır. Bunlardan ilki *Dergâh-ı Âli Kapıkulu* unsurlarından kalelere tayin edilen yeniçeri, cebeci, topçu, top arabacı, humbaracı, lağımcı ve sair ocak personelinin yoklamasını; ikincisi ise *yerli kulu* olarak tesmiye edilen ve kale daimî kadrolarının sayım ve tertibatını ihtiva eden defterlerdir. Genel olarak eyalet ve taşra kuvvetlerini şekillendiren bu askerler, vali ve sancakbeylerinin idaresi altındaki unsurlardır.[17] XVIII. yüzyıla kadar umumiyetle vazifeli bulundukları kalelerde dizdarın; bu tarihten sonra ise stratejik bölgelerde

13 Feridun Emecen, "İsmâil", *DİA*, C. XXIII, 2001, s. 83.

14 *İsmail Şehri ve Kaleleri (XVI-XIX. Yüzyılların Belgelerinde)*, (Haz: Mehmet Tütüncü-Andrew Krasnozhon), Odessa 2019, s. 317-415.

15 Hakan Engin, *Teşkilat, Tahkimat ve Mâli Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Muhafazası*, s. 91-92.

16 *İsmail Şehri ve Kaleleri (XVI-XIX. Yüzyılların Belgelerinde)*, s. 417-458.

17 Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyesi*, TTK, Ankara 2010, s. 9; Graf Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhûr ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, (Terc: M. Kaymakam Nazmi), Ankara 1934, s. 92-94.

kale muhafız paşalarının kontrolündeydiler.[18] Yerli kulu addedilen bu daimî kadro; yerli yeniçeri, müstahfız, azeb, beşlû, fârisân, topçu, cebeci, humbaracı, lağımcı, gönüllü, martolos ve benzeri birliklerden oluşmaktaydı.[19] Bu zümrenin yoklama ve mevacibleri tertip edilirken, *cemaat ve bölük* şeklinde tasnife tabi tutuluyordu. Her zümrenin ağa, alemdar, kethüda, çavuş ve odabaşı gibi zabitleri de yoklamanın en başında zikredilmekteydi.[20]

Söz konusu İsmail Kalesi askerlerinin yoklamasını ihtiva eden iki defter, çalışmamızın ana temasını oluşturmaktadır. Kale için *tertip edilen*, *muvazzaf olan*, *terk-i kale ve vefat eden* yerli unsurların müfredatını göstermektedir. Bu iki defteri diğer resmî yoklama kayıtlarından ayırt eden en önemli özellikler, ayrıntıları itibariyle hem bir eşkâl hem de personelin yaşlarını göstermesidir. Bu özellikler, Osmanlı arşivinde yerli unsurların sayımı için muazzam bir külliyat sağlayan *Bâb-ı Defteri Büyük Kale Kalemi* defterlerinden farklı ve ayırt edici en belirgin noktalarıdır. Bu çalışmada tetkik edilecek defterlerin ilki 28 Aralık 1796 (27 C 1211)[21], diğeri ise 23 Nisan 1803 (Gurre-i M 1218)[22] tarihlidir. Muhteviyatı bakımından her iki defter de külliyatlı içeriklere sahip olup, ilki 63 diğeri ise 39 sayfadır. Her iki defter de İsmail Kalesi için tertip ve tahrir olunan yerli topçu, cebeci, humbaracı, arabacı, süvari ve müstahfız gruplarının tabya tahkimatlarına tahsis ve taksim edilmiş şeklini göstermektedir. 1796 tarihli defterin 1803 tarihli deftere kıyasen en önemli farkı, muvazzaf personel ile birlikte terk-i kale ve vefat edenlerin eşkâl ve yaşlarını belirtmesidir. 1803 tarihli defter ise tamamen muvazzaf personelin yoklamasıdır. İki defter arasındaki yaklaşık yedi yıllık fark, çalışmamızın ana teması olan kale askerlerinin yaşlarına dair değişkenliğin anlaşılmasına olanak tanıyacaktır. Her iki defterdeki sayımlardan anlaşıldığı kadarıyla kale personelinin, umumiyetle kalenin tabyalarına göre tasnif ve tanzimi yapılmıştır. Bu durum, tabya tahkimatlarının zikredilen tarihlerde daha fazla ön plana çıktığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. 1796 yılında İsmail Kalesi yerli askerleri, muhtelif tabyalara taksim edilmiş 2.180 askerden oluşuyordu, terk-i hizmet eden 204 askerin dahi yaş ve eşkâlleri defterde zikredilmişti. 1803 tarihli sayımlarda ise kalenin mevcudu, yaklaşık % 31'lik bir düşüşle 1.507 askerden oluşmaktaydı ve her iki defterde belirtildiği üzere, yerli askerler ekseriyetle tabya kuvvetleri şeklinde taksim edilmişti.

Topçular

Osmanlılarda *Kapıkulu* ya da *Dergâh-ı Âli* topçu personelinin serhad ve sahil kalelerinde görevlendirildikleri bilinmektedir. Bunlar, eğitimlerini tamamladıktan sonra genellikle stratejik kalelere *münâvebe* usulüyle gönderilirlerdi. Kalelerde her çeşit top ve havan gibi ateşli silahların talimi, teçhizi, tamiratı ve cephanesiyle

18 Hakan Engin, "Osmanlı Kalelerinin İdaresi: Dizdarlardan Muhafız Paşalara İbrail Kalesi Tatbiki", *Near East Historical Review (NEHR)*, 12/3, Temmuz 2022, s. 209-210.

19 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, C. III, s. 634.

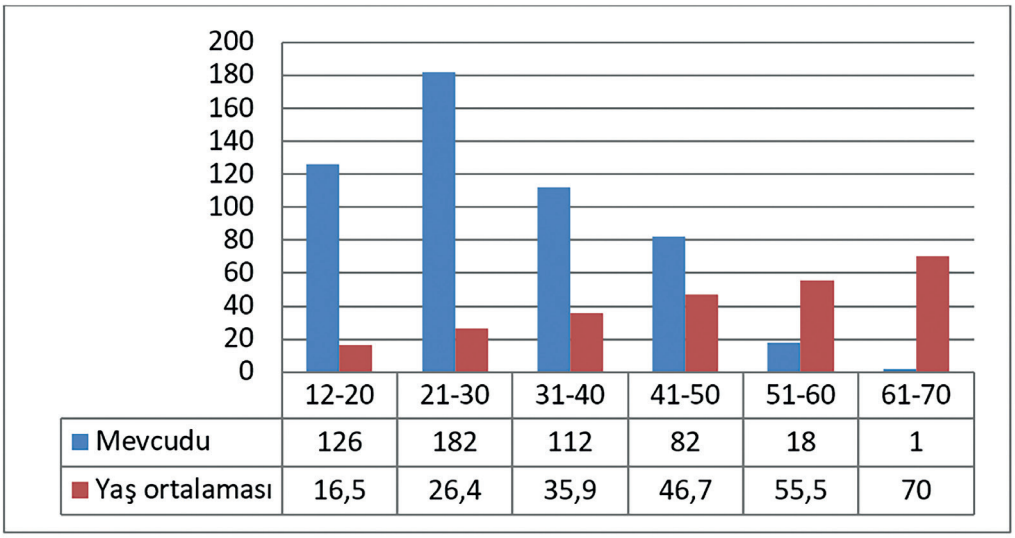
20 Hakan Engin, *Teşkilat, Tahkimat ve Mâli Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Muhafazası*, s. 228.

21 BOA, D. BKL. d. nr. 32698, s. 6-69.

22 BOA, D. BKL. d. nr. 32721, s. 2-41.

ilgilenirlerdi. Topçu unsurlarının görevleri dışında başka işlerde kullanılmaları yasaktı. Kapıkulu topçuları dışında serhad kalelerinde, *yerli kulu topçuları* da vardı. Bunlar ise kalenin daimî personeli statüsündeydi. Gerek görüldüğünde muhtelif kalelere gönderilebilirlerdi. Bir topçu neferi hizmet edebilmek için alanında top dökücülüğü ya da topçu imtihanını geçmesi gerekirdi ve ayrıca dirlik sahibi olabilirlerdi.[23] Ocak mensuplarının dışındaki topçular, umumiyetle *topcıyân-ı yerlüyân* şeklinde tanımlanırdı.[24] Bunların personel kaynağı yerli ahali, kuloğulları ve sair uygun görülenlerden talim ve eğitimlerini başarıyla tamamlayanlardan oluşurdu.[25]

İsmail'de topçu birlikleri, 1796 yılında kaleye bağlı 14 tabyada taksim edilmiş, toplam 515 muvazzaf askerden teşekkül etmişti. Tüm topçu birliğine komuta eden zabitler; *topçubaşı*, *kethüda*, *seroda*, *halife* ve *çavuş* olmak üzere sırasıyla 50, 40, 38, 35 ve 45 yaşlarındaydı. Her bir tabyada aynı komuta zinciri tatbik edilmişti. Yaş aralıkları, tabyalara bağlı olmak üzere değişkenlik arz ediyordu. Defterde ayrıca İsmail Kalesi personeli olarak terk-i hizmet ve vefat edenlerin de yoklaması yapılmıştı. Bunlar, toplamda 100 kişilik personeldi. Yeni dâhil edilecek topçu askerle birlikte tüm mevcut, 12 ila 70 yaş aralığında olmak üzere, yaş ortalaması 27,2 oranında olan genç personelden oluşmaktaydı. Muvazzaf 515 kişi ise kaleye bağlı 14 tabyaya taksim edilmişti ve 30,3 yaş ortalamasına sahip dinamik bir mevcuttan oluşuyordu. 18 yaş ve altındakiler *emred* olarak gösterilmişti ve bunlar, muvazzaf topçu birliklerinin yaklaşık % 21'ini oluşturmaktaydı. Muvazzaf personelin yaş gruplandırmalarında en yoğun aralıklar, 21-30 aralığındaki personeldi ve bunlar, 182 kişilik mevcutla tüm topçu askerlerinin sayısal olarak yaklaşık % 28'ini kapsıyordu.

	12-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70
Mevcudu	126	182	112	82	18	1
Yaş ortalaması	16,5	26,4	35,9	46,7	55,5	70

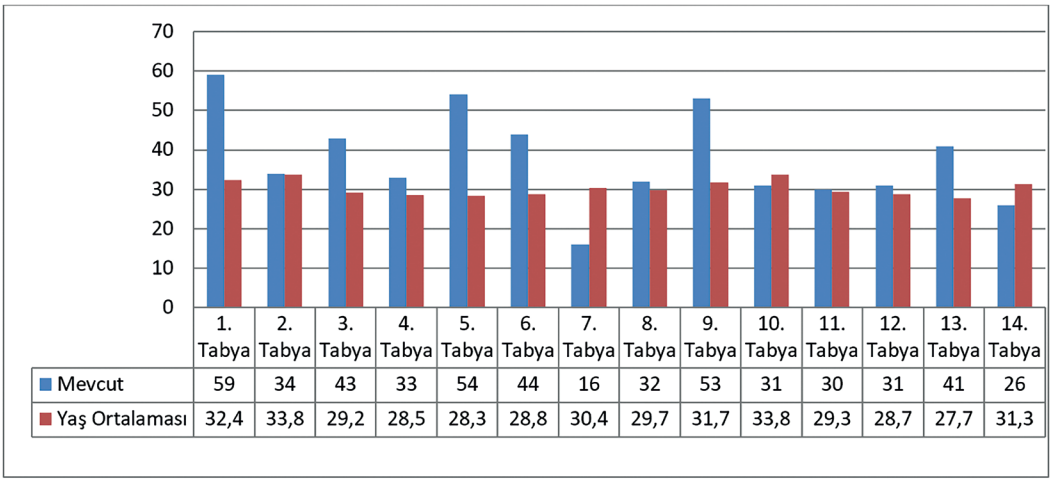
Grafik 1: *Topçu Yaş Grupları Dağılımı (1796)*

23 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C. II, s. 51-53; Miralay Ahmet Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, (Haz: Ahmet Köç), İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 63-64.

24 Abdülkadir Özcan, "Serhad Kulu", *DİA*, C. XXXVI., 2009, s. 560-561.

25 Hakan Engin, *Teşkilat, Tahkimat ve Mâli Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Muhafazası*, s. 331-332.

Bunu takiben 12-20 yaş aralığı ise 126 kişilik, 31-40 yaş aralığı 112 kişilik, 41-50 yaş aralığı 82 kişilik bir mevcuda tekabül ediyordu. 51 ve sonraki yaşlarda ise toplam 19 asker mevcuttu. Bu verilerden anlaşıldığı kadarıyla, İsmail Kalesi'nde yerli topçu askerinin genç ve dinamik bir yapıda olduğu ifade edilebilse de aralarında yaşça tecrübeli çok sayıda personelin varlığı zikredilmelidir. Sırasıyla 1, 9, 6, 13, 5, 3 ve 2. tabyalar, sayısal olarak en fazla mevcuda sahipti. Bazı yaşlardaki sayısal çoğunluk ise dikkat çekmektedir. Bunlar, 12-70 aralığındaki en fazla sayıya sahip olan yaşlardaydı. Yine bunların arasında 30 yaşındakiler, tüm topçu birlikleri içinde en fazla mevcuda sahipti. Bunu takiben 25, 45, 50, 40 ve 22 yaşlarındaki personel sayısındaki yoğunluk da dikkat çekmekteydi. İlginç olan bir husus ise vefat eden 110 kişilik topçu personelin 25,2 olan yaş ortalamasıydı; hizmeti terk edenlerin ise yaş ortalaması 29,8'di.

	1. Tabya	2. Tabya	3. Tabya	4. Tabya	5. Tabya	6. Tabya	7. Tabya	8. Tabya	9. Tabya	10. Tabya	11. Tabya	12. Tabya	13. Tabya	14. Tabya
Mevcut	59	34	43	33	54	44	16	32	53	31	30	31	41	26
Yaş Ortalaması	32,4	33,8	29,2	28,5	28,3	28,8	30,4	29,7	31,7	33,8	29,3	28,7	27,7	31,3

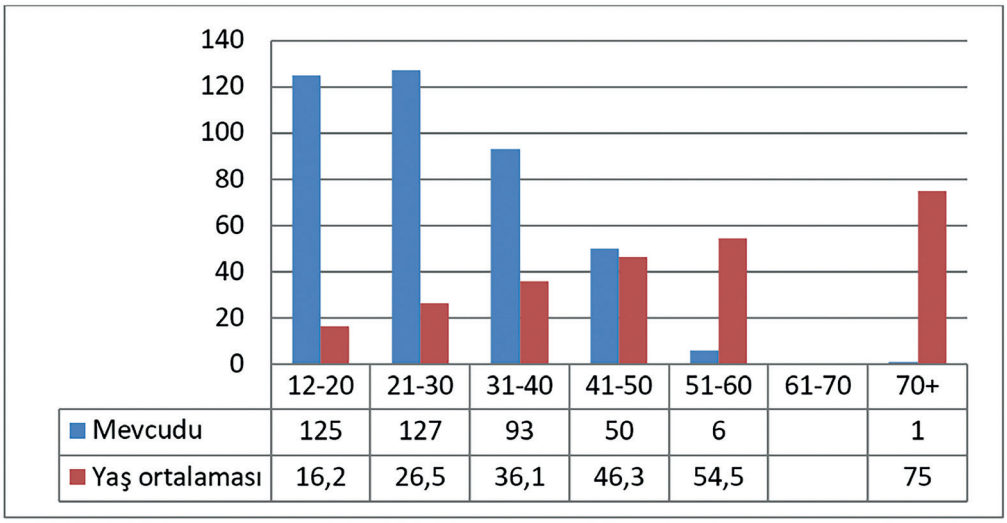
Grafik 2: *Tabya Topçularının Yaş Ortalaması (1796)*

Muvazzaf topçu askerlerinin en kalabalık mevcudu 1. tabyada idi. 7. tabya, mevcudun en az olduğu topçu birliğiydi. Ancak 13. tabya, en düşük yaş ortalamasına (27,7) sahipti. 30 yaş ortalamasının altındaki diğer tabyalar, sırasıyla 13., 5., 4., 12., 6., 3., 11 ve 8. tabyalardı. Geri kalan tabyalarda ise yaş ortalaması 30,4 ila 33,8 değişkenlik göstermekteydi.[26]

1803 yılındaki sayımlarda ise kalenin genel mevcudundaki düşüşe paralel olarak, topçu birliklerinin sayısında da bir azalma söz konusuydu. Bu azalma, 1796 yılı mevcuduna göre yaklaşık % 10'luk bir orana tekabül ediyordu ve tabyalara taksim edilmiş muvazzaf topçu sayısı 416'ydı. 1796 yılında tatbik edilen usule benzer şekilde, 14 tabyaya taksim edilmişlerdi ve sadece muvazzaf personelin yoklamasıydı. 1796 yılındaki sayımdan elde edilen bulgulara göre tüm topçu askerlerinin 30,2 olan yaş ortalaması, 1803 sayımlarında 28,7'ye düşmüştü. Sebebinin personel sayısındaki düşüşe bağlı olarak yaş ortalamasında da paralel bir azalma olduğu

26 BOA, D.BKL. d. nr. 32698, s. 6-22.

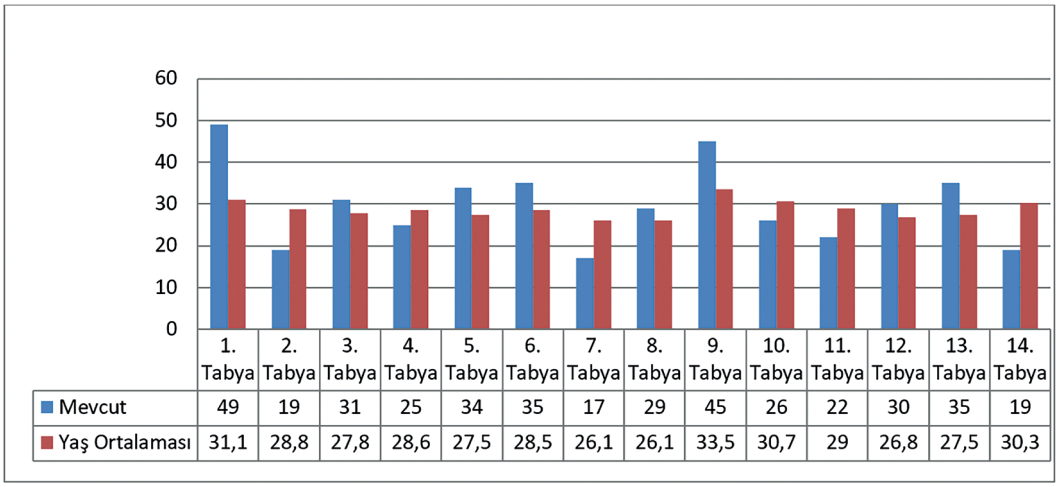
düşünülebilir. 1803 yılında 60 yaş üstü personel mevcut değildi, ancak 3. tabyada sadece bir personel 75 yaşındaydı.

	12-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	70+
Mevcudu	125	127	93	50	6		1
Yaş ortalaması	16,2	26,5	36,1	46,3	54,5		75

Grafik 3: *Yaş Gruplandırmalarına Göre Topçu Askerlerin Dağılımı (1803)*

Yaş gruplarındaki dağılım göz önüne alındığında, 1796 yılına kıyasen 1803 yılında topçu askerlerinin 12-20 aralığındaki yaş ortalamasında ve personel mevcudunda kayda değer bir değişiklik söz konusu değildi. 21-30 yaş aralığındaki personelin mevcudunda bir azalma söz konusu olsa da bu durum, yaş ortalamasına etki etmemişti. 41-50 yaş aralığındaki personel sayısı ise yaklaşık % 39'luk bir düşüşe rağmen, bu ortalamada 0,4 oranında bir azalma söz konusuydu. 51-60 yaş aralığında da mevcudun yaklaşık % 34'lük azalmasına rağmen, bu yaş aralığındaki personelin yaş ortalamasında 1,2'lik bir düşüş vardı. 1796 yılında 25, 45, 50, 40 ve 22 yaşlarındaki personel sayısındaki yoğunluk dikkat çekerken, 1803 yılında bu yoğunluk 15, 25, 30, 35, 40, 25 yaşlarıydı, ancak en fazla personel mevcudu 30

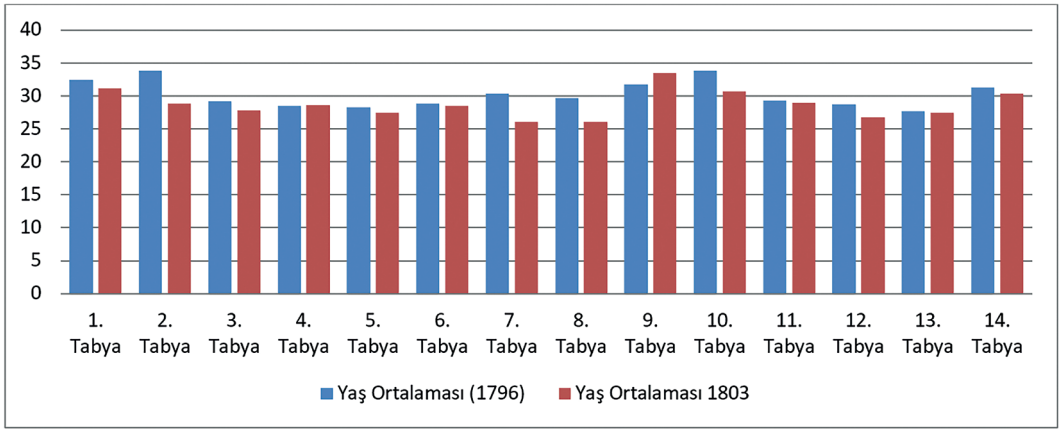

	1. Tabya	2. Tabya	3. Tabya	4. Tabya	5. Tabya	6. Tabya	7. Tabya	8. Tabya	9. Tabya	10. Tabya	11. Tabya	12. Tabya	13. Tabya	14. Tabya
Mevcut	49	19	31	25	34	35	17	29	45	26	22	30	35	19
Yaş Ortalaması	31,1	28,8	27,8	28,6	27,5	28,5	26,1	26,1	33,5	30,7	29	26,8	27,5	30,3

Grafik 4: *Tabya Topçularının Yaş Ortalaması (1803)*

yaşındaydı. 30 yaşındaki personelin sayısı, tüm topçu askerlerinin yaklaşık % 10'una tekabül ediyordu. Bunu takiben 36 kişi 25, 33 kişi 35, 26 kişi 40, 25 kişi 15 ve 25 kişi de 45 yaşlarındaydı.

1803 yılında muvazzaf topçuların en kalabalık bulunduğu tabya 1. tabya, en az mevcudu olan ise 7. tabya idi. En genç yaş ortalamasına sahip olan tabyalar 7. ve 8., en yaşlı olanlar ise sırasıyla 9 ve 1. tabyalardı.

Grafik 5: *Yaş Ortalamasındaki Değişiklik (1796-1803)*

Grafikte de görüldüğü üzere, 1796-1803 yılları arasında İsmail Kalesi'nde tabyalara tahsis edilen topçu unsurlarının yaş ortalamasında kayda değer bir değişiklik mevzubahis olmamıştı. Var olan değişiklik, muhtemelen mevcudun azalması ile alakalıydı.[27]

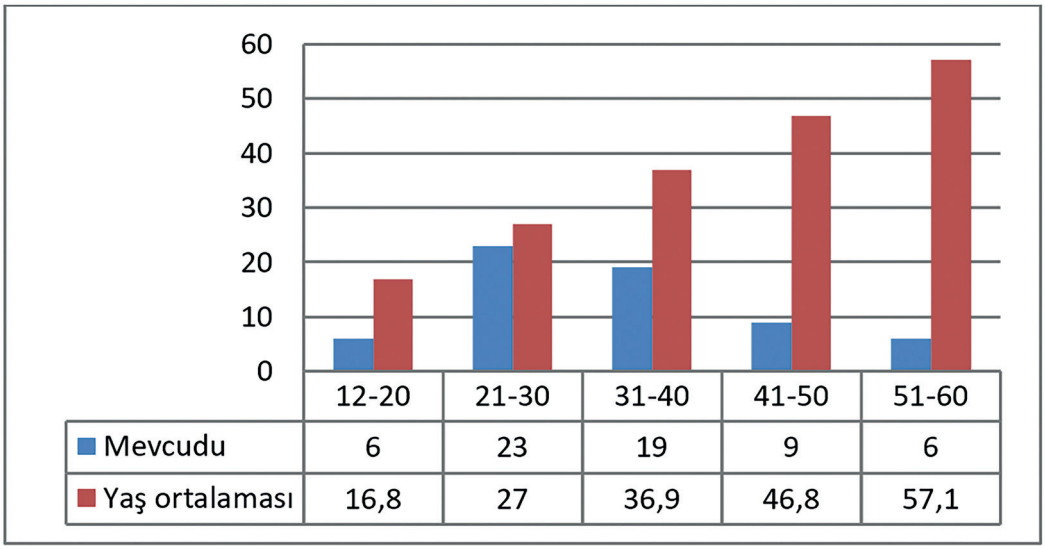
Cebeciler

Osmanlı merkezî ordusunda Cebeci Ocağı dışında, kalelerde *yerli kulu cebecileri* bulunuyordu. Bunlar, ok, yay, zırh, cephane, kılıç gibi sair savaş edevatının tertip ve teminiyle ilgilenirlerdi.[28] Ocaklı unsurlar kalelerde belirli bir süre hizmet etmelerine rağmen, yerli kulu cebeciler daimî personel statüsündeydi. Yoklamalarda *cebeciyân-ı yerlüyân* şeklinde tanımlanıyorlardı. İsmail Kalesi'nde yerli cebeci sınıfı personellerin dağılımı, topçu unsurlar gibi tabyalara taksim edilmemişti. 1796 yılında muvazzaf 59 askeri bulunan cebecilere, 3 yeni asker tertip edilerek 62 kişilik bir mevcuda ulaşmıştı. Terk-i hizmet ve vefat edenler ise 6 kişiydi. Muvazzaf 62 personelin yaş ortalaması 34,7 civarındaydı. Genç personelden yaşça en küçük olan 14, en büyük olan ise 60 yaşlarındaydı. Kalenin cebecibaşı 48, kethüdası 35, odabaşısı 55, yazıcısı 35, alemdarı 25 ve çavuşları da 35 yaşlarındaydı.[29]

27 BOA, D. BKL. d. nr. 32721 s. 2-15.

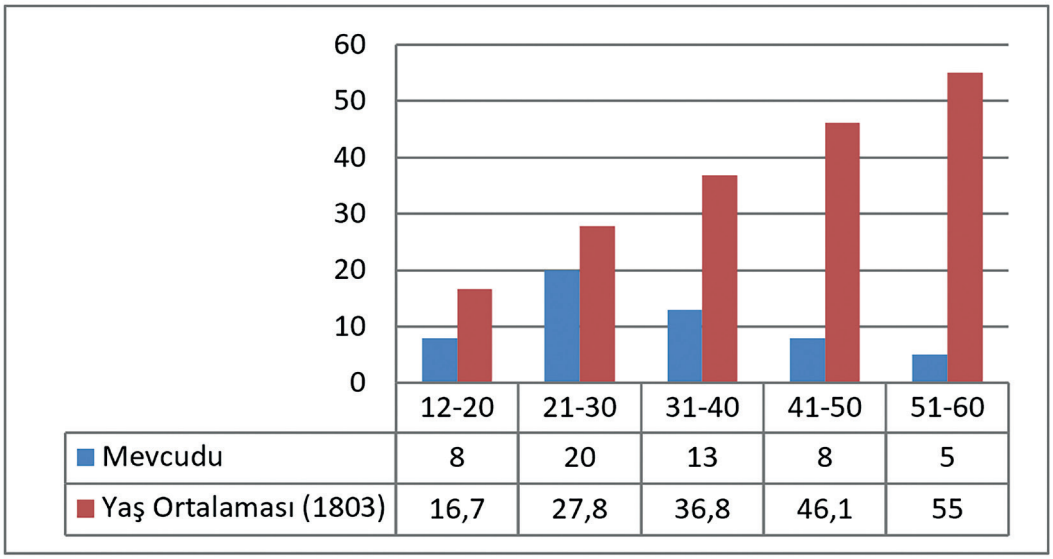
28 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, C. II, s. 12; Yasemin Kılıçarslan, "Cebeci", *DİA*, C. VII., 1993, s. 183.

29 BOA, D.BKL. d. nr. 32698, s. 23-24.

Grafik 6: *Yerli Cebecilerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı ve Ortalaması (1796)*

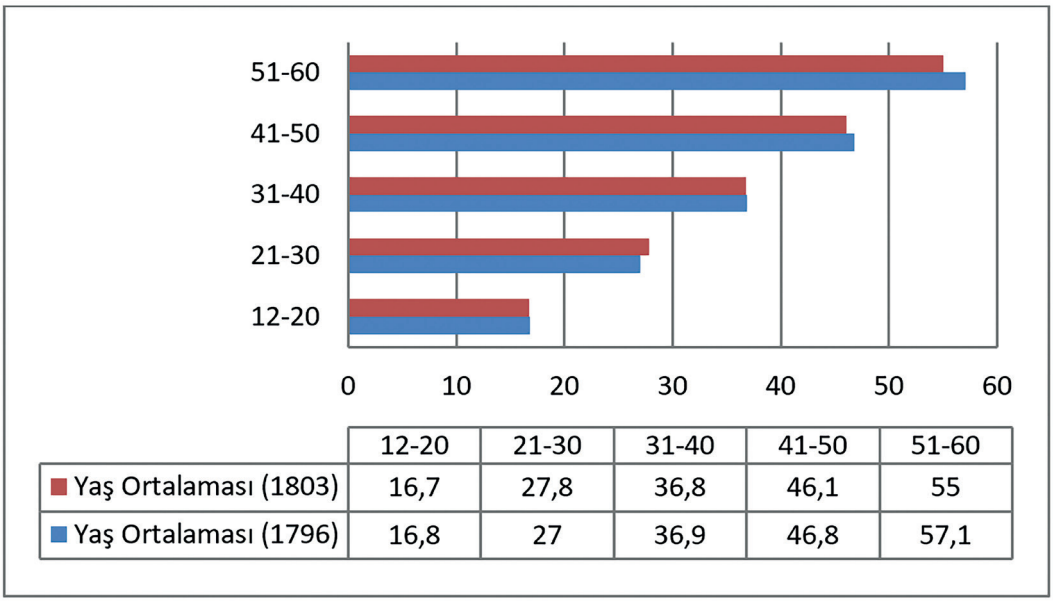
1796 yılı sayımına göre yerli cebeci askerlerinin yaş dağılımlarında, 21-30 yaş grubunun fazlalığı dikkat çekmekteydi ve 14-40 yaşları aralığındaki personel sayısı, toplam mevcudun yaklaşık % 65'ini oluşturduğu görülmekteydi. Geriye kalan 40-60 yaşları arasındaki personelin sayısı hesaba katılırsa, bu birlikte tecrübeli askerlerinin fazlalığı dikkat çeker. 40 yaş üstü muvazzaf personelin 11 kişilik bir mevcudu olduğu düşünüldüğünde ise genç bir bölük olduğu ifade edilebilir.

Grafik 7: *Yerli Cebecilerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı ve Ortalaması (1803)*

1803 yılına gelindiğinde ise yerli cebecilerin mevcudunda cüzi bir azalma olmuştu. 1796 yılında 62 kişilik bir mevcudu olan bu yerli askerler, 1803 yılında 54 kişiden müteşekkil bir bölük hâline gelmişti. 1803 yılında yerli cebecilerin yaş

ortalaması 33,5'ti ve önceki sayıma göre 1 puanlık bir düşüş söz konusuydu. Yaş aralığı ise 14-60 arasındaydı. 14-40 yaş aralığı, toplam mevcudun % 76'sını oluşturan genç personelden oluşuyordu. Mevcudun kısmi oranda azalmasına rağmen, 1796-1803 sayımlarına göre yaş gruplarında anlamlı bir değişiklik söz konusu değildi. Sadece 51-60 yaş grubundaki personelde 2,1'lik artışla bir yaşlanma olduğu zikredilebilir.[30]

	12-20	21-30	31-40	41-50	51-60
Yaş Ortalaması (1803)	16,7	27,8	36,8	46,1	55
Yaş Ortalaması (1796)	16,8	27	36,9	46,8	57,1

Grafik 8: *Cebecilerin Yaş Ortalamasında Yıllara Göre Değişiklik (1796-1803)*

Humbaracılar

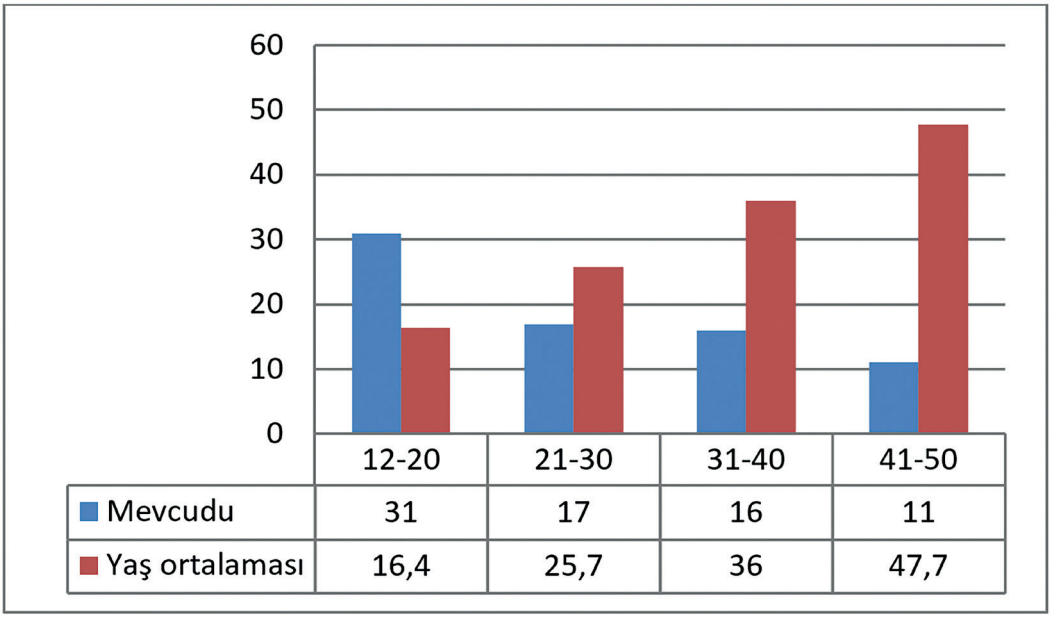
Askerî terminolojide içine patlayıcı madde konulan bir çeşit mermi olarak tarif edilse de içi boş demir ya da tunçtan imal edilen güllelere barut, demir ve kurşun parçaları doldurularak meydana getirilen patlayıcılar, *humbara* (kumbara) adıyla ifade edilmektedir. Bunların el ile atılanlarına *humbara-mâden-i dest*, havanla atılanlarına ise *humbara-i kebir* denilir, bunları kullanan topçulara ise *humbaracı* adı verilirdi.[31] Humbaracılar, diğer ocaklı unsurlar gibi muhtelif kalelerde istihdam edilebilirlerdi. Ancak ocaklı unsurların dışında, kalelerin daimî askeri statüsündeki yerli kulu mensupları içinde bu teknik birlikler, yoklamalarda *humbaracıyân-ı yerlüyân* şeklinde tarif edilirlerdi. Son derece hassasiyet gerektiren bir birim olması hasebiyle, boş kadroların umumiyetle ehil olan kişilerden seçildiği ve adayların belirli bir eğitimden geçmesi suretiyle kalelerde istihdam edilebildikleri

30 BOA, D. BKL. d. nr. 32721 s. 17-18.

31 Salim Aydüz, "Humbaracı Mustafa b. Hayreddin ve Osmanlılar'da Özel Humbara İmali", *4. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2016, s. 708; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, C. I, s. 854; Ahmet Halaçoğlu, "Humbara", *DİA*, C. XVIII., 1998, s. 349.

görülmektedir. Örneğin XIX. yüzyılın hemen başında İsmail Kalesi için boş kalan bir humbaracı kadrosu, gerekli talim ve eğitimi aldıktan sonra 16 yaşında bir gence tevcih edilmişti.[32]

İsmail'de yerli askerler içerisinde humbaracı sınıfı, tabyalara taksim edilmemişti. 1796 yılındaki yoklamaya göre 4 yeni asker takviye edilerek 75 kişilik bir mevcuda ulaşmıştı. Terk-i hizmet ve vefat edenler ise 13 kişiydi. Muvazzaf 75 personelin yaş ortalaması ise 27,3 civarındaydı. Genç personelden yaşça en küçük olan 13, en büyük olan ise 50 yaşlarındaydı. Kalenin humbaracıbaşısı 40, kethüdası 48, yazıcısı 40, alemdarı 37, çavuşları ise 30 yaşlarındaydı. Vefat ve hizmetlerini terk edenler de 33,8 yaş ortalamasına sahipti.[33]

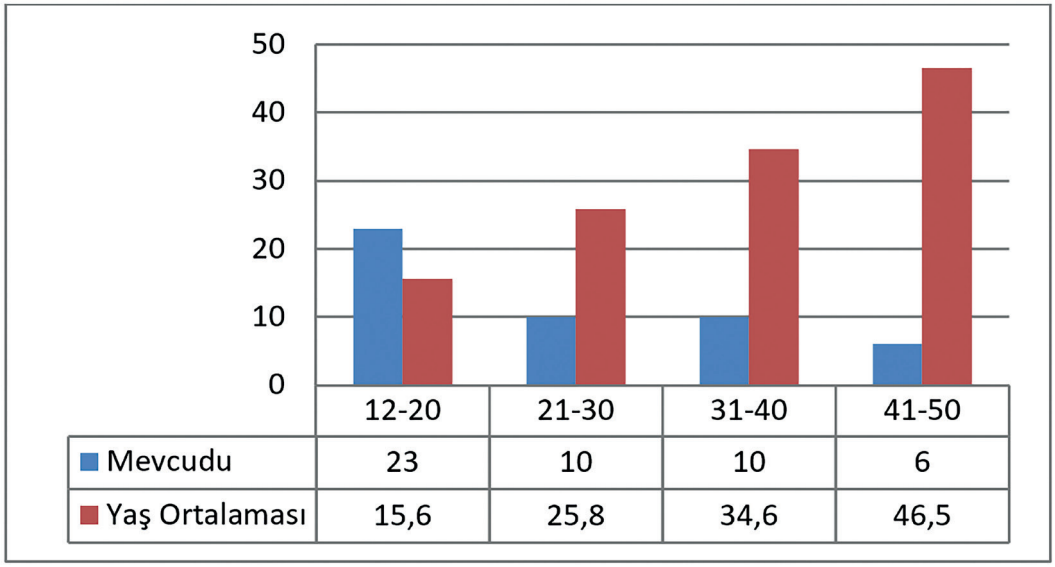

Grafik 9: *Humbaracıların Yaş Gruplarına Göre Dağılımı ve Ortalaması (1796)*

Son derece teknik bir sınıf olmasına rağmen humbaracı bölüğünde genç yaş grubunun fazlalığı dikkat çekmektedir. Nitekim sadece *emred* yani 18 yaş ve altındaki personelin sayısı, toplam mevcudun yaklaşık % 30'una tekabül etmekteydi.[34]

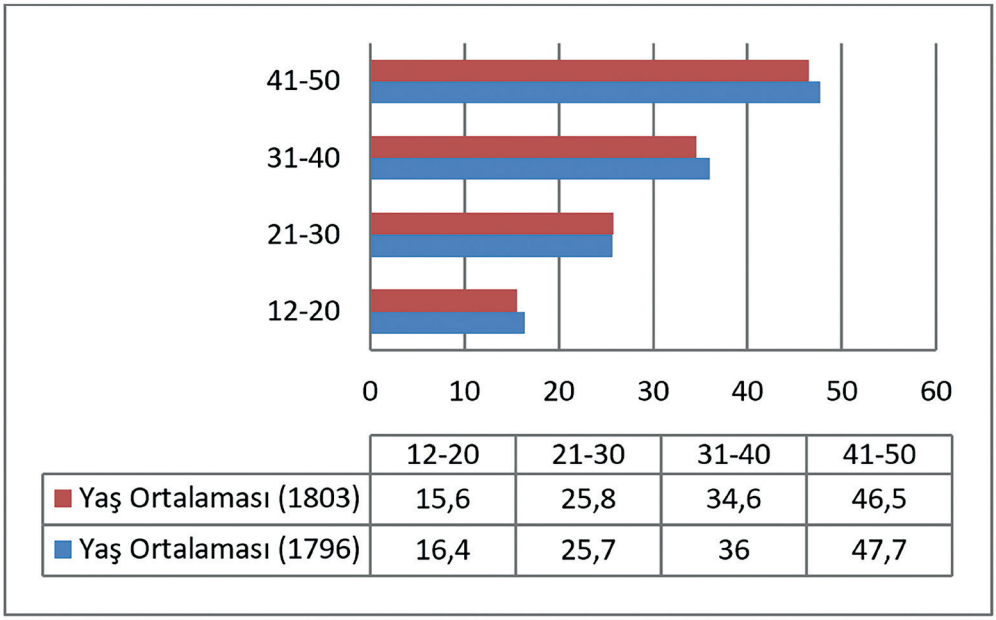
1803 yılına gelindiğinde ise yerli humbaracıların mevcudunda % 35,7'lik bir azalma olduğu söylenebilir. Bu tarihte humbaracıların mevcudu, 49'a düşmüştü. Personeli 12-50 yaş aralığında olan birliğin yaş ortalaması ise 25,3'tü ve 1796 yılına göre 2 puanlık bir gençleşme söz konusuydu.

32 Hakan Engin, *Teşkilat, Tahkimat ve Mâli Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Muhafazası*, s. 327-328.
33 BOA, D.BKL. d. nr. 32698, s. 25-26.
34 BOA, D.BKL. d. nr. 32698, s. 24-26.

Grafik 10: *Humbaracı Yaş Grupları (1803)*

1796 yılında yaş gruplarının ortalamaları dikkate alındığında, 1803 yılında 12-20 yaş aralığında 0,8; 21-30 yaş grubunda 0,1; 31-40 yaş grubunda 1,6; 41-50 yaş grubunda ise 1,2 puanlık bir azalma görülmekteydi. Yaş gruplarının ortalamasındaki bu düşüş, cebeciler gibi personel sayısındaki düşüşe paralel bir azalmadan kaynaklı olduğu söylenebilir.[35]

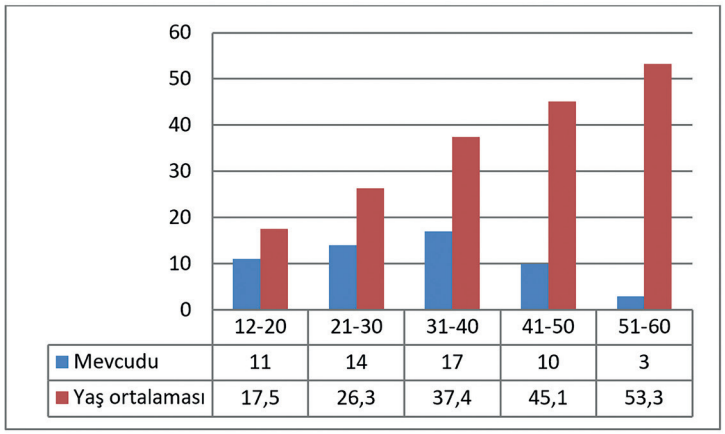

Grafik 11: *Yerli Humbaracı Yaş Ortalamasında Yıllara Göre Değişiklik (1796-1803)*

35 BOA, D. BKL. d. nr. 32721, s. 19.

Top Arabacıları

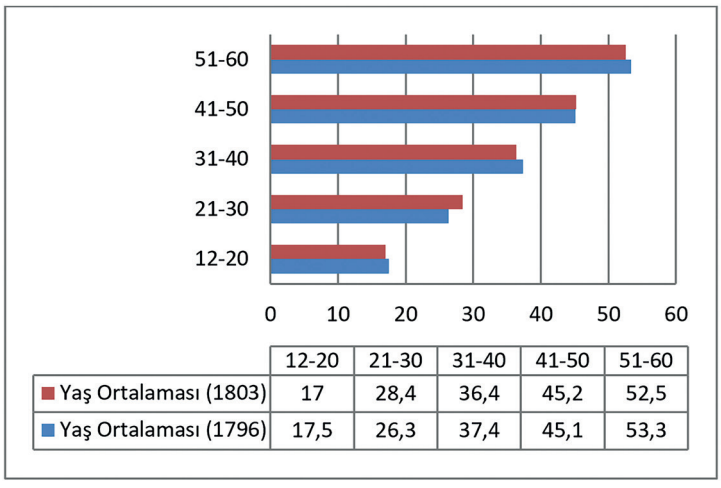
Yerli askerler içerisinde top arabacıları personelleri de cebeci ve humbaracılar gibi tabyalara taksimi yapılmaksızın organize edilmişti. 1796 yılında İsmail Kalesi'nde muvazzaf 51 personele, 3 yeni asker takviye edilerek 54 kişilik bir mevcuda ulaşmıştı. Terk-i hizmet ve vefat edenler ise 13 kişiydi. Muvazzaf 54 personelin yaş ortalaması 33,5 civarındaydı. Genç personellerden yaşça en küçük olan 12, en büyük olan ise 55 yaşlarındaydı. Kalenin arabacıbaşısı 38, kethüdası 40, odabaşı 40, yazıcı 45, alemdar 22 ve çavuşları da 25 yaşlarındaydı. Vefat ve hizmetlerini terk edenlerin yaş ortalaması da 31 civarındaydı.[36]

	12-20	21-30	31-40	41-50	51-60
Mevcudu	11	14	17	10	3
Yaş ortalaması	17,5	26,3	37,4	45,1	53,3

Grafik 12: *Top Arabacılarının Yaş Grupları (1796)*

Bu bölüğün mevcudu dikkate alındığında, yaklaşık % 76,3'ünü 12-40 yaş grubuna dâhil olanların oluşturduğu zikredilebilir. Topçu unsurlarının bir yardımcı birliği olduğu hesaba katılırsa, genç yaş grupta personelin fazlalığı da anlaşılabilir.

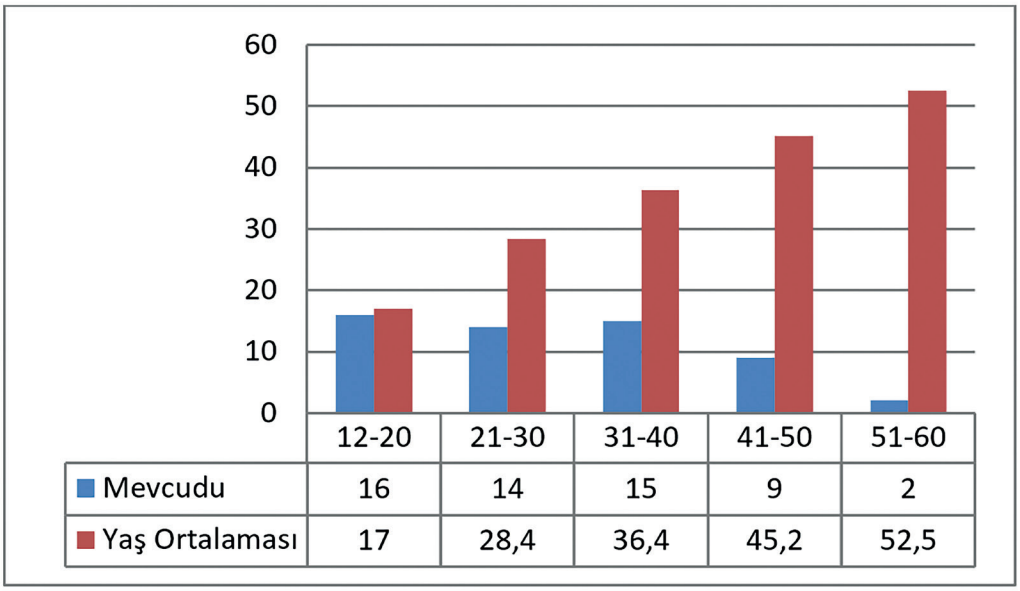

	12-20	21-30	31-40	41-50	51-60
Yaş Ortalaması (1803)	17	28,4	36,4	45,2	52,5
Yaş Ortalaması (1796)	17,5	26,3	37,4	45,1	53,3

Grafik 13: *Yerli Top Arabacı Yaş Ortalamasında Yıllara Göre Değişiklik (1796-1803)*

36 BOA, D. BKL. d. nr. 32698, s. 26-27.

1803 yılında ise bu birliğin sayısı 56'ya çıkarılmıştı. 14 ila 53 yaş aralığında olan personelinin yaş ortalaması, 1796 yılına göre 33,5'ten 30,8'e düşmüştü. Mevcutta kayda değer bir azalma söz konusu olmasa da bu düşüş, genç personel tercihinin ön planda tutulduğunu düşündürebilir. Nitekim 12-20 yaş aralığındaki artış, bu manada dikkat çekmektedir. Mevcudun yaklaşık % 80'ini ise 12-40 yaş aralığındaki askerlerin oluşturması, 1796 yılına oranla yaklaşık 4 puanlık oranda bir gençleşme olduğunu göstermektedir.[37]

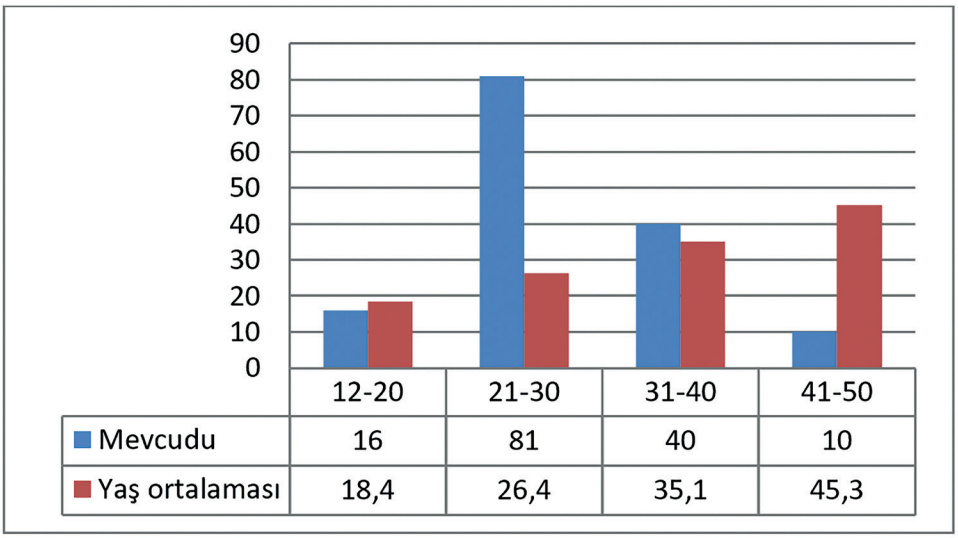

Grafik 14: *Top Arabacıları Yaş Grupları (1803)*

Atlı Birlikler

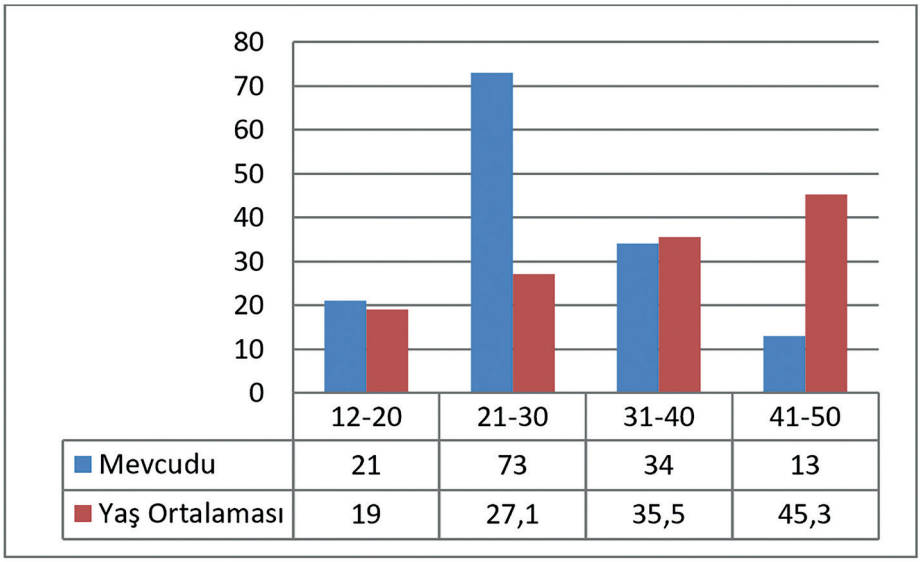
Osmanlıların serhad boylarında yerli kulu statüsündeki atlı birlikleri, bazı farklı tanımlamalara rağmen umumiyetle *fârisân*, *beşlû*, *gönüllü* şeklinde kalelerde istihdam edilen hafif süvari birlikler olarak tesmiye edilmektedir. Kalelerdeki atlı birlikler, kapıkulu teşkilatındaki gibi sağ ve sol süvariler şeklinde örgütlenmişlerdir (*süvâriyân-ı yemin ve süvâriyân-ı yesâr*). İsmail Kalesi'nde de 1796 yılında yerli askerî unsurlar içinde atlı birlikler, *süvâriyân-ı sağ kol* ve *süvâriyân-ı sol kol* adlarıyla, sayısal olarak yaklaşık iki eşit gruba ayrılmıştı. 1796 yılında sol kol süvarileri, 6 yeni askerin dâhil edilmesiyle toplam 76, sağ kol süvarileri ise 2 yeni askerin eklenmesiyle toplam 73 muvazzaftan oluşması planlanıyordu ve bu yeni tertip askerler de kısa süre içinde bu bölüklere dâhil edilebilmişti. Bu bağlamda muvazzaf süvari askerlerin sayısı 149'a ulaşmıştı. 34 kişilik bir mevcudun terk-i hizmet ve vefat ettiği belirtilse de bunların sayısı 45'e ulaşmıştı ve yaş ortalaması, 27,6 civarındaydı. Muvazzaf süvari personelin yaş ortalaması ise 29,3'tü ve tamamı 16 ila 48 yaşları arasındaydı.

37 BOA, D. BKL. d. nr. 32721, s. 20.

Grafik 15: *Süvari Askerlerin Yaş Grupları Dağılımı (1796)*

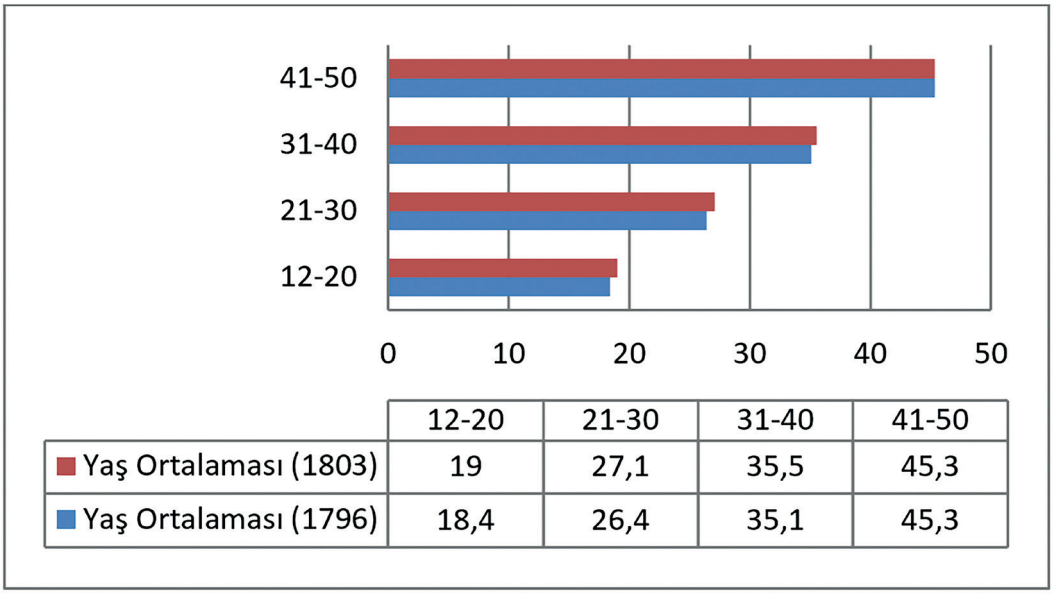
Bu iki süvari grubunun 16-30 yaş aralığındaki mevcudu, toplam birliğin yaklaşık % 65'ine tekabül ettiği düşünülürse, son derece dinamik bir mevcuda sahip olduğu ifade edilebilir. Nitekim 40 yaş ve üzeri personel sayısı 10 kişiden ibaretti. 31-40 aralığındaki orta yaş grubu da toplam asker sayısının yaklaşık % 29'una denk geliyordu. Sağ kol süvarilerinin âmiri 46, kethüdası 30, alemdarı 31, çavuşları ise 30 yaşlarındaydı. Sol kol süvarilerinin âmiri 43, kethüdası 30, alemdarı ise 28 yaşlarındaydı. Bu iki sınıfın yaşça en fazla oranı ise 24 kişilik bir mevcutla 24 yaş, 21 kişilik bir mevcutla 30 yaşındaki personeller oluşturuyordu.[38]

Grafik 16: *Süvari Askerlerin Yaş Grupları ve Ortalaması (1803)*

38 BOA, D. BKL. d. nr. 32698, s. 27-30.

1803 yılında yapılan yoklamada gösterildiği üzere, 1796 yılına göre 8 kişilik bir azalma söz konusuydu ve sağ kol süvarileri 76, sol kol süvarileri ise 65 kişilik bir mevcutla toplamda 141'e düşmüştü. Yaş ortalamasında, 1796 yılına kıyasla kayda değer bir değişiklik yaşanmamıştı ve 1803 yılında 0,3 puanlık bir yaşlanma oranıyla 29,6'ya ulaşmıştı. Sağ kol süvarileri 30,5, sol kol süvarilerine göre 28,3'lük bir yaş ortalamasına sahipti ve personelin tamamı 16-50 yaşları arasındaydı.

	12-20	21-30	31-40	41-50
Yaş Ortalaması (1803)	19	27,1	35,5	45,3
Yaş Ortalaması (1796)	18,4	26,4	35,1	45,3

Grafik 17: *Süvarilerin Yaş Ortalamasındaki Değişiklik (1796-1803)*

1796 yılına kıyasla, 1803 yılında süvarilerin yaş ortalamalarında anlamlı bir değişiklik söz konusu değildi. Mevcudunun yaklaşık % 66'sı 30 yaş ve altındaydı ve bu durum, süvarilerin her iki grubunda (sağ kol ve sol kol süvarileri) genç personelin çokluğuna işaret etmekteydi. Ayrıca 30 yaşında 27 kişi, 25 yaşında 18 kişi, 20 yaşında 13 kişinin olması, süvarilerin en fazla personelinin 30, 25 ve 20 yaşlarında olduğunugöstermekteydi.[39]

Müstahfızlar

Osmanlı askerî idaresinde kalelerdeki müstahfız tabirinin *hisar-eri/hisar-ereni*, *merd-i kal'a* gibi tanımlamalarla aynı manada kullanıldığı ifade edilmektedir.[40] Osmanlılarda 40 yaşını aşan kişilerin muvazzaf ve rediflikten sonraki askerlik hizmeti görenlere de müstahfız denildiği zikredilse de[41] çalışmaya konu edilen yaş gruplamaları dikkate alındığında, bu tanımlama eksik kalmaktadır. Nitekim sonraki sayfalarda izah edileceği üzere, müstahfızların istihdamlarında yaş ortalamalarından

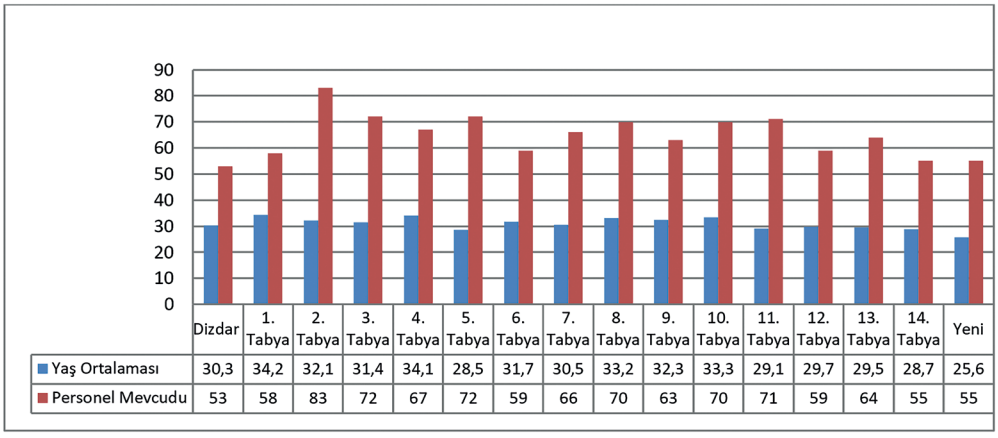
39 BOA, D. BKL. d. nr. 32721, s. 21-24.

40 Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, s. 234.

41 Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyesi*, s. 10.

çıkan sonuçlara göre, 40 yaş üzeri personelin alındığı şeklindeki tanımlamaya tam olarak uyum sağlamamaktadır. Erken tarihlerde müstahfızların, herhangi bir savaşta yaralanarak iş göremez duruma gelenlerden, ocakta istihdamı uygun olmayan yeniçerilerden, kalelerdeki diğer hizmet birimlerinden, bazen kul karındaşlarından seçilerek bu birliğe dâhil edildikleri bilinmektedir. Bilhassa XVIII. yüzyıldan itibaren stratejik kalelerin yönetimi vezir ya da beylerbeyi statüsündeki paşalara devredilirken, müstahfızların umumiyetle doğrudan dizdarın kontrolü altındaki birlikler olarak ilişkilendirilmesi gerektiği ifade edilebilir.[42] Nitekim dizdarın kontrolündeki müstahfızlar, İsmail Kalesi'ndeki şekliyle "*cemâat-ı dizdârluyân-ı yerlüyân*" olarak tarif edilmişlerdi. Kalede 14 tabyaya taksim edilen müstahfızların başlarında ise her tabya için ayrı bir müstahfız ağası vardı.

1796 yılında İsmail Kalesi dizdarının komutasındaki müstahfız askerleri ayrı olmak üzere 14 tabyaya taksim edilerek organize edilmişlerdi. Dizdar ve kethüdası 40, alemdar 35, çavuş 21, 9 bevvab ise 34-45 yaş aralığındaydı.[43] Tabyalara taksim edilen her bir müstahfız birliğinin başında ise ağaları vardı. Bu ağaların yaşları, 17 ila 50 aralığında değişkenlik gösteriyordu. Tabyalardaki müstahfız zabitleri de yine dizdarın komuta ettiği şekilde kethüda, alemdar ve çavuş gibi zabitleri olan bir hiyerarşideydi. 1796 yılındaki yoklamaya göre, dizdarın komutasındaki ve tabyalara tahsis edilmiş müstahfızlar, yeni dâhil edilenlerle birlikte 982 kişilik kalabalık bir mevcuttan oluşuyordu. Ayrıca hizmetini terk ve vefat edenlerin de 152 kişi olduğu görülmektedir. Vefat ve görevini terk edenlerin yaş ortalaması, 27,5'ti.

	Dizdar	1. Tabya	2. Tabya	3. Tabya	4. Tabya	5. Tabya	6. Tabya	7. Tabya	8. Tabya	9. Tabya	10. Tabya	11. Tabya	12. Tabya	13. Tabya	14. Tabya	Yeni
Yaş Ortalaması	30,3	34,2	32,1	31,4	34,1	28,5	31,7	30,5	33,2	32,3	33,3	29,1	29,7	29,5	28,7	25,6
Personel Mevcudu	53	58	83	72	67	72	59	66	70	63	70	71	59	64	55	55

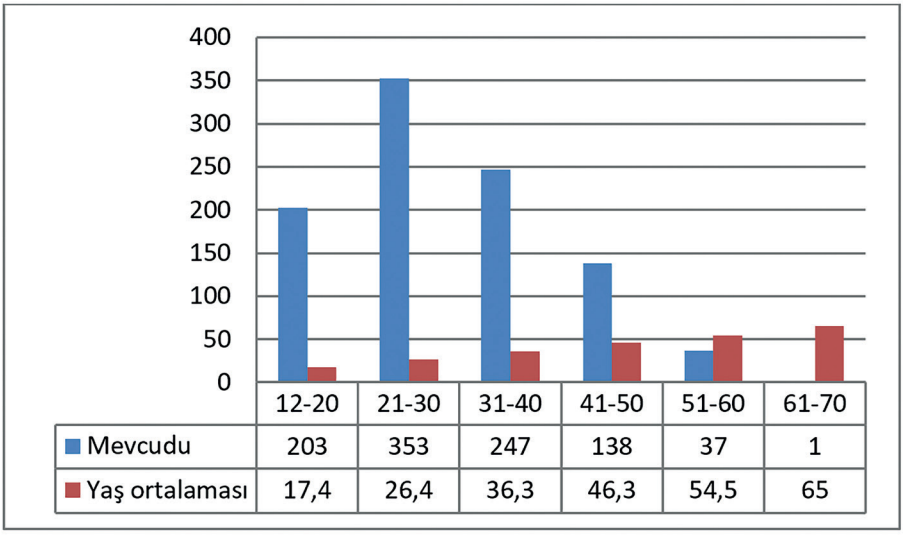
Grafik 18: *Tabya Müstahfızları Yaş Ortalaması (1796)*

Dizdarın komutası altındaki müstahfız birliği 15-60, 1. tabya 13-57, 2. tabya 14-55, 4. tabya 14-55, 4. tabya 13-55, 5. tabya 14-50, 6. tabya 15-53, 7. tabya 15-52, 8. tabya 15-65, 9. tabya 15-55, 10. tabya 15-55, 11. tabya 15-50, 12. tabya 14-58, 13. tabya 13-55, 14. tabya 15-55 ve yeni dâhil edilenler ise 12-55 yaş aralıklarındaydı.[44]

42 Hakan Engin, *Teşkilat, Tahkimat ve Mâli Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Muhafazası*, 306-307.

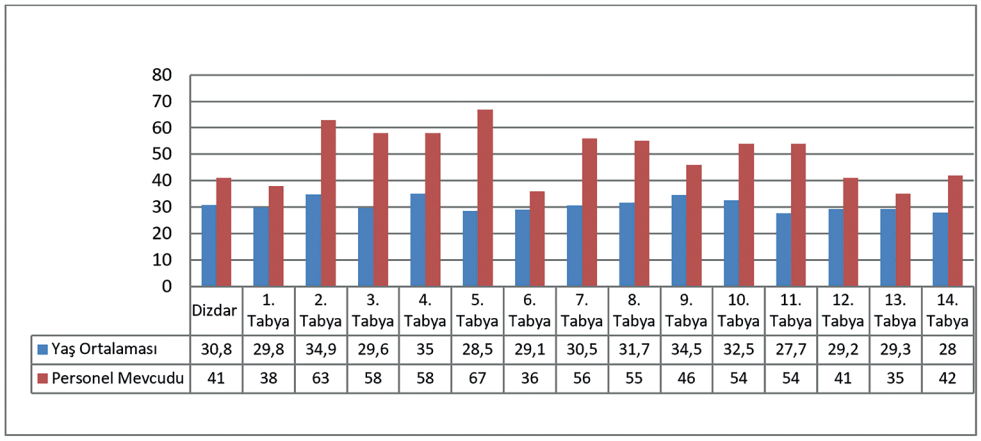
43 BOA, D.BKL. d. nr. 32698, s. 31-32.

44 BOA, D.BKL. d. nr. 32698, s. 31-53.

Grafik19: *Müstahfız Yaş Grupları ve Dağılımı (1796)*

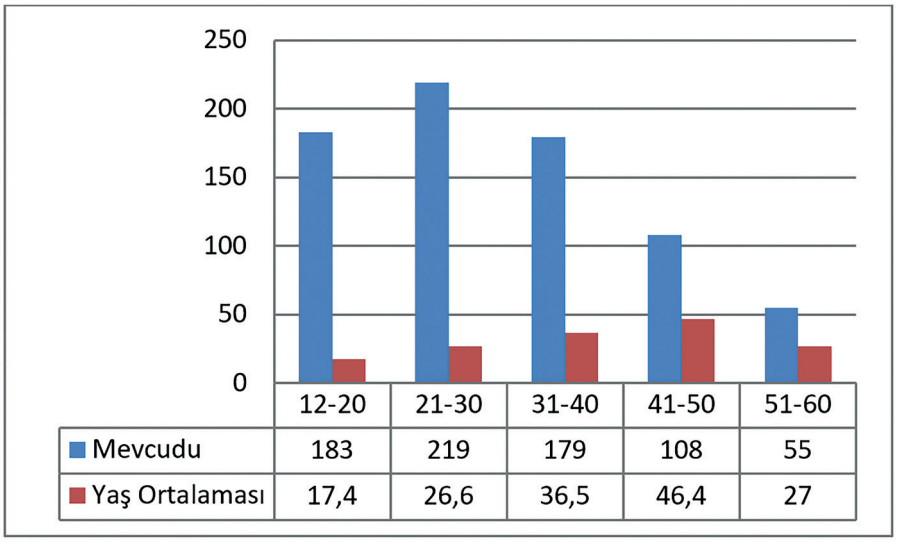
1796 yılında tüm muvazzaf askerlerinin yaş ortalaması ise dizdara bağlı birlikler ve yeni dâhil edilenlerle beraber 982 kişi olmak üzere 30,9 civarındaydı. 21-30 yaş aralığındaki yoğunluk dikkat çekmekteydi ve toplam mevcudun yaklaşık % 35'ini oluşturuyordu. 12-20 yaş aralığındaki genç personeller ise toplam mevcudun yaklaşık % 20'sine tekabül etmekteydi. Hatırı sayılır yoğunluktaki 31-40 yaş aralığı mevcudun % 24,5'ini, 51-60 yaş aralığı ise % 3,7'siyle en yüksek yaş grubuydu. Hususen bazı yaşlardaki yoğunluk ise bilhassa dikkati celbediyordu. Örneğin toplam müstahfız mevcudunun % 10,6'sı 25, % 10'u 30, % 8,3'ü 35, % 6,8'i 40, % 6,4'ü 20 ve % 5,4'ü 55 yaşlarındaydı.

Grafik 20: *Müstahfızların Yaş Ortalaması (1803)*

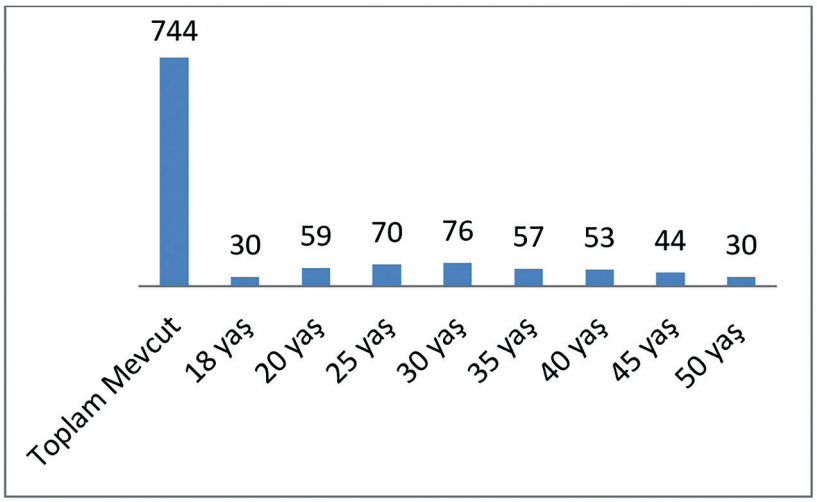
1803 yılına gelindiğinde müstahfızlar, 1796 yılı tertibatına benzer şekilde teşkilatlanmıştı. Diğer askerî birliklerde olduğu gibi müstahfızların mevcudunda da 1796 yılına göre bir azalma söz konusuydu. Dizdarın komutasındaki müstahfızlar "*cemâat-ı dizdârluyân-ı yerlüyân*" şeklinde tanımlanmıştı ve 41 kişilik bir mevcudu

vardı ve bu bölük dışında kalan müstahfızlar, 14 tabyaya taksim edilen 703 kişilik bir mevcuttu. Kaledeki tüm müstahfız sayısı ise 1796 yılına göre % 24,3'lük bir oranla 744'e düşürülmüştü. 1803 yılında bu muvazzaf askerlerin yaş ortalaması 30,6 civarındaydı ve 13 ila 65 yaş aralığı söz konusuydu. 11. ve 14. tabyalar sırasıyla 27,7 ve 28 yaş ortalamalarıyla müstahfızların en genç bölükleriydi. En yaşlı denilebilecek müstahfız bölüğü ise 4. tabya idi, ancak yaş ortalaması 35 civarındaydı.

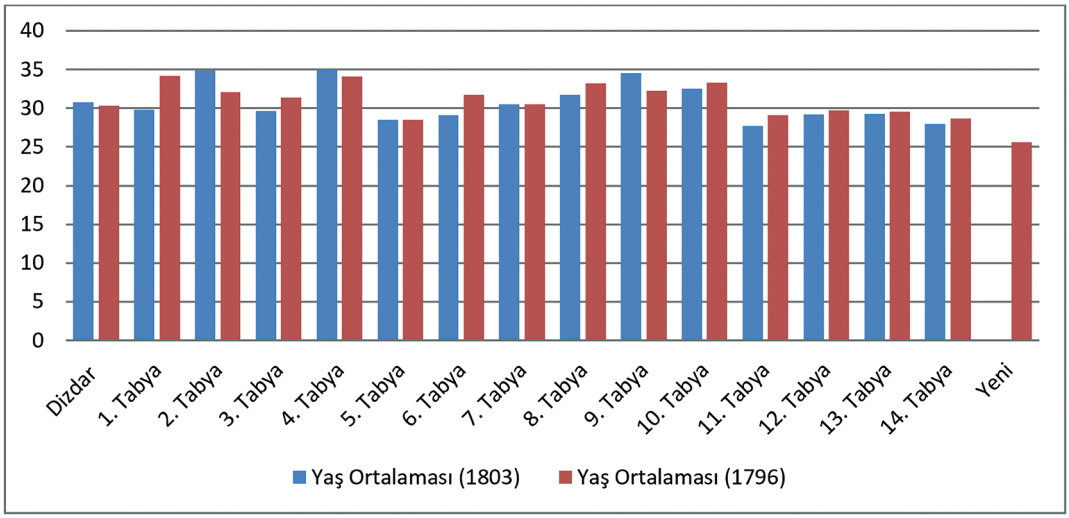
Grafik 21: *Müstahfızlar Yaş Grupları Dağılımı (1803)*

1803 yılındaki sayımlardan anlaşıldığı kadarıyla, müstahfız unsurları genç ve dinamik bir yapıya sahipti. 50 yaş üzerinde personelin sayısı son derece azdı. Buna karşılık 21-30 yaş aralığının toplam mevcudun yaklaşık % 30'unu, 12-20 yaş aralığının ise toplam mevcudun % 24'ünü oluşturması, müstahfızların dinamik yapısına işaret etmektedir.

Grafik 22: *Müstahfızların Bazı Yaşlardaki Personel Sayısı (1803)*

Nitekim grafikte görüldüğü üzere, sadece 18, 20, 25, 30 ve 35 yaşlarındaki personel sayısı, toplam mevcudun önemli bir oranını oluşturmaktadır. Hatta 35 ve altındaki yaşlarda olan personelin sayısı yaklaşık 500 civarındaydı ve mevcudun % 67'si bu yaşlardaydı. Ayrıca yine 35 yaş ve altındaki personelin tamamının yaş ortalamasının yaklaşık 25,4 civarında olması, birliğe temin edilen personelin genç ve dinamik olmasının tercih sebebi olduğunu göstermektedir. 1796 yılına kıyasen 1803 yılındaki yaş ortalamasında kayda değer bir değişiklik olmaması da buna delalet etmektedir.[45]

Grafik 23: *Yaş Ortalamasındaki Değişiklik (1796-1803)*

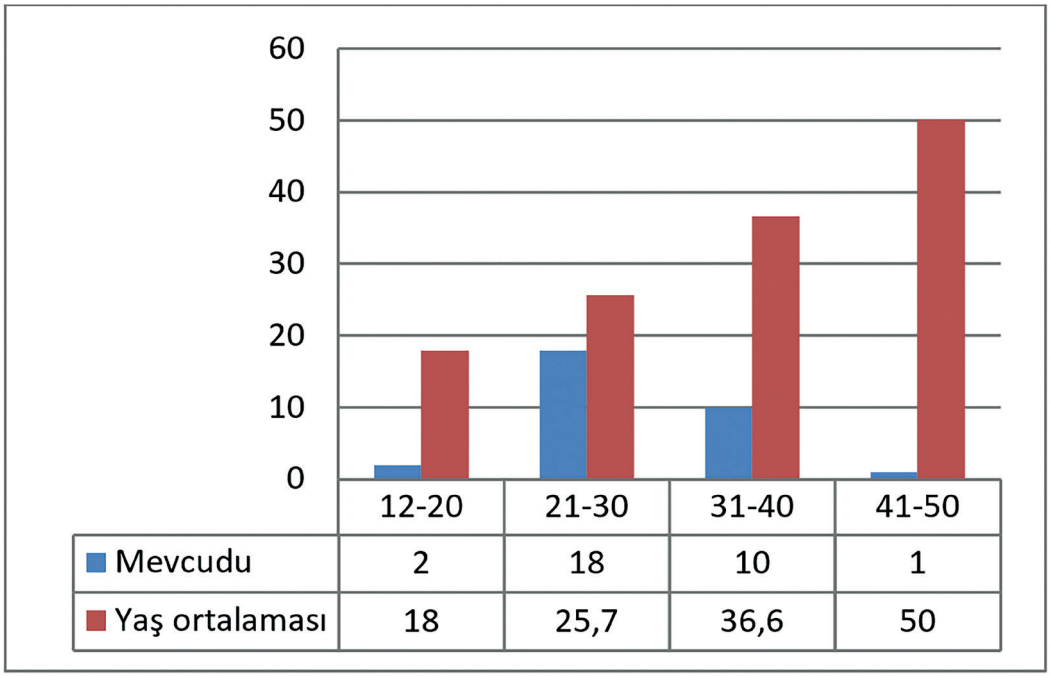
Mimar ve Bağlı Birliği

Bilhassa XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlıların serhad kaleleri, tek başına birer savunma sistemi değil, aynı zamanda birer yaşam alanıydı ve genellikle mevcut tahkimatın etrafı taş duvarlarla çevrilerek modernize edilmişlerdi. Hususi olarak bir kalenin teknik anlamda bina ve tamirat işleri, İstanbul'dan tayin edilen hassa mimarları ya da şehir mimarlarının uhdesindeydi. İnşaatın finansal ve tedarik işlemleri de yine merkezden tayin edilen bina eminleri vasıtasıyla organize edilirdi.[46] Muhtemelen bu görevlilerin tayinindeki gecikmeye paralel olarak, gerek kalenin tahkimat yapısında gerekse diğer sivil binaların ihtiyaç duyduğu basit işlemler de gecikmekteydi. Bu sebepten olmalı ki bilhassa XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren, stratejik bazı kalelerde yerli mimar bölüklerine rastlanmaktadır. İsmail Kalesi de

45 BOA, D. BKL. d. nr. 32721 s. 16-39.

46 Abdulkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, s. 52-53; Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilâtı'nda Hassa Mimarları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Ankara 1964, s. 167; Cevdet Küçük, "Bina Eminliği", *DİA*, C. VI., 1992, s. 179; Oya Şenyurt, "Geç Osmanlı İnşaat Ortamında Binâ Eminliği", *METU, JFA*, 25/2 *(2008)*, s. 151.

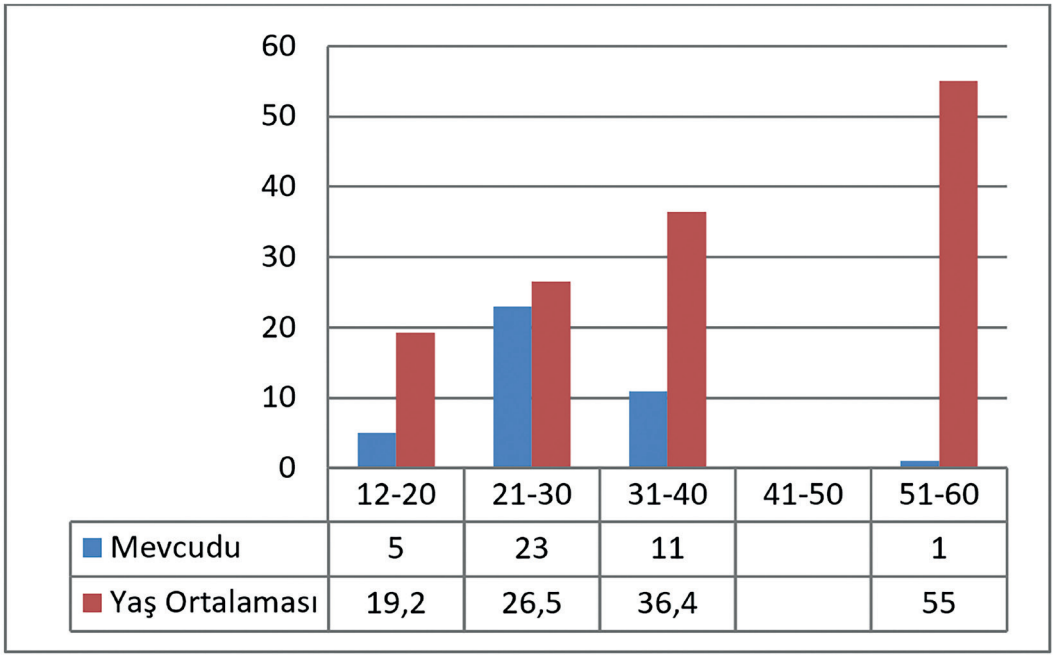
özellikle 1780 yılından itibaren neredeyse her yıl aralıksız bir şekilde tadilat ve yenileme işlemlerine tabi tutulmuştu. Bu suretle kalelerde mimar ve kendisine tabi birliklerin ihdası söz konusu olmalıdır. *Cemaât-ı mimâran* şeklinde ismi geçen bu bölük, İsmail Kalesi'nde de teşkil edilmiştir. 1796 yılında buradaki *cemaât-i mimâran*, başında ser-mimâr tarafından komuta edilen, kethüda ve çavuş gibi zabitleri bulunan bir yapılanmaydı. Yeni dâhil edilecek 5 personelle birlikte toplam 31 kişilik muvazzaf bir mevcuttan teşekkül etmişti. 8 kişi ise ya terk-i hizmet ya da vefat etmişti, bunların yaş ortalaması 24,6 civarındaydı ve en büyüğü 32 yaşında olan gençlerdi. Mimarbaşı 28, kethüdası 30 ve çavuş 25 yaşlarındaydı. Mimar cemaatinin muvazzaf personelinin yaş ortalaması ise 29,5 civarındaydı. 50 yaşındaki tek bir personel sayılmazsa, tamamı 18 ila 40 yaş arasında değişkenlik gösteren dinamik bir bölüktü. Ayrıca askerî gereksinimine göre kalenin en az mevcudunu oluşturmaktaydı.

Grafik 24: *Mimar Bölüğünün Yaş Grupları ve Dağılımı (1796)*

Grafikte görüldüğü üzere 21-30 aralığı, personelin en fazla bağlı bulunduğu yaş aralığıydı ve toplam mevcudun yaklaşık % 58'ine tekabül ediyordu.

1803 yılında ise İsmail Kalesi yerli mimar cemaatinin mevcudu, 1796 yılına göre kısmi oranda artmıştı ve personel sayısı 40'a ulaşmıştı. Bu birliğin personeli, hem 1796 yılında hem de 1803 yılındaki sayımlarda mimar halifesi, kethüdası ve çavuş gibi zabitlerinin dışında kalan tüm personeli gayrimüslimdi. 1796 yılında 29,5 olan yaş ortalamasında anlamlı bir değişiklik oluşmamıştı ve 1803 yılındaki muvazzaf personeli 18-55 aralığında olmak üzere yaş ortalaması 29'du.

Grafik 25: *Mimar Bölüğünün Yaş Grupları Dağılımı (1803)*

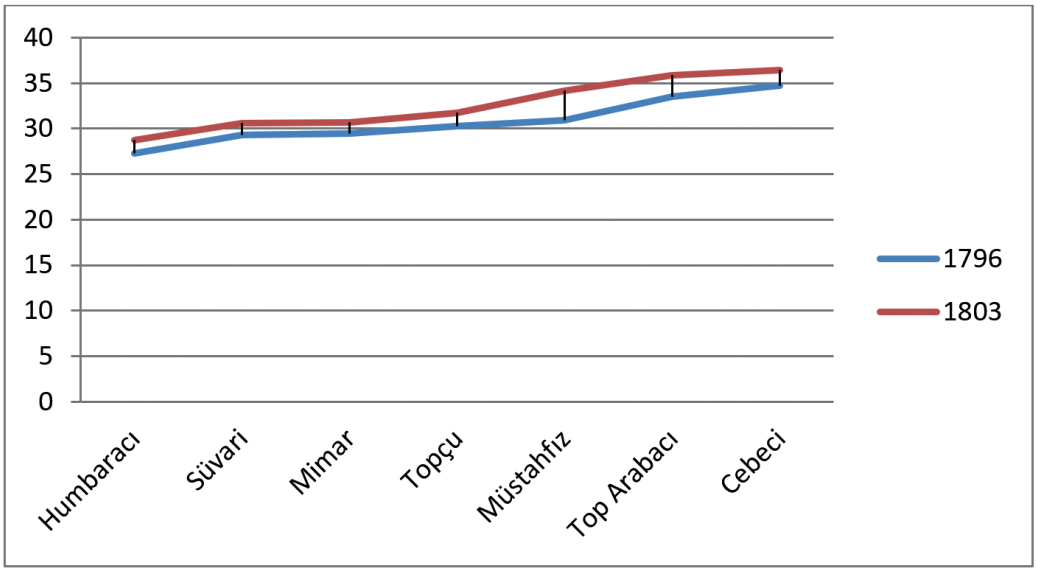
55 yaşındaki bir personel haricinde 40 yaş ve altındaki personel, mevcudun tamamını oluşturuyordu. Personelin yaklaşık % 57,5'ini 21-30 yaş aralığında olması, bu birliğin genç mevcuda yönelik gereksiniminden kaynaklandığını düşündürebilir. Nitekim mimar ve diğer zabitler dışında, genç personelin iş gücünde sağladığı ihtiyacıgöstermektedir.[47]

1796 yılı sayımlarına göre İsmail Kalesi'nde vefat eden, görevini terk eden, muvazzaf ve kısmen yeni tertip edilecek kadrolarla birlikte tamamı 2.180 askerin yaş ortalaması 30,7 civarındaydı. En genç yaş ortalamasına 27,3 ile humbaracı cemaati sahipti. Cebeciler ise 34,7 ile genç yaş ortalamasına sahip mevcuttan oluşmasına rağmen, İsmail Kalesi'nde muvazzaf personelin en yaşlı bölüğü sayılabilir. Topçu ve müstahfız cemaatleri ise 33,5'lik bir yaş ortalamasındaydı ve istatistiki olarak bu iki bölüğün personeli, 1796 yılı sayımlarına göre sırasıyla 30,3 ve 30,9 gibi ortalamaya sahipti. Topçu ve müstahfızlar, tabyalara taksim edilmiş olmaları sebebiyle, kale mevcudunun büyük çoğunluğunu oluşturmaktaydı.

Gerek 1796 gerekse 1803 sayımlarında İsmail Kalesi'nde azeb, gönüllü, yerli yeniçeri, lağımcı gibi bu çalışmada zikredilenlerin dışında kale unsurlarının olmadığı zikredilmelidir. Umumiyetle teknik iş gerektiren bir askeri birim olmaması hasebiyle de müstahfızların çok sayıda genç personelinin tabyalarda istihdam edilmek istendiği ve personel açığının bu şekilde kapatılmaya çalışıldığı düşünülmelidir. Benzer bir durum, topçu personeli için de geçerlidir. Zira yapısal özellikleri

47 BOA, D. BKL. d. nr. 32721 s. 40.

itibarıyla modernize edilen kalenin tahkimatına uygun şekilde, tabyaların askeri açıdan güçlendirilmesi gerekmekteydi. Bu suretle topçu birliklerinin tabyalara taksimi, kalenin savunma ve saldırı anlamındaki organizasyonu bakımından önem arz etmekteydi. Dolayısıyla yüksek ehemmiyet ve teknik beceri gerektiren bu askerî iş grubu, müstahfızlardan daha fazla kalenin tüm tabyalarına dağıtılmış tek birlikti. Ancak tabyalardaki topçu açığının giderilmesi kaygısıyla, bazı tabyalarda bu askerî grupta tecrübe edinemeyecek kadar genç yaşta personelin varlığı da dikkatçekmektedir.[48]

Grafik 26: *1796-1803 Yılında İsmail Kalesi Askerlerinin Yaş Ortalamaları*

1803 yılındaki sayımlarda ise genel olarak personel sayısında kısmi bir düşüş görülse de yaş ortalamasında dikkate değer bir artış ya da azalma söz konusu değildi. 1796 yılında vefat ve terk-i hizmet edenlerin dışında 1810 muvazzaf personeliyle teşkilatlandırılan İsmail Kalesi, 1803 yılındaki sayımdan anlaşıldığı kadarıyla % 17,8 oranında bir düşüşle 1.507 kişiden teşekkül etmişti. Tüm birliklerin yaş ortalaması ise 32,6 civarındaydı. 1796 yılında muvazzaf 1.810 personelin 30,7 oranında bir yaş ortalamasına sahip olduğu düşünülürse, yaklaşık % 1,9 oranında bir yaşlanmanın söz konusu olduğu ifade edilebilir.

Sonuç

Tuna kenarında stratejik bir mevkide olan İsmail Kalesi'nde mevcut personelin yaşları ve ortalamasını konu edinen bu çalışmada, temelde bazı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Evvela kale daimî askerleri, yani yerli kulu efradının eşkâl ve

48 BOA, D.BKL. d. nr. 32698, s. 53-54.

yaşlarını, muhtevasında barındıran yoklama defterleri, Osmanlı arşivinde sıkça rastlanan resmî kayıtlardan değildir. XVIII. yüzyıl sonu ve XVIII. yüzyıl başlarına ait tespit ettiğimiz bu iki defter, bu anlamda istisnai kalmaktadır. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nı takip eden yıllarda, Osmanlıların bilhassa tabyalı tahkimatlara yönelerek kalelerin modernizasyon sürecini bu perspektiften ele aldığı açıktır. Buna paralel olarak kalelerdeki askerî tertibatını da ekseriyetle tabyalara entegre bir şekilde taksim ve organize ettiği görülmektedir. Bu manada tertip edilen askerî personel, çoğunlukla topçu ve diğer yardımcı birliklerden teşkil edilmiştir.

Söz konusu kale askerlerinin yaşlarıyla ilişkili daha önce zikredildiği üzere hususi bir çalışmanın olmaması, bu çalışmada tetkik edilen defterlere ve benzerlerinin kullanımına, bilimsel bir veri olarak sunduğu istatistiki sonuçları bakımından hususiyet kazandırmaktadır. Görevini terk eden, vefat eden, yeni toplanan ve muvazzaf olan ortalama 3.500 askerin yaşlarına dair kıymetli bilgiler barındıran bu defterler, genele teşmil edilebilecek bir veri analizine imkân sağlamasa da Osmanlı kaleleri için kalabalık bir mevcudun değerlendirilmesine bu bağlamda katkı sunarak genel bir kanıya varmaya imkân tanıyabilir. Buna göre XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı kalelerinde, genç askerlerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Orta yaş grubu askerlerin de baskın olduğu, daha olgun yaşlardaki personel sayısının ise kısıtlı kaldığı gözlemlenmektedir. İleri yaştaki personelin mevcudiyeti, dinç ve dinamik birliklere deneyim anlamında tecrübe katma gayesi taşıdığı hesaba katılmalıdır. 12-20 yaş grubundaki personelin fazlalığı ve bu aralıkta kalan yaş ortalaması, bunların görevine yeni başlayan tecrübesiz, ancak muhtemelen fiziken dayanıklı bireylerden oluşturulmaya çalışıldığını düşündürmektedir. 21-30 yaş aralığında kalanlar ise bunlara nazaran daha dinamik unsurlardır. 31-40 yaş aralığındaki personelin sayısı da askerî manada deneyimin tatbiki, 41-50 yaş aralığı ise umumiyetle yöneticilik ya da tecrübe vasfına haiz olduklarına kanaat getirmeyi sağlayabilmektedir. 50 yaş üstü personel ise kalede yoğun bir şekilde istihdam edilmemiştir. Bunların fiziki yetersizlikleri dikkate alınırsa, topçu, süvari ve yardımcı birlikler içinde pratikte iş görebilirliklerine mesafeli yaklaşıldığını da anımsatabilmektedir. Nihayetinde kalede mevcut bireylerin yaş istatistikleri dikkate alındığında, 15 yaş altı ve 50 yaş üzeri personelin azınlıkta kaldığı rahatlıkla müşahede edilebilmektedir. Ancak 15-35 yaş aralığındaki sayısal çoğunluk, resmî evrakların sunduğu veriler ölçeğinde bir hakikattir. Bu manada genç, aktif, güçlü ve deneyimleri dikkate alındığında, savaşlarda sonuçları tartışılır olsa da Osmanlı kalelerinde istihdam edilen personelin omurgasını oluşturmaktadır. Bu sebeple kaleler için asker alımlarında, savaşlarda olabildiğince aktif, barış zamanlarda ise askerî manada dinamik olmalarına dikkat edildiği ifade edilebilir. Dolayısıyla bu çalışmada sunulan verilerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlılar, XVIII. yüzyıl özelinde ihtiyaca binaen kalelerde istihdamı mevzubahis olan personelin tertip ve toplanmasında, 15-35 yaş aralığına bilhassa odaklandığı zikredilebilir.

EXTENDED ABSTRACT

Historical sources from the early 18th century point to the large structure of the Ottoman central and provincial armies. The majority of both central and provincial elements were generally assigned to fortresses in the frontier regions starting from the 18th century. This assignment was a temporary deployment for elements such as the Janissaries, artillery, cebecı, and other regimental units, with a rotation system within a single fortress. However, their duties were performed in frontier regions, and their posts would change according to need. Soldiers employed as guards in the fortresses from both central and provincial forces were generally distinguished as "local servants" and "Kapıkulu Corps." Their records were kept in separate ledgers, unrelated to one another. Apart from the central army units, the local soldiers stationed in the border fortresses corresponded to various cavalry and infantry units. These soldiers were recruited from the city in which the fortress was located or from nearby regions. The method used in the Ottoman military system for their recruitment was the selection of those who were "capable of bearing arms and fit for war." While the central army personnel were employed on a rotating and temporary basis, the local military personnel were permanently assigned to the fortresses, and they were required to reside at the fortress they were assigned to.

Unfortunately, there is no specific study in the literature regarding the average ages of the soldiers stationed in the aforementioned fortresses. Data regarding the ages of military personnel is generally presented as supplementary information under various subject headings. In these sub-data, the content related to the soldiers' ages mainly includes information on the application of the pençik and devshirme systems in the early periods. Following the abolition of the Janissary Corps in 1826, various regulations were applied and modified intermittently, starting with the newly established Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye (Victorious Soldiers of Muhammad) army. The regulation organized for this new army specified that recruits should be selected from young men between the ages of 15 and 30 who were physically fit. However, it was also allowed to recruit individuals up to the age of 40.

In 1834, compared to European examples, it was accepted to recruit young men between the ages of 23 and 30, provided they were in good health. Recruitment regulations were reorganized in accordance with the laws and regulations that came into effect following the declaration of the Tanzimat Edict (1839). In general, the recruitment system for the army, which would include active-duty, reserve, and conscript soldiers, was structured to determine how many soldiers would be recruited from each region, their service duration, and the age range for recruitment. Consequently, the 1846 regulations emphasized that military service would be mandatory for a period of 5 years for individuals aged 20-30. It was also decided that reserve soldiers would be selected through a lottery between the ages of 23 and 32. Similar regulations with some modifications were implemented through laws in 1869, 1870, 1886, and 1909.

As mentioned earlier, in the early periods, the Ottoman recruitment system generally applied the *pencik* and *devshirme* systems to select soldiers for the Janissary Corps. For the devshirme system, individuals between the ages of 14 and 18 were preferred, although recruitment could start as early as 7 or 8 years old. The age criterion for recruitment to the corps, according to the regulations, was generally

between 18 and 20 years old. Based on this information, the details regarding the ages of soldiers employed in the Ottoman army remain limited. When age is a key factor, the units most directly associated with it were generally the central army elements before 1826. Although considerable studies on Ottoman fortresses have been conducted in recent years, there is no scientific study that addresses the average age of the fortress soldiers, or local personnel, within the provincial forces. Specifically, discussing the average age of the standing soldiers based on data would express the arithmetic average of the personnel's ages in a military unit of the Ottoman army. The resulting information is important not only because it offers insights into the general age profile but also because it reflects the physical endurance or experience level of the military force. In this sense, it can contribute to an evaluation of whether the fortress personnel had an experienced and dynamic structure. Therefore, the data on the average age of the fortress soldiers presented in this study is based on the example of the Izmail fortress, one of the most strategic and fortified Ottoman fortifications along the Danube. The two ledgers containing the records of the Izmail fortress soldiers, identified from the Ottoman archives, form the core of this study. These ledgers contain information about the local soldiers who were assigned to the fortress, those who left their duties, and those who passed away. The most distinguishing features of these two ledgers, compared to other records, are that they are both detailed roster books and show the ages of the personnel.

The age statistics, distribution, and numerical weight of the standing fortress soldiers before the 19th century remain scientifically unclear. Therefore, this study presents age statistics on the local soldiers of the Izmail Fortress. The two ledgers containing the records of the local soldiers, which are unique in nature and rarely encountered, have been examined in our Ottoman study. Transforming the age statistics of the personnel serving in frontier fortresses into data will contribute to military history research in this regard. The process of extracting the ages of the fortress soldiers from these two rosters, grouping them into specific age ranges, determining their numerical weight, analyzing their distributions from 1796 to 1803, and processing them separately for each unit to convert them into quantitative data, has been adopted as the methodology of this study. In this sense, before 1826, it is aimed to contribute to military history research by providing significant data on the ages of the standing soldiers in the fortresses under Ottoman administration.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Defteri Büyük Kale Defterleri (D.BKL.d.), 32698, 32721, 32340.

Kaynak Eserler

Agoston, Gabor: *Savaş ve Serhad*, (Çev: Kahraman Şakul), İstanbul: Timaş Yay., 2013.

Aksan, Virginia H.: "Osmanlı Bağlamında Savaşçı Nüfusların Seferberliği, 1700-1850)", *Askerlik İşi: Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi, 1500-2000*, (Derleyen: Erik Jan Zürcher), İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 321-340.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), (Haz: Abdülkadir Özcan), Ankara: TTK, 2000.

Ayaydın, Rıdvan: *Osmanlı Devleti'nde Askerî Yükümlülükler ve Muafiyet (1826-1914)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

Aydüz, Salim: "Humbaracı Mustafa b. Hayreddin ve Osmanlılar'da Özel Humbara İmali", *4. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, 2016, s. 707-718.

Ayın, Faruk: *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994.

Çadırcı, Musa: *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, İstanbul: İmge Kitabevi, 2008.

Dündar, Abdulkadir: *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Basımevi, 2000.

Emecen, Feridun: "İsmâil", *DİA*, C. XXIII., 2001, s. 82-84.

Engin, Hakan: *Teşkilat, Tahkimat ve Mâli Yapısıyla Osmanlılarda Serhaddin Muhafazası*, İstanbul: Kitabevi, 2024.

Engin, Hakan: "Osmanlı Kalelerinin İdaresi: Dizdarlardan Muhafız Paşalara İbrail Kalesi Tatbiki", *Near East Historical Review (NEHR)*, 12/3, Temmuz 2022, s. 209-238.

Gülay, Yılmaz: "Becoming a Devşirme: The Training of Conscripted Children in the Ottoman Empire," *in Children in Slavery Through the Ages*, ed: Gwyn Campbell, Suzanne Miers, and Joseph C. Miller, Ohio 2009, s. 119-135,

Gülay, Yılmaz: "Son Kalan Eşkal Defterlerine Göre Devşirmeliğin Bilinmeyenleri", *Atlas Tarih*, Nisan 2014, s. 36-43.

Halaçoğlu, Ahmet: "Humbaracı", *DİA*, C. XVIII., 1998, s. 349-350

İsmail Şehri ve Kaleleri (XVI-XIX. Yüzyılların Belgelerinde), (Haz. Mehmet Tütüncü-Andrew Krasnozhon), Odessa 2019.

Kılıç, Orhan: "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib Defterleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezî Dergisi)*, 2012, s. 87-128.

Kılıçarslan, Yasemin: "Cebeci", *DİA*, C. VII., 1993, s. 182-183.

Küçük, Cevdet: "Bina Eminliği", *DİA*, C. VI., 1992, s. 179.

Lee, Younghee: *Osmanlı Devleti'nde Devşirme Sistemi (Fatih Dönemi'nde Vezir-i Azamlar ve Zağanos Paşa)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.

Mahmud Şevket Paşa: *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi*, Ankara: TTK, 2010.

Miralay Ahmet Muhtar: *Osmanlı Topçuları*, (Haz: Ahmet Köç), İstanbul: İdeal Kültür&Yayıncılık, 2013.

Özcan, Abdülkadir: "Devşirme", *DİA*, C. IX., 1994, s. 254-257.

Özcan, Abdülkadir: "Serhad Kulu", *DİA*, C. XXXVI., 2009, s. 560-561.

Özvar, Erol: "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler, C. I, (Haz: Mehmet Genç-Erol Özvar)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezî, İstanbul 2006, s. 232-233.

Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971.

Pul, Ayşe: "Yeniçeri Teşkilatına Dair Bir Risale", *Belleten*, C. 84, S. 301, Aralık 2020, s. 983-1044.

Sertoğlu, Midhat: *Osmanlı Tarih Lûgatı*, ikinci baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.

Şenyurt, Oya: "Geç Osmanlı İnşaat Ortamında Binâ Eminliği", *METU, JFA*, 2008/2 (25: 2), s. 151-169.

Tabakoğlu, Ahmet: *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.

Tunalı, Ayten Can: *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, (Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

Turan, Şerafettin: Osmanlı Teşkilatı'nda Hassa Mimarları, Şerafettin, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara 1964, s. 157-202.

Uğur, Ahmet: "Kavânîn-i Yeniçeriyân'a Göre Yeniçeri Temini ve İlk Uygulamalar", *Anasay*, 26, 2023, s. 97-121.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C. I, Ankara: TTK, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı : *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C. II, Ankara: TTK, 1988.

Veinstein, Gilles: "*Osmanlı Yeniçeri Üzerine*", *Askerlik "İşi" Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi, 1500-2000*, (Derleyen: Erik Jan Zürcher), İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 113-130.

Yaramış, Ahmet: "Osmanlı Ordusunda Çocuk Askerler Meselesi (Talimhane-i Sıbyan)", Afyon *Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S. I, s. 54-56.

Zürcher, Erik Jan: *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, (Çev: Ergun Aydınoğlu), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Zürcher, Erik Jan: "Askere Alımlarda ve Askerî İstihdamda Dünyadaki Değişimi Anlamak", *Askerlik "İşi" Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi, 1500-2000*, (Derleyen: Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 11-40.

İngiliz Maliyeciler Lord Hobart ve Morgan Hugh Foster'ın İstanbul Serüveni (1861-1863)*

The Mission of British Financial Advisors Lord Hobart and Morgan Hugh Foster in The Ottoman Empire (1861-1863)

HASAN ALİ ÇAKMAK**

öz

Osmanlı maliyesi üzerine en çok rapor yazılan dönemlerden birisi 1861-1863 yılları arasında yaşanmıştır. İmparatorluk ekonomisinin birçok krizle boğuştuğu ve parasal istikrarsızlığın başkentte ender görülen sosyal içerikli bir kargaşaya yol açtığı bu dönemi diğerlerinden ayıran, yabancı uzmanların da süreci izlemeleri ve devlet adamlarının aldıkları kararlarda aktif bir rol oynamalarıdır. 1861 yılında yaşanan başarısız Mirès Borçlanması üzerine İngiltere tarafından İstanbul'a gönderilen Lord Hobart ve Morgan Hugh Foster, süreci takip eden bu yabancı uzmanlardan ikisi olup Osmanlı Devleti'nin mali açmazdan kurtularak bir müddet rahat nefes almasına yardımcı olmuşlardır. Düzenledikleri 42 sayfalık raporlarıyla Osmanlı Devleti'nde yıllık bir bütçe yapılıp yayımlanması, millî banka kurulması ve devlet daireleri ile sarayın borçlanma olanağının sınırlandırılması gibi yapısal bazı öneriler getiren bu maliyeciler hakkında az sayıda araştırma bulunmaktadır. Başkentte bulundukları dönem ve raporları ayrı ayrı incelemelere konu olmasına karşın faaliyetleri yerli-yabancı arşiv belgeleri ile gazeteler kullanılıp bir bütün olarak tetkik edilmemiştir. Bu maksatla bu makalede Osmanlı maliyesinin Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) sonra finansal açıdan bozulma süreci irdelenerek tarihsel bir zemin inşa edilip İngiliz maliyecilerin ülkeleri tarafından seçilişi ve görevlendirme süreci ele alınmıştır. Bu şahısların ilk temasları ve icraatına değinildikten sonra raporlarını nasıl tanzim ettikleri, şahit oldukları kayda değer gelişme ve engeller ile Osmanlı maliyesinin modernleşmesine olan katkılarının başarılı olup olmadığı tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lord Hobart, Morgan Hugh Foster, Osmanlı Maliyesi, 1861 Mali Krizi.

* Makale geliş tarihi: 8 Aralık 2024, kabul tarihi: 24 Şubat 2025, araştırma makalesi.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye, hacakmak@beu.edu.tr, ORCID

ABSTRACT

Ottoman Empire experienced a period in which a number of reports were written about her financial administration between the years of 1861 and 1863. This process, which led to social unrest in the capital, was notable for the active involvement of foreign experts who closely pursued the situation and influenced key decisions made by Ottoman statesmen. Two such advisors, Lord Hobart and Morgan Hugh Foster, were dispatched by Britain following the failure of the Mirès Loan in 1861. Their interventions played a critical role in rescuing the empire from its financial impasse and providing temporary relief. There is little research on these financial experts who, with the 42-page report they prepared, made structural proposals such as the publication of an annual budget in the Ottoman Empire, the establishment of a national bank, and the limitation of the borrowing capacity of government offices and the palace. While separate studies have explored their presence in the capital and their reports, their activities have not been comprehensively examined using Turkish and foreign archival documents and journals. This article tries to fill this gap by analyzing the decline of the Ottoman financial balance following the Crimean War (1853-1856) and providing a historical context for the crisis. It also deals with the selection and appointment of British financiers, their initial interactions, and the process by which they compiled their reports. The article further examines the challenges they encountered, the key developments they observed, and evaluates whether their contributions to the modernization of the Ottoman finance were successful.

Keywords: Lord Hobart, Morgan Hugh Foster, Ottoman Finance, Financial Crisis of 1861.

Giriş

Osmanlıların XIX. asırda yüz yüze geldiği talihsiz gelişmelerden biri Kırım Savaşı'dır. 1853-1856 yılları arasında Rusya ile yaşanan bu savaş Osmanlı Devleti'nin sadece siyasi varlığını değil, finansal istikrarını da tehdit etmiştir. Bu olaya kadar dış ticaret açıkları ve reformların finansmanı için gerekli kaynağı içeriden karşılayan imparatorluk maliyesi, yerli tüccar ve bankerlere yüksek faizler ödemek zorunda kaldı. Devlet hazinesinin düşük faizlerle dışarıdan borçlanma imkânı şüphesiz vardı. Fakat hizipleşmeler olmasına karşın yüzyıllardır süregelen büyük devlet imajı hükûmet adamlarını ancak Rusya ile yapılacak savaşın devasa bir maliyetle biteceğini tahmin etmelerinden sonra böyle bir kanala müracaata mahkûm ve ikna edebilecekti.[1]

Söz konusu çerçevede Osmanlı Devleti'nin müttefiki İngiltere ve Fransa devletlerinin himayelerinde aracı kuruluşlarla 1854 ve 1855 yıllarında iki borçlanma sözleşmesi imzalandı. Uzun vadeli bu borçlardan hazineye yaklaşık olarak 7.151.000 sterlin civarında bir para girişi sağlandı.[2] Bu meblağ ele geçinceye kadar ordunun

1 Abdurrahman Şeref, "Ecânibden İlk İstikrâz Teşebbüsümüze Ait Birkaç Vesîka," *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 30 (1330), s. 321-337; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, yay. Cavit Baysun, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1953), s. 22.

2 Şevket Kâmil Akar ve Hüseyin Al, *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları 1854-1856*, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2003), s. 16-25.

ihtiyaçlarının karşılanması için halktan ve memurlardan *iane* adı altında aynî ve nakdî yardımlar toplandı.[3] Ayrıca günlük alışverişlerde görülen ufaklık para kıtlığını hafifletebilmek için top kırıklarından bakır paralar basıldı.[4] İç borçlanma uygulamasına devam edilip piyasaya yeni faizli-faizsiz kaimeler ve %10 faizli olup üç yıl vadeli *esham-ı mümtaze* adlı senetler sürüldü. Galata kreditörlerinden alınan avanslarla birlikte ele geçen tüm kaynak harp masraflarına ucu ucuna yetebildi.[5]

Kırım Savaşı sona erince Bâbıâli iç borçlarının tasfiyesiyle meşgul oldu. Bu amaçla Haziran 1856'da İstanbul'da şube açan Londra merkezli Ottoman Bank'ın Genel Müdürü Falconnet'nin tavsiyesine uyularak ilk defa bu borçların birleştirilip tek bir senet bünyesinde toplanmasına karar verildi.[6] Yeni esham (*esham-ı cedide*) adı verilen ve tedavül müddeti beş yılla sınırlı olacak olan bu senetten ilk etapta 2,5 milyon lira çıkarılacak ve saray hazinesinin borçları, piyasadaki kaimeler ile ödeme süresi gelen esham-ı mümtaze ortadan kaldırılacaktı.[7] Bir müddet sonra bu planın harfi harfine uygulanamayacağı anlaşılmıştır. Devrin idarecileri 1857 yılında nakden karşılıklarını ödeyemediği esham-ı mümtazelerin bir bölümünü %8 faizli yeni tertip esham-ı mümtazeler ile değiştirmiş, bir kısmını da hazine tahvili ihraç ederek itfa etmeye çalışmıştır.[8] Faiz maliyeti yükünü azaltabilmek amacıyla 1858 yılında itibari tutarı 5 milyon sterlin olan bir dış borçlanma yaparak faizli kaime uygulamasına son vermiştir.[9] Saray hazinesine ait borç stoku ise ertesi sene "on senelik sergiler" adıyla %6 faizli ve emisyon tutarı 4,25 milyon lira olan bir iç borçlanma tahvili çıkarılarak ödenmiştir.[10] Bütün bu tedbirler kamu maliyesinin istikrarlı bir biçimde borçlanmasını sağlamaktan ziyade daha da kötü bir hâle getirmiştir.

Bâbıâli biriken borçlarını, II. Mahmud (1808-1839) döneminden beri parasal istikrarını zedeleyen mağşuş sikkeleri ve kaimeleri ortadan kaldırabilmek için millî bir devlet bankası kurmayı da gündemine almıştır.[11] Bu operasyonun gerektireceği parasal yük ağır olduğu için belirlediği şartları kabul edebilecek sermayedarlar bulmakta zorlanmıştır. Uzun ve çetrefilli bir müzakere sürecinden sonra 19 Mayıs

3 Besim Özcan, *Kırım Savaşı'nda Mali Durum ve Teb'anın Harb Siyaseti (1853-1856)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1997), s. 86; Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Finansmanı ve Buna Dair Bir Defterin Değerlendirilmesi," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, 27 (2010), s. 125-131.

4 Hüseyin Al ve Şevket Kâmil Akar, *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme: Osmanlı Para Reformu*, (Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2014), s. 117.

5 Ali Akyıldız, "Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nı Finansmanı: İç ve Dış Borçlanmalar," *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856) Bildiriler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2007), s. 11-18.

6 Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000), s. 52; 99; Active Academy Finans Merkezi, "Mr. Falconnet'in Konsolidasyon Projesi," *Active: Bankacılık ve Finans Dergisi*, 24 (2002), s. 86.

7 Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 74-75.

8 Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 74.

9 Hüseyin Al ve Şevket K. Akar, *Osmanlı'dan Günümüze Borsa: Galata Borsası 1830-1873*, (İstanbul: Borsa İstanbul, 2013), s. 119.

10 Esma Gül Yetiş Doğan, *Osmanlı İç Borçlanma Sisteminde Modernleşme 1839-1881*, (İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2022), s. 138.

11 Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 60; Erol Ortabağ, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, (İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği, 2018), s. 27 vd.

1858'de Paxton-Wilkin finans ortaklığına ait Türkistan Bankası ile sağladığı uzlaşma umutlarını yeşerttiyse de 1858 Borçlanması kaimelerin tamamını piyasadan çekmeye yetmeyince banka faaliyete geçememiştir.[12]

Öte yandan bütçe dengesini sağlamanın ehemmiyeti malum olduğundan iki yıl arayla Avusturya ve Fransa'dan iki uzman (Lackenbaher ve Ploeuc) getirtilir.[13] Bu kişiler Ottoman Bank Müdürü Falconnet ile birlikte önce Islahat-ı Maliye Komisyonu adı verilen bir birimde, ardından Temmuz 1860'ta kurulan Meclis-i Âlî-i Hazâin'de imparatorluğun genel bütçesinin tanzimi, hazine gelirlerinin arttırılması ve masraflarında kesintilere gidilmesi hususlarında neler yapılabileceğini tartışırlar.[14] Bu arada piyasaya 1859-1860 yılları arasında iki tertip olarak 4.375.000 mecidiye altını değerinde esham-ı cedide sürülmüştür.[15] Ayrıca Dürziler ve Maruniler arasında Cebel-i Lübnan'da çıkan çatışmalardan zarar gören gayrimüslimlerin maddi kayıplarını telafi etmek için *Şam sergileri* adıyla %6 faizli ve 1 milyon liralık iç borçlanma senetleri çıkarılır.[16]

Faizsiz kaimelerin kaldırılması üzerinde de önemle durulur. Bu paralardan ötürü çok büyük maddi zararlara uğrayan İstanbul halkından 30 milyon kuruş civarında bir iane toplanıp Galata bankerlerinin bir araya gelerek kurdukları Şirket-i Maliye'den de 50 milyon kuruş borç alınır.[17] Fakat bu girişimler tüm kaimeleri tasfiye etmeye yetmeyecektir. Üstelik piyasada yüksek satış hacmine ulaşan ve vadeleri yaklaşmasına karşın nakden ödenemeyeceği anlaşılan esham-ı mümtaze tahvillerinin ödeme süresi de bir sene uzatılacaktır.[18]

1860 yılının ikinci yarısında biriken iç borçlar ve piyasayı allak bullak eden kaimelerin ortadan kaldırılması için dış borçlanmanın gerekliliği kaçınılmaz hâle gelmiş, hazinenin temel ihtiyacı 200.000 keseye ulaşmıştır.[19] Bu cümleden olarak Osmanlı hükûmeti İngiltere ve Fransa'nın kefaletini temin etmenin yollarını aramaya başlar. En başta yurt dışından getirttiği maliye uzmanlarının çalışmalarını dış borçlanmayı kolaylaştırmak için kullanmak istemişse de başaramamıştır.[20] Zira yabancı diplomatik çevrelerde bu şahıslara Osmanlı idarecileri tarafından taahhüt edilen yetkilerin verilmediği görüşü hâkimdi. İngiltere Elçisi Henry Bulwer

12 Hüseyin Al, Şevket K. Akar ve Kaya Bayraktar, *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme: Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Merkez Bankası Arayışları*, (Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2014), s. 147-151.

13 Antonin du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, (Paris: Arthur Rousseau, 1903), s. 114.

14 Hasan Ali Çakmak, *Meclis-i Âlî-i Hazâin: Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri (1860-1866)*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2023), s. 49-87.

15 Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 77; Al ve Akar, *Galata Borsası*, s. 114.

16 Esma Gül Yetiş Doğan, "1860-61 Suriye Olayları, Tazminat ve Şam Sergileri," *Belleten*, 310 (2023), s. 974.

17 Nazım Ragıb, "Osmanlı İstikrazları," *İstişare*, 10 (1324), s. 448-449; Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 97-100; Hüseyin Al, *Osmanlı Devleti'nde Kambiyo İstikrarı Uygulaması (1839-1863)*, (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2011), s. 47 vd.

18 Al ve Akar, *Galata Borsası*, s. 104-106; Çakmak, *Meclis-i Âlî-i Hazâin*, s. 63-65.

19 Hasan Ali Çakmak, "Fransız Maliyeci Marquis de Ploeuc'ün İstanbul Serüveni (1859-1867)", *Aşk ile Çalışan Yorulmaz: Ali Akyıldız Armağanı*, ed. Mehmed Yaşar Ertaş, İlhami Yurdakul ve Ömerül Faruk Bölükbaşı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), s. 226.

20 Çakmak, *Meclis-i Âlî-i Hazâin*, s. 46; Çakmak, "Marquis de Ploeuc", s. 222-223.

uzmanların sayılarını dahi yetersiz buluyordu.[21] Ülkesinin garanti edeceği bir borçlanmanın gerçekleşebilmesi için Osmanlı maliyesinin uluslararası anlamda tam bir denetime açılmasını öneriyordu.[22] Fransız elçi Marquis de Valette'in teklifi de pek farklı değildi. Temerrüt arifesinde olan Osmanlı maliyesinin durumunun büyük devletlerin memurlarına bırakıldığı takdirde düzelebileceğini umuyordu.[23]

Osmanlı Maliyesinde Temerrüt Hâlinin Ortaya Çıkışı

Bâbıâli mali kontrol taleplerine soğuk yaklaşmaktaydı. İngiltere ve Fransa'dan gönderilecek iki yabancı uzmanı kabul edebileceğini ve borçlanma hasılatının bu uzmanların gözetiminde harcanacağını duyurmaktaydı.[24] Fakat söz konusu uzmanların doğrudan Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmesini istiyor, dış borçlanma sürecini kolaylaştırmadıkları takdirde gelmelerinde bir mana görmüyordu.[25] Tüm çabalara rağmen devletlerin alınacak borca kefil olmaları sağlanamadığı gibi sermaye piyasalarının güçlü aktörleri de anlaşmaya ikna edilemedi. Uzun süren görüşmelerden sonra Paris'te öz varlığı yetersiz ve para getirecek yerde kaynak ve zaman israfına yol açacak Musevi bir bankerle uzlaşılabildi. Jules Mirès adındaki bu şahısla Ekim 1860 sonunda ağır şartlarda 36 yıl vadeli 400 milyon franklık (16 milyon sterlin) bir anlaşma yapıldı.[26] Fransız iş adamı aynı zamanda Osmanlı hükûmetinden emisyon imtiyazı alan Türkistan Bankası ile de ortak olup borçlanmanın Londra'da çıkacak tahvillerinin ihraç yetkisini bu bankaya havale etti.[27]

Bâbıâli'nin bir dış borç mukavelesi imzaladığı haberi içeride ve dışarıda beklemeye tahammülü kalmayan bütün alacaklıları harekete geçirdi. Özellikle Avrupa piyasalarına üç ay vadeli çektikleri hatır poliçeleriyle devlet hazinesine kısa vadeli kaynak sağlayan yerli bankerlerin yurt dışına olan borçları gittikçe artıyordu. Ödemelerini zamanında yapamadıkları için finans çevrelerinde itibarları azalmaya başlamıştı. Bunun üzerine bu şahısların bir kısmı hükûmete başvurarak alacaklarını Mirès'e devretmeyi önerdiyse de büyük bir güvensizlik manasına geleceğinden kesin bir dille reddedildi.[28]

Mirès Borçlanması çok vakit geçmeden o sırada Cebel-i Lübnan olaylarıyla ilgilenen Fransa hükûmetinin süreci siyasileştirmesi ve çıkar elde etmek için

21 Hasan Ali Çakmak, "Ottoman Bank Müdürü Francis de Palézieux Falconnet'nin İstanbul Serüveni (1856-1861)," *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 1 (2024), s. 86.

22 A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, s. 156.

23 Charles Morawitz, *Les Finances de la Turquie*, (Paris: Guillaumin et cie, 1902), s. 34; Esma Gül Yetiş Doğan ve Şevket Kâmil Akar, "Osmanlı Devleti'nde Modern Borçlanmanın Gelişimi," *Geçmişten Bugüne Müslüman Toplumlarda Para ve Faiz: Gerçeklik Algı Kuram Uygulama*, (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2023), s. 283-287.

24 Hüseyin Al ve Şevket K. Akar, "Uluslararası Finans Politik Açısından 1860–61 Suriye Bunalımı ve Mirès Borçlanması," *Tarih Dergisi*, 45 (2007), s. 85.

25 BOA, İ.HR, 179/9915, 2 Kasım 1860 (17 R 1277).

26 Nihad Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, (İstanbul: Nihad Sayar Vakfı, 1977), s. 195; Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, (Ankara: Efil Yayınevi, 2022), s. 150 vd.

27 Hasan Ferid, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi: Bankacılık*, haz. Mehmet Hakan Sağlam, (İstanbul: Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, 2008), III, s. 19.

28 İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, (İstanbul: Ekin Basımevi, 1964), s. 34.

kullanmasının kurbanı oldu.[29] Zira istikrazın Paris Borsası'na kaydedilmesine izin verilmemesi bankerin hâlihazırda tartışılan itibarını sarstığı gibi bir müddet sonra başka bir meseleden dolayı şikâyet üzerine tutuklanması da Osmanlı Devleti'ne yapılacak ödemelerin ertelenmesine yol açacaktı.[30] Para bulunamayınca vadeleri yaklaşan hazine tahvilleri *tahvilat-ı mümtaze* adı altında yeni bir iç borçlanma aracına dönüştürülecek ve piyasaya 12,5 milyon liralık faizsiz kaimenin sürülmesi kararlaştırılacaktı.[31]

Hâl böyleyken ortaya çıkacak vahameti önceden sezen Bâbıâli, ekonomi daha fazla kötüleşmeden bir ültimatom kaleme alarak Fransa hükûmetini uyardı. Devlet hazinesinin Galata sarraflarına 5 milyon sterlin borcunun olduğunu, bunların hakiki alacaklılarının İngiltere ve Fransa'da bulunduğunu ve sadece Banque de France'ın (Fransa Bankası) alacağının 40 milyon franga ulaştığını yazdı. Osmanlı ülkesinden çekilen poliçeler iskonto edilmeye devam edilmezse siyasi sonuçları da olacak zincirleme bir iflas meydana gelebileceğini hatırlatarak 1820'li yıllarda adı konulan Osmanlı topraklarının paylaşılması projesinin (*Şark Meselesi*)[32] tekrar yaşanabileceğine işaret etti.[33] Hükûmetin özellikle Şark Meselesi hususundaki endişelerinde haklı nedenleri olduğu söylenebilir. Zira Reşid Paşa'nın sadrazam olarak görev yaptığı 1852 yılında Maliye Hazinesi'nin açığının kapatılması ve Dersaadet Bankası'nın borçlarının ödenmesi için yapılan başarısız borçlanma girişimi unutulmamıştı.[34] Bu borçlanmanın Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) emriyle feshedilmesi üzerine ödenmiş olan birinci taksidinin iadesinde sıkıntılar yaşanmış, bu durum Kırım Savaşı'nın çıkmasına sebep olan hadiselerden Prens Menşikov'un İstanbul'a gelişine zemin hazırlamıştı.[35]

İngiltere ve Fransa'nın elçileri de ülkelerini bir süredir imparatorluktaki mali sorunlar hakkında bilgilendirmekte ve Osmanlı maliyesinde yaşanacak bir çöküşten kendi yurttaşla-rının da zarar göreceklerini belirtmekteydi. İstanbul Sefiri Henry Bulwer, Osmanlı Devleti'nin dışarıdan borçlanamaması hâlinde İngiliz tüccarların dört ya da beş milyon sterlin civarında bir parasal kaybı olacağını yazarken Paris Elçisi Henry Wellesley (Lord Cowley) de benzer kaygıları dile getirmekteydi.[36]

29 Al ve Akar, "Mirès Borçlanması", s. 106-111.

30 Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, (Ankara: Maliye Tetkik Kurulu, 1977), III, s. 133; Şükrü Baban, "Tanzimat ve Para," *Tanzimat I*, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), s. 251.

31 Ali Akyıldız, "Kaime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXIV, 2001, s. 212-215; Y. Doğan, *İç Borçlanma*, s. 134-135; 76. Faizsiz kaimeler Cidde ve Yemen eyaletleri dışında ülke çapına yaygınlaştırılmak için çıkarılmıştı. 1862 Martı'ndan itibaren geçerli olacak, sürüm miktarı 10 milyon lirayı pek geçmeyecekti.

32 Osmanlı topraklarının Batılı devletler tarafından bölünmesi ve paylaşılması girişimlerini kavramsal manada tek çatı altında toplayan bu nitelemenin genel bir tarihi hakkında bkz. John Arthure Ransome Mariott, *The Eastern Question*, (Oxford: Clarendon Press, 1924); Azmi Özcan, "Şark Meselesi Kimin Meselesidir?," *Prof. Dr. Atilla Çetin'e Armağan*, (Sakarya: Sakarya Belediyesi, 2016), s. 61-67.

33 A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, s. 165-166.

34 Hüseyin Al ve Şevket K. Akar, "Dersaadet Bankası'nın Tasfiyesi ve 1852 Borçlanması," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 4 (2006), s. 149-207.

35 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), II, s. 757.

36 Hüseyin Al ve Şevket Kâmil Akar, "Osmanlı Maliyesinde Kısır Döngü ve 1861 Ticarî Krizi," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 18 (2008), s. 63.

Fransa Sefiri Marquis de Valette yurttaşlarına her bakımdan puslu olarak nitelenebilecek bu ortamda şeffaflığa ve kurallara riayet eden ticari kuruluşlara yatırım yapmalarını tavsiye etmekteydi.[37]

Şubat 1861'de İngiltere için önemli bir kayıp da doğudaki çıkarlarını temsil eden kurumlardan Ottoman Bank'ın müdürü Falconnet'nin ölümü oldu. 1856 yılından beri yaptığı çalışmalarla bankanın Osmanlı topraklarında ticari ve politik bir güce ulaşmasını sağlayan bu başarılı finansçının vefatı kurumun geleceğini tartışmalı hâle getirmiş ve Bâbıâli'de de bazı görevler üstlenmesi hasebiyle İngiltere'yi tecrübeli bir mümessilden mahrum bırakmıştı.[38] Aynı tarihlerde korkulanın önüne geçilemedi. Osmanlı hazinesinin piyasaya olan borçlarını peşi sıra ertelemesi üzerine yerli bankerlerin temerrüde düşmesiyle İstanbul'dan Marsilya ve Londra'ya kadar yayılacak bir mali buhran patlak verdi.[39] Avrupa'ya önemli miktarda altın ve gümüş çıkarıldı. Mayıs 1861'de sterlinin değeri kaime karşısında hızla yükselerek 200 kuruşu geçti.[40] Osmanlı yönetimi öyle zor bir duruma düşmüştü ki, iç ve dış borçlarının toplamı bütçedeki gelirlerinin beş misline ulaşmıştı.[41]

Büyük Devletlerin Müdahalesi ve İngiliz Uzmanların Belirlenmesi

Osmanlı Devleti'nin siyasi bütünlüğüne kefil olan İngiltere ve Fransa burada gelişen temerrüt hâlinin çıkarlarını daha fazla zedelemesine duyarsız kalamadı. Bâbıâli'nin yabancı uzmanların devlet hizmetine girmesine dair ısrarından da vazgeçtiğini anlayınca İstanbul'a temsilcilerini yollamaya karar verdi. Konumuz olan İngiliz maliyecilere değinmeden önce kısaca Fransa'nın gönderdiği Baron Doyen'in misyonundan bahsedelim. Banque de France'ın müdür yardımcısı (*sous gouverneur*) olan Doyen, özellikle seçilen bir şahıstı. Zira bankanın Marsilya şubesinin portföyünde İstanbullu bankerlere ait senetlerin değeri Ekim 1860 ile Mart 1861 arasında büyük bir artışa geçerek 20 milyon frangın üzerine çıkmıştı.[42] Osmanlı hazinesinden alacakları bulunan bankerler taahhütlerini yerine getiremediği için bu senetlerin kademeli olarak azaltılması kabil olmadı. Ancak Baron Doyen ile Maliye Nazırı Tevfik Paşa arasında yapılan görüşmelerin akabinde Osmanlı Devleti'nin bankerlere 8 milyon frank bir borcunun olduğu ortaya çıkınca 18 taksite bölünen bu borcun ödenip bankerlerin temerrütten kurtulmaları sağlandı.[43] Müteakiben Mirès İstikrazının Paris'te tasfiye edilmesi sonucunda da Osmanlı hazinesine 1.401.000 liraya yakın bir para girişi oldu.[44]

37 A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, s. 119.

38 Çakmak, "Ottoman Bank", s. 127-129.

39 Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na*, çev. Babür Kuzucu, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1975), II, s. 765-766.

40 Andre Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şahane: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, çev. Ali Berktay, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2002), s. 31.

41 Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), s. 25; Al ve Akar, *Galata Borsası*, s. 98.

42 Alain Plessis, *La Politique de la Banque de France de 1851 à 1870*, (Genève: Librairie Droz, 1985), s. 213.

43 Al ve Akar, "1861 Ticarî Krizi", s. 75.

44 Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), s. 67.

Kriz Londra ile finansal iş birliklerde bulunan tüccarların da iflasla yüzleşmeleri ile sonuçlanmıştı. Bilhassa İzmir ve çevresinde yatırımları bulunan Francis Ede ve İngiltere'nin Levant ticaretinde öncü bir rolü olan Rodocanachi isimli iki büyük şirketin batmasına dair haberler şaşırtıcı bir etki yaratmıştı.[45] Bu kurumları Scarlato M. Maurogordato, F. Whittall, Luttari ve Armstrong&Pelton şirketleri takip etti.[46] Ayrıca ellerinde bol miktarda Osmanlı tahvili bulunan İngiliz vatandaşlarının zarar etme riski meydana çıktı.[47] Bu durum Osmanlı tahvillerinin bir alıcısı, Türkistan Bankası'nın Londra müdürlerinden ve Şark Meselesi adlı "musibet-i siyasiyenin" amansız bir takipçisi olan İngiliz siyasetçi William E. Gladstone'un uyarılarına kulak kabartılmasına neden oldu.[48] Payitahta yabancı uzmanlar gönderilmesi için kendi hükûmetine öteden beri telkinlerde bulunan bu eski Board of Trade (Ticaret Kurulu) başkanının önerisi üzerine kırklı yaşlarda iki soylu bürokrat olan Lord Hobart (ö. 1875) ve Morgan Hugh Foster (ö. 1889) kritik göreve layık görüldü.[49]

8 Aralık 1818'de doğan Lord Hobart, Buckinghamshire Kontu August Hobart ile Kraliyet Avukatı (*serjeant at law*) John Williams'ın kızı Mary'nin oğluydu. İlk ve orta öğrenimini Surrey'de bulunan Cheams School ve Oxford bünyesindeki Trinity College'da gördü. 1840 yılında kâtip olarak Board of Trade'de kariyerine ilk adımı attı. İki yıl sonra Sir Henry Ellis'in maiyetinde Brezilya İmparatoru II. Pedro ile görüşmek için diplomatik bir görev üstlenmesi ile tanınan bir isim hâline geldi. 1854 yılında İngiliz kolonileri idaresinin başındaki Lord George Grey'in hususi kâtipliğine atanan Lord Hobart, Kırım Savaşı'na karşı olması hasebiyle istifa etmek zorunda kaldı.[50] Antonin du Velay ve Donald Blaisdell gibi tarihçiler onun 1855 yılında Osmanlı Devleti'nin aldığı ikinci dış borcun savaşın masraflarına harcanıp harcanmadığını gözetmek için kurulan komisyonunda çalıştığını belirtirler.[51] Ancak lordun o sırada Board of Trade'e geri döndüğü bilinmektedir ve İngiltere namına komisyonda görevli şahsın adının da Edmund Hornby olduğu tespit edilebilmektedir.[52]

Morgan Hugh Foster ise Bamburgh Kalesi ve Atherstone'u mesken tutan eski ve asil Foster sülalesinden gelmekteydi. John-Amelia Foster çiftinin bir oğlu olarak

45 *The Gentleman's Magazine*, (London: William Pickering, 1841), XVI, s. 530; James Lewis Farley, *The Resources of Turkey*, (London: Longman, Green and Roberts, 1862), s. III.

46 Al ve Akar, "1861 Ticarî Krizi", s. 70.

47 Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum (1875-1881): Rüsûm-ı Sitte'den Duyûn-ı Umûmiyye'ye*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), s. 14.

48 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), I, s. 20; Philip L. Cottrell, "A Survey of European Investment in Turkey, 1854-1914: Banks and the Finance of the State an Railway Construction," *East Meets West*, (England: Ashgate, 2008), s. 82; Al, Akar ve Bayraktar, *Merkez Bankası Arayışları*, s. 152.

49 *Gladstone to His Wife*, (London: Methuen and Co, 1936), s. 47; Laurence M. Guymer, *Curing The Sick Man: Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire, 1858-1865*, (PHD Thesis), University of East Anglia, 2009, s. 148.

50 *The Times*, 26 Aralık 1885, s. 4; Bernard Burke and Ashworth P. Burke, *The Genealogical and Heraldic Dictionary of the Peerage and Baronetage*, (London: Harrison and Sons, 1914), s. 327.

51 A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, s. 114; Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, (New York: Columbia University Press, 1929), s. 26-30.

52 Olivie Anderson, "Great Britain and the Beginings of Ottoman Public Debt," *The Historical Journal*, 1 (1964), s. 59.

1815 yılında doğdu.[53] İyi bir eğitim gördükten sonra 1832'de Başhazinedarlık'ta (Paymaster's General's Office) kâtip olarak çalışmaya başlayan Foster, 1855 yılında devlet hazinesine geçinceye kadar burada önemli vazifeleri yerine getirdi. Avrupa'nın Hannover ve Viyana gibi belli başlı şehirlerini ziyaret etti. Kırım Savaşı ile ilgili bazı hazırlıkların yapılmasında görev üstlendi ve 1859'da muavin olarak tekrar Başhazinedarlık kurumuna atandı.[54]

Temerrütten Teceddüde: Lord Hobart ve Morgan Foster'ın İlk İcraatı

Lord Hobart ve Morgan Hugh Foster 23 Mayıs 1861 günü deniz yoluyla İstanbul'a vardılar.[55] Osmanlı yöneticileri tarafından son derece iyi karşılandılar.[56] Laurence Guymer, Bâbıâli binasına yakın bir yerde çalışmaya başladıklarından bahsetmektedir.[57] Osmanlı arşivlerinde kendilerine maaş tahsisinin yapıldığına dair bir bilgiye rastlanmaması, doğrudan buradaki bürokrasinin hizmetine girmemelerinden kaynaklanmış olabilir.

İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarının farkında olan her İngiliz bürokrat açısından Osmanlı İmparatorluğu şüphesiz derinlemesine bilinmesi ve araştırılması gereken bir ülkeydi. Buna rağmen Hobart-Foster misyonunun İngiliz parlamentosundaki her vekil tarafından hoş karşılandığı pek söylenemez. Örneğin, Lord Hobart'ın ileride hakkında bir eser yazacağı Richard Cobden, bir demecinde İngiltere'nin Fas ve Çin'e de uzman göndermesini örnek vererek söz konusu bürokratların Osmanlı Devleti'ne gönderilmesini eleştirmiştir. Bu gibi faaliyetler devam ettiği takdirde ülkesinin Hollandalı ve İsviçreli açıkgöz maliyecilerin uzmanlığına ihtiyacı olacağını beyan etmiştir.[58] Şüphesiz bu yorumun temelinde yatan sebeplerden biri Levant'tan Avrupa'ya uzandığı belirtilen yukarıdaki ticari krizin İngiltere'ye de olumsuz yansımasıydı. 1859-1860 yılında denizaşırı kolonileri bulunan Britanya'nın bütçesindeki masraflar azalmıştı.[59] Buna karşın 1860'ta Rusya ve İran dışındaki Asya kıtasına yapılan ihracatı sonraki iki seneyi de kapsayacak bir biçimde %33'ten %24,2'ye düşmüştür ki bu husus, bilhassa, Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu buhranın nüfuz alanının genişliği ve tahrip edici niteliğinden doğmuştur denebilir.[60]

53 https://fosterhillroadcemetery.co.uk/the-foster-family-of-brickhill-house/ [Erişim tarihi: 18.11.2024].

54 *L'Orient Illustré*, 30 Ocak 1875, s. 353; Edward Hertslet, *The Foreign List*, (London: Harrison, 1878), s. 97.

55 *Journal de Constantinople*, 28 Mayıs 1861, s. 3; Leland Hamilton Jenks, *The Migration of British Capital to 1875*, (London: Alfred A. Knoff, 1927), s. 307.

56 *Hansard's Parliamentary Debates*, (London: Cornelius Buck, 1862), CLXV, s. 1520.

57 Guymer, "Henry Bulwer", s. 154.

58 *Hansard's Parliamentary Debates*, (London: Cornelius Buck, 1862), CLXVIII, s. 70; Ramazan Kurtoğlu, *Türkiye Ekonomisi (1838-2010)*, (Ankara: Orion Kitabevi, 2015), s. 122.

59 E. D. Steele, *Palmerston and Liberalism (1855-1865)*, (UK: Cambridge University Press, 1991), s. 219.

60 R.P.T. Davenport-Hines and Geoffreey Jones *British Business in Asia Since 1860*, (New York: Cambridge: 1989), s. 3; Philip Cottrell, *Investment Banking in England: 1856-1881*, (New York: Routledge, 2013), VII, s. 180.

Görsel 1: Lord Hobart[61]

Görsel 2: Morgan Foster[62]

Hobart ve Foster, Osmanlı maliyesini yakından tanıyan isimler değillerdi. Bu yüzden analiz yapabilmek için resmî belgelere ihtiyaç duyuyorlardı. Ancak Osmanlı maliyecilerinin yabancı bir ülkenin görevlilerine malumat vermekte gösterdiği isteksizlik, elde bulunan verilerin eksikliği ve sistematik bir biçimde düzenlenmemiş olması Hobart ve Foster'ın belgelere vukufiyetlerini geciktirecekti; nitekim göreve başladıkları tarihten itibaren ilk beş hafta hiçbir resmî vesika alamamışlardı.[63] Böyle bir ortamda başkentin gündemini bir de Sultan Abdülmecid'in Ihlamur Kasrında 25 Haziran 1861'deki vefatı meşgul etmeye başlamıştır. Devleti tarafından iki maliyeciye yardımcı olmakla görevlendirilen İngiliz elçi Henry Bulwer ortalık yatıştıktan sonra bir yazı yazıp Osmanlı yöneticilerinden mali arşivlere erişmekte güçlük çeken Hobart ve Foster'a yardım etmelerini rica etmiştir.[64] Bu isteğe beklenen yanıt verilmemiş olmalı ki 8 Temmuz 1861'de bizzat iki maliyeci sadarete başvurup devletin iç ve dış borçlarının miktarı, bunların ödenme takvimleri, gösterilen teminatlar, faiz ödemelerinin miktarı, Nizamiye ve Tersane hazinelerinden alacaklı olanların isimleri, damga ve tütüne dair yapılan nizamnameler hakkında bilgi talebinde bulunmuşlardır.[65]

61 https://sriramv.com/2017/06/14/the-indian-charivari-series-lord-hobart/ [Erişim tarihi: 18.11.2024].

62 *L'Orient Illustré*, 30 Ocak 1875, s. 353-354.

63 *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892)*, der. Nezih Varcan, (Ankara: Maliye Bakanlığı, 2000), s. 15; *The Morning Chronicle*, 11 Haziran 1865, s. 5; Guymer, "Henry Bulwer", s. 154.

64 BOA, HR.SYS, 1892/8, 29 Haziran 1861.

65 BOA, HR.TO, 376/30, 28 Temmuz 1861.

Bâbıâli tarafından İngiliz maliyecilere olan temkinli yaklaşımın, ekonomik durumun vahim bir hâl almasından sonra yavaş yavaş terk edilmeye başlandığı söylenebilir. Gecikmeler olsa da resmî belgelere ulaşma noktasında gösterilen direnç kırılır. Fakat bu sefer de iki maliyeci açısından başka bir sorun baş gösterir. Bu da elde edilen bilgilerin doğru ve yeterli olup olmadığıdır. Zira Osmanlı maliyesinde bilhassa farklı türdeki iç borçların alındıkları yerlerin merkezî kaydı tutulmuyordu.[66] Bundan dolayı veri kaynaklarını çeşitlendirmeye yönelen Hobart ve Foster, Osmanlı topraklarındaki İngiliz konsolosluklarının yanı sıra, kendilerinden evvel İstanbul'a gelen ve Meclis-i Hazâin'de bir süre mesai sarf eden yabancı uzmanların deneyimlerinden de yararlandı.[67] Hem bu hususta hem de bazı komisyonlarda danışmanlık yapmalarından ötürü başkentteki serüvenleri bir süre daha uzadı.[68] Bu arada faizsiz kaimelerin tasfiye tarihi Temmuz 1861'e kadar ertelenmiş ve piyasaya gündelik alışverişlerde görülen para kıtlığının önüne geçmek için 10.000 kuruş değerinde bakır para sürülmüştü.[69] Tüm bu sebeplerden dolayı Lord Hobart ve Morgan H. Foster raporlarını ancak 7 Aralık 1861'de tamamlayabilmişlerdi.

Hobart ve Foster'ın *Türkiye'nin Mali Durumu Üzerine Rapor*'u

"The Report on the Financial Condition of Turkey (*Türkiye'nin Mali Durumu Üzerine Rapor*)" başlığını taşıyan bu raporun birer nüshası günümüzde hem İngiliz hem de Osmanlı arşivlerinde muhafaza edilmektedir.[70] Üzerinde bazı araştırmalar yapılmıştır. Örneğin, Emine Kıray XIX. yüzyılda borçlanma koşullarına geniş bir yer verdiği ve birinci baskısını 1993 yılında yapan *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar* adlı doktora çalışmasında bu raporu ilk defa kapsamlı bir biçimde incelemiştir. Ayrıca *Active: Bankacılık ve Finans Dergisi*'nde *The Times* gazetesinde yer alan bazı haberlerden alıntılar yapılarak raporu tanıtan ve müelliflerinin faaliyetlerine ışık tutan birkaç makale yayımlanmıştır.[71] Keiko Kiyotaki ise 2005 yılında Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'ndan sonra meydana gelen bütçe açıklarını ve iç borçlanmalarını irdelediği bir etüdünde (*working paper*) raporun kritiğini yapmıştır.[72]

66 Al ve Akar, "1861 Ticarî Krizi", s. 59.

67 *İngiliz Raporları (1861-1892)*, s. 15-18.

68 BOA, HR.İD, 261/18, 7 Eylül 1861; *The Morning Chronicle*, 5 Ekim 1861, s. 5; *The Examiner*, 2 Kasım 1861, s. 700.

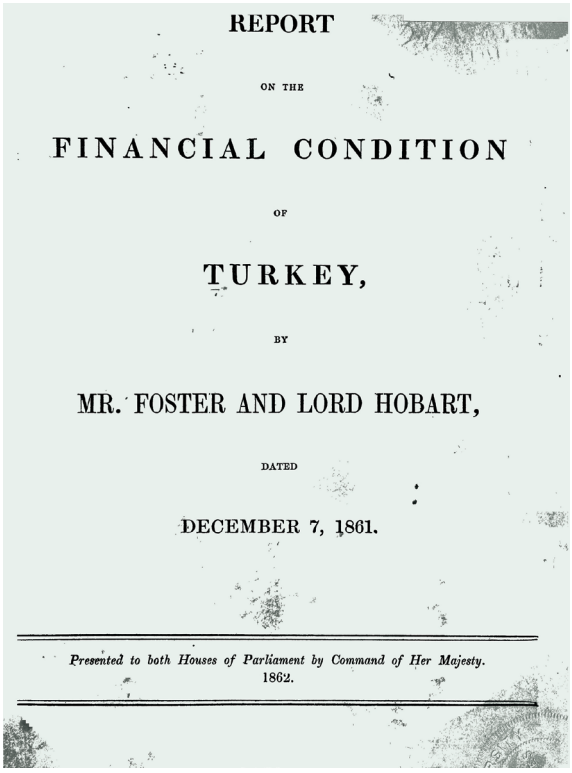
69 Ahmed Lûtfî Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lûtf'î Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), X, s. 28; Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 105.

70 Foreign Office (FO), 424/24; BOA, HR.SFR.3, 63/22, 10 Mart 1862; *İngiliz Raporları (1861-1892)*, s. 15. Raporun Osmanlı döneminde tercüme edildiğini gösterir bir bilgi veya belgeye rastlanmamıştır. Bunun yanında yakın zamanda iktisat profesörü merhum Ömer Faruk Batırel ve İnci User tarafından orijinalinden yapılan günümüz Türkçesi ile bir çevirisi bulunmaktadır.

71 Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, s. 87 vd; Active Academy Araştırma Merkezi, "Osmanlı Maliyesinde Yabancı Uzmanlar," *Active: Bankacılık ve Finans Dergisi*, 34 (Ocak-Şubat 2004), s. 86-91; "1862 Borçlanması ve İngiliz Hükümeti," *Active: Bankacılık ve Finans Dergisi*, 38 (Eylül-Ekim 2004), s. 86-92; "Mirès Soruşturması ve Osmanlı Maliyesi Hakkındaki İlk Kapsamlı Rapor," *Active: Bankacılık ve Finans Dergisi*, 39 (Kasım-Aralık 2004), s. 86-91.

72 Keiko Kiyotaki, "Ottoman State Finance: A Study of Fiscal Deficits and Internal Debt in 1859-63," *Working Paper*, (London: London School of Economics, 2005). https://www.lse.ac.uk/EconomicHistory/Assets/Documents/WorkingPapers/EconomicHistory/2005/wp9005.pdf [Erişim tarihi 19.11.2024].

42 sayfadan meydana gelen rapor Osmanlı maliyesini devlet gelirleri, harcamalar, mali yönetim, devlet muhasebesi, gelir ve gider dengesi ve kamu borçları olmak üzere altı temel başlık altında incelemektedir. Gelir ve giderlere ait analizler 1275 (1859-1860) yılı bütçesi kullanılarak yapılmıştır. Ancak bütçe açıklarının boyutunun etkinliğine ve bunların yarattığı sorunlara raporda pek yer verilmemiştir.[73] Maliye yönetimi bölümü, Maliye Nezaretinin görev ve yetkiler bakımından mevcut durumu ve reform yapıldıktan sonra kazanacağı hüviyet ile ilgilidir. Nezaretlerin hesapları, devlet muhasebesi kısmında ele alınmıştır. Gelir ve giderlerin dengesi bölümünde birçok vergiden muaf olan payitahtın vergilendirilmesi, erkek ev çalışanı olan şahısların vergiye bağlanmaları ve vakıf mallarının özelleştirilmesi konuları işlenmiştir. Kamu borçları olarak ifade edilen son kısımda da Osmanlı Devleti'nin borçlar yükümlülüğü özetlenmiş, mali düzenin yeniden kurulması için önerilerde bulunulmuş ve parasal istikrarın nasıl sağlanabileceğine ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır.[74] Genel anlamda rapor ekonomik sıkışıklığın Osmanlı maliyesi için geçici bir mahiyette olduğunu ve gerekli önlemler alındığı takdirde atlatılabileceği görüşünü benimsemiştir.

REPORT

ON THE

FINANCIAL CONDITION

OF

TURKEY,

BY

MR. FOSTER AND LORD HOBART,

DATED

DECEMBER 7, 1861.

Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty.
1862.

Görsel 3: Hobart-Foster Raporu (Kapak)[75]

Yukarıda ifade edilen başlıklar altındaki temel meselelere Osmanlı topraklarında görev yapan yabancı elçiler (Stratford Canning ve Henry Bulwer gibi) ve uzmanlar geçmişte parça parça da olsa benzer öneriler getirdiğinden raporun tamamen özgün bir metin olduğu söylenemez.[76] Bilhassa daha önce isimlerinden bahsedilen Ottoman Bank Müdürü Falconnet ve Fransız maliyeci Marquis de Ploeuc'ün 27 Ekim 1860 tarihli raporları gözden geçirilir ve Hobart-Foster raporuyla mukayese edilirse bu hususun daha iyi anlaşılabilmesi mümkün olacaktır. Ezcümle tıpkı Lord Hobart ve Morgan Foster'ın raporunda olduğu gibi Ploeuc ve Falconnet'nin araştırmasında da Yunanistan ile Osmanlı Devleti'nin bazı vergi gelirleri karşılaştırılmış, başkentin vergilendirilmesi gündeme

73 Kiyotaki, "Ottoman State Finance", s. 1.

74 *İngiliz Raporları (1861-1892)*, s. 13-70.

75 https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=coo1.ark:/13960/t25b0pm6k&seq=3 [Erişim tarihi 02.12.2024].

76 F. S. Rodkey, "Ottoman Concern About Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856," *The Journal of Modern History*, 4 (1958), s. 348-353; K. Bell, *The Constantinople Embassy of Sir Henry Bulwer, 1858-65*, (PHD Thesis), University of London, 1961, s. 90.

getirilmiş ve vakıf mülklerinin özelleştirilmesi önerilmiştir. Ayrıca modern bir mali idare için gerekli yetki ve sorumluluklar, nezaret hesaplarının şeffaflığı ve denetlenebilirliği ile parasal istikrarın sağlanması için kaimenin kontrol altına alınması açısından İngiliz bürokratların daha sonra yararlanacakları tavsiyeler yapılmıştır.[77] İki Fransız uzmanın ülkelerine yolladıkları 18 sayfaya yakın bu incelemenin Bâbıâli'nin dış borçlanma girişimlerine katkı sunduğunu pek söyleyemeyiz. Aksine yabancı sermaye sahiplerine gösterildiğine dair bir ize rastlanmayan raporun basının eline geçerek kamuoyunda olumsuz algı oluşmasına imkân sağladığı Mirès Borçlanması sürecine zarar vermesinden anlaşılmaktadır.[78] Bunun sonucunda Osmanlı Devleti'nin yabancı uzmanlardan beklentilerine de darbe vurulmuş ve bunların üyesi olduğu Meclis-i Hazâin'in faaliyeti askıya alınmıştı.[79]

Marquis de Ploeuc ve Falconnet'nin tam tersine borçlanma sürecine olumlu katkılar sağlayabileceği umulan Lord Hobart ve Morgan Hugh Foster 10 Aralık'ta sarayı ziyaret etmişlerdir.[80] Başkentten ayrılmak üzerelerken İstanbul'da kısa süren tarihî bir iç karışıklık meydana gelmiştir.[81] İki maliyeci Osmanlı topraklarında örneğine ender rastlanacak ve sosyal sonuçları olan mali bir paniğe şahit olmuşlardır. 11-13 Aralık'ta bazı kreditörlerin piyasayı manipüle etmesiyle faizsiz kaimenin fiyatı hızla yükselip piyasada geçerliliği yitirecek bir düzeye ulaşmıştır.[82] Bu gelişme, erzak ve eşya fiyatlarına sirayet edince bilhassa ekmek fiyatlarında olağanüstü bir artış yaratmış ve insanlar sokakta ekmek alabilmek için birbirini yaralayıp kargaşalar çıkarmıştır.[83] Hükûmet, kaimenin üzerinde spekülasyon yapıldığına kani olunca Karaköy'de bulunan Havyar Hanı başta olmak üzere borsa ve döviz bürolarını geçici olarak kapatmıştır.[84]

İngiltere gibi serbest piyasa ekonomisine dayanan bir ülkeden gelen Hobart ve Foster açısından bu önlemlerin devletin ekonomiye nahoş bir müdahalesi olarak değerlendirildiğini tahmin ediyoruz. Nitekim Lord Russell'ın da bu sırada, Osmanlı yöneticilerinin kaimenin değerini sabitlemek ve alım satımı cezalandırmak yönündeki önlemlerini barbarca olarak nitelendirmesi ve elçisi Henry Bulwer'e Hobart ve Foster'ın daha makul olan önerilerini Fuad Paşa'ya tavsiye etmesi talimatını vermesi, iki maliyecinin konuya Bâbıâli'den farklı şekilde yaklaştığının bir delilidir.[85] Sadrazam Fuad Paşa İstanbul'da panik yaşanırken Cebel-i Lübnan bölgesinde Dürzilerle Maruniler arasında meydana gelen meseleleri çözmekle meşguldü. 21 Aralık

77 Ignaz Testa, *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères, depuis le premier traité conclu, en 1536, entre Suléyman I et François I jusqu'à nos jours*, (Paris: Amyot, 1864), IV, s. 47-61.

78 Saint Marc Girardin, "Les Voyageurs en Orient VI. de la Moralité Des Finances Turques," *Revue des Deux Mondes*, 2 (15 Ocak 1861), s. 471-486.

79 Çakmak, *Meclis-i Âlî-i Hazâin*, s. 83-87.

80 *The Morning Chronicle*, 21 Aralık 1861, s. 5; *The Daily News*, 21 Aralık 1861, s. 5.

81 Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), s. 39.

82 Süleyman Sudi, *Usul-i Meskûkât-ı Osmaniye*, (İstanbul: Asaduryan Matbaası, 1311), s. 119.

83 A. Lûtfî Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, X, s. 45; Cevdet Paşa, *Maruzat*, s. 39.

84 Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 116-117; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 281, 12 Aralık 1861, 9 C 1278, s. 1.

85 *Instructions Addressed to Her Majesty's Embassy at Constantinople Respecting Financial and the Protection of Christians in Turkey 1856-75*, (London: Harrison and Sons, 1877), s. 29.

1861'de İstanbul'a dönünce Lord Hobart ve Morgan H. Foster'ın aynı gün şehirden ayrıldığını ve Russell'ın tenkit ettiği önlemlerle telaşın yatıştırıldığını öğrenmişti.[86]

Hobart ve Foster'ın hazırladıkları rapor Londra'ya 20 Aralık'ta ulaştırılmış ve 5 Mart 1862'de üzerine gizlilik içeren bir kayıt düşülerek yalnızca kabine üyelerinin okuyabilmeleri için bastırılmıştı.[87] Kamuoyu ile paylaşılması ise İngiliz devlet adamları tarafından pek uygun görülmemişti. Zira raporun mahiyetinin sermaye çevrelerinde hayal kırıklığı yaratabileceği düşünülmüş ve görüşmeleri yürütülen borçlanma sürecini baltalama riskinden kaçınılmak istenmişti. Buradaki tavsiyeler Osmanlı bürokratları tarafından iyice gözden geçirilinceye ve hatta uygulanıncaya kadar yayımlanması uygun görülmemişti.[88] Böylelikle Osmanlı devlet adamlarından gelecek olası itirazların da önü kesilecekti. Nitekim bu çerçevede 10 Nisan'da bir kopyası İstanbul'a gönderilen raporun yayımlanması için Bâbıâli'den mütalaasını yazması istenmişti.[89] Ayrıca Londra Elçisi Kostaki Musurus Efendi'nin bilgisi dâhilinde bazı finans kurumlarına rapor hakkında bilgi verilip bir nüshası gösterilerek Osmanlı maliyesinde olan bitenden bütün şeffaflığıyla haberdar olmalarına gayretedilmişti.[90]

İngiliz hükûmetinin tedbirlerine rağmen Hobart-Foster raporunun basına yansımasının önüne geçilememiştir. Aralık 1861'den itibaren gazete sütunlarında raporla alakalı haberler yer almaya başlamıştır. *The Daily News*'in ilk izlenimlerinde raporun Osmanlı maliyesine ışık tutabileceği inancı taşınmakla birlikte bütçe açıkları ve borçlar hakkında kullanılan sayıların sıhhati sorgulanmaktaydı. Bu verilere erişimdeki zorlukların, Osmanlı Devleti'nde muhasebe usulünün yetersizliğinin, bürokratların ketum olmalarının ve maliyede etkin bir kontrol mekanizmasının bulunmayışının kesin bir sonuca varmanın önünde mühim bir engel olduğu yazılmıştı.[91] Raporun gayrı resmî ve ayrıntılı olmayan araştırmalara dayanmasına karşın imparatorluk kaynaklarının ihtiyaçlarını karşılamaya muktedir olduğu beyan edilmişti.[92] Keza parlamentoya sunulduğundan da bahsedilen bu araştırmanın Levant ticaretiyle ilgilenen sermaye sahipleri tarafından kapsamlı incelenmesi lüzumuna dikkat çekilmişti. Raporun kısa bir özetini yayımlanarak Hobart ve Foster'ın gelirlerin arttırılması amacıyla İstanbul'un vergilendirilmesi, vakıf mülklerinin özel şahıslara devredilmesi, erkek ev çalışanlarına vergi getirilmesi, tütün ve damga vergilerinin arttırılması ve öşür gelirlerinin iltizam usulü yerine doğrudan toplanması gibi Osmanlı yöneticilerinin uzun vadede gerçekleştirmeye çabalayacağı önerilerine yer verilmişti.[93]

86 A. Lûtfî Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, X, s. 44; *The Daily News*, 21 Aralık 1861, s. 5.

87 *Hansard's Parliementary Debates*, (London: Cornelius Buck, 1862), CLXVII, s. 815; *Hansard's Parliementary Debates*, (London: Cornelius Buck, 1862), CLXVI, s. 711; bu baskı için bkz. FO, 424/24.

88 *Hansard's Parliementary Debates*, CLXV, s. 1522.

89 BOA, HR.SFR.3, 64/21, 10 Nisan 1862; HR.SFR.3, 62/49, 12 Nisan 1862; *Hansard's Parliementary Debates*, CLXVI, s. 711.

90 *Hansard's Parliementary Debates*, CLXVII, s. 831.

91 *The Daily News*, 21 Aralık 1861, s. 5.

92 *The Daily News*, 21 Şubat 1862, s. 5.

93 *The Daily News*, 30 Nisan 1862, s. 3.

The Morning Chronicle gazetesinin ilk yorumu da İngiliz maliyecilerin yararsız bir iş yaptıkları yönündeydi.[94] Şubat-Mart tarihli nüshalarının bazılarını raporun yayımlanıp yayım-lanmaması hakkında Avam Kamarası'nda yapılan konuşmalara ayırmıştı.[95] Aynı konuşmaları takip eden ve sayfalarında paylaşan *The Times* ise Hobart ve Foster'ın önerilerini özetliyor ve Osmanlı maliyesinin geleceğine iyimser bakıldığını kaydediyordu.[96] Sadrazam Fuad Paşa'nın rapordan faydalandığını söyleyerek burada devletin finansal durumunun tam bir tasvirinin yapıldığını ilave etmekteydi.[97]

Hobart-Foster Misyonu Başarılı Oldu Mu?

Lord Hobart ve Morgan Foster'ın Osmanlı coğrafyasında Mayıs-Aralık 1861 tarihleri arasında geçen misyonlarının birçok yönden başarılı olduğu savunulabilir. Zira getirdikleri önerilerin büyük bir kısmı, uzun vadede imparatorluk yöneticilerinin tahakkuk ettirmeye çabaladığı tavsiyelerdir. Kısa vadede başarabildikleri ve bu makalenin konusunu teşkil eden icraatın en başında ise kuşkusuz Mirès fiyaskosu üzerine durma noktasına gelen finansal işlemlerin tekrar açılması gelir. Hobart ve Foster'ın faaliyetleri tahvil alım satımında yaşanan geçici zararlara bir son vermiştir. Yerli ve yabancı piyasalarda meydana gelen heyecanın yatışmasını sağlamış, hatta Londra'da iskonto maliyetinin yüzde üçe kadar düşmesine vesile olmuştur.[98] Burada tedavül eden Osmanlı tahvil fiyatları da yükselmiştir.[99]

Makalenin başında da belirtildiği üzere İngiliz memurların Osmanlı maliyesini incelemelerine Bâbıâli tarafından rıza gösterilmesinin temel sebebi dışarıdan borç bulmaya yardımcı olabilecekleri düşüncesiydi. Dolayısıyla iki ismin raporlarını bitirmelerinden kısa bir süre sonra (28 Ocak 1862) Sadrazam Fuad Paşa'nın İngiliz finans kuruluşu Deveaux ile %6 faizli ve 24 yıl vadeli 10 milyon sterlinlik borçlanma için geçici bir mutabakata vardığı dikkate alınacak olursa, burada da Hobart ve Foster'ın çabalarının olumlu etkisinin aranması icap etmektedir.[100] Kaimeleri piyasadan tamamen çekebilmek, İstanbul'dan Edirne'ye uzanan bir demiryolu yaptırmak ve millî bir banka kurmak arzusunda olan sadrazam, şirket yetkilileri ile yaptığı mukaveleyi 9 Şubat'ta Sultan Abdülaziz'e onaylatmıştır. 22 Mart'ta anlaşma tadil edilerek alınacak borcun tutarı 8 milyon sterline indirilmiş ve teminat olarak tütün (duhan), tuz, patent ve damga vergileri gösterilmiştir.[101]

Hobart ve Foster'ın Ekim 1861'den beri müzakereleri sürdürülen bu anlaşmaya nasıl bir katkı sunduklarını bilemiyoruz. Lord Hobart bir yazısında borçlanma

94 *The Morning Chronicle*, 21 Aralık 1861, s. 5.

95 *The Morning Chronicle*, 8 Şubat 1862, s. 2; 15 Mart 1862, s. 2.

96 *The Times*, 15 Mart 1862, s. 9; 1 Nisan 1862, s. 7; 9 Nisan 1862, s. 6; 6 Mayıs 1862, s. 12;

97 *The Times*, 7 Mayıs 1862, s. 9. Osmanlı gazeteleri rapora karşı ilgisiz kalmıştı.

98 A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, s. 166.

99 Hüseyin Al, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi: 1820-1875*, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007), s. 38.

100 Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şahane*, s. 35; Çakmak, "Marquis de Ploeuc", s. 231.

101 "İstikraz Mukavelenameleri III," *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 7 (1325), s. 415-432.

konusunda başından beri Fuad Paşa'yı desteklediğini belirtmektedir.[102] Keza Fuad Paşa'nın da geçici mutabakata varmadan önce şirket yetkililerine devletin gelir-giderlerine dair bazı kayıtları, mali duruma ilişkin bir raporu ve çıkarılacak yeni vergileri içeren dokümanları göstermesi, borçlanmayı kolaylaştırmak için sözlü de olsa İngiliz maliyecilerin tavsiyeleri gereğince hareket edeceği taahhüdünü verdiği zannını uyandırmaktadır.[103] Nitekim esas geliş amaçları kısa vadede dış borçlanmayı kolaylaştıracak tedbirlerin alınmasını önermek olan uzmanlara danışmaksızın İngiliz şirketin anlaşma için gösterilen teminata güvenebildiğini düşünmek pek gerçekçi değildir. Bir eş güdüm içerisinde yürütüldüğü tahmin edilen bu sürecin Osmanlı maliyesi açısından ümitleri tazelediği çıkarılan dış borçlanma tahvillerine sanılanın dört katından fazla (35 milyon sterlin) talep gelmesinden ve kaimenin sterlin karşısındaki değerinin 121 kuruşa kadar düşmesinden anlaşılmaktadır.[104]

Borçlanmanın kesin olarak imzalanmasından sonra geriye kaimelerin tasfiyesi ile ilgili usul ve planın belirlenmesi kalır. Sadrazam Fuad Paşa Şubat 1862 tarihli padişaha sunduğu bir layihasında bu işlemin başarıyla gerçekleştirilebilmesi için piyasadan çekilecek kaimelerin karşılıklarının bir kısmının nakit, bir bölümünün de iç borçlanma tahvili şeklinde verilmesi gereğinden söz eder.[105] Bu doğrultuda alınacak borcun kaimelerin tasfiye işlemine sarfını gözetmek ve değişim ve imha işlemlerini yürütmek için iki farklı komisyon kurulmuştur. Lord Hobart, borç verenleri temsilen ve İngiltere hükûmetinin onayıyla gözetim komisyonuna üye olarakatanmıştır.[106]

Yeni görevi sebebiyle tekrar ülkesinden ayrılmak durumunda kalan İngiliz maliyeci, 2 Mayıs 1862'de Köstence yoluyla İstanbul'a gelir.[107] İngiltere kanunları gereğince Osmanlı Devleti'nden maaş alması mümkün olmadığından ötürü sadece ikameti müddetince yapacağı masrafların karşılanması uygun görülür ve ailesiyle birlikte kendisine Tarabya semtinde bir ev kiralanır.[108] Fuad Paşa ile tanışmasını müteakip ayağının tozuyla sadrazamın Kandilli'deki yalısında düzenlenen toplantılara katılan Lord Hobart kaimelerin kaldırılması ile ilgili süreci yakından izleyip desteğini sunar.[109] Borçlanmadan elde edilen gelirin amacı doğrultusunda,

102 Guymer, "Henry Bulwer", s. 164.

103 "İstikraz Mukavelenameleri III," *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 7 (1325), s. 415-416; Al, Akar ve Bayraktar, *Merkez Bankası Arayışları*, s. 163-165; Guymer, "Henry Bulwer", s. 161.

104 Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 125; Active Academy Araştırma Merkezi, "1862 Borçlanması ve İngiliz Hükümeti," *Active: Bankacılık ve Finans Dergisi*, 38 (Eylül-Ekim 2004), s. 87.

105 Abdüllatif Şener, *Osmanlı Maliyesinin Şeffaflaşması: Yayımlanan İlk Bütçeler*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), s. 279.

106 *Journal de Constantinople*, 26 Mayıs 1862, s. 2; *Hansard's Parliementary Debates*, CLXVI, s. 296.

107 *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 375, 3 Mayıs 1862, 4 Zilkade 1278, s. 1; *Tercüman-ı Ahvâl*, nr. 177, 4 Mayıs 1862, 5 Zilkade 1278, s. 1.

108 Söz konusu hanenin aylık kirası 30.000 kuruş idi. Eşi ve hizmetçileriyle gelen Lord Hobart'ın yemek ve yatak takımları ile yiyecek masrafları için de aylık 3.000 frank ayrılmıştı (BOA, İ.HR, 193/10905, 3 Temmuz 1862, 5 Muharrem 1279; HR.MKT, 401/80, 10 M 1279; A.MKT.NZD, 440/95, 13 Ağustos 1862, 16 Safer 1279).

109 BOA, HR.TO, 507/11, 15 Mayıs 1862 (16 Zilkade 1278); *Tercüman-ı Ahval*, nr. 181, 13 Mayıs 1862, 14 Zilkade 1278, s. 2; *Ceride-i Havadis*, nr. 1092, 19 Zilkade 1278, s. 1.

kaimelerin piyasadan çekilmesine harcandığını 10 Aralık 1862 tarihli Lord Russell'a yolladığı yazıyla bildirecektir.[110]

Piyasadan 1 milyar kuruşa yakın kaime çekilmesini müteakip ulusal banka kurulması projesinin önünde de engel kalmamıştır. Sadrazam Fuad Paşa Deveaux firması ile bir ilerleme kaydedemediğinden dolayı Aralık 1862'de başka finans kuruluşlarıyla görüşmelere başlar ve bu müzakerelerde Marquis de Ploeuc ve Lackenbaher gibi yabancı uzmanların görüşlerinden yararlanır.[111] Paşa aynı sürece Lord Hobart ve 3 Kasım'da başkente gelen Morgan Foster'ı da dâhil etmiştir.[112] Zira iki maliyeci Aralık 1861 tarihli raporlarında bir banka kurulmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun mali itibarının yükseltilmesi için elzem olduğunu belirtmişti. Millî banka imtiyazını elde edecek bu müessesenin bütçe gelirlerinin toplanıp giderlerinin ödenmesinde rol oynaması hâlinde yabancı sermaye sahiplerinin güveninin arttırılabileceğini dile getirmişti.[113]

Banka kuruluş aşamasını tamamlayamadan bir kabine istifası meydana gelmiş ve Fuad Paşa 2 Ocak 1863'te Âli, Yusuf Kâmil ve Rüşdü Paşa gibi nazırlarla iş birliği içinde sadaret görevinden ayrılmıştı.[114] Kesintiye uğrayan millî banka görüşmelerine yeni hükûmet erkânı sultan tarafından belirlendikten sonra devam edilmişti. İngiliz ve Fransız sermayedarların birbirleriyle uzlaştırılmasıyla Bank-ı Osmani-i Şahane tesis edilmiş ve 27 Ocak günü taraflar arasında bir imtiyaz anlaşması imzalanmıştı.[115] Bâbıâli'den kâğıt para basma hakkını alarak devlete ait bazı gelirleri kasasında toplayıp bunları giderlerle düzenli aralıklarda gazetelerde yayımlatacak olan bu bankanın müdürlüğüne başlangıçta bir Osmanlı paşasının tayin edilmesi düşünülmüştü.[116] Bu düşüncenin daha sonra pek kabul görmemesiyle Osmanlı idarecilerinin itimat edeceği yabancı memurlardan birisinin ismi üzerinde uzlaşılması yoluna gidildi. Bâbıâli açısından İngiliz maliyeciler Lord Hobart ve Morgan Hugh Foster şüphesiz çalışmalarına güven duyulan isimler olarak ön plana çıkmaktaydı. Ancak 1859 yılından beri İstanbul'da bulunarak Osmanlı yöneticileriyle iyi ilişkiler kuran Fransız maliyeci Marquis de Ploeuc'ün yeni kurulacak banka görüşmelerinde İngiliz-Fransız sermaye ortaklığının mimarı olarak temayüz etmesi alternatif bir adayın ortaya çıkışına mâni olmuştur.[117] Bununla beraber Lord Hobart'a bankanın Londra komitesi üyeliğinin verildiği de bilinmektedir.[118]

Dış borçlanma ve millî banka kurulması dışında Hobart ve Foster misyonunun önemli bir başarısı da her yıl ayrıntılı bir genel bütçe yapılarak ilan edilmesine

110 *İngiliz Raporları (1861-1892)*, s. 98-99; Al, *Uluslararası Sermaye*, s. 118.

111 Authemann, *Bank-ı Osmani-i Şahane*, s. 37.

112 BOA, HR.MKT, 474/82, 31 Mart 1864 (19 Mart 1280); HR.SYS. 1893/11, 25 Eylül 1862; Christopher Clay, *Gold for the Sultan*, (London: I.B. Tauris, 2000), s. 61-69.

113 *İngiliz Raporları (1861-1892)*, s. 67-68.

114 Orhan Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, 1996, s. 203.

115 Kaya Bayraktar, *Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, 2002, s. 87.

116 Bayraktar, "Osmanlı Bankası", s. 82-95; *La Turquie*, 28 Mayıs 1866, s. 3.

117 Çakmak, "Marquis de Ploeuc", s. 233-234.

118 Authemann, *Bank-ı Osmani-i Şahane*, s. 42; Osmanlı Bankası Arşivi (OBA), LA, 23,963, s. 32.

katkı sağlamasıdır. İki uzman raporlarında yıllık bütçenin Maliye Nazırı ve yetkili organlar son şeklini verdikten sonra gerekçeli bir yazıyla birkaç Türkçe ve yabancı dildeki gazetelerde neşredilmesini önermişlerdir.[119] Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz dönemine kadar her sene devletin gelir ve gider hesapları yapılsa da bu cetveller yayımlanmazdı.[120] Tanzimat'ın ilanından sonra bütçe tanzimi konusunda bazı ilerlemeler olsa da yabancı uzmanların bu alana katkı sunmaları Kırım Savaşı'ndan sonra mümkün olacaktı. Yukarıda da kısmen ifade edildiği gibi Avrupa'dan gelen Lackenbaher, Marquis de Ploeuc ve Ottoman Bank Genel Müdürü Falconnet'nin çabalarıyla 1276 (1860-1861) ve 1277 (1861-1862) tarihli bütçeler Meclis-i Hazâin'de yapılan incelemelerle tanzim edilecekti.[121] Bu birikimin üzerine İstanbul'a gelen Hobart ve Foster da söz konusu yabancı uzmanlara bütçelerin neşri hususunda iştirak edince Sultan Abdülaziz 21 Ocak 1862 tarihli hatt-ı hümayununda devletin genel bütçesinin her yıl yapılıp yayımlanmasına cevaz verdi.[122] Bunun üzerine gazetelerde evvela 1276, 1277 ve 1278 (1862-1863) bütçeleri yayımlanmış, ardından 1279 (1863-1864) bütçesi hem Türkçe hem de Fransızca olarak *Journal de Constantinople* gazetesi matbaasında basılmıştır.[123] Böylece yabancı yatırımcılara Osmanlı gelir ve giderlerine dair finansal verileri muntazam bir biçimde takip edebilme olanağı resmen sunulmuştur.

Hobart ve Foster misyonunun dikkate değer uyarılarından biri de saray bütçesinin sınırlandırılması idi. Aralık 1861 tarihli raporlarında saraya ait borçların devlet hazinesinin sırtına yüklenmesi hasebiyle bütçe açıklarını arttırdığından bahseden iki maliyeci, Sultan Abdülaziz'in devletin başı olarak israftan kaçınma hususunda örnek olması gerektiğini söylemekteydi.[124] Ploeuc ve Falconnet tarafından da daha evvel yapılan bu tavsiyeyi dikkate alacağı izlenimini saltanatının ilk günlerinden itibaren vermeye başlayan padişah, yurt içinde ve Avrupa'da tutumlu, gösterişten uzak yaşayan ve ağabeyine göre hareminin daha mütevazı olduğunun konuşulageleceği sade bir yaşam tarzını benimsedi.[125] Fiilen aldığı en önemli önlemler arasında ise Sadrazam Fuad Paşa'nın sarayda altın ve gümüş eşya kullanımının yasaklanması isteklerine izin vermesi, saray bütçesinden aylık 2,5 milyon kuruşun Şubat 1863'ten itibaren Maliye Hazinesi'ne teslimini ve sultanların

119 *İngiliz Raporları (1861-1892)*, s. 47.

120 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), VII, s. 226-232.

121 Çakmak, *Meclis-i Âlî-i Hazâin*, s. 57.

122 A. Lûtfî Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, X, s. 47.

123 Bilinen ilk basılı bütçe bu bütçe olup 1276-1277 ve 1278 tarihli bütçelerle birlikte Prof. Dr. Abdüllatif Şener tarafından çevrilerek bir eserde toplanmıştır (Şener, *Şeffaflaşma*, s. 1-297).

124 *İngiliz Raporları (1861-1892)*, s. 39.

125 Çakmak, "Marquis de Ploeuc", s. 223; Guymer, "Henry Bulwer", s. 155. Sultan Abdülaziz'in böyle bir politikayı benimsemesinde bir başka önemli etken de 1858 yılında Hazine-i Hassa Nezareti iflas ettiği dönemde devlet içerisinde kaygıları olan bir kliğin tahta çıkınca bilhassa saray kadınlarının savurganlıklarına son vermesi hakkında kendisine umut bağlamalarıydı. Bu konu hakkında bkz. Cevdet Paşa, *Maruzat*, s. 12; 27; Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2015), s. 124.

maaşlarının düşürülmesini emretmesi mühim bir yer tutar.[126] Lakin bu tedbirler bir müddet sonra gevşetilecektir. 1867 yılına gelindiğinde Hazine-i Hassa bütçesi 1,2 milyon kuruş civarında artacak ve harem halkı da gittikçe kalabalıklaşacaktı.[127]

Hobart ve Foster, raporlarında maliye yönetimi hakkında da bazı reformlar yapılmasını tavsiye etmişler ve bunların hayata geçirilmesinde muvaffak olmuşlardır. Örneğin, devlet dairelerinin, bilhassa nazırlıkların, maliye nazırının bir denetimi olmaksızın *sergi* adı verilen tahviller çıkararak borçlanabilmelerinin sakıncalı olduğunu belirtmişler, nezaret hesaplarını denetleyecek bir kurula ihtiyacın olduğunu göstermişler ve Maliye Nezareti'ne danışmanlık yapan Meclis-i Hazâin'in Avrupalı üyelerin sayıları arttırılarak yeniden kurulmasını teklif etmişlerdir. Ayrıca Maliye Nezareti'nde iç ve dış borçların kayıt altına alınacağı bir merkezi defter (*defter-i kebir*) oluşturulmasını, lüzumsuz makamların lağvedilmesini ve yabancılara mülk edinebilme hakkının verilmesini gündeme getirmişlerdir.[128] Ploeuc ve Falconnet'den de benzer tavsiyeleri alan Fuad Paşa Hobart ve Foster'a son derece ılımlı yaklaşmıştır.[129] Birinci sadareti döneminde (1861-1863) devlet dairelerinin sergi çıkarma yetkisini ellerinden almış ve bunların hesaplarının kontrol edilmesi için Ahmed Vefik Efendi'nin başkanlığında Mayıs 1862'de bir Divan-ı Muhasebe kurmuştur.[130] Bu arada Sultan Abdülaziz 26 Şubat 1863'te Fransızcaya çevrilen bir hatt-ı hümayun yayımlayıp sadrazama lüzumsuz devlet kadrolarının lağvedilmesi talimatını vermiştir.[131] Padişahın emirleri gereğince çalışmalara başlayan Fuad Paşa ikinci sadareti döneminde (1863-1866) bir *defter-i kebir*'in oluşturulmasını sağlamış, Meclis-i Hazâin'i Mustafa Fazıl Paşa'nın başkanlığında, yerli üyelerden meydana gelecek bir biçimde de olsa, tekrar kurmuştur.[132] Hobart ve Foster'ın sözünü ettiği yabancılara mülk edinebilme hakkının verilmesi ise 1867 yılında çıkarılan bir kanunla mümkün olur.[133]

Hobart-Foster misyonu uluslararası alanda sağladığı olumlu atmosfer ile Osmanlı yöneticilerinin Şark Meselesi'nin tekrar zuhur edeceği yönündeki kaygılarını da bir müddet ortadan kaldırmıştır. Dönemin basınında "hasta adamın" iyileştiğine dair haberler çıkmıştır.[134] Bununla beraber askerî açıdan güvenlik ve asayişi zedeleyen iki önemli gelişme yaşanmasının da önüne geçilememiştir. 1861 yılında Hersek'te ve 1862'de de Belgrad ve çevresinde çıkan ayaklanmalar Osmanlı

126 A. Lûtfî Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, X, s. 47; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 301, 23 Şubat 1863, 4 Ramazan 1279, s. 1-2.

127 *Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler 1841-1918*, haz. Tevfik Güran, (Ankara: Başbakanlık İstatistik Enstitüsü, 2003), s. 55; 86; Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı Valide Sultan*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), s. 169.

128 *İngiliz Raporları (1861-1892)*, s. 45-53; 69; 70.

129 Çakmak, *Meclis-i Âlî-i Hazâin*, s. 49-87; Çakmak, "Marquis de Ploeuc", s. 222-226; Çakmak, "Falconnet", s. 124-127.

130 Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, VII, s. 229; Salih Kış, *Divan-ı Muhasebat: Osmanlı Devleti'nde Mali Denetim (1862-1908)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016), s. 234-235.

131 BOA, HR.SFR.3, 75/18.

132 Çakmak, *Meclis-i Âlî-i Hazâin*, s. 73; 87.

133 Yılmaz Altuğ, *Yabancıların Arazi İktisabı Meselesi*, (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1963), s. 53.

134 Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, s. 123.

idarecileri ile Karadağ ve Sırp prensleri arasında kısa bir süre gerginlik yaratmıştır. Fakat İngiltere ile kurulan iyi ilişkilerden istifade edilmesi, Rusya'nın bölgeye nüfuz etmesine mâni olmuş ve çok geçmeden iki prenslik de itaat altına alınmıştır.[135]

Lord Hobart'ın da bir yazısında beyan ettiği üzere bu ayaklanmaların bütçede önemli bir açık meydana getireceği aşikârdı.[136] Olayların üzerinden pek zaman geçmeden İngiltere'de Karadağ'a yapılan harekât masrafının bu ülkenin "altınlarıyla" karşılandığı değerlendirmeleri ortaya çıkmıştır.[137] Hobart-Foster misyonunun başarısının görülmesinin ardından İngiltere'den sağlanan borçlanmayla Osmanlı maliyesinde iyileşme emarelerinin zuhur etmesinin İngiliz sermayesine mal edilmesi üzerine böyle bir görüşün yayılması şaşırtıcı değildir.[138] Buna karşın İngiliz devlet adamlarının içeriden gelecek eleştirilere seyirci kalmayacağı da aşikârdı. Nitekim mali durumun zorlaştığı şartlarda Lord Russell'ın talebiyle kalelerin dışında yaşayan Müslüman ahalinin Sırbistan'dan çıkarılmasının Bâbıâli tarafından kabul edilmesi açık bir taviz olarak yorumlanacaktı.[139]

Lord Hobart 10 Aralık 1862'de, Morgan Foster da 7 Şubat 1863'te İstanbul'dan ikinci kez ayrılmışlardır.[140] Kaimelerin kaldırılmasına nezaret etmek ve banka görüşmelerine katılmak amacıyla başkente gelen Lord Hobart'ın aynı esnada ilave olarak başka işlerle de meşgul olduğu bilinmektedir. Örneğin, 1858 Borçlanması'nın tahvil sahipleri Osmanlı idarecileriyle mukaveledeki özel şartlarının uygulanması ve borçlanma teminatı hakkında anlaşmazlığa düşünce konunun araştırılması için İngiltere tarafından Lord Hobart'a vazife verilmiştir.[141] Ayrıca Osmanlı Devleti'nde dalgalı borçların ödenmesi hakkında ikinci bir borçlanmaya gidilmesi tartışmaları yaşanmış, Lord Hobart hem bu meselede hem de Osmanlı maliyesinde kalıcı olarak yabancı uzmanlara yer verilebilmesinin imkânlarını araştırmak için Bâbıâli nezdinde temas yürütmüştür.[142]

Siyasi ve mali gündem arasında Lord Hobart'ın davetlerde boy gösterdiği ve resmî izin alarak Topkapı Sarayı'nın müze işlevi gören kısımlarını ziyaret ettiği görülmektedir.[143] Aralık 1863'te hizmetlerine binaen ödüllendirilmesi düşünülen lordun nişan vs. gibi hediyeler kabul etmeyeceği hasebiyle eşine üstünde padişah tuğrasının da bulunduğu 25.000 kuruş değerinde bir bilezik hediye edilmiştir.[144] Fransız maliyeci Marquis de Ploeuc Ekim 1867'de Bank-ı Osmani'nin

135 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, yay. Cavit Baysun, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960), s. 249.

136 *İngiliz Raporları (1861-1892)*, s. 99.

137 Zafer Gölen, "1862 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları," *Belleten*, 273 (2011), s. 508.

138 *Journal de Constantinople*, 25 Nisan 1862, s. 1-3; Eugène Forcade, "Chronique de la Quinzaine," *Revue des Deux Mondes*, 3, (31 Mart 1862), s. 776.

139 Ayşe Özkan, "Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmasının İlk Adımı: 1862 Belgrad Olayları ve Belgrad'ın Bombalanması," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 50 (2011), s. 171-196.

140 BOA, HR.MKT, 474/82, 31 Mart 1864 (19 Mart 1280).

141 Al, *Uluslararası Sermaye*, s. 107.

142 *Instructions Addressed to Her Majesty's Embassy at Constantinople Respecting Financial and the Protection of Christians in Turkey 1856-75*, (London: Harrison and Sons, 1877), s. 30-33.

143 BOA, HR.MKT, 410/45, 12 Eylül 1862 (17 Rebiülevvel 1279); *Journal de Constantinople*, 26 Mayıs 1862, s. 1-3.

144 BOA, İ.HR, 204/11749, 31 Aralık 1863 (20 Receb 1280); HR.MKT, 466/65, 6 Ocak 1864 (26 Receb 1280).

müdürlüğünden ayrılınca yerine kurumun doğuşunda rolü bulunan Lord Hobart atanmıştır.[145] 1871 yılına kadar bu vazifeyi ifa eden İngiliz maliyeci, bu tarihten itibaren görevi 1889 yılına kadar sürdürecek olan Morgan Hugh Foster'a bırakmıştır.[146]

Sonuç

Kırım Savaşı sırasında yapısal bir bunalım dönemine giren Osmanlı maliyesi 1861 yılında sosyal sonuçları olan ciddi mali krizlerini yaşamıştır. Batı piyasalarını da sarsarak devletin bekasının tehlikeye girebileceği hususunda Tanzimat ricalini korkutan bu süreç, uzun bir süre politik açıdan imparatorluğu kefaleti altına alan İngiltere'ye iktisadi bakımdan da korumacı tedbirler alma ve müdahale imkânı tanımıştır. Bu çerçevede 1861 ve 1863 yılları arasında Londra'dan iki kez İstanbul'a gönderilen finans uzmanları Lord Hobart ve Morgan Hugh Foster, Osmanlı maliyesi üzerinde yaptıkları araştırmalarla 42 sayfalık bir rapor tanzim etmişlerdir.

Yetkin iki bürokrat olan Hobart ve Foster, Osmanlı Devleti'nin borçlanma kapasitesini, kaynaklarını ve ödeme gücünü araştırmaya başladıklarında vakit derinlemesine analiz yapmak için müsait olmadığı gibi imparatorluk bürokratları da böyle bir incelemeye karşı devletin finansmanının sorunlu ve mahrem yanlarını paylaşacak kadar gönüllü ve istekli değillerdi. Bu durum iki maliyecinin umduklarından daha uzun bir süre Osmanlı coğrafyasında kalmalarına sebep oldu. Kendilerinden önce Osmanlı ekonomisi hakkında çeşitli analizler kaleme alan yabancı elçiler ve uzmanların yolundan giderek karşılaştıkları engelleri aşmaya çalışan Hobart ve Foster, gerçeği birebir yansıtması ve özgün olması pek kabil olmasa da derli toplu bir metin yazabilmeyi başardılar. Başta Sadrazam Fuad Paşa olmak üzere çalışmalarına ilgi gösteren Osmanlı yöneticilerinin kısa vadeli mali sorunları çözmelerine yarayacak olan bu rapor, büyük ölçüde dış kamuoyunun ilgi duyduğu, tavsiye mahiyetinde ve İngiltere tarafından dayatılmayan bir vesika hükmündeydi. Buna rağmen imparatorluğun idari ve mali sisteminde bazı yeniliklerin ortaya çıkışında ve krizlerin atlatılmasında etkili oldu.

Mirès borçlanmasının akim kalması üzerine kapanan finansal muamelelerin açılması ve akabinde 1862 Borçlanması'nın yapılması ile piyasaları tarumar eden kaimelerin tasfiyesi misyonun başarısının ilk emareleriydi. Bu gelişmeleri yabancı sermaye katkısı ile payitahtta bir devlet bankasının kurulması, devletin yıllık genel bütçesinin ilk defa yayımlanması, devlet dairelerinin denetimsiz borçlanabilmelerine son verilmesi, Sayıştay'ın prototiplerinden birinin (*Divan-ı Muhasebe*) teşekkülü ve kamu borçlarının kaydının tek bir merkezde tutulması takip etti. Hobart ve Foster misyonu Osmanlı saray masraflarının kısılması ve kamu bürokrasisinde tasarrufa riayet hususunda da ikna ediciydi. Süregelen mali buhranın yükünün yalnızca halkın sırtına yüklenmesinin önüne geçilerek günümüz bürokratlarının da örnek alması gerektiği bir deneyimi Osmanlı devlet adamlarına yaşattı. Böylelikle

145 Çakmak, "Marquis de Ploeuc", s. 241.

146 Authemann, *Bank-ı Osmani-i Şahane*, s. 263.

1866 yılında meydana gelecek olan iç borçların kupon ödemeleri krizine dek Osmanlı maliyesinin temerrüt hâline düşmesi büyük ölçüde engellenmiş oldu.

Hobart ve Foster, Osmanlı maliyesi açısından köklü değişimlere vesile olmasalar da İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki çıkarlarının garanti altına alınmasını sağlamışlardır. Kaleme aldıkları rapor daha sonra Osmanlı maliyesi üzerinde araştırmalar yürüten İngiliz bürokratlara bir referans kaynağı olmuştur. Bu kapsamda iki devlet arasındaki ilişkilerin dostane bir seyre girmesi ile Osmanlı idarecilerinin Şark Meselesi konusundaki endişeleri de bir müddet giderilmiştir. Öte yandan bir dış borçlanma ile ilişkilerin iyileşmesi İngiltere'ye Osmanlı egemenliğini zedeleyici talepler yöneltebilmesi için bir kanal açmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Between 1861 and 1863, the Ottoman Empire underwent a critical period during which numerous and detailed reports were produced regarding her financial administration. This period was a turbulent time marked by significant economic distress and social unrest in the imperial capital city of Istanbul. A key and principal factor contributing to this situation was the failure of the Mirès Loan in 1861, which exacerbated the financial challenges faced by the Ottoman Empire. In response to the worsening crisis, the British government intervened by dispatching two prominent financial experts from Board of Trade and Paymaster's Office, Lord Hobart and Morgan Hugh Foster, who played a significant and responsible role in shaping the future of Ottoman financial administration. These two experts, with their deep expertise and influence, worked closely with notable Ottoman officials in the bureaucracy and provided crucial recommendations that contributed to the short-term stabilization of the empire's finances.

The financial interventions of Lord Hobart and Morgan Hugh Foster are often cited in historical literature, yet their activities, the specific nature of their influence, and their contributions have not been comprehensively studied so far. While separate studies have highlighted their presence in the capital city and their reports, there remains a notable gap in research that thoroughly examines their involvement using both Turkish and foreign archival sources, including government documents and contemporary newspapers. This article actively seeks to address this gap by offering a detailed analysis of the circumstances surrounding the Ottoman financial crisis post-Crimean War (1853-1856), the selection and appointment of aforementioned British financial experts, and the process through which they compiled their significant reports.

The decline of the Ottoman financial balance, following the Crimean War with Russia, is critical to understanding the larger context of the financial crisis of the early 1860s. The empire's serious efforts to maintain a sustainable fiscal policy were increasingly undermined by mounting debt, inefficient revenue collection, and a reliance on foreign loans that placed the state bureaucracy in a vulnerable position for a long time. The Mirès Loan of 1861, initially seen as a potential and single solution, ultimately failed, triggering the need for external intervention as much as possible. British financiers, with their extensive and profound experience in managing state finances and economic decisions, were urgently called upon to offer advice and support.

Lord Hobart and Morgan Hugh Foster's reports, notably a 42-page document they prepared, contained a series of structural and solid proposals aimed at reforming the empire's financial system and creating a sound management. Among these valuable recommendations were the establishment of an annual budget of central and provincial bureaucracy, the creation of a national state bank to centralize and regulate financial transactions, and the introduction of rigid measures to limit and to give a standard to the borrowing capacity of government offices and the treasury department of Ottoman palace. These proposals on the one hand sought to modernize the Ottoman financial administration, on the other hand tried to make it more transparent, accountable, and sustainable.

The article also deals with the challenges faced by Lord Hobart and Morgan Hugh Foster during their tenure in the Ottoman capital city of İstanbul. These particular points included the reluctance of local officials to adopt foreign financial models, resistance to centralization of financial powers, and the broader political and economic instability that hindered reform efforts for a long time. Despite these obstacles and troubles, Lord Hobart and Morgan Foster completed their reports and offered a clear blueprint for financial restructuring that echoed the principles of modern fiscal governance.

This study evaluates the effectiveness and success of the interventions of two British financial experts in the short term in the Ottoman Empire. While their recommendations provided immediate relief and were initially well-received, the degree to which they led to lasting change in Ottoman financial practices remains a matter of debate at present. By examining both the immediate outcomes of their proposals and the larger historical trajectory of Ottoman financial management, this article actually contributes in a broad meaning to a more nuanced understanding of the role of foreign financial experts in the modernization of the empire.

Ultimately, this research sheds light on a crucial episode in Ottoman history, providing insight into the interplay between foreign intervention and local governance, as well as the challenges and limitation of implementing financial reforms in a rapidly changing imperial context. Through the lens of Hobart and Foster's activities, this article offers a deeper understanding of the complex dynamics at play in the Ottoman Empire's effort to modernize its financial administration in the mid-19th century.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

1- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD), 440/95.

İrade Hariciye (İ.HR), 179/9915; 193/10905; 204/11749.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD), 261/18.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 63/22; 64/21; 62/49; 75/18.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT), 401/80; 474/82; 410/45; 466/65.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 1892/8; 1893/11.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), 376/30; 507/11.

2- Foreign Office (FO), 424/24.

3- Osmanlı Bankası Arşivi (OBA), LA, 23,963.

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Abdurrahman Şeref: "Ecânibden İlk İstikrâz Teşebbüsümüze Ait Birkaç Vesîka", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 30 (1330), 321-337.

Active Academy Araştırma Merkezi: "Mr. Falconnet'in Konsolidasyon Projesi", *Active: Bankacılık ve Finans Dergisi*, 24 (2002), 86-89.

Active Academy Araştırma Merkezi: "Osmanlı Maliyesinde Yabancı Uzmanlar", *Active: Bankacılık ve Finans Dergisi*, 34 (Ocak-Şubat 2004), 86-91.

Active Academy Araştırma Merkezi: "1862 Borçlanması ve İngiliz Hükümeti", *Active: Bankacılık ve Finans Dergisi*, 38 (Eylül-Ekim 2004), 86-92.

Active Academy Araştırma Merkezi: "Mirès Soruşturması ve Osmanlı Maliyesi Hakkındaki İlk Kapsamlı Rapor", *Active: Bankacılık ve Finans Dergisi*, 39 (Kasım-Aralık 2004), 86-91.

Ahmed Cevdet Paşa: *Maruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Ahmed Cevdet Paşa: *Tezâkir 1-12*, yay. Cavit Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1953.

Ahmed Cevdet Paşa: *Tezâkir 13-20*, yay. Cavit Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960.

Ahmed Lûtfî Efendi: *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, X.

Akyıldız, Ali: *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2015.

Akyıldız, Ali: *Para Pul Oldu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Akyıldız, Ali: "Kaime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, 2001, 212-215.

Akyıldız, Ali: "Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nı Finansmanı: İç ve Dış Borçlanmalar", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856) Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2007, s. 11-18.

Akyıldız, Ali: *Haremin Padişahı Valide Sultan*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.

Al, Hüseyin: *Osmanlı Devleti'nde Kambiyo İstikrarı Uygulaması: (1839- 1863)*, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2011.

Al, Hüseyin: *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi: 1820-1875*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007.

Al, Hüseyin ve Şevket K. Akar: "Uluslararası Finans Politik Açısından 1860–61 Suriye Bunalımı ve Mirès Borçlanması", *Tarih Dergisi*, 45 (2007): 77-122.

Al, Hüseyin ve Şevket K. Akar: "Osmanlı Maliyesinde Kısır Döngü ve 1861 Ticarî Krizi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 18 (2008), 51-86.

Al, Hüseyin ve Şevket K. Akar: *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları, 1854-1856*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2003.

Al, Hüseyin ve Şevket K. Akar: "Dersaadet Bankası'nın Tasfiyesi ve 1852 Borçlanması", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 4 (2006): 149-207.

Al, Hüseyin ve Şevket K. Akar: *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme: Osmanlı Para Reformu*, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2014.

Al, Hüseyin ve Şevket K. Akar. *Osmanlı'dan Günümüze Borsa: Galata Borsası (1830-1873)*, İstanbul: Borsa İstanbul, 2013.

Al, Hüseyin, Şevket K. Akar ve Kaya Bayraktar: *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme: Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Merkez Bankası Arayışları*, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2014.

Altuğ, Yılmaz: *Yabancıların Arazi İktisabı Meselesi*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1963.

Anderson, Olivie: "Great Britain and the Beginings of Ottoman Public Debt", *The Historical Journal*, 1 (1964), 47-63.

Antonin du Velay: *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris: Arthur Rousseau, 1903.

Autheman, Andre: *Bank-ı Osmani-i Şahane: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, çev. Ali Berktay, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2002.

Baban, Şükrü: "Tanzimat ve Para", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 233-262.

Bayraktar, Kaya: *Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.

Bell, K.: *The Constantinople Embassy of Sir Henry Bulwer, 1858-65*, University of London, PHD Thesis, 1961.

Blaisdell, Donald C.: *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York: Columbia University Press, 1929.

Burke Bernard and Ashworth P. Burke: *The Genealogical and Heraldic Dictionary of the Peerage and Baronetage*, London: Harrison and Sons, 1914.

Clay, Christopher: *Gold for the Sultan*, London: I.B. Tauris, 2000.

Cottrell, Philip: *Investment Banking in England: 1856-1881*, New York: Routledge, 2013, VII.

Cottrell, Philip: "A Survey of European Investment in Turkey, 1854-1914: Banks and the Finance of the State an Railway Construction", *East Meets West*, England: Ashgate, 2008, s. 59-96.

Çakır, Coşkun: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

Çakmak, Hasan Ali: *Meclis-i Âlî-i Hazâin: Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri (1860-1866)*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2023.

Çakmak, Hasan Ali: "Fransız Maliyeci Marquis de Ploeuc'ün İstanbul Serüveni (1859-1867)", *Aşk ile Çalışan Yorulmaz: Ali Akyıldız Armağanı*, ed. Mehmed Yaşar Ertaş, İlhami Yurdakul ve Ömerül Faruk Bölükbaşı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023, s. 215-245.

Çakmak, Hasan Ali: "Ottoman Bank Müdürü Francis de Palézieux Falconnet'nin İstanbul Serüveni (1856-1861)", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 1 (2024), 113-140.

Davenport-Hines R.P.T. and Jones Geoffreey: *British Business in Asia Since 1860*, New York: Cambridge: 1989.

Eldem, Edhem: *Osmanlı Bankası Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Farley, James Lewis: *The Resources of Turkey*, London: Longman, Green and Roberts, 1862.

Gladstone to His Wife, London: Methuen and Co, 1936.

Gölen, Zafer: "1862 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları", *Belleten*, 273 (2011), 503-570.

Guymer, Laurence M.: *Curing The Sick Man: Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire, 1858-1865*, University of East Anglia, PHD Thesis, 2009.

Güran, Tevfik: *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, (1841-1861)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

Hansard's Parliamentary Debates, London: Cornelius Buck, 1862, CLXV.

Hansard's Parliementary Debates, London: Cornelius Buck, 1862, CLXVI.

Hansard's Parliementary Debates, London: Cornelius Buck, 1862, CLXVII.

Hansard's Parliamentary Debates, London: Cornelius Buck, 1862, CLXVIII.

Hasan Ferid: *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi: Bankacılık*, haz. Mehmet Hakan Sağlam, İstanbul: Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, 2008, III.

Hertslet, Edward: *The Foreign List*, London: Harrison, 1878.

Instructions Addressed to Her Majesty's Embassy at Constantinople Respecting Financial and the Protection of Christians in Turkey 1856-75, London: Harrison and Sons, 1877.

İnal, İbnülemin M. Kemal: *Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982, I-II.

Jenks, Leland Hamilton: *The Migration of British Capital to 1875*, London: Alfred A. Knoff, 1927.

Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, VII.

Kazgan, Haydar: *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Ankara: Efil Yayınevi, 2022.

Keleş, Erdoğan: "Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Finansmanı ve Buna Dair Bir Defterin Değerlendirmesi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, 27 (2010): 107-141.

Kıray, Emine: *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Kış, Salih: *Divan-ı Muhasebat Osmanlı Devleti'nde Mali Denetim (1862- 1908)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016.

Köprülü, Orhan: "Fuad Paşa, Keçecizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, 1996, 202-205.

Kurtoğlu, Ramazan: *Türkiye Ekonomisi (1838-2010)*, Ankara: Orion Kitabevi, 2015.

Mariott, John Arthure Ransome: *The Eastern Question*, Oxford: Clarendon Press, 1924.

Morawitz, Charles: *Les Finances de la Turquie*, Paris: Guillaumin et cie, 1902.

Ortabağ, Erol: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği, 2018.

Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892), der. Nezih Varcan, Ankara: Maliye Bakanlığı, 2000.

Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler 1841-1918, haz. Tevfik Güran, Ankara: Başbakanlık

İstatistik Enstitüsü, 2003.

Özcan, Azmi: "Şark Meselesi Kimin Meselesidir?", *Prof. Dr. Atilla Çetin'e Armağan*, Sakarya: Sakarya Belediyesi, 2016, s. 61-67.

Özcan, Besim: *Kırım Savaşı'nda Mali Durum ve Teb'anın Harb Siyaseti (1853-1856)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1997.

Özkan, Ayşe: "Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmasının İlk Adımı: 1862 Belgrad Olayları ve Belgrad'ın Bombalanması", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 50 (2011), 171-196.

Pakalın, Mehmet Zeki: *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Ankara: Maliye Tetkik Kurulu, 1977, III.

Plessis, Alain: *La Politique de la Banque de France de 1851 à 1870*, Genève: Librairie Droz, 1985.

Rodkey, Frederick S.: "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *The Journal of Modern History*, 4 (1958): 348–353.

Sağlam, Mehmet Hakan: *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum (1875-1881): Rüsûm-ı Sitte'den Duyûn-ı Umûmiyye'ye*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Sayar, Nihad: *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları*, İstanbul: Nihad Sayar Vakfı, 1977.

Steele, E. D.: *Palmerston and Liberalism (1855-1865)*, UK: Cambridge University Press, 1991.

Süleyman Sudi: *Usul-i Meskûkât-ı Osmaniye*, İstanbul: Asaduryan Matbaası, 1311.

Şener, Abdüllatif: *Osmanlı Maliyesinin Şeffaflaşması: Yayımlanan İlk Bütçeler*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.

Testa, Ignaz: *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères, depuis le premier traité conclu, en 1536, entre Suléyman I et François I jusqu'à nos jours*, Paris: Amyot, 1864, IV.

Yeniay, İ Hakkı: *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul: Ekin Basımevi, 1964.

Yerasimos, Stefanos: *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na*, çev. Babür Kuzucu, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1975, II.

Yetiş Doğan, Esma Gül: *Osmanlı İç Borçlanma Sisteminde Modernleşme (1839-1881)*, İstanbul: Vakıf-Bank Kültür Yayınları, 2022.

Yetiş Doğan, Esma Gül: "1860-61 Suriye Olayları, Tazminat ve Şam Sergileri", *Belleten*, 310 (2023), 959-983.

Yetiş Doğan Esma Gül ve Şevket K. Akar: "Osmanlı Devleti'nde Modern Borçlanmanın Gelişimi", *Geçmişten Bugüne Müslüman Toplumlarda Para ve Faiz: Gerçeklik Algı Kuram Uygulama*, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2023, s. 257-294.

Süreli Yayınlar

Ceride-i Havadis

İstişare

Journal de Constantinople

La Turquie

L'Orient Illustré

Revue des Deux Mondes

Ruzname-i Ceride-i Havadis

Tercüman-ı Ahval

The Daily News

The Examiner

The Gentleman's Magazine

The Morning Chronicle

The Times

Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası

İnternet Kaynakları

https://fosterhillroadcemetery.co.uk/the-foster-family-of-brickhill-house/
[Erişim tarihi: 18.11.2024]

https://sriramv.com/2017/06/14/the-indian-charivari-series-lord-hobart/
[Erişim tarihi: 18.11.2024]

https://www.lse.ac.uk/EconomicHistory/Assets/Documents/WorkingPapers/EconomicHistory/2005/wp9005.pdf
[Erişim tarihi 19.11.2024]

https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=coo1.ark:/13960/t25b0pm6k&seq=3
[Erişim tarihi 02.12.2024]

Gaza Rüştiye School*

Gazze Rüştiye Mektebi

SADIK ÇETİN** – RESUL KÖSE***

ABSTRACT

One of the modernisation movements in the 19th century of the Ottoman Empire was the setting up of *rüştiye* schools. The first of these was the one which was opened in Davut Pasha School in İstanbul, by Ahmet Kemal Efendi, in 1847. Following the success of this first initiative, the number of rüştiyes were increased. In 1863, there were 13 schools in Istanbul, one of which was for girls. The other 48 rüştiyes were located in the provinces, and The *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (statute on general education)* published in 1869 was influential in this propagation. In 1873, the number of rüştiyes had reached 307, throughout the country, and at the end of the Sultan Abdülhamid II (1876-1909) era, this number became 619. Rüştiye school in Gaza, the subject of this article, was one of them. This study, based on the Ottoman archival documents, examines the opening of Gaza Rüştiye School, the early staff appointed there, provisions of teaching materials matching the modern standards, and rewards given to the teachers. In addition, the academic achievement status, which is one of the most important results of education and training activities, was tried to be determined by taking into account the examination tables. Within this context, it has been tried to present an instance of an institutional educational history study of the Gaza Rüştiye School, specific to the effort to establish a modern educational understanding in the town of Gaza town.

Keywords: Ottoman Empire, modern education in the Ottoman Empire, Jerusalem, Gaza, Gaza Rüştiye School.

ÖZ

Osmanlı tarihinde XIX. yüzyıldaki modernleşme hamlelerinden biri de rüştiye mekteplerinin açılmasıdır. İlk rüştiye mektebi Ahmet Kemal Efendi tarafından

* Makale geliş tarihi: 5 Kasım 2024, kabul tarihi: 9 Aralık 2024, araştırma makalesi.

** Assoc. Prof. Dr., Gaziantep University, Gaziantep Faculty of Education, Department of Educational Sciences, Gaziantep/Türkiye, sdkctn2@gmail.com, ORCID

*** Assoc. Prof. Dr., University of Health Sciences, Hamidiye Faculty of Health Sciences, Department of Social Work, İstanbul/Türkiye, resul_kose80@hotmail.com, ORCID

1847'de İstanbul Davut Paşa Mektebi'nde açılmıştır. Görülen başarı üzerine rüştiyelerin sayısı artırılmıştır. 1863 yılında İstanbul'da biri kız, toplam 13 rüştiye vardı. Vilayetlerde ise 48 rüştiye bulunuyordu. Rüştiyelerin taşrada yaygınlaşmasında 1869 yılında yayımlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* etkili olmuştur. 1873 yılında devlet genelinde 307 rüştiye mektebi bulunmaktadır. Rüştiye mekteplerinin sayısı II. Abdülhamid (1876-1909) döneminin sonlarında 619'a ulaşmıştır. Taşrada açılan rüştiye mekteplerinden biri de çalışma konumuz olan Kudüs sancağına bağlı Gazze kasabasında açılan rüştiye mektebidir. Ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv belgelerinin kullanıldığı bu çalışmada, Gazze Rüştiyesi'nin açılışı, mektebin ilk personel kadrosunun oluşturulması, modern eğitim bağlamında ders araç gereçlerinin temini ve muallimlere verilen ödüller konuları ele alınmıştır. Ayrıca eğitim öğretim faaliyetlerinin en önemli sonuçlarından olan akademik başarı durumu, tespit edilen imtihan cetvelleri dikkate alınarak belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Gazze kasabasında modern eğitim anlayışı oluşturma çabasının Gazze Rüştiyesi özelindeki kurumsal bir eğitim tarihi çalışması örneği sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı'da modern eğitim, Kudüs, Gazze, Gazze Rüştiye Mektebi.

Introduction

Due to its geopolitical location, Gaza was an important trade centre before the opening of the Suez Canal in 1869, as it was located at the intersection of trade and pilgrimage routes from Egypt, Syria and Anatolia.[1]

The Palestinian territories, including Gaza, came under Ottoman rule during the reign of Sultan Selim I (1512-1520) with the Battle of Marj Dabiq (1516) with the Mamluk state, and Ottoman sovereignty continued until the end of World War I (1914-1918). When the Palestinian territories came under Ottoman rule, they were administratively divided into Jerusalem, Gaza, Nablus and Safed sanjaks under the province of Damascus.[2] In 1520, after the rebellion of Janbirdi al-Ghazali, the sanjaks of Jerusalem, Gaza, Nablus and Safed were separated from Damascus beylerbeylik and turned into separate sanjaks.[3]

Evliya Çelebi, during his visit to the city in 1649, wrote about Gaza as well-finished and festive province' and shares the following information: Gaza is the sanjak centre of Damascus province and is a settlement with 1,300 households in six neighbourhoods. There are eleven mosques, two baths and 600 shops in the city.[4]

According to the information given in the late 19th century *Kâmûsü'l-A'lâm*, there were 16,000 Muslims and around 200-300 Christians living in Gaza at this time. The town is between two sandy hills, four to five kilometres inland from the sea. The neighbourhoods, which are separate from each other, are around a hill

1 *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. vol. 1, Prepared for publication Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), p.177.

2 M. Lutfullah Karaman, "Filistin", *DİA*, İstanbul: 1996, vol. 13, p. 92.

3 Enver Çakar, "The Administrative Divisions of The Beylerbeyilik of Damascus in The Sixteenth Century", *Fırat University Journal of Social Science*, vol. 13, nr. 1, (2003), p. 358.

4 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, p. 171-172.

and there is a very old mosque on the top of the hill. There are many historical artefacts both on this hill and on other hills. Gaza consisted of 71 villages at this time.[5] Ahmed Macit Bey, who served as governor of Jerusalem between 1912 and 1914, prepared a detailed report on Jerusalem and sent it to Istanbul on 7 January 1914, stating that the population of Gaza was 25,000. Of this population, Greeks, Latins and Jews accounted for one thousand people, while the rest were Muslims. According to the report, there was one rüştiye school, three ibtidai schools, two for boys and one for girls, and four boys' primary schools in Gaza.[6] According to an archival document dated 5 December 1916, Gaza had 9,519 households in 64 villages in the centre and three sub-districts.[7]

Gaza, which had been subjected to administrative reorganisation many times under the Ottoman rule, was once again subordinated to the Mutasarrifate of Jerusalem with the administrative arrangement made in the region in 1904. Jerusalem was under the direct responsibility of the Ministry of Interior. The districts organised in this period were: Gaza, Jaffa, Bi'rüssebi (Beersheba) and Halîlürrahman (Hebron).[8]

In the First World War between 1914 and 1918, British Empire fought against the Ottoman Empire in Gaza. Three battles occurred between the armies of the two states. The British, who did not find what they hoped for in the first two of these battles, were well prepared for the third battle under the command of General Allenby, and consequently, the British army captured Bi'rüssebi on 31 October 1917. The Ottoman forces began to retreat on 4 November 1917, and Allenby captured Gaza on 7 November 1917.[9] Thus, four centuries of Ottoman rule in Gaza came to an end.

Modernisation movements, among the most important processes of the 19th and 20th centuries in Ottoman history, spread to the provinces over time. The opening of rüştiye schools and their spread to the Ottoman provinces are important examples of this process. The developments that paved the way for the opening of rüştiye schools coincided with the last years of the reign of Sultan Mahmud II (1808-1839). Established in 1838, the *Meclis-i Umur-ı Nafia* proposed the establishment of a secondary education institution to train students for higher education.[10] The idea of opening these schools was influenced by the inadequacy of the students admitted to the *Mühendishane-i Bahri-i Hümayun*, *Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, *Harbiye* and *Tıbbiye* schools. For this reason, it was decided to open

5 Şemseddin Sami, "Gazze", *Kâmûsü'l-A'lâm*, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1314), vol. 5, p. 3279.

6 Presidency of the Republic of Türkiye, Directorate of State Archives, Ottoman Archives (BOA), Dâhiliye, İdare (DH. İD), 59/72, p. 3; Ahmed Macid Bey's memoirs of his term as the Governor of Jerusalem were published in 1944. See: Ahmed Macid Gören, "Filistin'de Gördüklerim", *Vakit*, March 28, 1944, p. 5; Zekeriya Kurşun, Ali İhsan Aydın, *Osmanlı İdaresinde Gazze*, (Ankara: AA Kitap, 2024, p. 275.

7 BOA, Dâhiliye, Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM), 145/49, p. 4.

8 Mustafa L. Bilge, "Gazze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 1996, vol. 13, p. 534-535.

9 Sami Ağaoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Gazze Muharebeleri", *Journal of History Culture and Art Research*, 6(2), (2017), p. 332.

10 Cemil Öztürk, "Rüştiye", *DİA*, İstanbul: 2008, vol. 35, p. 301.

a school that would be superior to the primary schools.[11] Accordingly, the *Mekâtib-i Rüştiye Nezareti* (Ministry of Rüştiye Schools) was established. Although the schools could not be established in the expected terms, *Mekteb-i Maarif-i Adliye* (The School of Judicial Education) and *Mekteb-i Ulum-ı Edebiye* (The School of Literary Sciences) were established in 1839 to train civil servants for the *Bâb-ı Âli* (The Sublime Porte). The process that led to the opening of the schools started in 1845 with Sultan Abdülmecid's (1839-1861) decree on the establishment of a western-style education system to realise the innovations in the *Tanzimat*.[12]

The first school was opened by Ahmet Kemal Efendi, Director of *Mekâtib-i Umumiye*, in 1847 in Davut Pasha School in Istanbul. Sultan Abdülmecid was impressed by the success of the students in the examinations held in his presence and Ahmet Kemal Efendi's title was raised to minister. Afterwards, the number of rüştiyes was increased to five by opening new ones.[13] In fact, the students leaving the primary schools were to enter the *Darülfünun* (University) after two years of education in the rüştiyes. However, since the primary schools could not be reformed, the courses to be taught in the last year of the primary schools were changed to the first year of the rüştiyes and some of the courses to be taught in the Darülfünun were added to the last year of the rüştiyes. Thus, the education period of the school was increased.[14] Rüştiyes in Bursa and Edirne followed the first ones. Choosing these cities is not surprising, since Bursa and Edirne were the old capitals and two of the most big cities of their time. The next step in the expansion of the new educational structure in the provinces was the opening of a rüştiye school in Bosnia.[15]

By 1852, the number of rüştiyes reached 12 in Istanbul. In 1874, this number was 18. In 1848, after the first graduates of *Darülmuallim*, rüştiyes were opened in big cities in the provinces and the number of rüştiyes reached 25 in that time.[16] In 1863, there were 13 schools in Istanbul, one of which was for girls. There were a total of 1,125 students. A total of 3,125 students were being educated in 48 schools in the provinces.[17]

The decision to open rüştiye schools in towns with more than five hundred households, as stated in the Maarif-i Umumiye Nizamnamesi published in 1869, was effective in the expansion of rüştiye schools in the provinces. It was stated

11 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, vol. 1-2, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), p. 383.

12 Öztürk, "Rüştiye", p. 301.

13 Öztürk, "Rüştiye", p. 301; Mahmud Cevad İbnü'ş- Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338), p. 60-61; Eyüp Cücük, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa Biyografisi*, *Eğitim Politika ve Uygulamaları*, (Ankara: Pegem Akademi, 2020), p.171-174.

14 Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Prepared for publication Ord. Prof. Cavid Baysun, (Ankara: TTK Basımevi, 1991), p. 38.

15 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin (1839-1908)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010) p. 95.

16 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2007*, 11th Edition (Ankara: PegemA Yayıncılık, 2007), p. 164.

17 *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e modernleşme sürecinde eğitim istatistikleri 1839-1924*, Prepared by Mehmet Ö. Alkan, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), p. 33.

that the expenses of the rüştiye schools to be opened would be covered by the provincial education fund. The education period in these schools were four years.[18] In 1873, there were a total of 302 schools in the Ottoman Empire geography. Of these, 276 were in the provinces and 26 were in Istanbul. Eight of the schools in Istanbul were for girls. The number of students in a total of 302 rüştiyes was 14,947 and the number of teachers was 441.[19] At the end of the reign of Sultan Abdülhamid II, there were 619 schools. Seventy-four of these were girls' schools. The number of students in these schools were around 40,000.[20] Although the number of rüştiye schools and students increased two to three times compared to the Tanzimat period, these numbers were not sufficient for the state. Another problem was the lack of interest in modern educational institutions. In fact, student enrollments in these schools remained far below their quotas.[21]

Article 23 of the Maarif-i Umumiye Nizamnamesi states that the education period of rüştiyes is four years. The courses to be taught during this period are stated as *Mebâdi-i Ulûm-ı Diniyye* (Principles of Science of Religion), *Lisan-ı Osmani Kavaidi* (Rules of Ottoman Language), *İmla ve İnşa* (Spelling and Construction), *Tertib-i Cedit üzere Kavaid-i Arabiyye ve Farisiye* (The Rules of Arabic and Persian in accordance with the New Method), *İlm-i Hesap* (Science of Accounting), *Defter Tutma Usulü* (Method of Bookkeeping), *Tersim-i Hutut* (Drawing), *Mebâdi-i Hendese* (Principles of Geometry), *General History and Ottoman History*, *Geography, and Gymnastics*. In addition, it was deemed appropriate for students who were intelligent in the fields of language and commerce, which were mostly used in the region where the school was located, to take French lessons in the fourth year of the school upon request.[22]

Rüştiyes constituted an important link in the modernisation of Ottoman education. In addition to their important role in raising the awareness of the provincial population, they were also effective in reducing the harmful effects of foreign and minority schools. On the other hand, it can be said that rüştiye schools also had an impact on the training of modern teachers. With the opening of rüştiye schools, the need for teachers to teach in these schools arose. This situation led to the opening of Darülmuallimin. From this point of view, it is understood that rüştiye schools had an impact on Ottoman education beyond providing modern education.[23]

The first examples of rüştiye schools were established in 1847 with the initiatives of Ahmet Kemal Efendi, and over time, they were opened in many settlements in the Ottoman provinces. One of these was the rüştiye school opened in the town of Gaza in the Sanjak of Jerusalem, which is the subject of our study. On the basis of the Ottoman archival documents, the opening of the Gaza school,

18 Düstur, *Cüz'ü sâni*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289), p. 187. It was transcribed by State Archives.

19 *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e..*, p. 20.

20 Öztürk, "Rüştiye", p. 302.

21 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: TTK Basımevi, 1991), p. 105.

22 *Düstur*, *Cüz'ü sâni*, p. 188

23 Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doctoral Dissertation, 2010), p. 424-425.

the formation of the first staff of the school, the provision of teaching materials in the context of modern education and the awards given are discussed. In addition, the academic achievement status, which is one of the most important results of educational activities, has been tried to be determined by taking into account the examination tables. In this context, an example of an institutional educational history study in the late 19th century in the town of Gaza in Ottoman Jerusalem is presented in the context of the Gaza Rüştiye, which was an attempt to establish an example of modern education in the town of Gaza.

1. Opening of the Gaza Rüştiye School and First Staff Appointments

It is observed that there are discrepancies in official records regarding the date of the opening of the rüştiye school in Gaza town. In the Maarif Salnamesi (Education Statistical Journal), which is a frequently consulted source on this subject, it is stated that the school was opened in 1298.[24] Considering that this record is in the Rumi calendar, the opening of the school corresponds to 1882. However, the information we have obtained from archival documents shows that this record is not reliable. As a matter of fact, on 7 *Zilhicce* 1292/ 4 January 1876, a letter was written from the Mutasarrifate of Jerusalem to the Ministry of Education, requesting the appointment of a teacher for the rüştiye school 'built in the town of Gaza'. In this context, it is understood from the mentioned document that the school had been opened before 4 January 1876. Therefore, even if the date given in the Education Statistics is accepted as Hijri or Rumi, it is understood that the school was opened before this date.[25]

According to the available archival documents, the first attempt to appoint a teacher for the Gaza Rüştiye School came from the Mutasarrifate of Jerusalem in 1876, as mentioned above. On 4 January 1876, the Mutasarrifate of Jerusalem had requested from the Ministry of Education to appoint a teacher for the rüştiye school built in the town of Gaza.[26] However, the request must not have been met because, on 22 August 1876, the Mutasarrifate of Jerusalem sent a letter to the Ministry of Education requesting that a teacher be reappointed and sent to the Gaza Rüştiye School. In its reply, the Ministry wrote that although a first teacher was sought for the Gaza Rüştiye School, no candidate could be found and that one would be sent in the future, but for the time being, a local second teacher should be selected and the exam papers should be sent with the sample letter.[27]

On 18 January 1877, in the letter sent from the Mutasarrifate of Jerusalem to the Ministry of Education, we see that Mustafa Efendi was selected for the aforementioned teaching position. In this selection process, Mustafa Efendi's examination record and sample handwriting were sent to the Ministry of Education. After

24 *Maarif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği 1310-1311*, (Matbaa-i Osmâniye, 1318), p. 42.

25 BOA, Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT), 11/29.

26 BOA, MF. İBT, 11/29.

27 BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT), 42/1; MF.MKT, 42/95.

the examination made by the Council Commission of the Ministry of Education, Mustafa Efendi was found appropriate to be assigned to the school as the first teacher, and the election of a second teacher and a servant was requested from the Mutasarrifate of Jerusalem on 24 May 1877.[28]

A new teacher was appointed to the Gaza Rüştiye School in the autumn of 1877. Since the number of students and classes had increased at that time, the appointment of Mehmed Efendi from Ahısha, a graduate of Darülmuallimin with a salary of five hundred *kuruş*, as the first teacher was approved by the Council of Education on 4 September 1877. Shortly after this date, we observe that another name was appointed as the first teacher of the school. This suggests that Mehmed Efendi from Ahısha probably did not go to his post.

According to a letter dated 6 October 1877 from the Ministry of Education to the Mutasarrifate of Jerusalem, it was deemed appropriate to appoint Hasancalı Mehmed Efendi, a graduate of Darülmuallimin, as the first teacher with a salary of five hundred kuruş. In this document, we also understand that books and pamphlets for the school were sent from the Maarif Library (The Library of Ministry).[29] When the number of students in Gaza Rüştiye increased to 90, it was decided by a document dated 4 February 1879 to increase the salary of the teacher Mehmed Efendi, who was receiving a salary of five hundred kuruş, to seven hundred kuruş, as was the practice in other rüştiye schools.[30]

Since the number of students in the Gaza Rüştiye School had increased, Sheikh Abdullatif Efendi was selected to be a secondary teacher position by the local government. This was approved by the Ministry of Education and it was approved on 30 July 1879 that Sheikh Abdullatif Efendi would receive a monthly salary of 315 kuruş like his peers.[31]

In 1879, we see that Rüşdü and Ali Kemal Efendi were in charge of the Gaza Rüştiye School. On 27 July 1879, Ali Kemal Efendi, the former instructor of the Latakia Rüştiye School, who was thought to benefit the students more, was appointed to replace Rüşdü Efendi, who was not familiar with Arabic at the Gaza Rüştiye School, on 27 July 1879.[32] In a document dated 20 October 1881, we understand from the handwriting sample requested from him by the Ministry of Education that Ali Kemal Efendi was still the first teacher of the Gaza Rüştiye School.[33] In 1885, Ali Kemal Efendi wanted to leave his position at the Gaza Rüştiye School. This is understood from the document dated 22 April 1885 written by the Jerusalem Mutasarrifate to the Ministry of Education.[34]

28 BOA, MF.MKT, 49/2.
29 BOA, MF. İBT, 11/29.
30 BOA, MKT, 60/32.
31 BOA, MF.MKT, 64/17.
32 BOA, MF.MKT, 65/93.
33 BOA, MF. İBT, 15/139.
34 BOA, MF. İBT, 19/1.

It is understood from the document dated 5 September 1881 that since it was time for the students of the Gaza Rüştiye to learn *sülüs* and *rika* writing, a decree was issued to allocate 150 kuruş (75 kuruş each) to the Education budget in order to appoint suitable teachers.[35]

When the Gaza Rüştiye School's three-month (December, January, February) attendance and incident tables dated 30 March 1895 are examined, it is seen that Mehmet Şevket Efendi served as the first teacher, Abdüllatif Efendi as the second teacher, and Hasan Agha as the servant.[36]

Some of the teachers of the Gaza Rüştiye School were honoured with awards at different times. According to the available sources, the first teacher to be honoured was Şevket Efendi. Since Şevket Efendi had been working at the Gaza Rüştiye School for a few years, and since it was understood that he was hard-working, he was asked to be rewarded for being a person of good morals and virtue. Upon the report from the local council administration about the awarding of a fourth-rank *order of Medjidie* (Mecidi Nişanı)[37] to him, the Mutasarrifate of Jerusalem had forwarded the situation to the Ministry of Education on 12 June 1890. This request was transferred from the Ministry of Education to *Bâb-ı Âli* on 17 July 1890.[38] On 26 July 1890, the Grand Vizier Kamil Pasha referred the matter to the Yıldız Palace and Sultan Abdülhamid II. According to the reply of *Serkatib* Süreyya to the Grand Vizier on 28 July 1890, it was understood that a decree had been issued for the award of a order of Medjidie of the fourth rank to the aforementioned Şevket Efendi.[39] *Bâb-ı Âli* informed the Ministry of Education on 4 August 1890 about the award given to Şevket Efendi.[40] Another person who served at the Gaza Rüştiye School and was rewarded was Vedi Efendi. On 6 October 1915, in a letter sent from the Ministry of Interior to the Mutasarrifate of Jerusalem, it was stated that the fifth rank order of medjidie the fifth rank, which had been granted to Vedi Efendi, a teacher at the Gaza Rüştiye School, was delivered to the post and it was requested to be delivered to its owner.[41]

2. Provision of Course Materials

Maps, atlases and globes are among the most important course materials that should be handled within the understanding of modern education. These materials

35 BOA, MF.MKT, 68/73.

36 BOA, MF. İBT, 44/25, p. 2.

37 Nishan (order): A kind of medallion, usually decorated with precious stones, given by the state to those who have rendered outstanding service in return for their service. The first nishan in the Western style was introduced in 1852 as the nishan of Mecidi in 1852. According to the regulation published in 1852, this nishan had one to five degrees. It is understood that there were 50 in the first degree, 150 in the second degree, 800 in the third degree, 3,000 in the fourth degree and 6,000 in the fifth degree, totalling 10,000. İbrahim Artuk, "Nişan", *DİA*, İstanbul: 2007, vol. 33, p. 152-154.

38 BOA, İrade, Dâhiliye (İ.DH), 1186-92826 p. 1.

39 BOA, İ.DH. 1186-92826 p. 2.

40 BOA, MF.MKT, 119/ 79.

41 BOA, Dâhiliye, Kalem-i Mahsus (DH. KMS), 34/32.

were first used in map and geography lessons in military schools. The first-time maps and globes were used in civilian schools was in rüştiyes in 1840 and in ibtidai schools with the 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi.[42] Although there were some reactions[43] regarding the development of Ottoman education and the use of maps in schools at first, Kemal Efendi (1808-1888), the Minister of Education, made important efforts to ensure that maps were used at different levels of education.[44]

As in ibtidai schools, the books, pamphlets, maps and globes required for rüştiye schools were printed or provided by the Ministry of Education and distributed to schools. It was a tradition that the books and pamphlets required for the ibtidai and rüştiye schools built with the contributions of the people in the provinces were sent from the Maarif Library free of charge for one time only. Books and treatises were given free of charge to poor students.[45]

The books and pamphlets needed by the newly built Gaza Rüştiye School were requested from the Ministry of Education, and on 6 October 1877, they were taken from the Maarif Library and delivered to the post.[46] In another document dated 13 December 1877, it was stated that the books and pamphlets requested for the Gaza Rüştiye School were delivered to the post and it was requested to inform the Ministry of Education after their arrival.[47]

In 1884, the local district governorate responded positively to the letter written by the local district governor's office and delivered to the Ministry of Education through the Jerusalem Mutasarrifate on 6 August 1884 for the needs of the Gaza Rüştiye School for teaching materials such as books, pamphlets and maps, and met the needs. A reply was written to the relevant authority on 18 November 1884. The list of equipment sent is as follows:[48]

Table 1. Course materials sent to the Gaza Rüştiye School in 1884

Number	Course materials sent	Quantity	Number	Course materials sent	Quantity
1	Emsile	50	7	Guide of Speaking	20
2	Avamil	50	8	Book of Morality	30
3	Talim-i Farisi	50	9	Gülistan	10

42 İbrahim Caner Türk, "The develoment of Education Methods in Ottoman Empire ", *Journal of the Institute of Social Sciences*, 3, (2009), p. 277-278.

43 Hamit Erdoğan, İsmail Yücedağ, "The Use of Equipments in the Pursuit of New System in Ottoman Education in the Lights of Documents", *Journal of History Culture and Art Research*, 6(6), (2017). p. 464.

44 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, p. 66, 82.

45 Arzu M. Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), p. 264-267.

46 BOA, MF. İBT, 11/29.

47 BOA, MF.MKT, 52/5.

48 BOA, MF. İBT, 17/ 131.

Number	Course materials sent	Quantity	Number	Course materials sent	Quantity
4	Dürr-i Yekta	20	10	Globe	1
5	Rules of Persian	20	11	Map of Europe	1
6	Wise Recommendations	20	12	Shahadat Namah (diploma)	20

After a while, since the geography maps in the Gaza Rüştiye School became worn out and unusable, the teacher of the school made a request to the Ministry of Education to send a globe with maps of the five continents and Ottoman Empire geography. This request was sent to the Ministry of Education by the Jerusalem Directorate of Education on 29 September 1897.[49] In the reply dated 25 November 1897 from the Ministry of Education to the Jerusalem Directorate of Education, it was reported that one map each of the continents of Asia, Europe and Africa, the Ottoman Empire geography and the globe had been sent, while the maps of America and Australia could not be sent because they were not in the warehouses of the Ministry of Education.[50]

3. Number of Students and Academic Achievement of the Gaza Rüştiye School

The records in the quarterly incident tables from the archive documents, as well as the information in the education annuals, are helpful in determining the number of students in the schools. In addition, the names of the students are also indicated in the tables showing the grades obtained in the examinations held at the end of the year. In addition, education statistics are another source of information on this subject. Based on this information, the change in the number of students in the schools during the period can be determined.

The first document on this subject is dated 24 February 1879. In the document regarding the increase in the salary of Mehmet Efendi, the first teacher of the school, it is stated that the number of students in the school reached ninety.[51]

When we look at the education annuals, it is recorded that in 1897-1898, there were 45 students in the Gaza school.[52] In the 1898-1899 educational season, this number increased to 75.[53] In the education annuals for the years 1899-1900, the number of students was recorded as 41.[54] In 1900-1901, the number of students in the school was 35,[55] and in 1902-1903, it was 25 students.[56]

At the Maarif Statistics, it is seen that there were 72 students in the

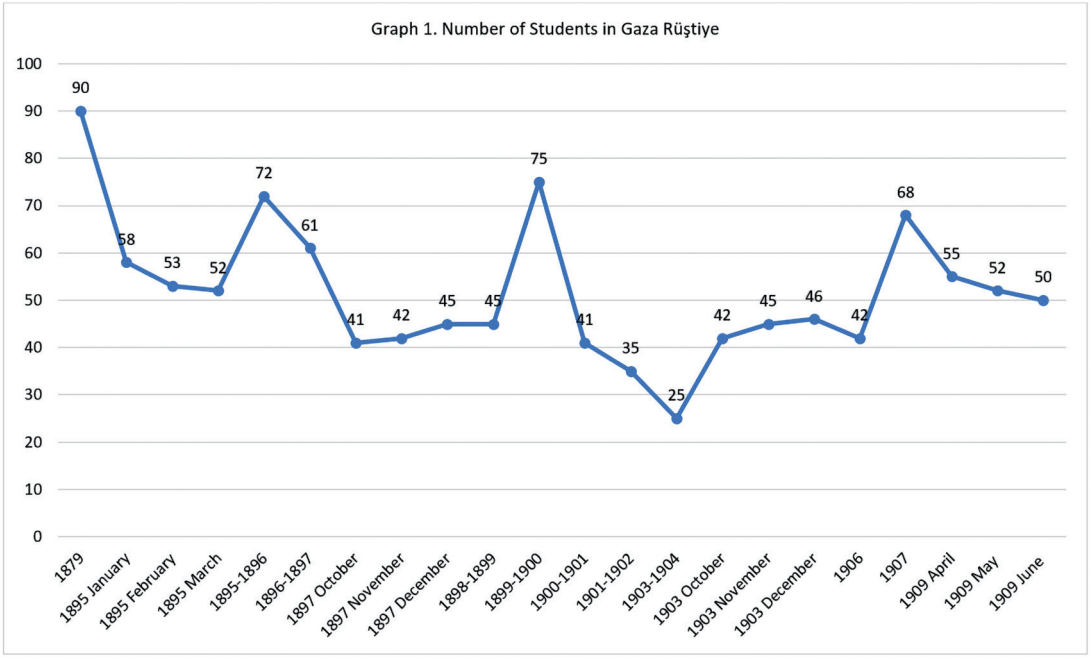
49 BOA, MF.MKT, 377/56 p. 1.
50 BOA, MF.MKT, 377/56 p. 2.
51 BOA, MF.MKT, 60/32.
52 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, (Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Matbaa-i Amire, 1316), p. 1347.
53 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, (Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Matbaa-i Amire, 1317), p. 1371.
54 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, (Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Matbaa-i Amire, 1318), p. 1649.
55 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, (Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Matbaa-i Amire, 1319), p. 965.
56 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, (Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Asır Matbaası, 1321), p. 728.

1311-1312/1895-1896 school year, 52 students who re-enrolled in this year, 45 students who dropped out of school in the same year, 18 students who received a certificate as a result of the exams, and 61 students who transferred to the 1312-1313/1896-1897 school year. In this case, it is understood that there were 72 students in the school at the beginning of the 1311-1312/1895-1896 academic year, while the number of students who transferred to the following year was 61.[57]

In addition to these official education statistics and annuals, more detailed information can be found in other archive documents. As a matter of fact, in these documents, the names, ages, birthplaces, etc. of the students are also given. On 30 March 1895, in the quarterly incident table dated 30 March 1895, it is stated that there were 58 students in January, 53 students in February and 52 students in March1895.[58]

The number of students at the school was recorded as 41 in October 1897, 42 in November and 45 in December.[59] In October, November and December 1903, it is stated that there were 42, 45 and 46 students, respectively.[60] In January 1904, there were 49 students, in February and March the number of students was 43. According to another incident table, there were 55 students in April, 52 in May and 50 in June 1909.[61]

Another type of document related to the number of students is the exam

57 *Maarif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği 1310-1311.* p. 42.
58 BOA, MF. İBT, 44/25, p. 2.
59 BOA, MF.MKT, 418/35, p. 1.
60 BOA, MF. İBT, 144/23, p. 3.
61 BOA, MF. İBT, 236/43, p. 2.

tables. In 1906, 42 students were registered in the exam schedule. There were 28 students in the first grade, 7 in the second grade and 6 in the third grade.[62] In the exam schedule of one year later, there were 68 students. It is recorded that there were 32 students in the first grade, 23 in the second grade and 13 in the third grade.[63]

When this information is evaluated collectively and the related graph is analysed, it is seen that the number of students in the school varied between 25 and 90 during the period.

The ordinary holidays in the Ottoman rüştiyes covered the period from the beginning of August until the end of the third week of this month. At the beginning of July, classes were terminated and fifteen days were allocated for the discussion period. The period from the middle to the end of July was reserved for examinations.[64] The tables exhibiting the results of the public examinations includes the names of the students, the courses, and the grades they received, and these tables were signed by the teachers and examiners and submitted to the approval of the local administrative authorities.[65]

Regarding the academic achievement of the Gaza Rüştiye, only two exam tables of the years 1906 and 1907 have been identified. In these tables, the names of the students, the courses they took, their status, etc. information was recorded. In this section of the study, the academic achievement of the students of Gaza Rüştiye School is analysed.

In the evaluation considering the scores of the students who took the general exam of the Gaza Rüştiye School of 1906, the general and course-based achievement level is shown in the graph below:

Table 2: 1906 Gaza Rüştiye First Grade General Examination Course Grades

Student's name	Holy Quran with Tajweed	Calculus	Science of Religion	Geography	Arabic Examples and Construction	Rules and Spelling	Ethics	Calligraphy	Good Behaviour	Thoughts
Şaşaazade Vasfi Efendi	10	9	10	10	10	10	0	0	10	
Şuvazade Fehmi Efendi	10	9	10	0	10	10	0	0	10	

62 BOA, MF. İBT, 178/43.

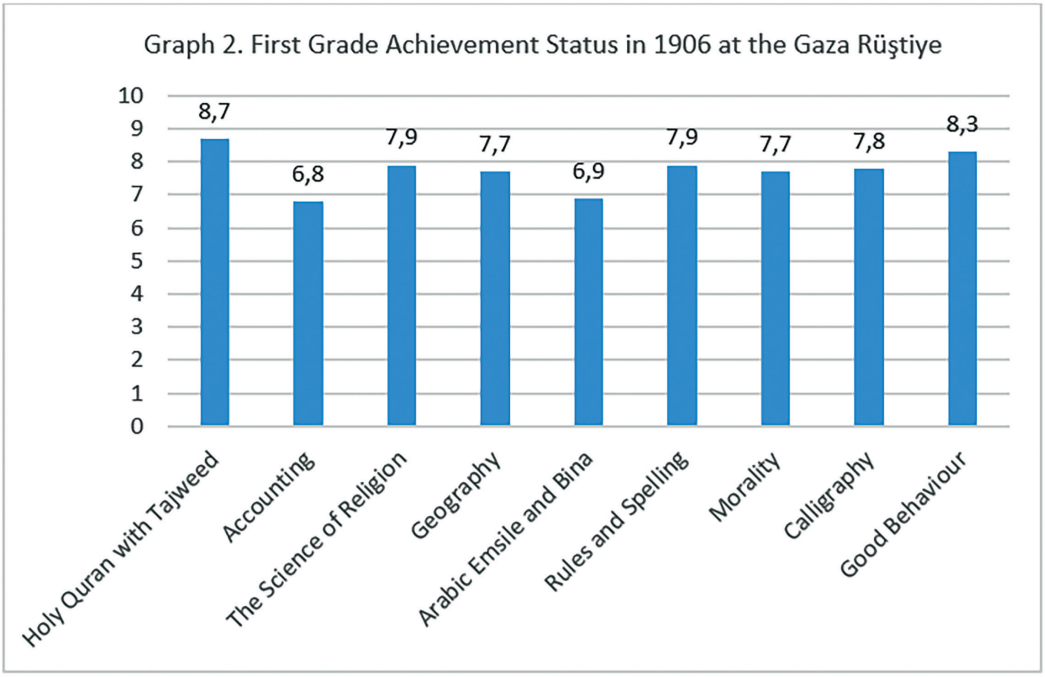
63 BOA, MF. İBT, 203/102.

64 Aydoğan Ataünal, Reşat Özalp, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı (Talim ve Terbiye Kurulu- Millî Eğitim Şûrası)*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1977), p. 554.

65 Mahmud Cevad İbnü'ş- Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338), p. 346-347.

Student's name	Holy Quran with Tajweed	Calculus	Science of Religion	Geography	Arabic Examples and Construction	Rules and Spelling	Ethics	Calligraphy	Good Behaviour	Thoughts
Mesudzade Ömer Efendi	10	9	10	0	10	10	0	0	10	
Şuvazade Abdülhay Efendi	10	9	10	0	10	10	0	9	8	
İlmizade Mehmed Efendi	10	8	10	0	10	10	0	0	10	
Mülazımzade Hüsnü Efendi	10	8	9	0	10	10	0	0	10	
Rayfizade Mehmed Efendi	7	9	10	8	10	10	0	9	10	
İlmizade Abdurrauf Efendi	10	6	10	8	8	10	0	0	8	
Çavişzade Tevfik Efendi	10	7	9	7	8	10	0	9	8	
Mesudzade Said Efendi	8	6	9	9	8	10	0	0	10	
Hayalzade Abdurrauf Efendi	10	8	10	8	7	10	0	6	7	
Terkzade Musa Efendi	10	7	8	9	6	10	0	8	7	
Halefzade Halil Efendi	10	6	8	0	7	10	8	8	10	
Süleymanzade Abdullah Efendi	10	7	9	8	6	10	0	7	10	
Arifezade Derviş Efendi	10	9	6	9	6	6	6	5	10	
Halefzade Şükrü Efendi	9	5	7	7	6	6	6	7	8	
Mülazımzade Semir Efendi	7	5	7	6	6	6	6	8	7	
Nazırzade Muhlis Efendi	8	6	6	6	6	6	6	7	8	
Halefzade Haşim Efendi	8	5	7	5	4	5	5	7	6	
Halefzade Ali Efendi	8	7	7	6	2	4	3	7	10	Repeat from Arabic lesson
Kıtazade İbrahim Efendi	He has not been tested.									Class repetition

Student's name	Holy Quran with Tajweed	Calculus	Science of Religion	Geography	Arabic Examples and Construction	Rules and Spelling	Ethics	Calligraphy	Good Behaviour	Thoughts
Kolağasızade Ahmed Efendi	He has not been tested.									Class repetition
Gazalizade Abbas Efendi	8	5	3	5	2	1	0	6	6	Class repetition
Reyszade Said Efendi	He has not been tested.									Class repetition
Hathatzade Abd Efendi	He has not been tested.									Class repetition
Şuvazade Ata Efendi	He has not been tested.									Class repetition
Aclzade Misbah Efendi	He has not been tested.									Class repetition
Elester Efendi	He has not been tested.									
İshak Efendi	He has not been tested.									

In the 1906 general examination list, the first-year students totalled 29. Eight of these students were absent from the examinations. Therefore, they had to repeat

the grade level. One student had to repeat the Arabic course. In this context, the overall success average of the class was 68.9%. There were nine different courses in the first year. In 1906, when we look at the average achievement of the first grade on a course basis, it is seen that the most successful course was the Holy Qur'an course with 8.7 out of 10, followed by the "Good Behaviour" course with 8.3. The course with the lowest level of success was the accounting course with a grade point average of 6.8.[66]

There were seven students in the second year of the Gaza Rüştiye. One of these students did not take the exam. The other students passed to the next grade. The success rate of the class was 85%. This list also includes information about the ages of the students. Accordingly, the age of the second-grade students is between 11 and 14 years old. The grades received by the class are as follows:[67]

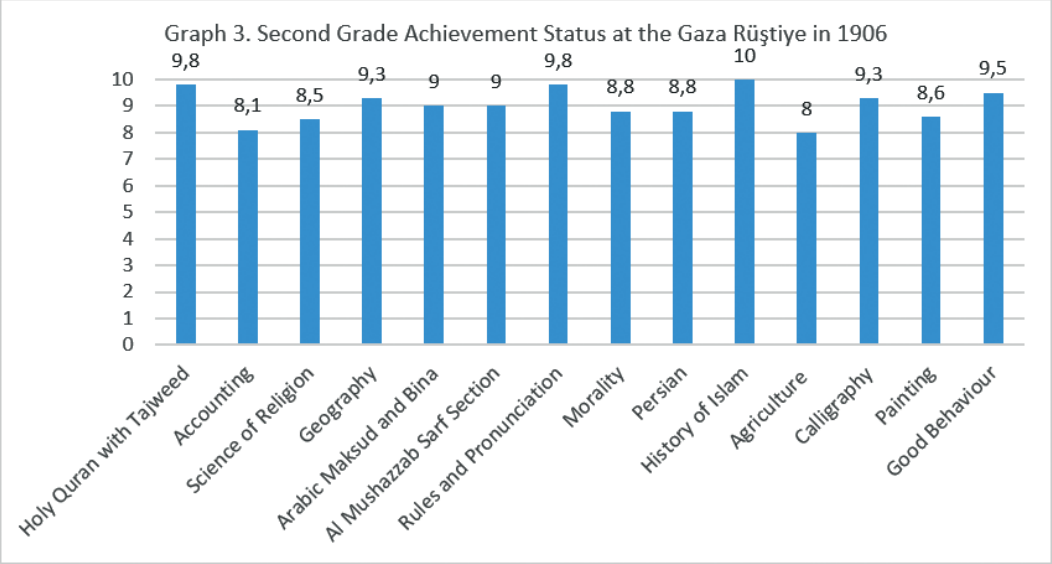
Table 3: 1906 Gaza Rüştiye Second Grade General Examination Lecture Notes

Age	Student's name	Holy Quran with Tajweed	Accounting	Science of Religion	Geography	Arabic Maksud and bina	Al Mushazzab Sarf Section	Rules and Pronunciation	Morality	Persian	History of Islam	Agriculture	Calligraphy	Painting	Good Behaviour	Thoughts
12	Haddadzade Avde Efendi	10	9	10	10	10	10	10	10	9	10	8	10	9	10	
12	Mühtedizade Emin Efendi	10	8	10	9	10	10	10	10	9	10	8	10	9	10	
14	Reyszade Mustafa Efendi	10	8	10	9	9	9	10	10	9	10	8	9	9	10	
14	Malmüdürüzade Mustafa Efendi	9	9	7	9	8	9	10	10	8	10	8	9	8	8	
11	Şehabizade Zafir Efendi	10	7	6	10	9	8	9	8	8	10	8	9	9	9	
12	Halefzade Ömer Efendi	10	8	8	9	8	8	10	5	7	10	8	9	8	10	
-	Bürnüzade Nasri Efendi	He has not been tested.														

When we look at the success on the course basis, it is noteworthy that the students mostly were successful in Islamic History course; the average of the class was 10 points out of 10. This course was followed by the Holy Quran and "Rules

66 BOA, MF. İBT. 178/43.

67 BOA, MF. İBT. 178/43.

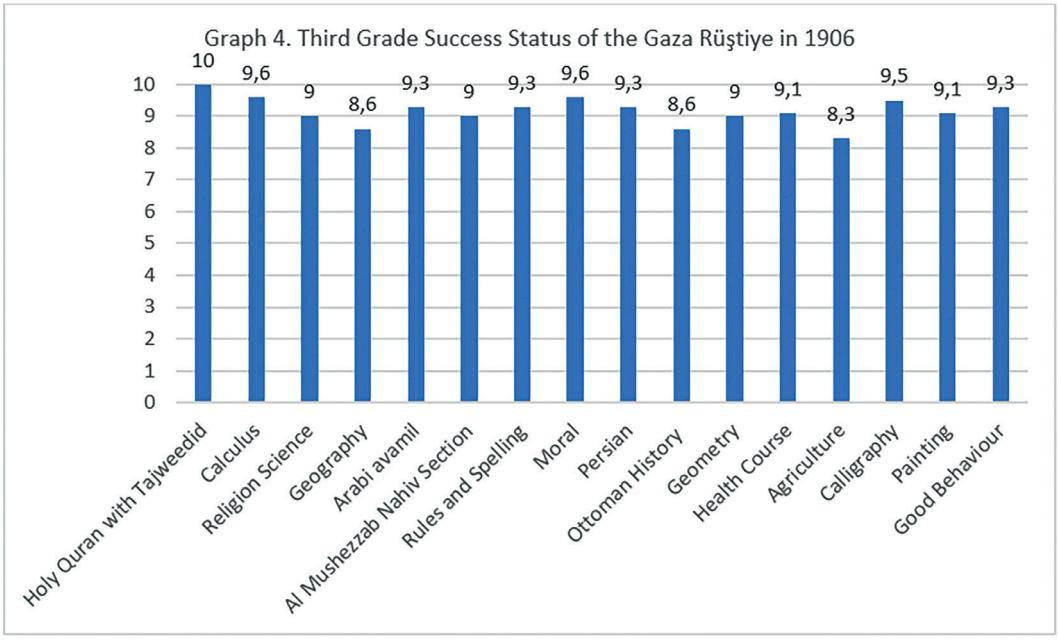
and Pronunciation" courses. The average of these courses is 9.8. The lowest average of the class was "Agriculture" with 8 points. Fourteen different courses were offered in the second grade. The average academic achievement of the class was generally high.

There were six students in the third class of the Gaza Rüştiye. The entire class graduated and received their diplomas. In this respect, the success level was 100 per cent. Four of the students graduated with *aliyyü'l-a'lâ* (very good) and two of them graduated with *âlâ* (good) shahadat (diploma). The ages of the students were between 12 and 18. Sixteen different courses were offered in the third year. The grades of the students in the courses and the related graph are presented below.

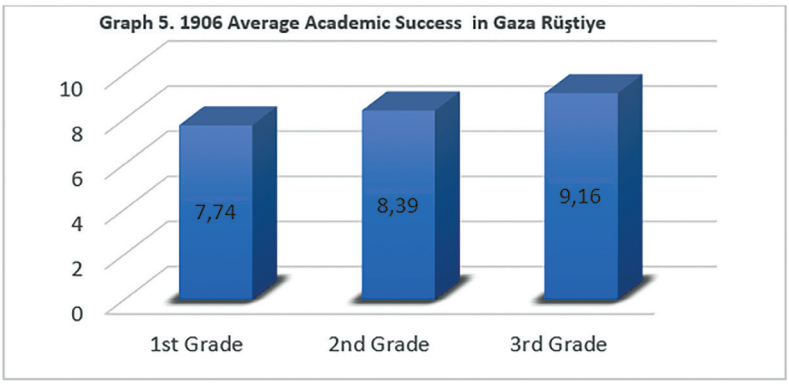
Table 4. 1906 Gaza Rüştiye Third Grade General Examination Marks

Yaş	Student's name	Holy Quran with Tajweed	Calculus	Religion Science	Geography	Arabi avamil	Al Mushezzab Nahiv Section	Rules and Spelling	Moral	Persian	Ottoman History	Geometry	Health Course	Agriculture	Calligraphy	Painting	Good Behaviour	Thoughts
15	Mühtedizade Rüşdü Efendi	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	"Very Good" received a diploma.
18	Beşnakzade? Osman Efendi	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	"Very Good" received a diploma.

Yaş	Student's name	Holy Quran with Tajweed	Calculus	Religion Science	Geography	Arabi avamil	Al Mushezzab Nahiv Section	Rules and Spelling	Moral	Persian	Ottoman History	Geometry	Health Course	Agriculture	Calligraphy	Painting	Good Behaviour	Thoughts
13	Ebu Şakrazade Kamil Efendi	10	9	9	9	10	9	9	10	9	9	9	9	9	10	10	10	"Very Good" received a diploma.
14	Sarsavizade Abdulhadi Efendi	10	10	10	9	10	9	9	10	9	7	9	9	8	9	9	8	"Very Good" received a diploma.
13	Müftüzade Mustafa Efendi	10	10	8	6	8	8	9	9	9	8	8	9	8	9	8	8	"Good" received a diploma.
12	Bürnüzade Abdurrauf Efendi	10	9	7	8	8	8	9	9	9	8	8	8	8	9	8	10	"Good" received a diploma.

When the success rates of the courses are analysed, it is seen that the most successful course is the Holy Quran course and all students got ten out of ten. This was followed by Accountancy and Ethics courses. The average success rate in these courses is 9.6 out of 10. The geography course was the lowest two courses with an average of 8.6 and the agriculture course with an average of 8.3. Other courses have an average of 9 and above. In general, the academic achievement level of the class is high. The most successful students in the class were Mühtedizade Rüşdü Efendi and Beşnakzade Osman Efendi. Both students scored ten points in all subjects.

When we look at the average achievement from the first year to the last year, we see a rising graph. As a matter of fact, when evaluated based on the results obtained by dividing the sum of the averages of the courses by the number of courses, the average success level is calculated as 7.74 in the first grade, 8.39 in the second grade, and 9.16 in the third grade out of ten.

The 1907 examination rolls are important both for the information they contain and for comparison with the examination rolls of two years earlier. There are 68 students registered to the exam schedule.[68] According to this table, the academic achievement in 1907 was as follows:

Table 6. 1907 Gaza Rüştiye First Grade General Examination Lecture Notes

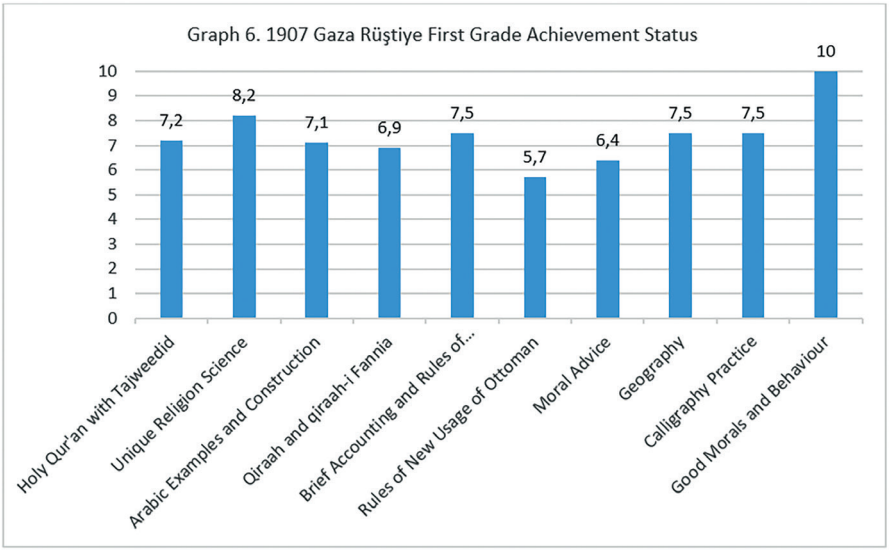
Age	Student's name	Holy Quran with Tajweed	Unique Religion Science	Arabi Emsile ve bina	Science Reading	Brief Accounting and Rules of Accounting kavaid-i ilm-i ?	Rules of New Usage of Ottoman	Morality Advice	Geography	Calligraphy Exercises	Good Morals and Behaviour	Thoughts
12	Ebu Ramazanzade Mehmed Efendi	10	10	10	10	10	10	10	10	8	10	

68 BOA, MF. İBT.203/102, p.1.

Age	Student's name	Holy Quran with Tajweed	Unique Religion Science	Arabi Emsile ve bina	Science Reading	Brief Accounting and Rules of Accounting kavaid-i ilm-i ?	Rules of New Usage of Ottoman	Morality Advice	Geography	Calligraphy Exercises	Good Morals and Behaviour	Thoughts
11	Ammarzade Abdullah Efendi	10	10	10	10	10	10	10	10	8	10	
11	Abdurrahman Efendi	10	10	9	10	10	10	10	10	8	10	
12	Cemal Efendi	8	10	5	7	10	5	6	7	6	10	
11	Muslihzade Haşim Efendi	5	6	8	8	9	10	10	10	8	10	
13	Cemalzade Misbah Efendi											He has not been tested.
12	Mehmed Efendi	6	8	8	6	7	4	7	10	9	10	
12	...	9	10	6	6	6	4	5	10	9	10	
13	Aşurzade Ali Efendi	8	8	6	7	8	4	7	9	5	10	
11	Vahidizade İsa Efendi	6	6	5	5	9	5	5	6	5	10	
12	Dördüncüzade Ahmed Efendi	7	9	7	6	7	6	5	5	7	10	
12	Soranizade Mustafa Efendi	6	7	5	5	4	4	7	7	10	10	
12	Hasancazade Mehmed Efendi	4	6	6	7	7	4	4	5	5	10	
12	Soranizade İbrahim Efendi	8	9	8	5	5	4	5	8	10	10	
13	Şaşaazade Ali Efendi	6	9	7	8	10	5	5	6	6	10	
11	Mürşidzade Faris Efendi	5	5	6	5	4	4	4	4	10	10	
12	Şürabzade Ahmed Efendi	8	8	6	7	9	4	5	7	9	10	
13	Bank memuruzade Abdulkerim Efendi	7	9	9	6	4	4	4	4	5	10	
13	Abdüşşafi Efendi											Two months before the exam, he temporarily left the school.

Age	Student's name	Holy Quran with Tajweed	Unique Religion Science	Arabi Emsile ve bina	Science Reading	Brief Accounting and Rules of Accounting kavaid-i ilm-i ?	Rules of New Usage of Ottoman	Morality Advice	Geography	Calligraphy Exercises	Good Morals and Behaviour	Thoughts
13	Reyszade Mahmud Efendi											Two months before the exam, he temporarily left the school.
13	Hakkızade Kemal Efendi											He was enrolled in Jerusalem Rüştiye
13	Balizade Sadeddin Efendi											He travelled to the countryside and could not take the exam.
12	Haleszade İsa Efendi											He left school without an excuse.
12	Haleszade Mahmud Efendi.											He left school without an excuse.
12	İsazade Abdüsselam											He left school without an excuse.
12	Balizade Tevfik Efendi											He left school without an excuse.
12	Himalizade Efrenç Efendi											He left school without an excuse.
11	Bekirzade Haşim Efendi											He travelled to Jerusalem, where his father was stationed.
12	Hahazade Faik Efendi											He left school without an excuse.
12	İlmizade Fahri Efendi											Class repetition
12	İlmizade Hilmi Efendi											He was enrolled in the Jerusalem Idadi School.
12	Hindizade Mehmed Efendi.											He left school without an excuse.

In 1907, 32 students were registered in the first-grade exam schedule of Gaza Rüştiye School. However, a significant number of them did not attend the school for various reasons. Some left the school before the exams and those who cancelled their enrolment due to their father's transfer to another place. It is also stated that seven students left the school without any excuse. Three students who enrolled in other schools were not taken into account in the achievement average. Accordingly, 17 out of 29 students were successful. The success average of the class is calculated as 58%. The age range of the students in the school was between 11 and 13.

Academic success on a course basis was calculated by taking into account the grades obtained by the students who took the exam. Accordingly, the most successful course was "Good Morals and Behaviour" with an average of ten points. This was followed by "Unique Religion Science" with an average of 8.2. The course with the lowest achievement level was "Rules of New Usage of Ottoman Language" with an average of 5.7.

There were 23 students in the second grade. Fifteen of them attended the school. Two of them were transferred to Rüştiye of Halilurrahman due to their father's civil service. One of them went to the French School in Jaffa. One student did not take the exam due to ill health. Five students dropped out of the school without any reason. In this framework, 19 students were taken into consideration in the evaluation of success. Accordingly, fourteen students in the class were successful. The success rate was 82 per cent. The age range of the students was between 12 and 15.[69]

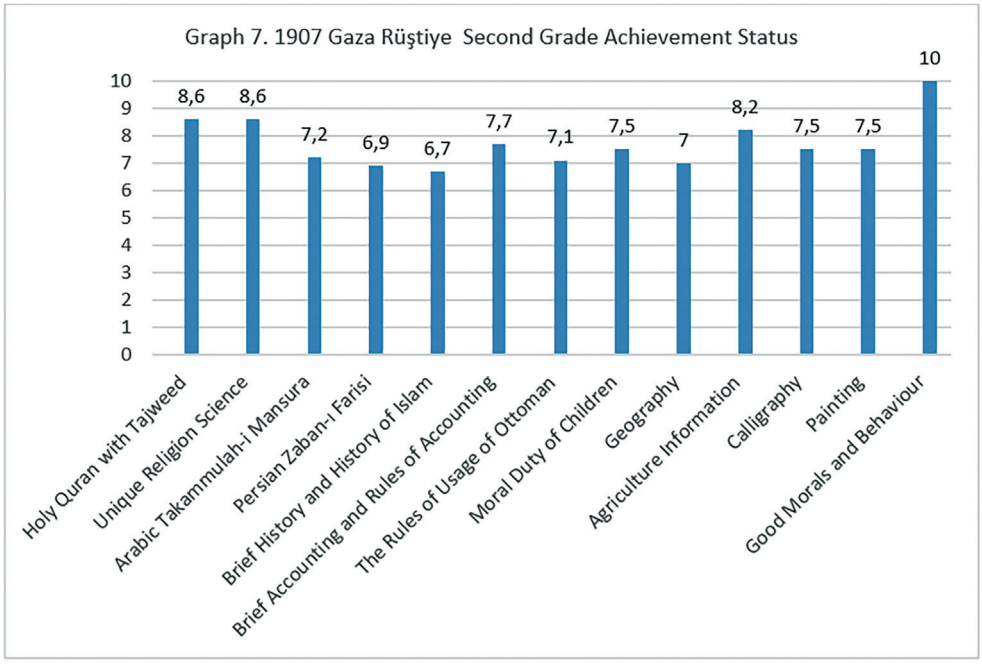
Table 7. 1907 Gaza Rüştiye Second Grade General Examination Lecture Notes

Age	Student's name	Holy Quran with Tajweed	Unique Religion Science	Arabic Takammula-i Mansura	Persian Zaban-i Farisi	Brief History and History of Islam	Brief Accounting and Rules of Accounting	The Rules of Usage in Ottoman	Moral Duty of Kids	Geography	Agriculture Information	Calligraphy	Paintiing	Good Morals and Behaviour	Thoughts
12	İlmizade Mahmud Efendi	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	8	10	10	

69 BOA, MF. İBT. 203/102, p.1.

Age	Student's name	Holy Quran with Tajweed	Unique Religion Science	Arabic Takammula-i Mansura	Persian Zaban-i Farisi	Brief History and History of Islam	Brief Accounting and Rules of Accounting	The Rules of Usage in Ottoman	Moral Duty of Kids	Geography	Agriculture Information	Calligraphy	Paintiing	Good Morals and Behaviour	Thoughts
13	Zeyneddinzade Said Efendi	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	9	10	10	
13	Besyözade Ahmed Efendi	9	9	8	8	9	10	9	9	8	9	6	7	10	
13	Sakallahzade Misbah Efendi	10	10	10	9	6	10	10	10	9	8	10	5	10	
13	Besyözade Yusuf Efendi	9	9	9	7	9	9	4	7	7	8	6	7	10	
12	Besyözade Fehmi Efendi	9	9	5	5	5	8	6	6	7	7	6	9	10	
13	Susizade Ömer Efendi	9	9	6	5	4	8	10	8	7	8	8	8	10	
13	Şuvazade Ataullah Efendi	9	9	6	7	5	5	8	6	8	9	10	7	10	
12	Kamil Efendi	8	9	7	7	7	9	5	6	6	9	9	6	10	
13	Kışavizade Nübye Efendi	9	8	5	4	5	5	9	7	6	9	6	5	10	
12	Halefzade Receb Efendi	7	7	7	7	10	10	5	6	7	8	7	10	10	
12	Gasinzade Osman Efendi	8	8	8	8	6	6	6	8	6	6	7	10	10	
13	Medenizade Edib Efendi	6	6	5	5	4	4	4	6	4	7	6	6	10	
14	Aclzade Misbah Efendi	8	8	5	5	4	4	4	7	4	8	8	5	10	
15	Malmüdürüzade Beşir Efendi														They were enrolled in Halilurrahman Rüştiye School, which was their father's place of employment.
14	Malmüdürüzade Nazir Efendi														" "
14	İmamzade İsa Efendi														He left school without an excuse.

Age	Student's name	Holy Quran with Tajweed	Unique Religion Science	Arabic Takammula-i Mansura	Persian Zaban-i Farisi	Brief History and History of Islam	Brief Accounting and Rules of Accounting	The Rules of Usage in Ottoman	Moral Duty of Kids	Geography	Agriculture Information	Calligraphy	Paintiing	Good Morals and Behaviour	Thoughts
12	Mühtedizade Abdurrahim Efendi														He was enrolled in the French school in Jaffa.
13	Huhizade Hüseyin Salih Efendi														He left school without an excuse.
13	Mehmed Efendi														He left school without an excuse.
14	Eneszade Murad Efendi														He left school without an excuse.
15	Zehüzade Hasan Efendi														He left school without an excuse.
14	Belediye Başkatibizade Nüzhet Efendi														He didn't take the test because he was ill.

When we look at the success on a course basis, it is seen that the most successful course is Good Morals and Behaviour. This was followed by the Holy Quran and Unique Religion Science courses. The success rate in these courses is 8.6 out of 10. The course with the lowest success level was Brief History and History of Islam, with a success rate of 6.7. The most successful student was Zeyneddinzade Said Efendi. His Calligraphy course scored 9 points and his other courses scored 10 points each.

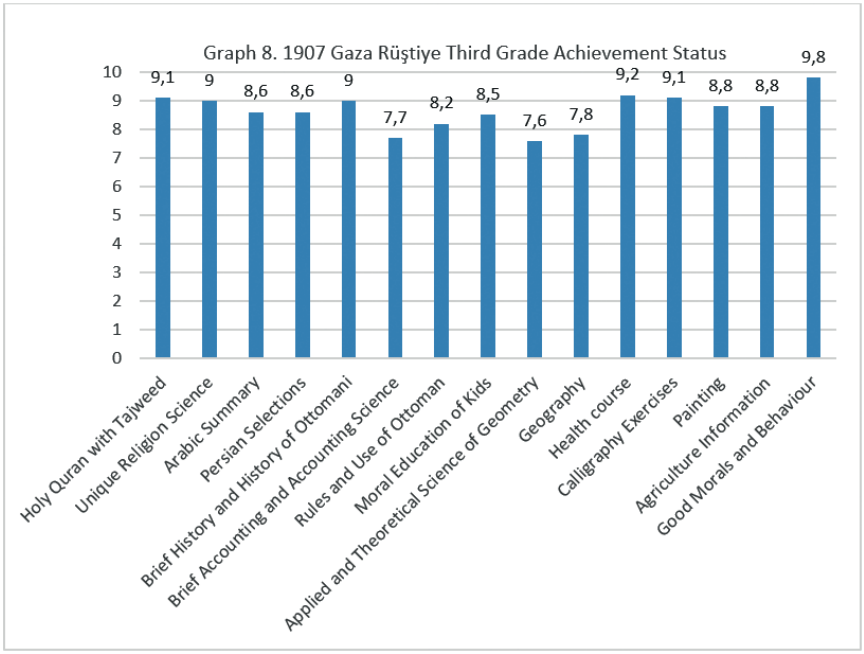
There were 13 students in the third year of the school. One of them was transferred to Damascus Military Idadi School and four of them left the school without an excuse. Accordingly, eight of the 12 students were successful. The success rate was 66 per cent. The age range of the students was between 13 and 15.[70]

Table 8. 1907 Gaza Rüştiye Third Grade General Examination Lecture Notes

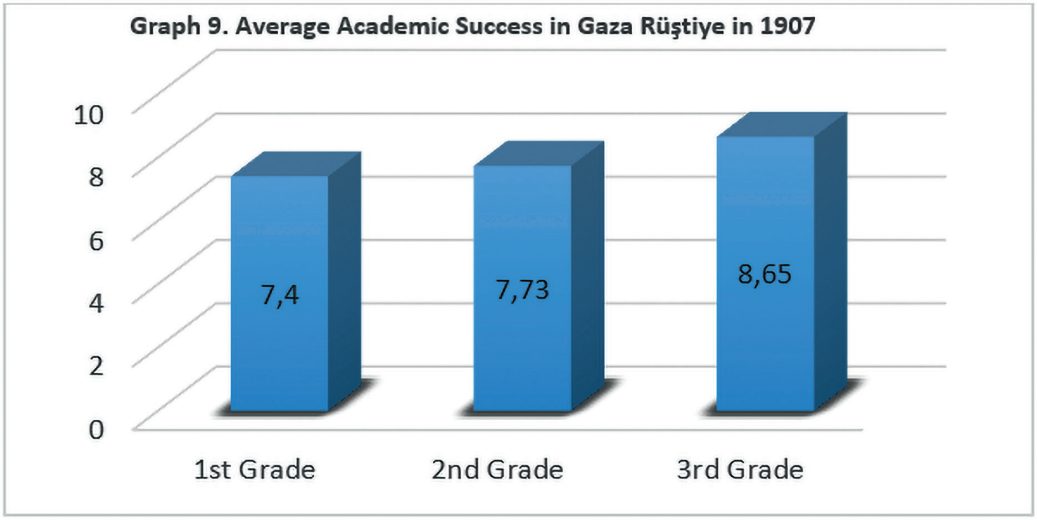
Yaş	Student's name	Holy Quran with Tajweed	Unique Religion Science	Arabic Summary.	Persian Selections	Brief History and History of Ottoman	Brief Accounting and Accounting Science	Rules and Use of Ottoman	Moral Education of Kids	Applied and Theoretical Science of Geometry	Geography	Health course	Calligraphy Exercises	Painting	Agriculture Information	Good Morals and Behaviour	Thoughts
15	Şufaazade Vasfi Efendi	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	8	9	10	10	
15	Besyözade Abdullah Efendi	10	10	10	10	10	10	10	10	9	9	10	8	10	10	10	
14	Fehmi Efendi	8	8	8	7	8	5	8	8	6	6	9	10	8	8	10	
14	Mesudzade Ömer Efendi	9	9	9	8	10	7	9	9	8	10	10	10	9	8	10	
15	İlmizade Mehmed Efendi	10	10	9	9	10	10	8	8	8	8	10	9	10	9	10	
15	İlmizade Abdurrauf Efendi	10	8	7	8	6	5	7	7	6	6	7	8	6	10	9	
15	Malmüdürü-zade Mustafa Efendi	9	10	8	8	9	8	9	9	8	8	8	10	10	8	10	
14	Nazırzade Muhlisi Efendi	7	7	8	9	9	7	5	7	6	6	10	10	9	8	10	

70 BOA, MF. İBT. 203/102, p.1.

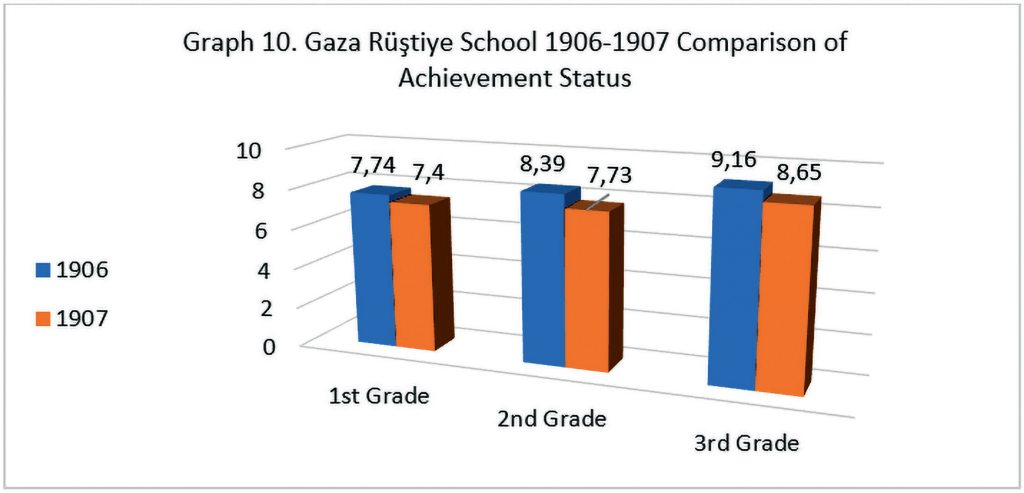
Yaş	Student's name	Holy Quran with Tajweed	Unique Religion Science	Arabic Summary.	Persian Selections	Brief History and History of Ottoman	Brief Accounting and Accounting Science	Rules and Use of Ottoman	Moral Education of Kids	Applied and Theoretical Science of Geometry	Geography	Health course	Calligraphy Exercises	Painting	Agriculture Information	Good Morals and Behaviour	Thoughts
13	Halefzade Halil Efendi																He left school without an excuse.
14	Hayalzade Abdurrauf Efendi																He left school without an excuse.
13	Reyfizade Mehmed Efendi																He left school without an excuse.
13	Halefzade Haşim Efendi																He left school without an excuse.
13	Mülazımzade Semir Efendi																He was enrolled in Damascus Idadi Military School.

Regarding the success rate on a course basis, it is seen that the most successful course is "Good Morals and Behaviour" with an average of 9.8. This is followed by the "Health" course with 9,1. The course with the lowest level of success is "Geometry" with 7.6. The most successful student was Şufaazade Vasfi Efendi. His grade in Painting was 9, Calligraphy 8 and other courses have 10 points each.

When we look at the average academic success from the first year to the last year, it is seen that the success graph is increasing. In the evaluation based on the results obtained by dividing the sum of the averages in the courses by the number of courses, it is understood that the average success is 7.4 in the first grade, 7.73 in the second grade and 8.65 in the third grade.

A comparison of 1906 and 1907 shows that there was a decline in all grades in 1907 compared to 1906.

Conclusion

After the opening of rüştiyes in Istanbul in 1847, which was one of the most important examples of modernisation steps in Ottoman education, rüştiyes were first expanded in important provincial cities and then in towns. In this process, a rüştiye was opened in Gaza, a town in the sanjak of Jerusalem, which was of great importance in every respect. According to the available information, it is understood that the Gaza Rüştiye was actually opened before 1876 and continued its educational activities. In this framework, there is a belief that studies on the history of institutional education by considering only one source will not be free from errors. As a matter of fact, as stated in the study, the information given in the Maarif Statistics and the correspondence for the functioning of the school, personnel appointments and teaching materials in the archive documents in hand lead to the conclusion that the school was open at earlier dates. In this context, the necessity of evaluating the archival documents, annuals, and the education statistics of the Ministry of Education together becomes evident.

When analysing the history of an educational institution, the same difficulties are encountered concerning the students, who are the most important subject and target group of education. It is understood that using only the information in the annuals or education statistics to determine how many students studied at the Gaza Rüştiye and how many students were in the education process in which year would lead to wrong conclusions. As a matter of fact, it is thought that the information in the quarterly incident tables is more accurate in such determinations. In addition, more detailed information can be found especially in the tables organised for the end-of-year examinations. In this framework, according to the available information, the number of students at the school fluctuated between 1879 and 1909. While the maximum number of students reached 90, this number decreased to 25 in time.

Regarding the academic achievement of the Gaza Rüştiye, two examination documents from the years 1906 and 1907 were found. From these tables, it is understood that a higher academic success was achieved in the exam of 1906. In both exams, it is seen that the average success rate increased from the first grade to the third grade. While the number of students was high in the first year of the school, it decreased in the following years. This means that the academic seriousness of the students attending the school brought success with it.

Although the school was located in a remote geographical region of the state, utilisation of the facilities was of utmost importance. The demands for the supply of maps and globes in geography education and the supply of new ones due to their obsolescence show that this issue is important. It also means that an understanding beyond theoretical education was adopted in geography education.

In the literature, it is seen that there are not enough studies on the history of education in Gaza in Ottoman education. We believe that studies based on educational institutions are important in the determinations to be made from local to general about the development processes of the history of education in the

Ottoman provinces. In this context, it is thought that this study will be a guiding step in new academic studies to be carried out for Gaza and its neighbourhood.

GENIŞ ÖZET

Osmanlı maarifinde modernleşme hamlelerinin önemli örneklerinden biri de rüştiye mekteplerinin açılmasıdır. Rüştiye mekteplerinin açılmasına zemin hazırlayan gelişmeler II. Mahmud'un son yıllarına rastlar. Sıbyan mektebinin bir üst derecesi olan rüştiye mekteplerinin açılması süreci 1845 yılında Sultan Abdülmecid'in Batı tarzında bir eğitim sistemi kurulması ile ilgili fermanla başlamıştır. İlk rüştiye mektebi Ahmed Kemal Efendi tarafından 1847'de İstanbul Davut Paşa Mektebi'nde açılmıştır.

Rüştiyelerin taşrada yaygınlaşmasında 1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ndeki beş yüzden fazla hanenin bulunduğu kasabalarda birer rüştiye mektebinin açılması konusundaki karar etkili olmuştur. Sultan II. Abdülhamid döneminin sonlarında 619 rüştiye mektebi bulunuyordu. Rüştiye mektepleri zamanla Osmanlı Devleti'nin pek çok yerleşim birimde açılmıştır. Bunlardan biri de Kudüs sancağına bağlı Gazze kasabasında açılan rüştiye mektebidir. Mevcut literatürde Osmanlı eğitim sisteminde Gazze'nin eğitim öğretim tarihçesi hakkında yeterli çalışmanın olmadığı anlaşılmaktadır. Ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv belgelerinin kullanıldığı bu çalışmada, Gazze rüştiyesinin açılışı, mektebin ilk personel kadrosunun oluşturulması, modern eğitim bağlamında ders araç gereçlerinin temini ve başarılı personellere verilen ödüller konuları ele alınmıştır. Ayrıca eğitim öğretim faaliyetlerinin en önemli sonuçlarından biri olan akademik başarı durumu, tespit edilen imtihan cetvelleri dikkate alınarak belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Kudüs'üne bağlı Gazze kasabasında modern eğitim anlayışının bir örneğinin oluşturulma çabasının Gazze Rüştiyesi özelinde kurumsal bir eğitim tarihi çalışması örneği sunulmuştur.

Gazze kasabasında rüştiye mektebinin açılışının hangi tarihte olduğu konusunda resmî kayıtlarda farklılıkların olduğu görülmektedir. Maarif İstatistik Mecmuası'nda mektebin 1882 yılında açıldığı ifade edilmiştir. Arşiv belgelerinden çıkarılan bilgiler daha önceki resmi yayınların verdiği bilgilerden farklı sonucu doğurmuştur. Yeni bulgulara göre Gazze Rüştiyesi'nin 1876 yılında bilfiil açık olduğu ve eğitim öğretim faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı maarifinde mekteplerdeki öğrenci sayılarının belirlenmesinde maarif salnamelerindeki bilgilerin yanında arşiv belgelerinden üçer aylık vukuat cetvellerindeki kayıtlar yardımcı olmaktadır. Bunun yanında sene sonu yapılan imtihanlarda alınan notların gösterildiği cetvellerde de öğrencilerin isimleri belirtilmektedir. Bununla birlikte maarif istatistikleri de bu konuda ayrı bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bilgilerden hareketle mekteplerdeki öğrenci sayılarının dönem içindeki değişimi tespit edilebilmektedir. 1879 ile 1909 arasında mektepteki öğrenci sayısında dalgalı bir seyirle karşılaşılmıştır. En fazla 90 öğrenci sayısına ulaşılırken bu sayı zamanla 25'e kadar düşmüştür.

Gazze Rüştiyesi'nin akademik başarı durumuna bakıldığında ise 1906 ve 1907 yıllarına ait iki imtihan belgesine ulaşılabilmiştir. Bu cetvellerden 1906 yılına ait olan imtihanda daha yüksek bir akademik başarıya ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Her iki imtihanda da birinci sınıftan üçüncü sınıfa doğru başarı ortalamasının yükseldiği görülmektedir. Mektebin ilk yılında öğrenci sayısı fazlayken ilerleyen yıllarda

azalmıştır. Bu durum mektebe devam eden öğrencilerin akademik ciddiyetlerinin başarıyı da beraberinde getirdiği anlamına gelmektedir.

Gazze Rüştiye Mektebi'nde görev yapıp ödüle layık görülen isimler Muallim-i evvel Şevket Efendi (1890) ve Vedi Efendi (1915) olmuştur. Eğitimde yeni usul ders araç gereçlerin kullanılması konusunda devletin uzak bir coğrafyasında olmasına karşın imkânlardan faydalanma konusu önemsenmiştir. Zira coğrafya eğitiminde haritalar ve kürelerin temini için talepler ve bunların eskimesi ile yenilerinin temin edilmesi bu konunun önemsendiğini göstermektedir.

Osmanlı taşrasında eğitim tarihinin gelişim süreçleri hakkında yerelden genele yapılacak tespitlerde eğitim kurumları bazında ele alınan çalışmaların önemli olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda Gazze ve havalisi için yapılacak yeni akademik çalışmalarda bu çalışmanın bir basamak olarak yol gösterici olacağı düşünülebilir.

References

1. Archival Documents

Presidency of the Republic of Türkiye, Directorate of State Archives, Ottoman Archives (BOA),

Dahiliye, İdare (DH.İD),

Dâhiliye, Kalem-i Mahsus (DH.KMS),

Dâhiliye, Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM),

İrade, Dâhiliye (İ.DH),

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT),

Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT),

2. Other Sources

Ağaoğlu, Sami: "Birinci Dünya Savaşı'nda Gazze Muharebeleri", *Journal of History Culture and Art Research*, 6(2), (2017), 307-335.

Altınova, Ayşegül: *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doctoral Dissertation, 2010.

Akyüz, Yahya: *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2007*, 11th Edition, Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2007.

Artuk, İbrahim: "Nişan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, vol. 33, İstanbul: 2007, 152-154.

Ataünal, Aydoğan, Reşat Özalp: *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı (*Talim ve Terbiye Kurulu- Millî Eğitim Şûrası*)*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1977).

Bilge, Mustafa L.: "Gazze", *DİA*, vol. 13, İstanbul: 1996, vol. 13, 534-535.

Cevdet Paşa: *Tezâkir 40-Tetimme*, Prepared for publication Ord. Prof. Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1991.

Cücük, Eyüp: *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa Biyografisi*, *Eğitim Politika ve Uygulamaları*, Ankara: Pegem Akademi, 2020.

Çakar, Enver: "The Administrative Divisions of The Beylerbeyilik of Damascus in The Sixteenth Century", *Fırat University Journal of Social Science*, vol. 13, nr.1, (2003), 351-374.

Düstur, *Cüz'ü sâni*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289.

Erdoğan, Hamit, İsmail Yücedağ: "The Use of Equipments in the Pursuit of New System in Ottoman Education in the Lights of Documents", *Journal of History Culture and Art Research*, 6(6), (2017), 461-481.

Ergin, Osman Nuri: *Türk Maarif Tarihi*, vol. 1-2, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Gören, Ahmed Macid: "Filistin'de Gördüklerim", *Vakit*, March 28, 1944, issue: 9378.

Karaman, M. Lütfullah : "Filistin", *DİA*, vol. 13, İstanbul: 1996, 89-103.

Kodaman, Bayram: *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Basımevi, 1991.

Kurşun, Zekeriya, Ali İhsan Aydın: *Osmanlı İdaresinde Gazze*, Ankara: AA Kitap, 2024.

Maarif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi İstatistiği 1310-1311, Matbaa-i Osmâniye, 1318.

Mahmud Cevad İbnü'ş- Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338.

Nurdoğan, Arzu M.: *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.

Öztürk, Cemil: "Rüştiye", *DİA*, vol. 35, İstanbul: 2008, 300-303.

Sakaoğlu, Necdet: *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Asır Matbaası, 1321.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Matbaa-i Amire, 1316.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Matbaa-i Amire, 1317.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Matbaa-i Amire, 1318.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Matbaa-i Amire, 1319.

Somel Selçuk Akşin: *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin (1839-1908)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Şemseddin Sami: "Gazze", *Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1314, vol. 5.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e modernleşme sürecinde eğitim istatistikleri 1839-1924, Prepared by Mehmet Ö. Alkan, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

Türk, İbrahim Caner: "The develoment of Education Methods in Ottoman Empire ", *Journal of the Institute of Social Sciences*, 3, (2009), 267-291.

Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşkodra Hükûmet Konağı (1857-1912)*

Government Hall in Shkodra in the Light of Ottoman Archive Documents (1857-1912)

ENES KAVALÇALAN**

öz

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle 1830'lardan itibaren devam etmekte olan ıslahat hareketleri bir program çerçevesinde yeniden düzenlenmiş, buna bağlı olarak mülki ve idari yapı değiştirilmişti. Yeni yönetim anlayışıyla beraber kent siluetine yeni mimari ögeler eklenmişti. Bunlardan biri de hükûmet konaklarıdır. Bu çalışmayla birlikte İşkodra vilayetindeki hükûmet konağının inşa süreci Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanılarak ele alınmıştır. Konak hakkındaki yazışmalar 1857 yılından başlayarak 1912 yılına kadar devam etmişti. Yazışmalara göre 1850'lerde İşkodra Kalesi dâhilinde yer alan binalar yönetim merkezi olarak kullanılmaktayken yapıların harap duruma gelmesiyle hükûmet konağı için kasaba merkezinde üç ev kiralanmıştı. Zaman içerisinde ihtiyaçlar doğrultusunda bu evlere eklemeler yapılarak kullanılmaya devam edilmiş ancak evlerin de kullanılamaz hâle gelmesiyle tam teşekküllü bir hükûmet konağının inşası gerekli görülmüştü. Konak için 1873 ve 1888 yıllarında keşif defterleri ve çizim hazırlanmıştı. Fakat bu süreçte bina inşa edilememiş eski konak kullanılmaya devam edilmişti. Son olarak 1910 yılında konağın inşası için bir kez daha harekete geçilmişti. 1912 tarihli sigorta belgesinden konağın inşa edildiği anlaşılmaktadır. Aynı belgeden yola çıkılarak konağın bugünkü konumu etrafındaki kamu yapıları ile birlikte tespit edilebilmektedir. Araştırma, İşkodra hükûmet konağının inşa süreçlerini ortaya koyması, önerilen planları gün yüzüne çıkararak yorumlaması, keşif defterlerini çözümleyerek dönemin inşaat ortamına ışık tutması ve aynı zamanda vilayetteki yapı organizasyonunda rol oynayan tasarımcı ve yürütücüler hakkında bilgiler sunması açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarisi, Tanzimat, Balkanlar, İşkodra, Hükûmet Konağı.

* Makale geliş tarihi: 22 Şubat 2025, kabul tarihi: 24 Nisan 2025, araştırma makalesi.

** Dr. Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Nevşehir/Türkiye, ekavalcalan@nevsehir.edu.tr, ORCID

ABSTRACT

With the proclamation of the Tanzimat Edict, the reform movements that had been ongoing since the 1830s were reorganized within the framework of a program, and the civil and administrative structures were changed accordingly. With the new order, new architectural elements were introduced to the cities. One of these is the government halls. This study discusses the construction process of the government hall in the Shkodra province of the Ottoman Empire, in the light of Ottoman archival documents. Correspondence about the government hall continued from 1857 until 1912. According to these, the buildings located in the Shkodra Fortress were used as the administrative center in 1850s. Over time, the structures fell into disrepair. As a result, three houses were rented in the town center to be used as the government hall. Over time, new units were added to these houses according to needs. However, after a while, with the houses also falling into disrepair, the construction of a fully equipped government hall was considered necessary. An estimate book and drawing for the hall was prepared in 1873. However, during this process, the building could not be constructed, and the old office continued to be used. The second estimate and drawing were dated 1888. The building could not be built this time either. Finally, in 1910, efforts were started once again for the construction of the government hall. As understood from the insurance document dated 1912, the structure was finally constructed this time. Based on the same document, the current location of the government office and the surrounding public buildings have been identified. The research is important in terms of revealing the construction processes of government hall of Shkodra. In this context, plans are interpreted, estimate books are analyzed to shed light on the construction environment of the period, and information about the designers and executives who played a role in the building organization in the province is revealed.

Keywords: Ottoman Architecture, Tanzimat, Balkans, Shkodra, Government Hall.

1. Giriş

İskenderiye, Fatih Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481) tarafından 1479'da fethedilmesinin ardından Rumeli beylerbeyliğine bağlı bir sancak olarak idari sisteme dâhil edilmiştir. 1851 yılında adı İşkodra olarak değiştirilmiştir. 1861'de bölgede çıkan isyan ve Karadağ saldırısının ardından 1862'de eyalet statüsünü kazanmıştır. 1867 yılında ise vilayet yapılarak yeni idari yapıya dâhil edilmiştir. 1874'te sınırlarındaki küçülmenin ardından 1875'te vilayet statüsünden çıkarılarak Manastır vilayetinin sancağı konumuna getirilmiştir. Ancak bir yıl sonra tekrar vilayet konumuna geri döndürülmüştür. Berlin (1878) ve Ayastefanos (1878) antlaşmalarının ardından İşkodra'nın mülki taksimatı güncellenerek vilayet iki sancağa ayrılmıştır. Küçük değişikliklerle bu yapı 1908 yılına kadar devam ettirilmiştir[1].

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839 yılından itibaren Tanzimat Fermanı'yla ivme kazanan Batılılaşma hareketleri merkezî teşkilat yapılanmasında olduğu gibi hem

1 Mustafa Gençoğlu, "İşkodra Vilayeti'nin İdari Taksimatı ve Yapısı (1867/1868-1908)", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/3 (2015), s. 260-263, 265, 267.

sosyal yaşamda hem de kent dokusunda yenilikleri beraberinde getirmişti. Tanzimat'tan önce İslami şehir anlayışının getirdiği düzensizlik aynı zamanda idari bir boşluk yaratmıştı. Şehirlerde planlanmış meydanlar bulunmamakla birlikte açık alanlar mescit veya çeşme etraflarında ya da pazar yerlerinde kendiliğinden oluşmaktaydı. Bu tür yerleşimlerde modern anlamda kamusal alan kavramından söz etmek mümkün olmadığı gibi meydan denilen kavram da Batılı anlamda bir buluşma yeri kimliği kazanmamıştı[2].

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı şehirleri yönetim fonksiyon alanına sahip değildi. Dolayısıyla şehir merkezinde yönetim fonksiyonu şehirsel arazi kullanışı olarak ortaya çıkmamıştı[3]. Tanzimat'ın ilanıyla gerçekleştirilen reformlar 1850'lerden itibaren idari, askerî ve mali alanda taşra bürokrasisinin gelişmesine ve genişlemesine vesile olmuştu. Bu da kamu kurumlarının idari işler için kullandıkları kiralık binaların yetersiz gelmesiyle sonuçlanmıştı. Böylelikle tamamen yeni bir yapı türü olan hükûmet konakları ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunun yanı sıra konakların çevresinde inşa edilen kışla, adliye, jandarma, telgrafhane, belediye dairesi, postane ve hapishane gibi yapılarla Tanzimat'ın temsil edildiği kamu siteleri oluşturulmuştu[4].

Vilayet merkezleri, önemli ticari merkezler, ulaşım ağının kilit noktaları ve Balkanlar gibi Batının gözü önünde olan yerleşimler Osmanlı Devleti'nin otoritesini daha güçlü bir şekilde göstermek istediği kentler kategorisine girmekteydi. Bu kentler aynı zamanda hükûmet konaklarının özellikle vurgulandığı ve kurgulandığı yerlerdi. Böylelikle devletin gücünün ülkenin her köşesine ulaştığı hissettirilmekteydi. Dolayısıyla konaklar merkeziyetçi yaklaşımın ifadesi ve devletin mimari bir temsiliydi[5]. Diğer bir deyişle mimari, onu inşa ettirenin simgesi oluyor, bu vesileyle Osmanlı siyasi iktidarı soyut bir düşünce olmaktan çıkarak "inşa edilmiş gerçeklik" bağlamına giriyordu[6]. İşkodra Hükûmet Konağı hakkındaki yazışmalarda Fransa devletinin bölgede inşa ettirdiği büyük ve çok süslü konsolosluk binasına nazaran yerel yönetim binalarının birbirinden uzak ve kiralanmak suretiyle tutulmuş hanelerden meydana gelmesi halk arasında üzüntü kaynağı olarak görüldüğünden ve imparatorluğun şanına yakıştırılmadığından söz edilmekteydi. Bu da ulusal ve uluslararası arenada hükûmet konaklarına nasıl bir imaj yüklendiğini örneklemekteydi.

2 Stefanos Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), s. 505-524; Alparslan Aliağaoğlu ve Abdullah Uğur, "Osmanlı Şehri", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38 (2016), s. 219.

3 Aliağaoğlu-Uğur, "Osmanlı Şehri", s. 214.

4 Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükûmet Konakları-Tanzimat Dönemi'nde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), s. 18; Yasemin Avcı, "Kudüs Hükûmet Konağı: Osmanlı Modernleşmesinin Mimari Temsili", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 10 (2021), s. 3, 6.

5 Nurcan Yazıcı Metin, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Hükûmet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi-Devlet Kapısı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019), s. 13.

6 Uğur Tanyeli, "İslam Dünyasında Modern Zaman Bilincinin Doğuşu", *Anytime Konferans Bildirileri Kitabı*, der. Cynthia C. Davidson, (Ankara: Mimarlar Derneği 1927, 1999), s. 169, 174.

Devletin sembolik temsiliyeti özellikle II. Abdülhamid döneminde daha da öne çıkmıştı. II. Abdülhamid'in amacı atalarına benzer bir şekilde kendini halka göstermeden iktidarın gücünü hissettirmekti. Bu amaçla Osmanlı Devleti'nin şan ve gücünü doğrudan yansıtan kamusal binaların açılışları padişahı yücelten törenlerle yapılmakta, binalara imparatorluk armaları asılmakta ve girişlerin üzerine "padişahım çok yaşa" ibareli yazı panoları yerleştirilmekteydi[7].

Bu çalışmada iktidarın erkini somutlaştıran kamu yapıları İşkodra örneğinde ele alınmıştır. Arşiv belgeleri ışığında yapıların inşa süreci, bu süreçte etkili olan karakterler, hazırlanan çizim, keşif defterleri ve rayiç bedel listeleri ile inşaat için kullanılacak maddi kaynaklar ortaya konmuştur.

2. İşkodra Hükûmet Konağı

İşkodra Hükûmet Konağı ile ilgili ilk belgeler 1857 yılına dayanmaktadır. İşkodra Valisi Mustafa Tevfik tarafından yazılmış olan arzuhâlde kale sınırları içerisinde bulunan hükûmet konağının[8] kasabanın merkezine bir saat, çarşıya ise yarım saat uzaklıkta olduğundan ve yüksek bir tepenin üzerinde yer aldığından bahsedilmekteydi. Konağın mevcut konumu güvenli bulunduğundan İşkodra'da görev yapmış olan vali ve mutasarrıflar kalede ikamet etmeye mecbur olmuşlardı. Ancak konağın şehirden uzak olması ve yüksek bir tepe üzerinde yer alması hem devlet dairelerinde işleri olanların buraya ulaşmasını güçleştirmekte hem de hükûmetin şehrin durumundan habersiz kalarak asayişin sağlanmasını zorlaştırmaktaydı. Ayrıca kalenin yaz mevsimindeki kötü havasının kale içerisinde ikamet etmekte olan memurları hasta ettiği de belirtilmişti. Bu sebeplerden dolayı hükûmet konağının şehrin merkezine taşınması ve ahalinin hükûmetin gözü önünde bulundurulması talep edilmekteydi[9]. Diğer bir belgede ise konağın içinde ikamet edilemeyecek kadar harap durumda olduğundan ve orada çalışan memurlara yetersiz geldiğinden bahsedilmekteydi[10].

Şehir merkezinde hükûmet konağı olarak kullanılacak uygun bir mahal bulmak üzere kısa bir araştırma yapılmıştı. Ancak bu işlevi yerine getirebilecek bir konak bulunamamıştı. Bunun yerine şehrin ortasında 18.000 küsur zirâ[11] genişliğinde arsası olan ve üzerinde dörder odalı iki hane bulunan bir yer beğenilerek 35.000 kuruşa satın alınacaktı. Bu arazi üzerine yeni bir hükûmet konağı inşa

7 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji-II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağla Güven, (İstanbul: Doğan Kitap, 2014), s. 31, 34, 35.

8 Diğer bir belgede kale içerisinde aslında bir hükûmet konağı olmadığı ve yönetim işlerinin kale içerisindeki çeşitli binalarda devam ettirildiği ibaresi yer almaktadır (...İşkodra Kalesi'nde kâin ebniye-i mahsusalarında ikametle icra-yı hükûmet etmiş iseler de...) bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vâlâ (MVL.) 1016/17, 15 Şevval 1281 (13 Mart 1865).

9 BOA, MVL, 309/204, 25 Şaban 1273 (20 Nisan 1857).

10 BOA, MVL, 971/11, 23 Rebiülâhir 1280 (7 Ekim 1863).

11 1841 yılında mimar arşını 75,7738 santim iken daha sonraki senelerde 75,775 santim olarak kabul edilmiş, ardından küsuratı yuvarlanarak 75,8 santimetreye tamamlanmıştır (Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 3, 1991, s. 412). Bu hesapla belgede bahsi geçen 18.000 kusur zirâ da yaklaşık 13.644 metreye karşılık gelmektedir.

edilecekti. Bunun için bir keşif defteri hazırlanarak arz edilmişti[12]. İnşaat tamamlanıncaya kadar hükûmet görevlileri şehrin içerisinde kiralanmış başka bir yere taşınacaklardı[13]. Birbirine bitişik iki haneden ibaret olan bu kiralık binaların onarım masrafları hükûmetçe karşılanacak ve bunlar için aylık 1.100 kuruş kira bedeli ödenecekti[14].

Kiralanan yeni hanelerde valinin, memurların, zaptiyelerin ve hükûmet dairesinde bulunması gereken askerlerin kalması planlanmışsa da bu haneler mevcut durumlarıyla eski ve küçük olduklarından memurların konaklamasına bile elverişli görülmemişti. Ancak şimdilik askerlerin ve zaptiyelerin hanenin avlusunda kuracakları çadırlarda, memurların ise mümkün olduğu müddetçe hanelerde kalmalarına karar verilmişti. Metnin devamından arzuhâlin yazılmasından bir gün evvel hükûmetin kaleden taşınarak bahsedilen hanelere nakledildiği anlaşılmaktadır. Kalenin tamamen boş kalmasını önlemek üzerine burada bir tabur asker bırakılmış, bunların da yaz mevsiminin kötü hava koşullarından etkilenmesini önlemek amacıyla her gün görev değişimi yapmaları önerilmişti. Böylelikle kalenin güvenliği de sağlanmış olacaktı[15].

Aynı içerikte bir arzuhâl 1861 yılında İşkodra Mutasarrıfı Mehmed Raşid tarafından Sadarete iletilmişti[16]. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyeye havale olunan arzuhâle gelen cevapta kalede boş kalan konağın kumandan paşaya mı tahsis edileceği yoksa onun da kasabada mı ikamet edeceği sorulmaktaydı[17]. Metnin altına başkomutan (sipahsalari) tarafından düşülen şerhte ise bunun ancak İşkodra mutasarrıfı tarafından bilinebileceği ve ona sorulması gerektiği yazılmıştı[18].

1863 tarihli mazbatada İşkodra vilayetinden eski hükûmet konağına dair kendilerine eksik bilgi verildiği beyan edilmişti. Vilayetten gelen bilgilerde konağın satışa elverişlilik durumundan bahsedilmemiş; bunun yanı sıra tamir ettirilerek hastane veya kışla olarak kullanımının uygunluğu hakkında bilgi verilmemişti. Mazbatanın devamından hükûmet konağının kale dışında yer almasının uygun görülmediği de anlaşılmaktadır. Eğer eski hükûmet konağı harap durumundan dolayı terk edilmişse kasabada bir hane kiralanarak memurların orada geçici olarak kalmalarına izin verilebilirdi. Ancak hanelerin yıllık kirası 13.200 kuruşa denk geldiğinden bu paranın kira olarak harcanmaktansa eski hükûmet konağının tamiratı için kullanılması tercih edilmekteydi. Bu sebeple bir an önce eski konağın keşfinin yapılması ve kaç kuruşa ihtiyaç duyulduğunun bildirilmesi gerekmekteydi. Keşif ve tamirat işleri bitene kadar memurların yeni kiralanan hanelerde ikamet etmeleri

12 Belgeler arasında bahsi geçen keşif defterine ait bir veriye rastlanmamıştır.
13 BOA, MVL, 309/204, 25 Şaban 1273 (20 Nisan 1857).
14 BOA, MVL, 971/11, 23 Rebiülâhir 1280 (7 Ekim 1863).
15 BOA, MVL, 309/204, 25 Şaban 1273 (20 Nisan 1857).
16 BOA, MVL, 946/65, 11 Rebiülevvel 1278 (16 Eylül 1861).
17 BOA, MVL, 946/65, 12 Şevval 1278 (12 Nisan 1862).
18 BOA, MVL, 946/65, 29 Şevval 1278 (29 Nisan 1862).

uygun görülmüş ve kira bedelinin hazinece ödenmesi kararlaştırılmıştı[19]. Kararın uygulanması 1 Kasım 1863 tarihinde yazılan iradeyle olumlu karşılanmıştı[20].

Yazılan iradeye İşkodra Başkumandanı İsmail Hakkı tarafından ayrıntılı bir cevap gönderilmişti. Buna göre kaledeki hükûmet binaları içinde kalınamayacak kadar perişan durumda olup memurların burada çalışması mümkün değildi. Bu binaların tamir edilmesi ise üç-dört bin kese masraf çıkaracaktı. Belirtilen meblağ harcandığı takdirde bile yapı eski hâline getirilemeyebilirdi[21]. Diğer yandan şehir merkezi yer değiştirdiğinden yeni konağın kasaba içerisinde yer almasının daha uygun olacağına da vurgu yapılmıştı. Hükûmet kapısı kale içerisinde ilk kurulduğu zamanlar İşkodra halkının yarısından fazlası kalenin bulunduğu tepenin aşağısında yaşamaktaydı. Ancak şimdi buralar Boyana Nehri'nin suları altında kalmış olduğundan havası kötü bir hâle gelmiş ve buradaki insanların büyük çoğunluğu kasabaya göç etmişlerdi. Ayrıca eski çarşıdaki dükkânlar da boşaltılarak kasabada yeni dükkân, han ve lokantalar inşa edilmiş, çarşı da büyük oranda kasabaya taşınmıştı. Bu civarda ise yalnızca kale kalmış olduğundan hükûmetin kale içerisinde yer alması yalnızca işlerin ilerleyişini yavaşlatacaktı. Bu sebeplerle kasabada bir hükûmet konağı inşası gerekli görülmekteydi. Yapılan keşif neticesinde 634.487,23 kuruş ile konağın inşa edilebileceği anlaşılmıştı. Buna izin verildiği takdirde hazineye yük olmamak amacıyla önceden hapishane inşası için sarfına izin verilen 123.186 kuruş kullanılacaktı. Ek olarak İşkodra'da görevli 1.800 neferin sayısı bir yıllığına 1.500'e indirilerek buradan 438.256,5 kuruş tasarruf edilecekti. Bu meblağın üzerine kale içindeki enkaza ait malzemenin satılmasıyla kazanılacak paralar da eklenmek suretiyle toplamda 516.442 kuruşun elde edilmesi planlanmaktaydı. Bunun da yeterli gelmediği durumda devlet hazinesinden yardım istenecekti[22]. Aynı zamanda kale içerisindeki eski ve yıkık binaların işe yarayan kalıntıları yine kale içerisinde zahire ambarları, cephane mahzenleri, dört bölük asker için nizamiye ve bir bölük topçu askeri için koğuş inşa ettirilmek üzere kullanılacaktı. Böylelikle kale de mamur kılınmış olacaktı[23].

İşkodra Kumandanı İsmail Hakkı Paşa tarafından Sadarete yazılmış diğer bir arzuhâlde birbirine bitişik birkaç hanenin kiralanarak hükûmet konağı olarak kullanıldığından ancak bunların hapishane ve mahzen gibi mekânları barındırmadığından şikâyetçi olunmuştu. Ayrıca İşkodra'nın Avusturya ve İtalya gibi komşu devletlerle sürdürdüğü siyasi ilişkiler neticesinde buralardan gelen yabancı devlet adamları ile memurların misafir edilmesi için münasip odalar bulunmamaktaydı. Mutasarrıflık dairesi için bile yeterli olmayan hükûmet konağı yeni teşkilatlanma

19 BOA, MVL, 971/11, 23 Rebiülâhir 1280 (7 Ekim 1863); BOA, İ.MVL, 495/22394, 8 Teşrinievvel 1279 (20 Ekim 1863).

20 BOA, İ.MVL, 495/22394, 18 Cemâziyelevvel 1280 (1 Kasım 1863).

21 BOA, MVL, 1016/17, 15 Şevval 1281 (13 Mart 1865).

22 Diğer bir belgede konağın inşa giderlerini karşılayabilmek için boş arazilerin satılmasının uygun görüldüğünden ancak civarda bu meblağı karşılayacak kadar çok boş arazinin bulunmadığından belirtilmiştir. BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.) 1956/1, 20 Ağustos 1284 (1 Eylül 1868).

23 BOA, MVL, 1016/17, 15 Şevval 1281 (13 Mart 1865).

şartlarına göre düzenlendiği takdirde her daire için bir-iki hane satın alınması gerekecekti. Hâl böyle olunca İşkodra'daki haneler geniş bahçeler içerisinde bulunduğundan birbirinden uzak mesafede birçok daire meydana gelecek, bu durum da devlet işlerini aksatacak ve geciktirecekti. Bu sebeple tam teşekküllü bir hükûmet konağının inşasının gerekliliği yeniden vurgulanmıştı. Ardından Fransa'nın bölgede büyük ve çok süslü bir konsolosluk binası inşa ettirdiğinden bahsedilerek yerel yönetime ait binaların birbirinden uzak ve kiralanmak suretiyle tutulmuş hanelerden meydana getirilmesi bir üzüntü kaynağı olarak görülmüş ve imparatorluğun şanına yakıştırılmamıştı[24].

Anlaşıldığı üzere hükûmet konağının inşa edilememesindeki en önemli etken maddi yetersizliklerdi. Buna karşılık İsmail Hakkı Paşa hapishane inşası için ayrılan 123.186 kuruşla öncelikle kalede cinayet suçluları için bir hapishane yapılmasını, kalan parayla da şehrin ortasında aylık 800 kuruşa kiralanmış olan iki hane ile bitişiğindeki üç evkaf hanesinin devlet tarafından satın alınmasını ve burada hapishane, zaptiye koğuşu ve hükûmet için gerekli dairelerin bulunduğu bir konağın inşa edilmesini önermekteydi. Konağın inşa giderleri İşkodra'daki çiftlik-i hümayun gelirlerinden karşılanacaktı. Aynı zamanda çiftliğin yanındaki ormanlık arazide külliyetli kereste bulunmakta ancak bunun çok az bir kısmı yurt içinde kullanılmaktaydı. Yurt dışına satılması ise yasaktı. Bu durumda keresteler çürüyüp telef olmaktaydı. Paşa, kerestelerin yurt dışına satış yasağının geçici bir süre rafa kaldırılarak İşkodra sahiline gelen tüccarlara satılmasını, gelirinin de hükûmet konağının inşası için harcanmasını talep etmekte ve bunun için Sadaretten izin istemekteydi[25]. İşkodra vilayetinden Şura-yı Devlete havale edilen tahrirat, gereğinin yapılması üzerine Maliye Nezaretine yönlendirilmişti[26].

İşkodra Vilayet Meclisinden Sadarete gönderilen diğer bir yazıdan hükûmet konağı olarak kullanılmak üzere tutulan hanelerden birinin Hacı Halil Bey'e diğerinin ise kardeş olan Podgoriçeli İsmail Ağa ve Mahmud Efendi'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Hanelere ait geniş araziler üzerine ek binalar inşa edilecekti. Eklenecek olan binalarla memurların daire ihtiyaçları karşılanacaktı. Ancak Hacı Halil Bey'in vefat etmesi üzerine konağının tasarrufu merhum Mustafa Paşa'nın mirasçılarına ve Mustafa Ruki'ye geçmişti. Mustafa Paşa'nın mirasçıları haklarını bedelsiz olarak devlete teslim ederken Mustafa Ruki hakkını satmak için 20.000 kuruş talep etmekteydi. Para ödenerek kullanım hakkı satın alındıktan sonra iki hane, aralarına binalar eklenmek suretiyle birleştirilecekti[27].

24 BOA, ŞD, 1956/1, 20 Ağustos 1284 (1 Eylül 1868).

25 BOA, ŞD, 1956/1, 20 Ağustos 1284 (1 Eylül 1868).

26 BOA, ŞD, 1956/1, 14 Eylül 1284 (26 Eylül 1868); Belgeler arasında İşkodra Alay Beyi İsmail Bey'in (İşkodra Başkumandanı İsmail Hakkı Bey) oğluna ait bir de dilekçe yer almaktadır. Dilekçeye göre İsmail Hakkı Bey merkez vilayet tabur ağalığında bulunduğu sırada hükûmet konağının tamirine 300.200 kusur kuruş sarf etmişti. Vefat etmiş olan İsmail Bey'in oğlu ise bu meblağın kendisine ödenmesini talep etmekteydi. BOA, DH.MKT, 1741/73, 25 Haziran 1306 (7 Temmuz 1890).

27 BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.) 671/46748, 14 Mayıs 1289 (26 Mayıs 1873).

Belgede diğer evin hak sahiplerinden olan İsmail Ağa'nın da vefat ettiği ve hissesini büyük kızına bıraktığı kaydedilmişti. İflas etmiş bir tüccar olan İsmail Ağa'nın alacaklıları daha çok ecnebi tüccarlardan oluşmaktaydı. Borçlarına karşılık olarak kardeşi Mahmud Efendi'nin hissesi göz ardı edilip ev satışa çıkarılacak ve hükûmet konağı olarak kullanılmak üzere satın alınacaktı. Olayın ticaret mahkemesine sirayet etmesi üzerine borçlar Mahmud Efendi tarafından üstlenilmişti. Mahmud Efendi de borcun %30'unu ödeyerek konkordato ilan etmiş ve geri kalanını da ödeyeceğini taahhüt etmişti. Muhtemelen borçlarını ödeyebilmek için Mahmud Efendi evi satışa çıkarmıştı. Erkân-ı Harbiye zabitanı ile yapılan keşifte evin, arazisiyle birlikte 15 dönüm 152 zirâ murabbâında[28] olduğu ölçülmüş ve 93.600 kuruş bedel biçilmişti. Bu meblağ karşılığında devlete satılacaktı. Ancak satın alma komisyonu buraya 80.000 kuruş verilmesini uygun görmüştü. Mahmud Bey bu fiyata razı olmamıştı. Mecliste devam eden görüşmeler neticesinde aradaki 13.600 kuruşun ödenerek hanenin satın alınmasına karar verilmişti[29].

Merkezde hükûmet konağı olarak kullanılmaya uygun başka bir yer bulunmamasıyla birlikte hükûmet dairelerinin binaya yerleşmiş olmasından dolayı bu konak bırakılmak istenmiyordu. İki katlı binanın üst katında vali ofisi, muhasebe, mektubi kalemleri ve daire-i meclis ikamet etmekteyken alt katı ise zabıta dairesi ve hapishane olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca hükûmet dairesi içerisinde bulunması gerekli olan birkaç bölük asker bu haneye sığmadığından Mustafa Haydar'ın mutfağı 40.000 kuruşa satın alınarak 40 askerin ikamet edebileceği bir koğuşa çevrilmişti. Ahmed Kuka ve Maho Kuka'nın zevcesine ait hane de belediyece satın alınarak telgraf, postane dairesi ve matbaa olarak kullanılacaktı[30] (Görsel 1).

Görsel 1: ***İşkodra Vilayet-i Celilesi Hükûmet Konağının Resmidir (Web 1).***
İÜ. Nadir Eserler Kütüphanesi, 90444/4.

Sadarette görüşülen bu konu hakkında İşkodra vilayetine gönderilen 23 Haziran 1873 tarihli yazıda Mahmud Efendi'ye ait konağın daha uygun fiyata alınmasının mümkün olup olmadığı sorulmuştu. İşkodra Mutasarrıfı Mehmed tarafından verilen cevapta hanenin 10-15 seneden beri hükûmet konağı olarak kullanıldığı, yeni binalar eklenmek suretiyle genişletildiği, bütün binaların duvarla çevrelendiği

28 Yaklaşık 25.274 metrekare.
29 BOA, İ.DH, 671/46748, 14 Mayıs 1289 (26 Mayıs 1873).
30 BOA, İ.DH, 671/46748, 14 Mayıs 1289 (26 Mayıs 1873).

ve bu işler için çok paralar harcandığından binaların terk edilemeyeceği belirtilmişti[31]. Gelen cevabın ardından durum Sadaret aracılığıyla padişaha bildirilmiş ve 13 Ağustos 1873 tarihinde yazılan iradeyle konağın belirtilen meblağ üzerinden satın alınmasına izin verilmişti[32]. İzin, tezkireyle Maliye Nezaretine ve İşkodra vilayetine bildirilmişti[33].

İlginç bir şekilde iznin bildirilmesinin akabinde İşkodra Valisi es-Seyyid Mehmed Şevket tarafından Sadarete gönderilen maruzatta eski birkaç hanenin birleştirilmesiyle meydana getirilen hükûmet konağının harabiyetinden bahsedilerek tamir edilemeyecek durumda olduğu arz edilmiş ve yeni bir hükûmet konağının inşa edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştı. Belgede hazineye yük olmamak için inşa masraflarının nereden karşılanacağı da belirtilmişti. Buna göre masraflar R.1288 Şubat'ı sonuna (M.12 Mart 1873) kadar hükûmet tarafından idare edilen ancak Mart ayının başından itibaren Üçüncü Ordu-yı Hümayuna bağlanan İşkodra Hudut Taburunun R.1288 (M.1872-1873) yılı bütçesi olan 1.560.000 kuruştan arta kalan 303.457 kuruştan karşılanacaktı. Bu konuda Sadaretten izin istenirken aynı taburun R.1287 (M.1871-1872) senesi bütçesinden artan 400.000 kuruştan fazla paranın kale onarımı için harcandığı örnek gösterilmişti[34]. İşkodra vilayetine gönderilen emirname suretiyle masrafların mahalli kaynaklardan karşılanması, 300.000 kuruşu geçmemesi ve inşa edilecek binanın keşif defteriyle çizimlerinin gönderilmesi şartıyla isteğin padişaha sunulacağı iletilmişti[35].

İnşa edilmek istenen hükûmet konağına dair çizimler yapılarak keşif defteri hazırlanmıştı. Çizimin yapıldığı kâğıt yaklaşık 0,68x0,45m. ebadındadır. Üzerindeki tüm not ve işaretlemeler Fransızcadır. “Projet d'un palais a Scutari d'albanie (Arnavutluk'un İşkodra Kentinde Bir Saray Projesi) başlığını taşımaktadır. Kâğıdın sağ altında çizim tarihiyle mimarın adına yer verilmiştir. Buna göre planlar 1 Ekim 1873 tarihinde chef Lecoca de la Tremondeu (Lukok Taramondir) tarafından hazırlanmıştı (Görsel 2).

Kâğıdın merkezinde bodrum ve birinci kat planları yer almaktadır. Planların üstünde ön cephe, yan cephe (élévation latérale) ve kesit (coupe suivant l'axe du batiment) çizimleri görülmektedir.

Çizimlere göre yapı H plan şemasında tasarlanmıştı. Yaklaşık 66,50x26 m'lik bir alanı kaplayacaktı. Bodrum üzerine iki katlı ve 32 odalı olacaktı. Çizimde mekânların ebatları da ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Yapının köşelerindeki büyük odalar 10x9,40 m, küçük odalar ise 6x5 m ölçülerinde olacaktı.

Binanın iki girişi de yatay kütlenin merkezine konumlandırılmış ve 2,30 m kadar dışa taşıntılı bir şekilde düzenlenmişti. Kapının ardından orta koridora

31 BOA, İ.DH, 671/46748, 3 Temmuz 1289 (15 Temmuz 1873).

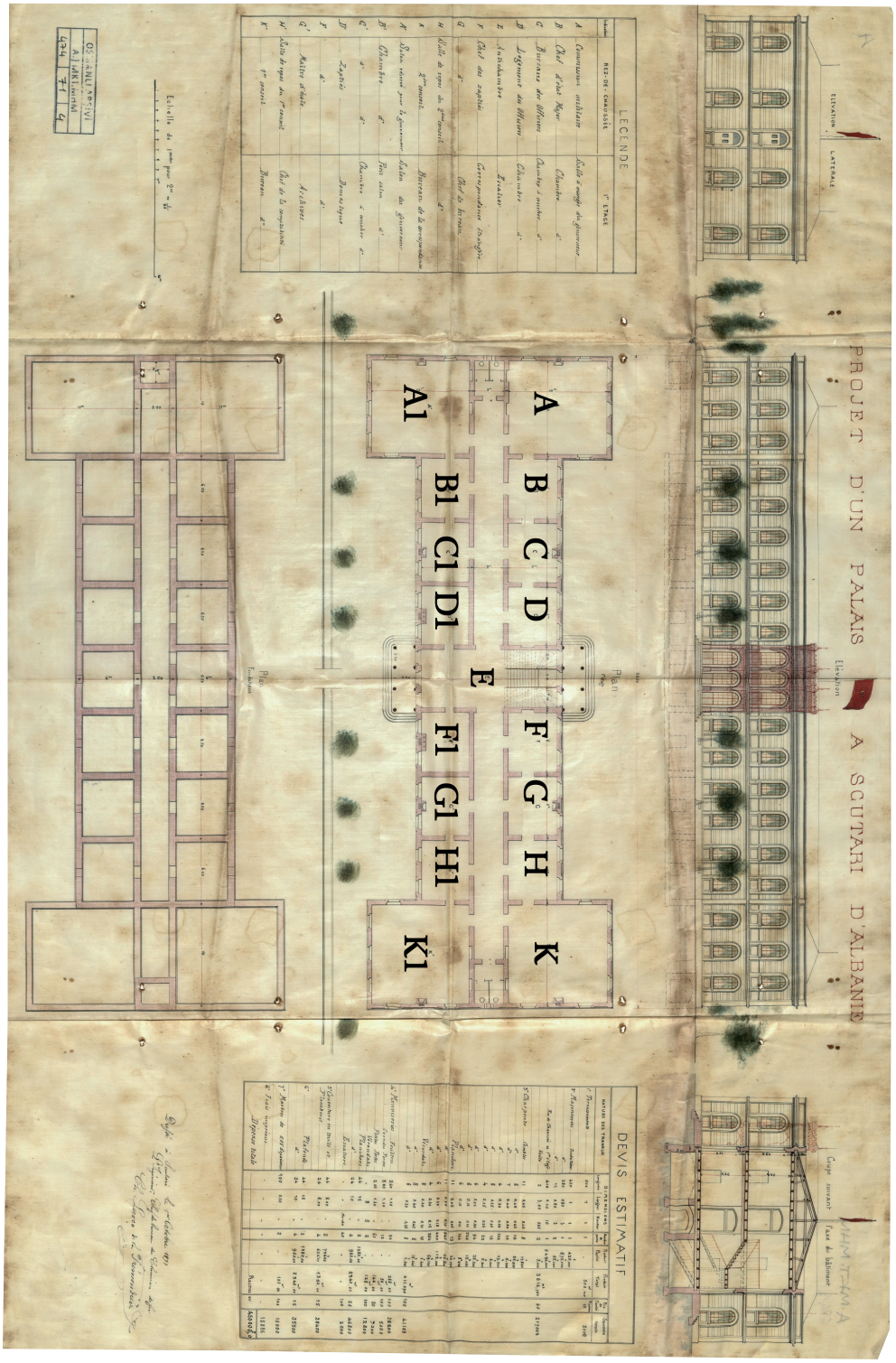
32 BOA, İ.DH, 671/46748, 18 Cemaziyelâhir 1290 (13 Ağustos 1873.

33 BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM,) 461/96, 20 Cemaziyelâhir 1290 (15 Ağustos 1873).

34 BOA, A.MKT.MHM, 474/71, 7 Ağustos 1289 (19 Ağustos 1873).

35 BOA, A.MKT.MHM, 474/71, 19 Recep 1290 (12 Eylül 1873).

ulaşılmaktadır. Giriş açıklığının karşısında üç kollu merdiven yer almaktadır. Giriş ile merdivenler arasında ise 3 m genişliğinde koridor uzanmaktadır. Bütün mekânlar koridorun iki yanına dizilmiş, koridorun uçlarına ise tuvaletler yerleştirilmiştir. Geri kalan mekânların dağılımı çizimin solundaki lejantta verilmiştir (EK 1).

Görsel 2: *İşkodra Hükûmet Konağı, 1 Ekim 1873 (BOA, A.MKT.MHM, 474/71).*

Kâğıdın sağındaki diğer liste ise yapının keşfine aittir. Listede inşaatta kullanılacak malzemelerin boyutları ve adetleri ile tahminî tutarı ve yapılması planlanan masraflar gösterilmiştir. Keşfe göre giderler hafriyat, duvarcılık, yapı iskeleti, marangozluk, çatı ve sıhhi tesisat işleri, tavanlar, mermerler ve öngörülemeyen maliyetler olarak sekiz başlık altında toplanmıştır. Binanın tamamlanabilmesi için 450.000 kuruş harcanacaktı (EK 2).

Keşifle birlikte İşkodra Valisi es-Seyid Mehmed Şevket tarafından Sadarete gönderilen arzuhâlde mevcut hükûmet konağının yıkılması durumunda enkazının kullanılamayacağından ve boş yere yıkım masrafı çıkarılacağından bahsedilmişti. Bunun yerine ileride daha cüzi bir masrafla kışlaya çevrilmek suretiyle konağın mevcut durumuyla bırakılması önerilmişti. Arzuhâl, yeni binanın konumu hakkında da bilgiler içermekteydi. Buna göre yeni konak Aziziye Caddesi'ndeki boş arsaya inşa edilecekti. Arsanın ortasından daha önce toprak alındığından burası çukur kalmıştı. Bu da arsayı bodrum katın yapılması için uygun bir hâle getirmekteydi. Ayrıca yapılan keşfin 450.000 kuruş çıkmasına da değinilmiş ve bunun 300.000 kuruş olan üst limiti neden aştığı ve bu tutarın nasıl aşağıya düşürülebileceği açıklanmıştı. Öncelikle keşif neticesinde belirlenen bedelin en yüksek rayiç fiyatından hesaplandığı, kerestenin topluca alınmasıyla ve bir kısmının çiftlik-i hümayundan kesilerek nakledilmesiyle bu bedelin düşeceği, elde mevcut olan 80.000 kuruşluk kırık taş değerinin de toplam fiyattan çıkarılacağı ve her türlü tasarrufun yapılarak giderlerin 300.000 kuruşa kadar indirileceği temin edilmekteydi. Bu fiyata indirilemediği durumda en çok 30.000 kuruş fazladan masraf yapılacak, bu da hazineye yük olmayacaktı[36].

1873 yılının Ekim ayında hafriyat işlerine ve malzeme tedarikine başlanmıştı. Baharda ise inşaata başlanması planlanmaktaydı. Ancak tüm işlerin tek bir kişinin idaresinde olması doğru bulunmadığından inşaatı yürütmek üzere bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyonda Miralay Ali Bey, Meclis-i İdare-i Vilayet azasından Süleyman Bey, Alay-ı Emin Hacı Osman Efendi, Erkân-ı Harp kolağalarından Rasim Efendi ve Belediye Reisi Nuri Bey ve sabık Mirdita Kaymakamı Marko Efendi bulunmaktaydı. Komisyon malzeme tedarikinden, temellerin atılmasına ve binanın dikilmesine kadar her işten sorumlu tutulacaktı[37].

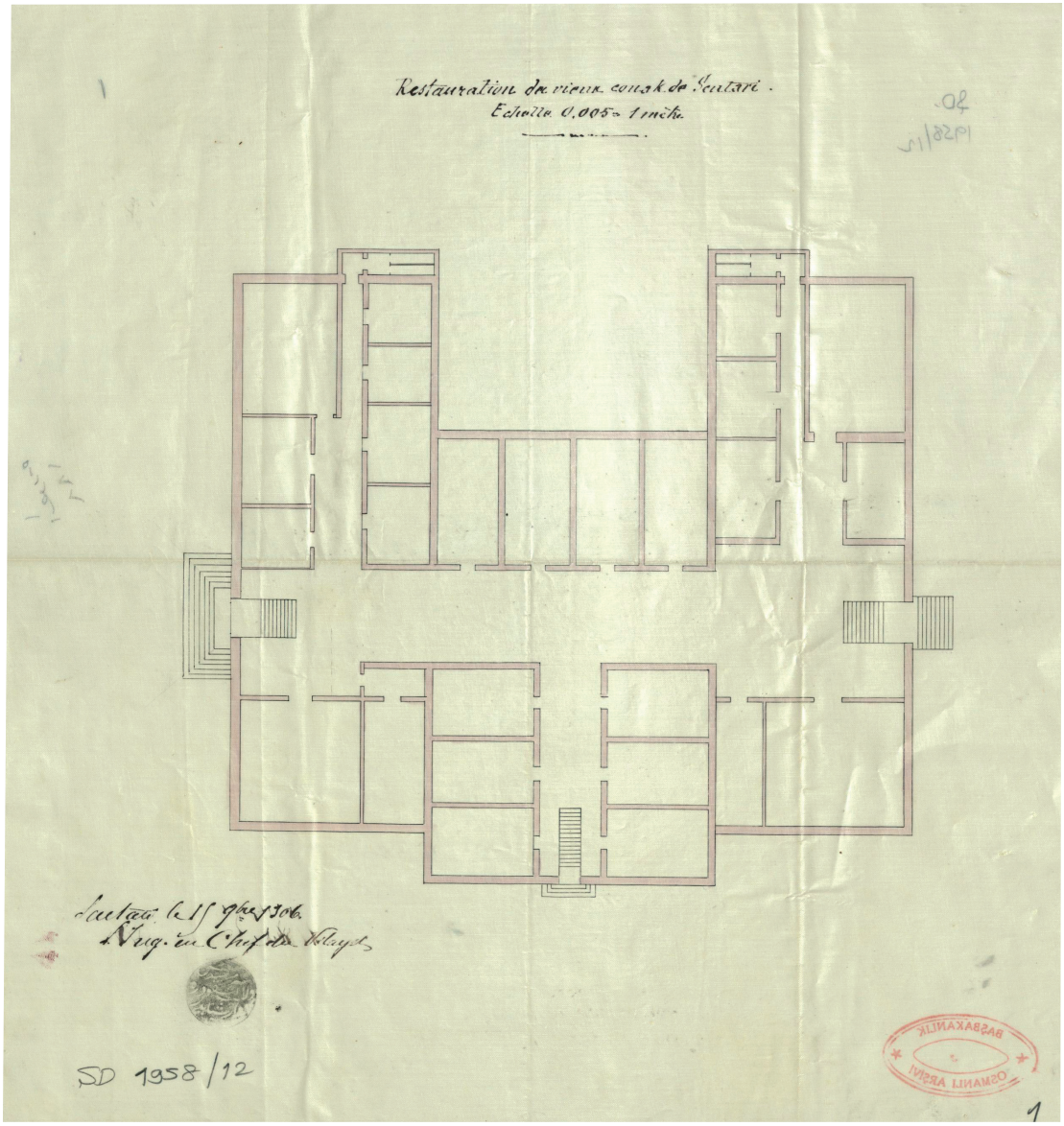
1873-1888 yılları arasında konuyla ilgili herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. 1888 yılında yeni bir çizim yapılmış ve rayiç defteri hazırlanmıştı. “Restauration du vieux conak de Scutari” (İşkodra'nın eski konağının restorasyonu) başlığını taşıyan ve 0,35x0,37 m ebadında bir kâğıt üzerine yapılmış olduğu anlaşılan çizimde herhangi bir açıklama bulunmamaktadır[38]. Yalnızca sol altta mimarın adı ve ünvanı Fransızca ve Osmanlıca olarak yazılmıştır. İmza İşkodra Vilayeti Sermühendisi

36 BOA, A.MKT.MHM, 474/38, 9 Teşrinievvel 1289 (21 Ekim 1873).

37 BOA, A.MKT.MHM, 474/38, 9 Teşrinievvel 1289 (21 Ekim 1873).

38 Başlıkta her ne kadar restorasyona ait bir çizim olduğu belirtilmişse de daha önceden İşkodra'da inşa edilmiş bir hükûmet konağının bulunmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla çizim inşa edilecek olan bir hükûmet konağına ait olmalıdır.

Edvar Şınayder'e aittir[39]. Konuyla ilgili diğer bir belgede planın Dâhiliye Nezaretinden gönderilen örnekten uygulanarak çizildiğinden bahsedilmekteydi (Görsel 3)[40].

Görsel 3: *İşkodra Hükûmet Konağı, 1888*

(BOA, ŞD, 1958/12).

Zemin kata ait olduğu anlaşılan plan 1873 tarihli çizimden oldukça farklıdır. Burada plan U biçimli koridor çevresine sıralanmış odalardan meydana gelmektedir. Ana girişler ise yan cepheler üzerine konumlandırılmıştır.

Hazırlanan üç sayfalık rayiç defterinde herhangi bir tarih ya da imza bulunmamaktadır. Yalnızca malzemelerin cinsi, nereden getirilecekleri, ölçüleri ve adet fiyatları yazılmıştır (EK 3).

39 BOA, ŞD, 1958/12, tarihsiz.

40 BOA, ŞD, 1958/16, 13 Haziran 1307 (25 Haziran 1891).

Belgeler arasında 5 Kasım 1888 tarihli bir de keşif defteri yer almaktadır[41]. Defterin altındaki notta eski hükûmet konağının enkazından bahsedilmesi ilk planlanan konağın yıkılmış olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. İlk konağın inşaat hazırlıklarının 1873 yılında başlatıldığına dair veriler mevcuttur. Ancak inşa aşamasına dair yazışmalar bulunmamaktadır. 15 yıllık bir yapının harabe hâline gelip yıkılması zor görünmektedir. Aynı belgede konağın 1873 senesinden beri onarılmadığından söz edilmektedir[42]. Tahminimiz bir önceki konak için başlanan hazırlıkların tamamlanamadığı ve toplanan malzeme ile paranın eski hükûmet konağının onarımına kullanıldığı yönündedir. İlerideki yazışmalar da bu kanıyı desteklemektedir.

Bu keşfe göre yeniden yapılacak hükûmet konağı için 378.535 kuruş harcanacaktı. Eski konaktan alınacak olan taş, kiremit, ahşap ve diğer malzemelerle birlikte faturanın 30.000 kuruş kadar düşürülmesi ve inşaatın 348.535 kuruşa mal edilmesi öngörülmüştü. Keşfin altında yine Edvar Şınayder'in mührü yer almaktadır (EK 4).

Yeni yapılacak hükûmet konağı 47 odalı olacaktı. Zeminde 23, üst katta ise 24 oda bulunacaktı. Bu hesapla (378.535 kuruş/47 oda) her oda için 8.053,93 kuruş sarf edilecekti. Konakta ikamet edecek olan daireler kullanacakları oda sayısına göre ödeme yapacaklardı[43].

	Oda sayısı	Fiyat (kuruş)	Santim (para)
Dâhiliye Dairesi	13	104.701	09
Maliye Dairesi	5	40.269	65
Maarif Dairesi	2	16.107	86
Evkaf Dairesi	1	8.053	93
Defter-i Hâkâni Dairesi	1	8.053	93
Nafia Dairesi	5	40.269	65
Adliye Dairesi	13	10.4701	09
Mahkeme-i Şer'iyye Odaları	2	16.107	86
Zabıta Dairesi	5	40.269	65
		378.534	71

Hazırlanan rayiç defteri, keşif ve çizimler şehremanetine gönderilip fenn-i mimariye uygunluğuna dair incelenmesi istenmişti[44]. Hendesehaneden belgelerin daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmesi talep edilmişti. Buna binaen belgeler

41 BOA, ŞD, 1958/16, 24 Teşrinievvel 1304 (5 Kasım 1888).

42 (BOA), Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi (DH.MKT,) 2608/23, 9 Şubat 1320 (22 Şubat 1905).

43 BOA, ŞD, 1958/16, R.8 Teşrinisânî 1304 (20 Kasım 1888).

44 BOA, DH.MKT, 1579/106, 14 Kânûnuevvel 1304 (25 Aralık 1888); BOA, DH.MKT, 1589/45, 16 Kânûnisânî 1304 (28 Ocak 1889).

Vilayet İdare Meclisi tarafından yeniden düzenlenmiş ve Dâhiliye Nezaretine gönderilmişti.

Belgeler arasında İşkodra Belediye Dairesi tarafından hazırlanan ikinci rayiç listesi de yer almaktaydı. Bu listede alınacak malzemenin en, boy ve kalınlık ölçüleri, ahşap malzemenin çarşıdaki, taş ve tuğla malzemenin ise ocaklardaki fiyatları nakliye bedelleriyle birlikte hesaplanmıştı. Belgenin en altında ise İşkodra İdare Meclisinin listelenen fiyatların malzemenin rayiç bedelini gösterdiğine dair onayı bulunmaktaydı (EK 5)[45]. Belgelerle iletilen tezkirede mevcut hükûmet konağının içerisinde ikamet edilemeyecek kadar harap durumda olduğundan bahsedilerek gereğinin bir an önce yapılması istenilmişti[46].

Yeniden düzenlenen keşif ve raporlar buradan Şehremanetine yönlendirilmişti[47]. Şehremini tarafından yazılan değerlendirme raporunda binalar hakkında detaylı incelemeler yapılmıştı. Buna göre hükûmet konağı 1.500 m^2 alanı kaplayacak, 9 m yüksekliğinde olacak ve inşası için 363.815 kuruş sarf edilecekti. Jandarma dairesi 388 m^2 alanı kaplayacak, 9 m yüksekliğinde olacak ve 77.889,5 kuruşa yaptırılacaktı. Telgrafhane ise 150 m^2lik alanda 8 m yüksekliğinde olacak ve 49.690 kuruşa inşa ettirilecekti. Binalar toplamda 491.395,30 kuruşa vücuda getirilecekti. Harcamalar Şehremanetince de uygun bulunmuştu[48].

Bu sırada Dâhiliye ve Maliye nezaretleriyle İşkodra valisi arasındaki yazışmalar devam etmekteydi. İşkodra Valisi Bahri tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta mevcut konağın artık iyice kullanılamaz ve tamir edilemez duruma geldiğinden ve acilen bir önlem alınması gerektiğinden bahsediliyordu. Aksi durumda tüm memurların sığabileceği bir hanenin kiralanması söz konusuydu[49]. Telgraf, Maliye Nezaretine yönlendirilmişti[50].

Mevcut hükûmet konağının harap durumu üzerine vilayet sermühendisi Edvar Şınayder tarafından hazırlanan raporda konağın onarımı için metrekare başına 470 kuruş harcanması gerektiğinden bahsedilmekteydi. Konak 1.120 m^2 alanı kaplayacaktı. Bu da ortalama 526.400 kuruş masraf demekti. Ancak onarım esnasında eski konağa ait malzemeler de kullanılacak böylelikle giderler 224.000 kuruşa düşürülecekti[51]. Hükûmet konağı ikamet edilemeyecek durumda olduğundan hazineye yük olmamak maksadıyla adliye dairesi başka bir hane kiralanarak oraya nakledilmiş, hükûmet ise başka bir yere taşınmıştı. Aynı tarihte İşkodra valisinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta yeni konak inşasının 495.000 kuruşa mal olacağı, onarımının ise 224.000 kuruş tutacağı hatırlatılarak bu durumda onarımının mı yoksa yeni bir binanın inşasının mı uygun görüldüğü sorulmuştu[52].

45 BOA, ŞD, 1958/16, 7 Mart 1305 (19 Mart 1889).
46 BOA, ŞD, 1958/16, 16 Mart 1305 (28 Mart 1889).
47 BOA, DH.MKT, 1617/80, 3 Nisan 1305 (15 Nisan 1889); BOA, ŞD, 1958/12, 8 Nisan 1305 (20 Nisan 1889).
48 BOA, ŞD, 1958/12, 25 Mayıs 1305 (6 Haziran 1889); BOA, ŞD, 1958/12, 30 Mayıs 1305 (11 Haziran 1889).
49 BOA, ŞD, 1958/16, 15 Mayıs 1306 (27 Mayıs 1890).
50 BOA, ŞD, 1958/12, 23 Mayıs 1306 (4 Haziran 1890).
51 BOA, ŞD, 1958/12, 15 Teşrinisânî 1306 (27 Kasım 1890).
52 BOA, ŞD, 1958/12, 15 Teşrinisânî 1306 (27 Kasım 1890).

Dâhiliye Nezaretinden Maliyeye gönderilen cevapta hangisi uygun görülürse inşaat mevsimi gelmeden malzemelerin tedarik edilerek gereğinin bir an önce yapılması istenmişti[53].

İlerleyen dönemlerde dâhiliye daireleri ve vilayet kalemi de taşınarak askerî kışlaya nakledildi. Buradaki odaların çok dar olmasından hükûmet dairesinin kaydının tutulduğu birçok defter ve sandıklar eski konağın rutubetli bodrumunda bırakılmak zorunda kalındı. Bu durum da evrak ve kayıt araştırmalarında zorluklara neden olmaktaydı. İşkodra Vilayeti Defterdarı Osman b. Mustafa tarafından Maliye Nezaretine gönderilen bu arzuhâlden hükûmet konağı hakkındaki kararın henüz vilayete gönderilmediği anlaşılmaktadır[54].

İşkodra Valisi Bahri Paşa tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen diğer bir arzuhâlde yeni konağın 367.000 kuruşa inşa edilebileceği tekrarlanmıştı. Eski hükûmet dairesinin enkazından elde edilmesi planlanan 67.000 kuruş hesaptan düşürülerek toplamda 300.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmişti[55].

Bir taraftan mali konulardaki yazışmalar devam etmekteyken diğer taraftan İşkodra Valisi Abdülkerim b. Said tarafından gönderilen arzuhâlde hükûmet konağı hakkındaki kararın bir an önce bildirilmesi istenmişti. Hükûmet daireleri geçici olarak kışlaya taşınmıştı. Bu sebeple merkezdeki dört nizamiye taburu kışla dışında çeşitli yerlerde ikamet etmek zorunda kalmıştı. Aynı zamanda İşkodra'yı ziyaret eden yabancı devlet adamları ve yerel halk arasında bir hükûmet konağının olmaması eksiklik olarak görülmekteydi. Buna binaen yeni bir hükûmet konağının inşasının gerekliliği vurgulanmıştı. Diğer yandan inşaat için taş ve kereste tedarik ediliyordu. İnşaat mevsiminin gelmesiyle inşaata başlanacaktı. Yalnızca merkezden verilecek olan izin beklenmekteydi[56]. Gönderilen evrakların tamamı birleştirilerek değerlendirildiğinde inşaat için lazım olan 490.395 kuruş 30 paranın vilayet bütçesinde mevcut olmadığı anlaşılmıştı. Bunun için konağın inşa giderleri vilayetin R.1301 (1885-1886), R.1302 (1886-1887) ve R.1303 (1887-1888) seneleri zaptiye ödeneği olan 8.614.976 kuruştan arta kalan 1.114.902,30 kuruş içerisinden karşılanmak istenmişti. Ancak Bütçe Nizamnamesinin 11. ve 12. maddeleri gereği bir dairenin bütçesinin başka bir daire için harcanması uygun bulunmamıştı. Bu harcamanın yapılabilmesi için konuya özel irade-i seniyye yazılması gerekmekteydi[57].

Bütçe konusunda jandarma dairesine sevk edilen dilekçeye Serasker Rıza tarafından cevap yazılmıştı. Muhasebe kayıtlarına göre belirtilen senelerin bütçe fazlası 1.280.192 kuruştu. Ancak bu senelerin kesin muhasebe kayıt defterlerinin henüz tamamı gönderilmediğinden bütçelerin ne kadar fazla vereceği kesin değildi. Kesin olsa bile bu meblağ bütçesinde açık veren diğer vilayet alayları için

53 BOA, ŞD, 1958/12, 6 Kânûnuevvel 1306 (18 Aralık 1890); DH.MKT, 1811/30, 6 Şubat 1306 (18 Şubat 1891).
54 BOA, ŞD, 1958/12, 7 Şubat 1306 (19 Şubat 1891).
55 BOA, ŞD, 1958/16, 13 Haziran 1307 (25 Haziran 1891).
56 BOA, ŞD, 1958/16, 25 Teşrinisânî 1307 (7 Aralık 1891).
57 BOA, ŞD, 1958/16, 30 Kânûnisânî 1307 (11 Şubat 1892).

kullanılacaktı[58]. 20 Eylül 1892 tarihli irade-i seniyye ile bütçe fazlasının hükûmet konağı inşaatında kullanılması padişah tarafından uygun görülmüştü. Ancak 300.000 kuruşun 101.000 kuruşu İşkodra vilayetinin R.1307 (M.1891-1892) senesi sandık açığını kapatmak üzere harcanmıştı. Bu meblağın tekrar İşkodra vilayetinde toplanması için Suriye, Yanya ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetleri defterdarlıklarına emir yollanmıştı[59]. Şu ana kadar yalnızca Yanya'dan 60.000 kuruş gönderilmişti. Bunun üzerine diğer vilayetlere kesin olarak birer emir daha verilmesi istenmişti. Eğer ki vilayetlerin parayı ödemek için yeterli bütçesi yoksa mevcut 60.000 kuruşa vilayetçe 25.000 kuruş daha eklenecek ve kullanılmakta olan hükûmet konağı onarılacaktı. Böylelikle konak 20-30 yıl daha kullanılabilecekti. Hükûmet adliye ve maarif memurları için tutulan eve aylık 850 kuruş ödemekteydi. Bu da hazineye yük olmaktaydı. Ayrıca mülkiye memurları üç seneden beri kışlalarda görevlerini sürdürmeye çalışmaktaydı. Bu sebeplerle konunun bir an evvel karara bağlanması ve belirtilen meblağın harcanabilmesi için izin verilmesi istenmekteydi[60]. İşkodra vilayetinden Dâhiliyeye gönderilen arzuhâl, buradan Sadarete yönlendirilmişti[61]. Dâhiliye Nezaretinden havale olunan tezkire Şura-yı Devletçe okundu. Sonuç olarak binanın 85.000 kuruş harcanarak onarılması birkaç sene sonra tekrar tamirata muhtaç duruma gelmesine, dolayısıyla daha fazla para harcanmasına sebebiyet verebileceği gerekçesiyle uygun görülmedi. Ayrıca padişahın bu konudaki irade-i seniyyesine de aykırı bulundu. Bunun yerine yeni bir konağın inşası münasip görülerek paylarına düşen parayı ödemeleri için Suriye, Yanya ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetlerine bir kez daha emir gönderilmesine karar verildi[62].

Suriye vilayetinden gelen cevapta vilayetin büyük miktarda mali açıkları olduğundan borcun ödenmesinin mümkün olmadığı bildirilmişti. Buna karşılık Muhasebe-i Umumiye-i Maliye talep edilen paranın vilayetin mevcut mali durumuna göre düzenlendiğini söyleyerek havalenin bir an önce yapılmasını istemişti[63].

Yazışmalar yapıldıktan iki yıl sonra dahi Suriye ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetlerinden beklenen paranın alınamadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple konak onarılamamış ve daha harap bir duruma gelmişti. Aradan geçen beş-altı senede eski konağın tamamen terk edilmesi söz konusuydu. Hükûmet konağının onarımının yapılabilmesi için paranın gönderilmesi gerekmekteydi[64]. Maliye Nezaretinin İşkodra valiliğine gönderdiği cevapta paranın temin edilebilmesi için doğrudan söz konusu valiliklere müracaat edilmesi tavsiye edilmişti[65].

58 BOA, ŞD, 1958/16, 30 Haziran 1308 (12 Temmuz 1892).

59 Diğer bir belgede üç vilayetten de 100.000'er kuruş talep edildiği yazmaktadır. BOA, DH.MKT, 539/54, 29 Haziran 1318 (12 Temmuz 1902).

60 BOA, ŞD, 1958/31, 12 Teşrinievvel 1309 (24 Ekim 1893).

61 BOA, ŞD, 1958/31, 17 Teşrinisânî 1309 (29 Kasım 1893).

62 BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 340/25495, 15 Kânûnuevvel 1309 (27 Aralık 1893).

63 BOA, DH.MKT, 284/50, 30 Mayıs 1311 (17 Haziran 1895); BOA, DH.MKT, 284/50, 18 Haziran 1311 (30 Haziran 1895).

64 BOA, DH.TMIK, S, 17/30, 13 Teşrinievvel 1313 (25 Ekim 1897).

65 BOA, DH.TMIK, S, 17/30, 3 Kânûnisânî 1313 (15 Ocak 1898).

1900 yılına gelindiğinde hükûmet konağı henüz inşa edilememişti. Bu sebeple konak içinde yer alan daireler kiralık evlerde ikamet etmeye devam etmekteydi. Podgoriçe muhacirlerinden Hasan Hüsnü tarafından Maliye Nezaretine gönderilen dilekçeden adliye dairesi için kiralanan evin kirasının ödenemediğinden bahsedilmekteydi[66]. Diğer bir belgede ise hükûmet konağının onarımı için gerekli olan 2.605 kuruşun R.1318 (M.1902-1903) senesinde Dâhiliye bütçesine eklenen kolcular bütçesi fazlasından karşılanması İşkodra vilayetince talep edilmekteydi[67]. Arzuhâl, Şura-yı Devletin Maliye Dairesinde okunmuş ve gereğinin yapılması uygun görülmüştü[68]. Karar, Dâhiliye Nezareti aracılığıyla İşkodra vilayetine bildirilmişti[69]. Bu onarımın içeriği hakkında başka bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak belirtilen meblağa bakılırsa bir veya iki odanın onarımının söz konusu olduğu düşünülmektedir.

Yıllar geçtikçe hükûmet konağının daha kötü duruma geldiği anlaşılmaktadır. Vilayetten Maarif Nezaretine gönderilen 1903 tarihli tezkirede Maarif Dairesinin bulunduğu odaların artık ikamete uygun olmadığından ve aylık 150 kuruşa kiralanan bir eve nakledileceklerinden bahsedilmekteydi. Maarif Nezaretinden ise kiranın ödenmesi talep edilmekteydi[70]. Maarif Nezareti, Maarif Dairesinin tüm vilayetlerde hükûmetle aynı yerde ikamet etmekte olduğunu hatırlatarak nezaretin buna ayıracak bütçesinin olmaması gerekçesiyle isteği uygun bulmamıştı[71]. Vilayet İdare Meclisi ifadesiyle Maarif Nezaretine gönderilen karşılıkta ise Maarif Dairesinin ikamet ettiği odaların harap ve gayet dar olduğu belirtilmiş, dairenin buradan naklinin zaruri olduğu tekrarlanmıştı[72]. Sonunda Muhasebe-i Maarif-i Umumiye, içinde bulunulan senenin bütçesinin taşra kısmından aylık 150 kuruşun ödenmesi suretiyle dairenin kiralık bir eve taşınmasını kabul etmek zorunda kalmıştı[73]. Bunun üzerine aylık 133 kuruşa hükûmet konağı civarında bir gayrimüslimin hanesine bitişik fevkani iki oda kiralanmış ve 16 Mart 1904 tarihinde daire buraya nakledilmişti[74].

Adliye ve Mezâhib Nezaretinden Sadarete gönderilen dilekçede ise istinaf ve bidayet mahkemeleri ceza dairelerine tahsis edilen odaların onarımı arz edilmekteydi. Yapılan keşif neticesinde tamirat için 5.851 kuruşun gerekli olduğu anlaşılmıştı. Nezaretçe belirtilen meblağın ödenmesi uygun bulunmuştu[75]. Bunlar dışında Dâhiliye ve Maliye kısımları Kışla-i Hümayuna, Nafia memurları Belediye

66 BOA, DH.MKT, 2405/60, 21 Ağustos 1316 (3 Eylül 1900).
67 BOA, DH.MKT, 533/68, 12 Haziran 1318 (25 Haziran 1902).
68 BOA, BEO, 1901/142512, 22 Temmuz 1318 (4 Ağustos 1902).
69 BOA, DH.MKT, 533/68, 8 Ağustos 1318 (21 Ağustos 1902).
70 BOA, MF.MKT, 730/17, 12 Haziran 1319 (25 Haziran 1903).
71 BOA, MF.MKT, 730/17, 26 Temmuz 1319 (8 Ağustos 1903).
72 BOA, MF.MKT, 730/17, 4 Eylül 1319 (17 Eylül 1903).
73 BOA, MF.MKT, 730/17, 11 Teşrinievvel 1319 (24 Ekim 1903).
74 BOA, MF.MKT, 730/17, 7 Mart 1320 (20 Mart 1904).
75 BOA, ŞD, 2732/26, 18 Ağustos 1319/31 Ağustos 1903).

Dairesine nakledilmiş, Orman Dairesi ise kiralanmış olan bir haneye taşınmıştı. Uygun bir yer bulunduğunda Adliye Dairesi de taşınacaktı[76].

Nihayetinde 1873 senesinden beri doğru düzgün onarım görmemiş olan hükûmet konağı 13 Şubat 1904 tarihinde meydana gelen şiddetli fırtına ve kar yağışından etkilenmiş tavan ve çatıları ciddi şekilde hasar almıştı. Vilayet sermühendisi tarafından yapılan keşifte konağın ikamete uygun olmadığına karar verildi. Bina hemen tahliye edilerek yeni bir hükûmet konağı yapılıncaya kadar aylık 1.500 kuruşa bir hane kiralanmış ve memurlar oraya nakledilmişti[77]. Bütçe kanunu gereği olarak her daire kendi masrafını karşılamakla yükümlüydü[78].

19 Nisan 1904 tarihinde İşkodra Valisi Ferik Haydar tarafından Sadarete gönderilen telgrafta hükûmet konağının yıkılarak yenisinin inşa edilmiş olduğundan bahsedilmekteydi. Ancak sonraki yazışmalardan anlaşıldığı üzere yeni bina inşa edilmemiş, eski konak kullanılmaya devam edilmişti. Her ne kadar belgeler arasında yer almıyor olsa da yeni konak için bir keşif daha yaptırılmıştı. Keşfe göre inşaata 670 lira (67.000 kuruş) sarf edilecek ve bu meblağ 1903 senesinin mal sandığından emanet suretiyle karşılanacaktı[79]. Ancak bu da yeterli gelmemiş olacak ki Dâhiliye Nezaretinden 310 lira (31.000 kuruş) daha talep edilmişti[80]. Anlaşıldığı üzere Suriye ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetlerinden beklenen para gelmemişti. Telgrafın devamında borçlanılan 670 liranın (67.000 kuruş) 1904 senesi ağnam vergisinden ödenmesine dair izin istenmekteydi[81]. İstek Maliye Nezaretine ulaştırılmış[82], oradan Dâhiliyeye intikal etmişti. Dâhiliyeden vilayete gönderilen cevapta istek olumsuz karşılanmıştı[83]. Bunun sebebi de geçmiş senelere ait borçların ileriki senelere ait bütçeden ödenmesinin padişah iradesiyle yasaklanmış olmasıydı[84].

1905 yılında meydana gelen deprem işleri daha da kötüleştirdi. Bu seneki yazışmalardan yeni hükûmet konağına henüz taşınılmadığı anlaşılmaktadır. Harap olan konakta ikamet mümkün görülmediğinden 55.000 kuruşa geçici olarak kullanılmak üzere baraka yapılması planlanmıştı. Giderler konağı kullanacak daireler arasında bölüştürülecekti[85]. Ahşaptan yapılacak olan baraka kışlanın cadde duvarına bitişik olacaktı[86].

76 BOA, MF.MKT, 730/17, 4 Eylül 1319 (17 Eylül 1903).

77 BOA, DH.MKT, 2608/23, 9 Şubat 1320 (22 Şubat 1905).

78 BOA, DH.MKT, 944/29, 19 Mart 1321 (1 Nisan 1905).

79 Bu para selden etkilenen ahali için yardım olarak toplanan meblağın bakiyesiydi. BOA, ŞD, 414/66, 29 Mayıs 1320 (11 Haziran 1904).

80 BOA, BEO, 2709/203117, 26 Teşrinievvel 1321 (8 Kasım 1905).

81 BOA, ŞD, 414/66, 6 Nisan 1320 (19 Nisan 1904).

82 BOA, BEO, 2318/173801, 7 Nisan 1320 (20 Nisan 1904).

83 BOA, DH.MKT, 539/54, 1 Mayıs 1320 (14 Mayıs 1904).

84 BOA, ŞD, 414/66, 29 Mayıs 1320 (11 Haziran 1904).

85 Dâhiliye Nezaretine 23.000 kuruş düşmekteydi. Diğer taraftan depremde yaralananlar ve evlerini kaybedenler için yeni barakalar yapılmak üzere padişah tarafından 2.000 lira gönderilmişti. Dâhiliye Nezareti, payına düşen 23.000 kuruşun bu meblağa eklenmesini talep etmekteydi. BOA, BEO, 2615/196101, 21 Haziran 1321 (4 Temmuz 1905).

86 BOA, BEO, 2633/197427, 19 Temmuz 1321 (1 Ağustos 1905).

Devletten beklenen para zamanında gelmediğinden borçlanılarak baraka yapımına başlanmıştı[87].

Aradan üç yıl geçmiş ve nihayetinde 1908 yılında inşa edilecek yeni hükûmet konağı için keşif yaptırılmıştı[88]. Buna göre inşaat için 665.988 kuruş gerekmekteydi. Keşfin altında Bahriye Komodoru Mehmed Eşref b. Hasan'ın mührü yer almaktadır (EK 6). Bu keşfe ait herhangi bir çizime rastlanmamıştır. Ancak keşif defterinden anlaşıldığı üzere bina iki katlı inşa edilecekti. Birinci kat beden duvarları 0,70 m kalınlığında ve 5 m yüksekliğinde kâgirden, ikinci kat beden duvarları ise 0,5 m kalınlığında ve 4,50 m yüksekliğinde olacaktı. Yapıdaki 83 pencere 2,30x1,20 m ölçülerinde; 40 kapı 3x1,50 m ebatlarında, sokak kapısı ise 3,70 m yüksekliğinde ve 2,10 m genişliğinde olacaktı[89]. Konak eskisinin arsasına inşa edilecekti[90].

Bu arada Harbiye Nezareti İstihkâm ve İnşaat Dairesinden yazılan dilekçeden kışla içerisindeki bir binanın üst katının askerî rüştiye ve askerî idadi, alt katının ise kıraathane olarak kullanıldığı öğrenilmektedir. Hükûmet konağının da kışla dâhilinde olması halkın öğrencilerle temas etmesine neden olmaktaydı. Bunun önlenmesi için bir an evvel bir hükûmet konağı inşa edilmeli ve memurlar oraya taşınmalıydı. Bu amaçla hazineden 1.000 lira (100.000 kuruş) talep edilmekteydi[91]. Dâhiliye Nezaretinden 310 lira (31.000 kuruş) R.1322 (M.1906-1907) senesi içerisinde gönderilmişti. Bu sefer de konağın inşasına neden başlanmadığına dair gerekçe bildirilmesi istenmişti[92]. Yazışmalarda bu konuda cevaben gönderilmiş herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Belediyece 1910 yılında iki rayiç defteri hazırlanmıştı[93]. Daha önce hazırlanmış olan keşif defteri ise emlak mühendisi Hasan tarafından incelenerek hesapta yanlışlık olduğu ve konağın belirtilen meblağdan 6.640,75 kuruş fazlasına inşa edilebileceği rapor edilmişti[94]. Konak inşaatı için R.1326 (M.1910-1911) senesi bütçesinden 250.000 kuruşun sarfına izin verilmişti[95]. Bu yıl inşa ettirilecek kısma dair bir keşif defteri daha hazırlatılmıştı. İşkodra sermühendisliği tarafından hazırlatılan deftere göre 300.000 kuruş harcanması gerekmekteydi[96]. Paranın eksik kalan kısmı halkın yardımlarıyla karşılanacaktı. İnşaat için münakasa usulü izlenecek ve müteahhitten senet alınacaktı. Ancak İşkodra'da bu denli büyük bir yatırımı karşılayabilecek

87 BOA, BEO, 2656/199186, 16 Ağustos 1321 (29 Ağustos 1905).

88 Bu süre zarfında ahşap konakta mı kalındığı yoksa eski konağın kullanılmaya devam mı edildiği bilinmemektedir.

89 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM), 901/1, 21 Nisan 1324 (4 Mayıs 1908).

90 BOA, ML.EEM, 901/1, Nisan 1326 (Nisan-Mayıs 1910).

91 BOA, BEO, 3417/256214, 25 Eylül 1324 (8 Ekim 1908).

92 BOA, DH.MKT, 2668/94, 7 Teşrinisânî 1324 (20 Kasım 1908).

93 BOA, ML.EEM, 901/1, 8 Şubat 1325 (21 Şubat 1910).

94 BOA, ML.EEM, 901/1, 18 Mart 1326 (31 Mart 1910).

95 BOA, ML.EEM, 901/1, 23 Mart 1326 (5 Nisan 1910).

96 Keşfe göre yapı zemin üzerine tek katlı olarak tasarlanacaktı. Hesaplar toplam ölçülere göre yapıldığından binanın kapı, pencere ebatları veya sayıları hakkında defterden daha fazla bilgi edinilememektedir. BOA, ML.EEM, 901/1, 12 Mayıs 1326 (25 Mayıs 1910).

şirket bulunmamaktaydı. Bu sebeple işin uzman bir devlet memuru tarafından üstlenilmesi uygun görülmüştü[97]. Bu sırada inşaata başlanmış olmalıdır. Yaklaşık bir yıl sonra inşaatın sekteye uğramaması için devletten 4.000 liralık (400.000 kuruş) bir havale daha talep edilmişti[98]. Bir ay geçmesine rağmen para gönderilmemiş, inşaat sekteye uğramıştı. Avrupa'dan sipariş edilen mallar gelmiş olmasına rağmen ödeme yapılamamaktaydı. Mallar gümrükten çıkarılamadığından müteahhitler limanda kaldıkları her gün için ek vergi ödemekte bu da hazineye yük olmaktaydı[99].

İnşaat malzemelerini temin için Triesteli Emanuel ve Oskar Kravosi kardeşlerle anlaşılmıştı. Vilayetle şirket arasında imzalanan mukavelenameye göre bina için 178 pencere, 130 kapı sipariş verilmişti. Kullanılacak malzeme ölçüleriyle ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştı. Öfler Fabrikası tarafından yapılacağı anlaşılan kapı ve pencereler için 10.589 frank (465.916 kuruş) ödenecekti. Bunlara ek olarak farklı ölçülerde keresteler, 30.000 Marsilya kiremidi, 3.000 m^2 döşeme tahtası ve zemin sıvası için çimento sipariş edilmişti. Kravosi kardeşler tarafından temin edilecek bu malzemenin maliyeti de 36.540 kron (168.084 kuruş) tutmuştu. Mukavelenamede sipariş listesinin ardından nakliye ve teslimat şartlarına yer verilmişti. Buna göre her malzemenin cinsine göre taşıma ücreti belirlenmiş, teslim tarihleri yazılmıştı. Müteahhit belirtilen tarihleri geçirdiği her gün için 40 kron (184 kuruş) ceza ödeyecekti. 36.000 kronun 1.200 kronu (5.520 kuruş) depozito olarak komisyon sandığı tarafından teslim alınacaktı. 7.000 kronu (32.200 kuruş) ise İşkodra'daki Avusturya Konsolosluğuna verilecekti. İlk gelen mallar 7.000 krondan ödenecekti. Malzemenin tamamı teslim edildikten sonra 1.200 kron müteahhide iade edilecekti. Taraflardan biri mukavelenameye itiraz ettiği durumda iki taraf da birer bilirkişi görevlendirecek ve bunların verdikleri karara uyulacaktı. Tarafların anlaşması mümkün olmazsa üçüncü bilirkişi görevlendirilecek ve kararına riayet edilecekti[100].

Depozito olarak ödenecek olan 1.200 kron (5.520 kuruş) inşaat komisyonu sandığına teslim edilmişti[101]. Diğer yandan Osmanlı ile İtalya arasında Trablusgarp Savaşı patlak vermiş ve İtalyanlar Kravosi Şirketi'nin malzemeleri taşıyan Sagra Familya adlı yelkenli gemiye Venedik'te el koymuştu[102]. Ancak bundan önce 18.000

97 BOA, ML.EEM, 901/1, 13 Mayıs 1326 (26 Mayıs 1910).

98 BOA, ML.EEM, 901/1, 14 Mart 1327 (27 Mart 1911).

99 BOA, ML.EEM, 901/1, 21 Nisan 1327 (4 Mayıs 1911).

100 BOA, ML.EEM, 1242/13, 29 Haziran 1327 (12 Temmuz 1911). 1 frank 4,4 kuruş, 1 kron 4,6 kuruş olarak hesaplanmıştır. Ahmet Kamil Tunçel ve Murat Yıldırım, "1854- 1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/1 (2014), s. 7.

101 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS), 26/30, 18 Temmuz 1327 (31 Temmuz 1911).

102 BOA, ML.EEM, 1242/13, 10 Eylül 1329 (23 Eylül 1913); Muhtemelen bu sebeple malzemenin bir kısmı gecikmişti. Mukavelenamenin beşinci maddesine riayet edilerek inşaatın aksatılmaması için malzemenin geciktirilmemesi konsolosluğa iletilmek üzere tercüman Hulusi Bey'e iletilecekti. Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, Ataşe/Osmanlı-İtalyan Harbi (110-9-1-5), 5/22/411, 5 Eylül 1327 (18 Eylül 1911); Diğer bir sorun da kiremitlerin nakliyesinde yaşanmıştı. Nakliye ücreti olan 900 kron müteahhit vekili tercüman Nasuhi Bey'e ödenmemişti. Kaptan Hasan Yakup tarafından gereğinin yapılması istenmekteydi. Bu meblağ konsoloslukta tutulan 7.000 krondan karşılanacaktı. Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-5, 5/22/433, 20 Teşrinievvel 1327 (2 Kasım 1911).

kronluk (82.800 kuruş) malzeme İşkodra vilayetine teslim edilmiş ve bunların karşılığı ödenmişti. İnşaatı aksatmamak üzere gönderilemeyen malzemenin bir kısmı başka yerlerden temin edilmişti. Ayrıca Kravosi Şirketi'nin eksik malzemeyi göndermekten kaçındığı gerekçesiyle teminat akçesi olarak ödenen 1.200 krona inşaat komisyonu tarafından el konulmuştu. Bunun üzerine Kravosi Şirketi nakledilen malzemenin İtalyanlar tarafından müsadere edilmesinden doğan zararının karşılanması şartıyla malzemenin geri kalanını temin edeceğini bildirmişti. Anlaşılan çıkan savaştan Osmanlı Devleti sorumlu tutuluyor ve zararın faturası ona kesiliyordu. Şirket mukavelename kurallarına uyduğunu beyan ederek Avusturya-Macaristan Konsolosluğu aracılığıyla el konulan teminat akçesinin kendilerine ödenmesini talep etmekteydi[103]. İki tarafın da bu konudaki tutumu bilinememektedir. Ancak konak için önceden sipariş edilen 281 kapı ve pencere bu sefer Zoy Konsoviş adlı vapura yüklenerek İşkodra'ya gönderilmişti[104].

Diğer yandan inşaat için satın alınan kereste ve 3.000 m^2 rendelenmiş tahtayı taşıyan gemiye yine İtalya tarafından el konulmuştu. 28 Eylül 1911 tarihinde teslim edileceği Mösyö Frovas tarafından taahhüt edilen bu mallar belirtilen tarihte yerine gönderilememiş böylelikle taahhütname şartları da ihlal edilmişti. Ancak malzemenin inşaat için önemli olmasından dolayı başka yerden sipariş verilmek yerine Mösyö Frovas'a 10 günlük bir süre daha tanınmıştı[105].

Belgeler arasında R.1324 (M.1908-1909) ve R.1327 (M.1911-1912) yılları fiyat farklarını gösteren bir de rayiç defteri yer almaktaydı[106]. Yeni rayiç bedelleri üzerinden hükûmet konağı için 7 Şubat 1912 tarihinde inşaat mühendisi Biryo Ogüst (Auguste) tarafından bir keşif hazırlanmıştı. Bu keşfe göre bahriye komodoru tarafından hazırlanan ilk keşfin tutarı 26.903 kuruş eksik hesaplanmıştı. Yeni tasarımda bodrum kat iptal edilerek zemin kata dönüştürülecekti. Bu sebeple önceki keşifte belirtilen bodrum duvarları 1,80 m yükseltilecek böylelikle bina üç katlı olacaktı. Yapıda toplam 70 oda bulunacak her oda 3.000 kuruşa imal edilecekti. Duvarlar içerden ve dışardan sıvanacak, yapının üzeri kırçıllı tavanla örtülecekti. Yapıda 126 kapı ve pencere kullanılacak, binaya ocak, baca, çatı döşemesi ve paratoner yerleştirilecekti. Duvarların içinden 18 cm çapında duman olukları geçirilecekti. Üç katta da yangın tehlikesine karşı tulumlar bulunacak ve bina içerisine kalorifer sitemi döşenecekti. Konağın etrafı 250 m uzunluğunda bir duvarla çevrelenecek duvarın üzerine ise demir parmaklıklar yapılacaktı. Önündeki meydanlık alana yol yapılacak etrafı çiçek ve ağaçlarla donatılacaktı[107].

1912 yılı içerisinde inşaata başlanmış, duvarlar çatıya kadar yükselmişti. Ancak inşaatı bir hafta daha devam ettirebilecek bir bütçe kalmıştı. Yapının çatısı tamamlanmazsa yaklaşmakta olan kış mevsiminin olumsuz şartlarından inşa edilmiş olan

103 BOA, ML.EEM, 1242/13, 7 Kânûnisânî 1327 (20 Ocak 1912).

104 220 m^3 yer kaplayan malzemenin nakliye fiyatı bu hesap üzerinden ödenecekti. Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-5, 5/22/467, 14 Kânûnisânî 1327 (27 Ocak 1912).

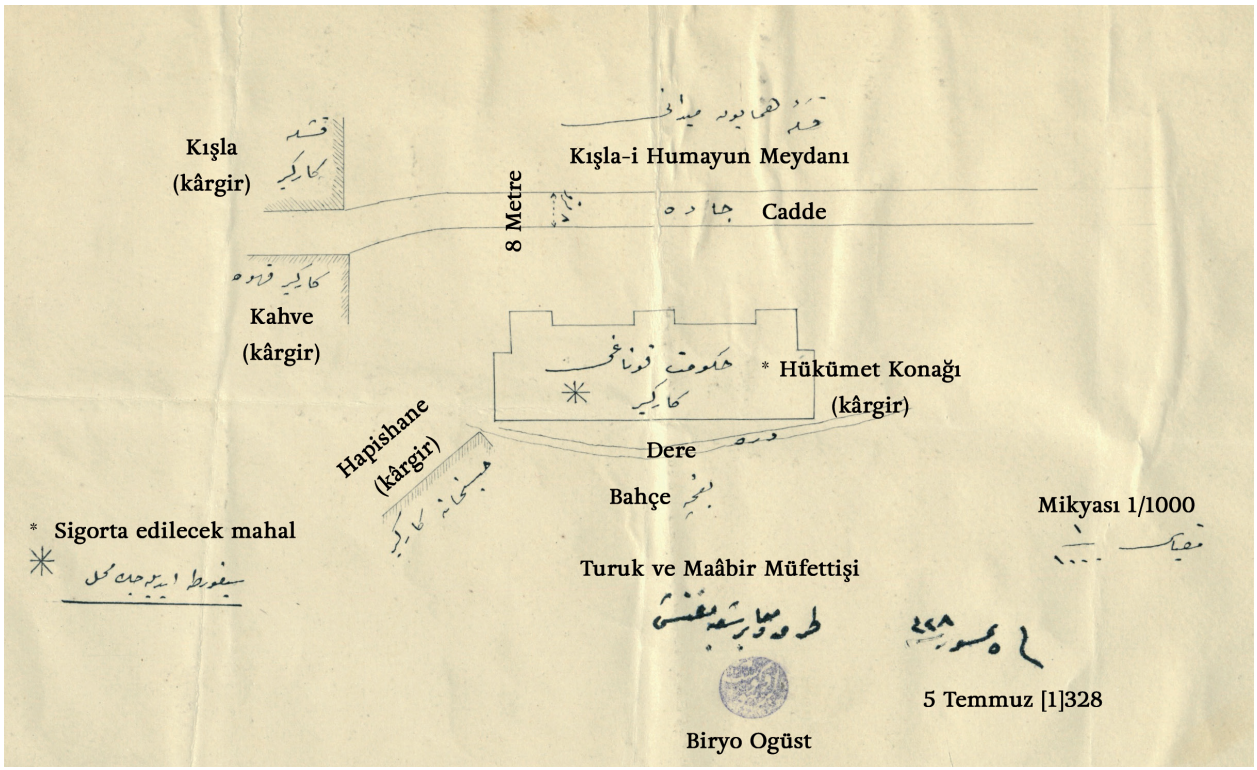
105 Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-5, 5/22/488, 13 Şubat 1327 (26 Şubat 1912).

106 BOA, ML.EEM, 901/1, 21 Kânûnisânî 1327 (3 Şubat 1912).

107 BOA, ML.EEM, 901/1, R.25 Kânûnisânî 1327 (7 Şubat 1912).

kısım da zarar görecekti. Bunun yaşanmaması için Dersaadetten 100.000 kuruşluk bir havale talep edilmişti[108].

Maliye Nezareti tarafından hazırlanan raporda konakla ilgili mali yazışmalar özetlenmişti. Özetin altındaki notta keşif haricinde yapılan işlerden dolayı sorumlularının bulunması ve soruşturulması istenmişti. Ayrıca konak için 100.000 kuruşun gönderilmesi uygun bulunmuştu[109]. Belirtilen meblağ gönderilmiş olacak ki konağın 1912 yılının Eylül/Ekim ayında bitirilmesi planlanmaktaydı. İnşaatın tamamlanabilmesi için sarfı öngörülen 723.900 kuruştan inşaat kısmına ait olan 465.900 kuruş gönderilmişti. Mefruşat, kalorifer sobaları ve su yolları için harcanacak 258.000 kuruşun ise havalesi beklenmekteydi. İstihdam edilecek memur için de aylık 400 kuruşun bütçeye eklenmesi istenmişti[110]. Vilayete gönderilen diğer bir telgrafta Dâhiliye Nezareti Hapishaneler Müdüriyetinden yazılı bir şekilde talep edilmesi hâlinde konağın mefruşat ve su yolu giderlerinin müdüriyet bütçesinden karşılanabileceği bildirilmişti. Bunun için ihtiyaç duyulan mefruşatın cins ve fiyatının yazılı olduğu bir pusula ile suyollarına ait bir keşifnamenin hazırlanarak müdüriyete gönderilmesi gerekmekteydi. Kaloriferlerin takılması ise ileri bir tarihe ertelenmişti[111].

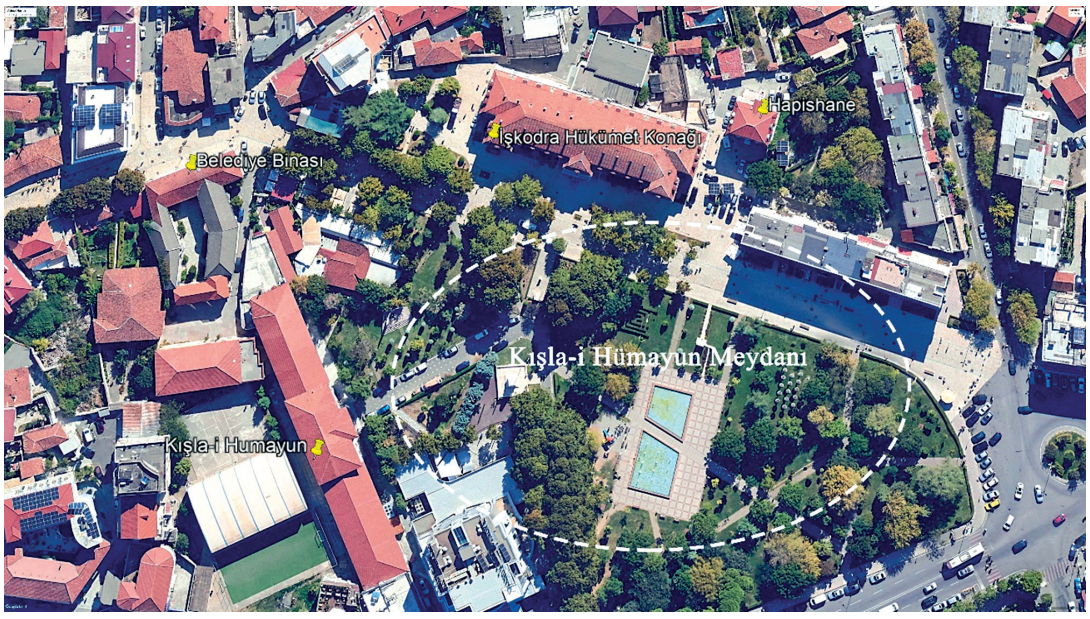
Görsel 4: ***Hükûmet Konağının Sigorta Çizimi***

(BOA, ML.EEM, 923/48).

108 BOA, ML.EEM, 901/1, 27 Kânûnisânî 1327 (9 Şubat 1912).
109 BOA, ML.EEM, 1242/13, 5 Mart 1328 (18 Mart 1912).
110 BOA, DH.MB.HPS, 26/6, 11 Haziran 1328 (24 Haziran 1912).
111 BOA, DH.MB.HPS, 26/6, 23 Haziran 1328 (6 Temmuz 1912).

Konak bir ay sonra bitirilmiş olacak ki Temmuz ayı içerisinde sigortası da yapılmıştı. Sigorta belgelerinden yola çıkılarak binanın Baruca Mahallesi'nde yer aldığı, zeminle beraber üç katlı inşa edildiği, mansard usulü bir çatısı olduğu, çatının Marsilya kiremidiyle kaplandığı anlaşılmaktadır. Duvarlar taş ve çimentoyla örülmüş, zemin demir kirişler üzerine ahşapla döşenmiş, ana giriş kapısına ulaşan merdivenlerle birinci kata çıkan merdivenler taştan, üst kat merdivenleri ise ahşaptan yapılmıştı. Her katta su hazneleri olacak ve her merdiven başında su kovaları bulunacaktı. Hazırlanan varakanın altında Turuk ve Maâbir Şube müfettişinin mührü yer almaktadır[112]. Yine aynı kişi tarafından konak ve çevresinin 1/1000 ölçekli vaziyet planı çizilmiştir. Bu plana göre konak kışla meydanının karşısında yer almaktaydı (Görsel 4)[113]. Yapı 10.000 liraya sigortalanacaktı[114].

Arşivde yer alan bu çizim konağın yerini, dolayısıyla İşkodra'nın Osmanlı dönemindeki idari merkezini tespit edebilmemiz açısından büyük önem taşımaktadır. Belgelerde ne kışlanın ne de konağın yerine dair bilgiler bulunmaktadır. Yalnızca Baruca Mahallesi'nde yer aldığı sigorta kaydından öğrenilmektedir. Ancak günümüzde neredeyse tüm sokak isimleri değiştiğinden buradan bir tespitte bulunmak mümkün değildir. Eski İşkodra fotoğraflarından yola çıkılarak kışla binası tespit edilmiştir. Bina günümüzde "Shkolla 28 Nentori" (28 Kasım Okulu) olarak adlandırılmaktadır. Yapının önündeki meydan esas alınarak çevresindeki binalar incelenmiş, bu esnada çizimdekine uygun iz düşüm veren konağa rastlanmıştır (Görsel 5). Bu yapı günümüzde "Bashkia e Shkoder" (İşkodra Belediye Binası) olarak kullanılmaktadır. Bina, konumu, zeminle birlikte üç katlı olması ve mansard tipi çatısı ile sigorta belgesindeki tanıma uymaktadır (Görsel 6).

Görsel 5: ***Kışla, Hükûmet Konağı, Hapishane ve Belediye Binası*** *(Google Earth'ten alınarak işlenmiştir)*

112 BOA, ML.EEM, 923/48, 5 Temmuz 1328 (18 Temmuz 1912).
113 BOA, ML.EEM, 923/48, 5 Temmuz 1328 (18 Temmuz 1912).
114 BOA, ML.EEM, 923/48, 7 Temmuz 1328 (20 Temmuz 1912).

Görsel 6: ***İşkodra Hükûmet Konağı (Web 2)***

Konak inşa edilmiş ancak mali konulardaki yazışmalar devam etmişti. Malzemeyi temin eden E. ve A. Kravosi Şirketi'nin ödemiş olduğu 1.200 kron (5.520 kuruş) teminat akçesi iş bitmiş olmasına rağmen hâlâ daha geri verilmemişti. Şirket bu meblağa ek olarak 1.686 kron 10 santim (7.756 kuruş) daha talep etmekte ayrıca İtalyanlar tarafından el konulan Sagra Familya adlı gemide bulunan malın müsadere edilmesi sonucu oluşan zararın ödenmesini istemekteydi. Avusturya Sefareti aracılığıyla istenen akçe için yapılan yazışmalar 1912 yılında haberleşmenin kesilmesi sebebiyle yarıda kalmıştı[115]. Hariciye Nezaretinin verdiği cevaba göre iki sene önce gerçekleşen bu olay için o zaman İşkodra'da bulunmuş olan memurlarla iletişime geçilecekti. 14 Haziran 1911 tarihinde İşkodra valisi olarak atanan Mustafa Nedim Bey 28 Ocak 1912'de Atina'ya tayin edilmişti. Yerine geçen Hayri Paşa ise bu tarihten itibaren 27 Mart 1912 tarihine kadar valilik görevini sürdürdü. Şimdi ise Mustafa Nedim Bey Şişli'de Garet Paşa Caddesi 17 numaralı hanede ikamet etmekte, Hayri Paşa ise Ayastefanos'a yerleşmiş bulunmaktaydı[116]. İşkodra Defterdarı Hulusi tarafından yazılan tezkirede ise mukavelename şartlarının uygulanıp uygulanmadığı ve kefalet akçesinin akıbeti gibi konuların inşaat komisyonu üyeleri tarafından bilinebileceğine dikkat çekilmişti. Komisyondan vilayet mektupçusu Hüseyin Hüsnü ve nüfus müdürü Baki Beylerle bu konu hakkında görüşülmüştü. Bu kişilerde konuyla ilgili belgeler bulunmuyordu. İnşaata dair evraklar diğer komisyon azası (o gün Avlonya'da bulunan İşkodra Ziraat Bankası müdürü) Muharrem Efendi nezdinde tutulmaktaydı. Muharrem Efendi İşkodra Kumandanı Esat Paşa'nın emrindeydi. Bu sebeple evraklar ancak o günlerde Tiran'da olan paşa aracılığıyla

115 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı (HR.H), 390/5, 23 Eylül 1329 (6 Ekim 1913).

116 BOA, ML.EEM, 1242/13, 9 Teşrinievvel 1329 (22 Ekim 1913).

temin edilebilirdi. Evrakın gelmesiyle olayın gerçek yüzü tamamen anlaşılacaktı[117]. Bu arada Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine yazılan belgede şirketin elinde bulunması gereken 1.200 krona ait makbuzun sefaretten talep edilmesiyle işlerin kolaylaşabileceği ifade edilmişti[118]. Hariciye Nezaretinden gelen cevapta vilayetin konsolosluğa 7.000 kron yerine 5.800 kron verdiği ve 1.200 kronu ise teminat akçesi olarak tuttuğu, bu sebeple şirketin elinde teminat akçesine dair bir makbuzun bulunmadığı beyan edilmişti. Teminat akçesi müteahhide iade edilmiş olsa makbuzunun vilayet sandığında olması gerekirdi. Şirketin talep ettiği diğer meblağ için de elinde bir belge bulunmamaktaydı. Vilayette olan dosyalar ise İşkodra'nın Karadağ-Sırbistan tarafından kuşatıldığı sırada yanmıştı. Yine de şirketin zarar etmemesi için meblağın ödenmesi sefaretçe istenmekteydi[119]. İlerleyen yazışmalardan anlaşıldığı üzere gerekli belgeler Muharrem Efendi'den temin edilememişti. Ancak mukavelenamenin yedinci maddesinden 1.200 kron teminat akçesi alındığı anlaşılmaktaydı. Verilen makbuzun bir sureti Avusturya sefaretinde bulunmaktaydı. Daha önceki yazışmalarda sefaret konuyu yanlış anladığından makbuzu beyan etmemişti. Bu veriler ışığında alınan para geri ödenecekti[120]. Öncelikle makbuzun ve diğer belgelerin hazineye gönderilmesi gerekmekteydi[121]. Makbuz incelendikten sonra bunun maliye memuru tarafından düzenlenmiş bir sandık makbuzu olduğu ve ticarethane tarafından inşaat komisyonuna verilen 1.200 kron için düzenlendiği anlaşılmıştı. Ancak paranın komisyon tarafından mal sandığına teslim edildiğine dair bir kayda rastlanmamıştı. Bu sebeple meblağın hazineden ödenmesi mümkün değildi. Komisyondaki kişilerin tamamına ulaşılamadığından paranın inşaata mı harcandığı yoksa müteahhide mi verildiği bilinememekteydi. Muharrem Efendi'nin elindeki belgelere de ulaşılamamıştı[122]. İlerleyen yazışmalarda söz konusu makbuzun bir sandık makbuzu değil komisyon tarafından verilmiş mazbata olduğu belirtilmekteydi. Mazbataya göre iş bitince para şirkete iade edilecekti[123]. Konu hakkında daha fazla belgeye rastlanamamış ve bu sebeple durumun akıbeti öğrenilememiştir.

İşkodra 1912 yılında Osmanlı topraklarından ayrılmış, Avrupalı devletlerin baskısıyla kurulan Arnavutluk'un sınırlarına dâhil edilmişti. Vilayet ile hükûmet arasındaki yazışmalar da 20 Temmuz 1912 tarihinde son bulmuştu. Ancak inşa edilen hükûmet konağının geride bıraktığı problemlerle yine Osmanlı Devleti ilgilenmek zorunda kalmıştı. Konağın müteahhitliğini üstlenen şirketin emanet akçesinin ödenmesi konusunda Hariciye Nezareti ile Avusturya-Macaristan sefaretinin

117 BOA, ML.EEM, 1242/13, 2 Kânûnuevvel 1329 (15 Aralık 1913); HR.H, 390/5, 15 Kânûnuevvel 1329 (28 Aralık 1913); DH.MB.HPS, 26/30, 23 Kânûnuevvel 1329 (5 Ocak 1914).

118 BOA, HR.H, 390/5, 4 Kânûnisânî 1329 (17 Ocak 1914).

119 BOA, HR.H, 390/5, 20 Nisan 1330 (3 Mayıs 1914); BOA, ML.EEM, 1242/13, 4 Mayıs 1330 (17 Mayıs 1914); BOA, DH.MB.HPS, 26/30, 24 Eylül 1330 (7 Ekim 1914).

120 BOA, ML.EEM, 1242/13, 26 Teşrinievvel 1332 (8 Kasım 1916).

121 BOA, DH.MB.HPS, 26/30, 14 Teşrinisânî 1332 (27 Kasım 1916); BOA, HR.H, 390/5, 20 Kânûnuevvel 1332 (2 Ocak 1917).

122 BOA, ML.EEM, 1242/13, 9 Ağustos 1333 (9 Ağustos 1917).

123 BOA, ML.EEM, 1242/13, 18 Ağustos 1333 (18 Ağustos 1917); BOA, DH.MB.HPS, 26/30, 21 Ağustos 1333 (21 Ağustos 1917); HR.H, 390/5, 22 Ağustos 1333 (22 Ağustos 1917).

yazışmaları 1917 yılına kadar devam etmişti. Yazışmaların kesilmesinin nedeni muhtemelen 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı'nda İtalyanlarla karşılaşan Avusturyalıların savaşı kaybetmesinde yatmaktadır. İtilaf devletleriyle Avusturya-Macaristan arasında 3 Kasım 1918'de imzalanan Villa Giusti Antlaşması'nın akabinde Habsburg Hanedanı tahttan çekilmiş ve Avusturya'da cumhuriyet ilan edilmişti. Böylelikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Avusturya ve Macaristan olmak üzere iki bağımsız cumhuriyet hâline gelmişti[124].

3. Değerlendirme

Balkanlarda bir liman ve ticaret şehri olan İşkodra hem Batılı devletler hem de dışarıdan gelen tüccarlarla temas içerisinde bulunduğundan devletin gücünü ve imajını simgeleyen bir yapıya ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu sebeple İşkodra'da XIX. yüzyılın ortalarından 1912 yılına kadar döneminin tüm imkânlarını barındıran, modern tarzda yeni bir hükûmet konağı inşa edilmeye çalışılmıştı. Bölgenin bu siyasi durumundan yola çıkılarak her ne kadar belgelerde zikredilmiyor olsa da İşkodra'da bir hükûmet konağının inşa edilmesi buradaki Osmanlı himayesini ön plana çıkaracak ve istilacı devletlere karşı da doğal bir koruma kalkanı oluşturacaktı. Ancak ne yazık ki konak inşa edilmesine rağmen sembolik bir ifadeden öteye geçememiş, 1878 yılında bağımsızlıklarını ilan eden Karadağ ve Sırbistan gözlerini İşkodra'ya dikmişti. Sonuç olarak I. Balkan Savaşı (1913) esnasında gerekli askerî harekâtların zamanında yapılamamasından dolayı İşkodra kaybedilmişti[125].

Tanzimat reformları neticesinde gelişen merkeziyetçi yönetim anlayışıyla Osmanlı kentlerinde mülki idare memurları ve idari birimlerin neredeyse tamamı hükûmet konağı içerisinde yer almaktaydı. Yapılan yazışmalardan İşkodra Hükûmet Konağı bünyesinde Dâhiliye, Maliye, Maarif, Evkaf, Defter-i Hâkâni, Nafia, Adliye, Zabıta ve Orman Daireleriyle Mahkeme-i Şer'iyye odalarının yer aldığı anlaşılmaktadır.

Hükûmet konaklarının diğer bir özelliği ise şehir merkezinde konumlandırılmalarıydı. Buradaki amaç halk ile iletişimi olabildiğince kolaylaştırmaktı. İşkodra Hükûmet Konağı başlarda kale içerisinde yer almaktaydı. Halktan uzak kaldığı ve bu sebeple kasabada asayişin sağlanmasında zorluk çekildiği, aynı zamanda burada işi olanların konağa ulaşabilmek için meşakkatli bir yol kat etmeleri gerektiğinden halkın da müşkül duruma düştüğü gerekçeleriyle konak şehir merkezine taşınmıştı. Konağın bulunduğu alan aynı zamanda kamu yapılarının bir arada yer aldığı halkın uğrak mekânlarından biri hâline gelmekteydi. Dolayısıyla buraya gelen halkın oturup dinlenebilecekleri bir mekâna yani kahvehaneye de ihtiyaç vardı. İşkodra Hükûmet Konağına ait sigorta çiziminde hükûmet konağının hemen yanında bir de kahvehanenin yer aldığı görülmektedir. Aynı durum Kudüs Hükûmet Konağı için de geçerliydi[126].

124 Davut Dursun, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Avusturya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 4, 1991, s. 177.

125 Mimoza Jata, *Balkan Savaşlarında İşkodra Vilayeti (1912-1913)*, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 82.

126 Avcı, "Kudüs Hükûmet Konağı: Osmanlı Modernleşmesinin Mimari Temsili", s. 11.

Konağın yapımı aşamasında diğer yardımcı birimlerin inşası için de harekete geçilmişti. Hapishane, tevkifhane, telgrafhane, jandarma koğuşları ve süvari ahırlarından ibaret olan bu birimlerden tevkifhane, jandarma koğuşları ve süvari ahırlarının inşa edilip edilmediği bilinmemektedir. Yapılan yazışmalardan hapishanenin ve telgrafhanenin inşa edildiği kesin olarak anlaşılmaktadır. Telgrafhanenin şimdilik konumu belirlenememekle birlikte sigorta belgesinde hapishane hükûmet konağının güneybatı köşesinde gösterilmişti. Muhtemelen zaman içerisinde hapishane ve koğuşlar yıkılmış ve sadece yönetim birimine ait olduğunu düşündüğümüz yapı günümüze ulaşabilmiştir. Bu yapılar İzmir[127], Ankara[128], Edirne[129] ve Sakız Adası[130] Hükûmet Konağı örneklerinde olduğu gibi kışla veya hükûmet konağı etrafında konumlandırılmıştı.

Kamu yapılarının bir arada yer almaları diğer taraftan meydanların oluşumuna da sebebiyet vermişti. Osmanlı meydanları imparatorluk genelinde askerî manevralar, resmî tören ve toplantılar için kullanılmış olmakla birlikte bunlar Avrupa'dakilerin aksine düzenden yoksun bir yapıya sahipti. İşkodra'da kamu yapılarının etrafında toplandığı Kışla-i Hümayun Meydanı da etrafındaki kışla, hükûmet konağı, hapishane, belediye binası gibi yapılarla Osmanlı Devleti'nin bölgedeki askerî, idari ve adli varlığını vurguluyordu. Diğer bir deyişle bu kamusal meydanlar "devletin temsil ettiği modern düzenin metaforu" niteliğindeydi. Merkezileşmiş denetim hükûmet konağıyla, otoritenin temsilî belediye binasıyla, imparatorluğun iletişim teknolojileri aracılığıyla bütünleşmesi ise posta ve telgraf binalarıyla temsil edilmekteydi[131].

3.1. Çizimler

Arşiv belgeleri arasında inşa edilmesi düşünülen binalara ait çizimler de yer almaktadır. Hükûmet konağının 1873 tarihli ilk planı bir koridorun iki yanına dizilmiş mekânlardan oluşmaktaydı. Köşedeki birimler daha büyük tasarlanarak cepheden öne doğru taşırılmıştı. Plan şeması Çankırı[132], Bolu ve Kastamonu[133] Hükûmet konaklarıyla benzerlik göstermektedir. Hazırlanan 1888 tarihli ikinci plan ise U şeklindedir. Şema açısından Tekirdağ Hükûmet Konağı'na benzemektedir[134].

127 Avcı, *Osmanlı Hükûmet Konakları-Tanzimat Dönemi'nde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, s. 316; Nilgün Kurukaya, "İzmir Hükûmet Konağı Keşif Defteri", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, 32/2 (2023), s. 561.

128 Emre Kolay, "Ankara Mahbushanesi: Osmanlı Arşivinde Ankara Hapishane Projeleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14/79 (2021), s. 95.

129 Avcı, *Osmanlı Hükûmet Konakları-Tanzimat Dönemi'nde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, s. 288.

130 Emre Kolay, "Osmanlı Kentinde Kamu Sitesinin Oluşumu: Sakız Adası Örneği" *25. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları*, Ahmet Çaycı, Ahmet Yavuzyılmaz (ed.), (Konya, Necmeddin Erbakan Üniversitesi Yayınları), 2022, s. 343.

131 Zeynep Çelik, *İmparatorluk, Mimari ve Kent–Osmanlı-Fransız Karşılaşmaları (1830-1914)*, Zulal Kılıç (çev.), (İstanbul: Salt Yayınları, 2012), s. 168, 187.

132 Mine Topçubaşı ve K. Kutgün Eyüpgiller, "19. Yüzyılda Kastamonu Eyaleti'nde Hükûmet Daireleri", *İTÜ Dergisi*, 9/2 (2010), s. 118.

133 Hacer Nur Türkmen, "Yedi Bölgeden Yedi Osmanlı Hükûmet Konağına İlişkin Mimari Bir Analiz", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 8/1 (2023), s. 138, 144.

134 Yazıcı Metin, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Hükûmet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi-Devlet Kapısı*, s. 262.

Yazışmalardan planın Dâhiliye Nezaretinden gönderilen örnekten uyarlanarak çizildiği anlaşılmaktadır. Uygulanmış olan konak planı[135] ise giriş ve köşe kütlelerinin eşit derecede ileri taşırılması açısından Erzincan[136] ve Mardin[137] hükûmet konaklarına benzemektedir. Tüm bu veriler ışığında yapılacak olan hükûmet konağı için ana plan şemasının merkezden gönderildiği ancak detayların yerel özelliklerle şekillendiği söylenebilir.

3.2. Mimarlar

Hükûmet konağına ait iki çizimden ilki 1 Ekim 1873 tarihinde Fransız Mimar Lecoca de la Tremondeu tarafından yapılmıştı. Belgelerde mimarla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Konak ve telgrafhane için 1888 yılında bir çizim daha yapılmıştı. Ölçeksiz çizimlerin altında vilayet sermühendisi unvanıyla Edvar Şınayder'in mührü bulunmaktadır. Kâğıt üzerindeki diğer notlardan anlaşıldığı üzere bu mimar da Fransızdı. Hükûmet konağının üçüncü keşfi bahriye komodoru Mehmed Eşref b. Hasan, dördüncü keşfi ise 1912 yılında inşaat mühendisi Biryo Ogüst (Auguste) tarafından gerçekleştirilmişti. Bu keşiflere dair çizime rastlanmamıştır. *İşkodra Vilayeti Salnamesi*nde R.1316 (M.1900-1901) yılına ait kayıtta Biryo adı "Drin ve Kir ve Boyana nehirleri ameliyat heyet-i fenniyesi" başlığı altında sermühendis unvanıyla zikredilmişti[138]. Mevcut veriler bizlere devlet kurumlarının inşasında öncelikle vilayet bünyesindeki sermühendislerin tercih edildiğini göstermektedir. Yalnızca Lecoca de la Tremondeu'nun devlet bünyesinde mi çalıştığı yoksa bu iş için tutulmuş özel mimarlar mı olduğu tespit edilememiştir. Tahminimiz, diğer örneklerde olduğu gibi Nafia Dairesi bünyesinde çalıştığı yönündedir. Bir de bahriye komodorunun neden keşif defteri hazırladığına veya konuyla ilgisine dair bir veriye ulaşılamamıştır.

3.3. Keşif Defterleri

Binaların keşiflerinden önce belediye tarafından birer rayiç defteri hazırlanmakta, yapılan keşifte hesaplamalar bu rayiç defterlerindeki fiyatlar üzerinden hesaplanmaktaydı. Sadece hükûmet konağı için 1857-1912 yılları arasında sekiz keşif defteri hazırlanmıştı. Bu defterlerde inşaatta kullanılacak taş, kireç, kum gibi malzemeler ağırlığı üzerinden; işçilere verilecek yevmiyeler ve temel hafriyatı gibi işler metre küp birimi üzerinden; tuğla, kiriş, kiremit, pencere ve kapı çerçeveleri gibi ögeler ise adet hesabıyla fiyatlandırılmıştı. Sipariş edilen malın en, boy ve kalınlık ölçüleri ile nereden temin edilecekleri ayrıntılı bir şekilde belirtilmişti.

135 İşkodra Hükûmet Konağı'nın güncel planı için (bk.) Neval Konuk Halaçoğlu, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Rumeli Vilâyetleri Hükûmet Konaklarında İdeoloji ve Erk'in Mimari Temsili (1839-1922)*, (Doktora Tezi) Atılım Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2018, s. 192-193.

136 Oya Şenyurt, "Görsel Belgeler Işığında Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Erzincan'da Mimarlık Faaliyetleri", *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2020), s. 30.

137 Halil İbrahim Düzenli, "Mardin'de Kat Kat Tarih, Bina ve Mimarlık: 19. Yüzyıl Hükûmet Konağı'ndan 21. Yüzyıl Mimarlık Fakültesi'ne Dönüşümün Hikâyesi", *Arredamento Mimarlık*, 254 (2012), s. 69.

138 *İşkodra Vilayet Salnamesi*, (İşkodra: Vilayet Matbaası, 1316), s. 61-62.

1888 tarihli rayiç defterine göre İşkodra'dan kerpiç tuğlası, ince kum; Trieste'den basamak taşı, söve taşı, döşeme taşı; Malta'dan tomruk; Nemçe'den (Avusturya) kalas; Marsilya'dan tavan kiremidi ve mahya için oluklu kiremit; Marmara'dan hela basamakları ve abdesthane teknesi sipariş edilecekti. Malzemenin bu kadar farklı yerlerden temin edilmesi İşkodra'nın liman kenti karakteriyle ilgili olmalıdır.

3.4. Mali Kaynaklar

Belgelere çokça yansıyan diğer bir konu ise mali kaynaklardı. Hükûmet konağının inşa edilememesindeki başlıca nedenlerden biri olan bu sorun çeşitli şekillerde aşılmaya çalışılmışsa da bu pek kolay olmamıştı. İlk konağın inşaatı için hapishane adına harcanmasına izin verilen meblağın bir kısmı ile tatile çıkarılan 300 neferin maaşlarının kullanılması düşünülmüştü. Eksik gelen kısım ise devletten yardım olarak talep edilecekti. İstenilen para toplanamayınca çiftlik-i hümayun gelirleri ile çiftliğin yanındaki ormandan elde edilecek kereste gelirlerinin kullanılması düşünüldü. İkinci teşebbüs için İşkodra Hudut Taburunun R.1288 (M.1872-1873) yılı bütçe fazlasının kullanılması söz konusuydu. Buna izin verilmiş ancak konak inşa edilememişti. Üçüncü girişimde ise ihtiyaç duyulan meblağ vilayetin R.1301 (M.1885-1886), R.1302 (M.1886-1887) ve R.1303 (M.1887-1888) seneleri zaptiye ödeneği fazlasından karşılanacaktı. Bu talep Bütçe Nizamnamesinin 11. ve 12. maddeleri gereği Maliye Nezareti tarafından reddedilmiş, ancak ardından çıkarılan padişah iradesiyle onaylanmıştı. Konak yine inşa edilememişti. Dördüncü girişimde ihtiyaç duyulan 670 lira 1903 senesinin mal sandığından emaneten alınacaktı. Alınan borç 1904 senesinin ağnam vergisinden ödenecekti. Geçmiş seneler masrafının ileriki senelere ait bütçeden karşılanmasının padişah iradesiyle yasaklanmış olmasından dolayı bu istek de Dâhiliye Nezareti tarafından olumsuz karşılanmıştı. Bundan sonraki teşebbüslerde de gerekli meblağ vilayetin bütçesinden karşılanmaya çalışılmıştı. Buna ek olarak Dâhiliye Nezaretinden para talep edilmiş, bunun da yeterli gelmediği durumda son çare olarak halktan yardım toplanmıştı. Özet olarak hükûmet konağının inşası sırasında ilk aşamada iç kaynaklar değerlendirilmiş, yeterli gelmediği durumda merkezden para talep edilmiş, en son çare olarak halkın yardımına başvurulmuştu.

4. Sonuç

XIX. yüzyılda devam ettirilen modernleşme çabalarının neticelerinden biri olan Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla Osmanlı mimarisine yeni türler girmişti. Çoğunlukla kamu yapılarından ibaret olan bu binalar tüm vilayetlerde görülmeye başlanmış, böylelikle kamusal sistemin bir düzene konulması amaçlanmıştı. İlk aşamada yönetim merkezleri olan hükûmet konaklarının inşasına ağırlık verilmişti. Bu konaklar imparatorluğun merkeziyetçi yönetim anlayışı doğrultusunda birçok daireyi bünyesinde barındıracak şekilde tasarlanmakta ve inşa edilmekteydi. Daha geniş manada bu binalar imparatorluktan ayrılma ihtimali daha yüksek olan merkezden uzak vilayetlerde devletin gücünün cisimleştirilmiş hâlinin simgesi ve hatırlatıcısıydı. Bu sebeple dönemin tüm şartları zorlanarak olabildiğince debdebeli hükûmet konakları inşa edilmeye çalışılıyordu.

Sonuç olarak tüm mali imkânsızlıklara rağmen İşkodra Hükûmet Konağı'nın inşaatı 1912 yılında bitirilmişti. Ancak bundan sonraki süreçte İşkodra önce Karadağ ve Sırbistan tarafından işgal edilmiş ardından 1913 yılında Avrupa devletlerinin baskısıyla kurulan Arnavutluk'taki müstakil prenslik yönetiminin sınırlarına dâhil edilmişti. Hükûmet konağı da bu dönemde mevcudiyetini devam ettirmiş ve günümüze kadar gelmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

After the proclamation of the Tanzimat Edict in 1839, the administrative structure also changed during the process of Westernization that followed. A centralized governance approach was adopted. With the implementation of this centralized governance concept, bureaucracy emerged. During this transition, new administrative units were established and new buildings were constructed for these administrative units. One of these was the government halls. Government halls were a symbolic representation of the sultan's political and administrative power.

This study examines the construction processes of the government hall in the Shkodra province in light of Ottoman archival documents. Correspondence regarding the office continued from 1857 until 1912. The correspondence conducted during this period has been examined in chronological order. Thus, the construction process of the building has been presented within a historical context.

According to documents, the first administrative center of Shkodra was located inside of the castle. These administrative buildings had fallen into disrepair over time. There was a desire to move these administrative buildings to the city center because access to the castle was difficult and it was far from the new city center. In the response from Istanbul, this request was denied, and it was recommended that the buildings within the castle be repaired and continued to be used. Nevertheless, the government office was moved to the city center. Because of the budget constraints new building can not be built but three houses in the city center were rented and designed to used as a government hall. Over time, new units were added to these houses according to needs. With the administrative expansion in the management units, these houses have started to be inadequate. These houses also fell into disrepair over time and due to neglect, they have become to uninhabitable condition. In a petition dated 1873, there was a desire to build a new government office in a new city center. Construction had begun in the same year, but no data has been found regarding what happened afterward. It was probably not built; we understand this from another new estimate book and plans that were made by the provincial chief engineer Edward Schneider in 1888. At the same time, the governor of Shkodra asked the administrators in Istanbul whether it would be more appropriate to build a new building or to repair the old ones. The letter from Istanbul indicated that it would be more appropriate to construct a new office. Meanwhile, the existing government office had become so dilapidated that it could not be used. Some apartments within the office had been moved to privately rented houses, while others had been relocated to the military barracks. The partially used building was completely abandoned after being damaged by the severe storm in 1904 and the earthquake in 1905. Government offices had been moved to temporary buildings which were constructed from wood. In 1908, a new estimate was conducted for a new government hall. According to this estimate,

665,988 kurush was required for construction. But, this time the office could not be built either. Construction had finally started in 1911. The brothers Emanuel and Oskar Kravosi from Trieste were contracted for the supply of materials. That same year, the Tripolitanian War also began between Italy and the Ottoman Empire. Italy seized the supply ships that transported construction materials heading to Shkodra. For this reason, the materials that did not arrive were sourced from elsewhere, and the construction continued. In 1912, another estimate was prepared by the civil engineer Biryo Auguste. The new office was to be three stories tall and have 70 rooms. The building was completed within the same year. The location of the building can be identified from the insurance document dated 1912.

The research aims to reveal the construction process of the Shkodra government hall. Thus, the story of the formation of the central nucleus of the city of Shkodra has also emerged. At this stage, plans that were proposed for the office have been found and interpreted; the construction environment of the period has been analyzed by reading the estimate books; and at the same time, information about designers and executors who played a role in the construction organization in the province has been attempted to be provided based on the signatures in the estimate books and plans.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS)

Dâhiliye Islahat (DH.TMIK.S)

Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT)

Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı (HR.H)

İrade Dâhiliye (İ.DH)

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT)

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM)

Meclis-i Vâlâ (MVL)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

Şura-yı Devlet (ŞD)

Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi. Ataşe/Osmanlı-İtalyan Harbi (110-9-1-5).

Salnameler

İşkodra Vilayet Salnamesi, İşkodra: Vilayet Matbaası, 1316.

Araştırma-İnceleme Eserleri

Aliağaoğlu, Alparslan ve Uğur, Abdullah: "Osmanlı Şehri", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi sosyal Bilimler Dergisi*, 38 (2016), 203-226.

Avcı, Yasemin: "Kudüs Hükûmet Konağı: Osmanlı Modernleşmesinin Mimari Temsili", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 10 (2021), 1-21.

Avcı, Yasemin: *Osmanlı Hükûmet Konakları-Tanzimat Dönemi'nde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Çelik, Zeynep: *İmparatorluk, Mimari ve Kent – Osmanlı-Fransız Karşılaşmaları (1830-1914)*, Zulal Kılıç (çev.), İstanbul: Salt Yayınları, 2012.

Deringil, Selim: *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji-II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Gül Çağla Güven (çev.), İstanbul: Doğan Kitap, 2014.

Dursun, Davut: "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Avusturya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IV, 1991, 177-178.

Düzenli, Halil İbrahim: "Mardin'de Kat Kat Tarih, Bina ve Mimarlık: 19. Yüzyıl Hükûmet Konağı'ndan 21. Yüzyıl Mimarlık Fakültesi'ne Dönüşümün Hikâyesi", *Arredamento Mimarlık*, 254 (2012), 64-78.

Erkal, Mehmet: "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. III, 1991, 411-413.

Gençoğlu, Mustafa: "İşkodra Vilayeti'nin İdari Taksimatı ve Yapısı (1867/1868-1908)", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/3 (2015), 259-290.

Jata, Mimoza: *Balkan Savaşlarında İşkodra Vilayeti (1912-1913)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Kolay, Emre: "Ankara Mahbushanesi: Osmanlı Arşivinde Ankara Hapishane Projeleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14/79 (2021), 87-96.

Kolay, Emre: "Osmanlı Kentinde Kamu Sitesinin Oluşumu: Sakız Adası Örneği" *25. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları*, Ahmet Çaycı, Ahmet Yavuzyılmaz (ed.), Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2022, 341-352.

Konuk Halaçoğlu Neval: T*anzimat Sonrası Osmanlı Rumeli Vilâyetleri Hükûmet Konaklarında İdeoloji ve Erk'in Mimari Temsili (1839-1922)*, (Doktora Tezi), Atılım Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2018.

Kurukaya, Nilgün: "İzmir Hükûmet Konağı Keşif Defteri", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, 32/2 (2023), 549-575.

Şenyurt, Oya: "Görsel Belgeler Işığında Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Erzincan'da Mimarlık Faaliyetleri", *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2020), 15-36.

Tanyeli, Uğur: "İslam Dünyasında Modern Zaman Bilincinin Doğuşu", *Anytime Konferans Bildirileri Kitabı*, Cynthia C. Davidson (derleyen), Ankara: Mimarlar Derneği 1927, 1999, 166-175.

Topçubaşı, Mine ve Eyüpgiller, K. Kutgün: "19. Yüzyılda Kastamonu Eyaleti'nde Hükûmet Daireleri", *İTÜ Dergisi*, 9/2 (2010), 108-120.

Tunçel, Ahmet Kamil ve Yıldırım, Murat: "1854- 1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16/1 (2014), 1-26.

Türkmen, Hacer Nur: "Yedi Bölgeden Yedi Osmanlı Hükûmet Konağına İlişkin Mimari Bir Analiz", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 8/1 (2023), 133-149.

Yazıcı Metin, Nurcan: *Tanzimat'tan Cumhuriyete Hükûmet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi-Devlet Kapısı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019.

Yerasimos, Stefanos: "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, 505-524.

İnternet Kaynakları

Web 1: http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90444---0004.jpg. [Erişim tarihi: 19.08.2024].

Web 2: https://www.facebook.com/bashkiashkodres/?locale=sq_AL. [Erişim tarihi: 22.08.2025].

EKLER

EK 1: *Hükûmet Konağı'nın 1 Ekim 1873 Tarihli Çizimindeki Mekân Dağılımları (BOA, A.MKT.MHM, 474/71).*

İşaretler	Zemin kat	1. Kat
A	Commission militaire (Askerî komisyon)	Salle à manger du gouverneur (Valilik yemek odası)
B	Chef d'état majör (Başkomutanlık/Harbiye Nezareti)	Chambre (Oda)
C	Bureaux des Officiers (Subaylar bürosu)	Chambre a choucher (Yatak odası)
D	Logement des Officiers (Subaylar locası)	Chambre (Oda)
E	Antichambre (Antre)	Escalier (Merdiven)
F	Chef des Zapties (Zaptiye amiri)	Correspondance ètrangère (Yabancı yazışma)
G	-d-	Chef de bureau (Büro amiri)
H	Salle de repos du 2ème conseil (İkinci konsil dinlenme odası)	-d-
K	2ème conseil (İkinci konsil)	Bureau de la correspondance (Yazışma bürosu)
A1	Salon réservé pour le gouverneur (Vali için ayrılmış salon)	Salon du gouvernetti (Hükûmet salonu)
B1	Chambre (Oda)	Petit salon (Küçük oturma odası)
C1	-d-	Chambre à coucher (Yatak odası)
D1	Zapties (Zaptiyeler)	Domestique (Hizmetli)
F	-d-	-d-
G1	Maître d'école (Öğretmenler odası)	Archives (Arşivler)
M1	Salle de repos du 1. conseil (Birinci konsil dinlenme odası)	Chef de la comptabilité (Muhasebe müdürü)
K1	1. conseil (Birinci konsil)	Bureau (Büro)

EK 2: *Hükûmet Konağının 1 Ekim 1873 Tarihli Keşfi (BOA, A.MKT.MHM, 474/71).*

Devis Estimatif (tahmini)									
Nature des Travaux (yapılacak iş)	Dimensions (ölçüler)			Nombre de partiel (birim sayısı)	Produit Partiel (birim ürün)	Produit Total (toplam ürün)	Prim de l'unit (birim fiyatı	Somme totale (toplam)
	Longueur (uzunluk)	Langeur (genişlik)	Hauteur (yükseklik)					
1. Terrassement (hafriyat)	500	1	1	1	.	500.000 m^3	10	500
2. Maçonneries (duvarcılık)	420	1	1	1	420.000			
-d-	280	0,80	3	1	672,000			
-d-	12	0,80	3	2	25.700			
Rez de chaussé et 1. etagé (zeminden birinci kata)	416	0,60	10	1	2496.000			
Voûte (tonozlu)	2	3,00	0,65	2	3000	3.616,960 m^2	60	217.005
3. Charpente – Comles (yapı iskeleti – çatı katı)	11	0,05	0,45	0,45	8	17.820		
-d-	8	0,45	0,45	16	25.920			
-d-	7	0,40	0,10	10	5.600			
-d-	4	0,20	0,20	122	19.520			
-d-	8	0,25	0,25	12	6.000			
-d-	4	0,25	0,25	22	5.500			
-d-	6	0,25	0,20	94	28.700			
-d-	8	0,10	0,10	226	18.080			

Devis Estimatif (tahmini)								
Nature des Travaux (yapılacak iş)	**Dimensions (ölçüler)**			**Nombre de partiel (birim sayısı)**	**Produit Partiel (birim ürün)**	**Produit Total (toplam ürün)**	**Prim de l'unit (birim fiyatı**	**Somme totale (toplam)**
	Longueur (uzunluk)	Langeur (genişlik)	Hauteur (yükseklik)					
-d-	6	0,10	0,10	144	8.640			
Planchers (zeminler)	11	0,45	0,45	12	26.700			
-d-	11	0,20	0,50	240	52.810			
-d-	6	0,30	0,15	420	113.000			
-d-	4	0,80	0,15	384	69.115			
Verandahs (verandalar/balkonlar)	8	0,20	0,10	10	1.500			
-d-	8	0,40	0,40	8	10.240			
-d-	6	0,20	0,20	8	1.920	411.090 m^2	100	41.109
4. Menuiseries - fenêtres (marangozluk-pencereler)	2,60	1,20	-	96	-	288	100	28.800
Grandes Portes (büyük kapılar)	3,60	1,20	-	12	-	50	100	5.000
Petites Portes (küçük kapılar)	2,00	1,20	-	60	-	144	50	9.200
Verandas (verandalar)	-	8	8	2	-	128	100	12.800
Planchers (zeminler)	46	15	-	2	1.380			
-d-	24	10	-	4	960	2.340 m^2	20	46.600

Devis Estimatif (tahmini)								
Nature des Travaux (yapılacak iş)	**Dimensions (ölçüler)**			**Nombre de partiel (birim sayısı)**	**Produit Partiel (birim ürün)**	**Produit Total (toplam ürün)**	**Prim de l'unit (birim fiyatı**	**Somme totale (toplam)**
	Longueur (uzunluk)	Langeur (genişlik)	Hauteur (yükseklik)					
Escaliers (merdivenler)	-	-	...	45	-	-	160	4.500
5. Couverture en tuile et (kiremit çatı ve)	46	8	-	2	736			
Plomberie (sıhhi tesisat)	26	6	-	4	624	1.360	15	20.400
6. Plafonds (tavanlar)	46	15	-	2	1.380			
-d-	24	10	-	4	960	2.340 m^2	15	35.500
7. Marbres de 0,05 d'épaisseur (0,05 kalınlığında mermerler)	100	0,5	-	2	-	100 m^2	100	10.000
8. Frais imprévus (öngörülemeyen maliyetler)	-	-	-	-	-	-	-	15.886
Dépense totale (toplam gider)							Piastres (kuruş)	450.000

EK 3: *Hükûmet Konağı İçin Talep Edilen 1888 Tarihli Rayiç Defteri (BOA, ŞD, 1958/16).*

Sim mecidiye 20 kuruş hesabıyla rayiç defteridir.

Bir çekisi 88 okka-i atik olarak **Moloz taşı** 1 çeki 1 kuruş 10 para	*Bir kantar 44 atik okkadır* **Sönmelik kaya kireç** 1 kantar 4 kuruş 20 para
80 zirâ mütemadi **İnce İşkodra kumu** 1 ambar 6 kuruş 0 para	*Zirâ esmanı üzere irae olmasından* **İşkodra'nın kerpiç tuğlası** adet 1 tulen 0,23 arzan 0,11 sihanen 0,6 1.000 adet bahası 120 kuruş
Bu dahi **Adi kerpiç tuğlası** tulen 0,23 zirâ‘ arzan 0,11 zirâ‘ sihanen 0,7 zirâ‘ 1.000 adet bahası 100 kuruş	*Bu dahi* **Tek sövelik Trieste taşı** tulen 1 zirâ‘ arzan 0,25 zirâ‘ sihanen 0,18 zirâ‘ 18 kuruş
Bu dahi **Çift sövelik Trieste taşı** tulen 1 zirâ‘ arzan 0,37 zirâ‘ sihanen 0,25 zirâ‘ 35 kuruş	*Bu dahi* **Kademelik (basamak) Trieste taşı** tulen 1 zirâ‘ arzan 0,33 zirâ‘ sihanen 0,18 zirâ‘ 30 kuruş
Bu dahi **Döşemelik Trieste taşı** tulen 1 zirâ‘ arzan 1 zirâ‘ sihanen 0,9 zirâ‘ 29 kuruş	*Bu dahi* **Direklik yekpare Trieste taşı** tulen 1 zirâ‘ arzan 0,35 zirâ‘ sihanen 0,35 zirâ‘ 41 kuruş
Bu dahi **Korunmalık Trieste taşı** tulen 0,75 zirâ‘ arzan 0,60 zirâ‘ sihanen 0,26 zirâ‘ 1 adet 33 kuruş	**Malta tomruğu** tulen 0,75 zirâ‘ arzan 0,54 zirâ‘ sihanen 0,26 zirâ‘ 1 adet 25 kuruş

Putrel ve lama dört köşe timur atik 1 kıyye 1 kuruş 5 para	**Külçe kurşun** 1 kıyye 2 kuruş 30 para
Som taşların yekdiğerine raptı için timurdan imal olunacak kenar ve zıvananın beher kıyyesi 1 kıyye 1 kuruş 20 para	*100 kilodur* **Rokfor çimentosu** Levha 1 adet 20 kuruş
Bu dahi **Tabanlık meşe ağacı** tulen 10 zirâ‘ arzan 0,14 zirâ‘ sihanen 0,10 zirâ‘ 1 adet 35 kuruş	**Altılık meşe ağacı** tulen -- zirâ‘ arzan -- zirâ‘ sihanen -- zirâ‘ 1 adet 10 kuruş
Çap ağacı tulen 4 zirâ‘ arzan 0,20 zirâ‘ sihanen 0,20 zirâ‘ 1 adet 15 kuruş	**Sert biçmesi** tulen 1 zirâ‘ arzan 0,30 zirâ‘ sihanen 0,8 zirâ‘ 5 kuruş
Filoz biçmesi Tulen 1 zirâ‘ / 1 zirâ‘ / 1 zirâ‘ Arzan 0,25 zirâ‘ / 0,16 zirâ‘ / 0,12 zirâ‘ Sihanen 0,7 zirâ‘ / 0,5 zirâ‘ / 0,4 zirâ‘ Kuruş 3 / 2 / 1 Para 20 / 30 / 30	
Oda çapı tabir olunan tahtası tulen 3,20 zirâ‘ arzan 0,21 zirâ‘ sihanen 0,2 zirâ‘ 1 adet 3 kuruş	**Çap koğuşu** tulen 3 zirâ‘ arzan 0,18 zirâ‘ sihanen 0,10 zirâ‘ 1 adet 1 kuruş 30 para
Bütün Nemçe kalası 1 adet 17 kuruş	**Bütün surre kalası** 1 adet 11 kuruş
Bir çırpılı Nemçe kalası 1 adet 20 kuruş	**İki çırpılı Nemçe kalası** 1 adet 22 kuruş

Üç çırpılı Nemçe kalası 1 adet 22 kuruş 20 para	**Dört çırpılı Nemçe kalası** 1 adet 23 kuruş
Bir çırpılı surre kalası 1 adet 12 kuruş	**İki çırpılı surre kalası** 1 adet 14 kuruş
Üç çırpılı surre kalası 1 adet 15 kuruş	**Merdiven küpeştesi için ıhlamur ağacı** tulen 3 zirâ‘ arzan 0,50 zirâ‘ sihanen 0,7 zirâ‘ 1 adet 70 kuruş
Çıkrıkçıkâri nevresim parmaklık kadden 0,75 zirâ‘ 1 adet 3 kuruş	**Marsilya'nın tavan kiremidi** 1000 adet 500 kuruş
Mahya kapakları için Marsilya'nın oluklu kiremidi 1 adet 30 para	**Büyük kalıp yerli kiremidi** 1000 adet yekûn 100 kuruş
Sakıf dereleriyle saçak oluklarının ve yağmur boruları için çinko 1 kıyye 4 kuruş 30 para	**Marmara taşından mamul hela basamak ve abdesthane teknesi ve zamk taşı** 1 zirâ‘-i mimarî murabbâ 100 kuruş
Hela kapıları için altı numaralı Marsilya kütüğü 1 adet 5 kuruş	**Pirinç maslak** 1 adet 15 kuruş
Kurşun boru 1 kıyye 3 kuruş 20 para	**Çıralı çam biçmesinden 6 santimetre kalınlığında doğrama ceykari açılır kapanır kanatlı pencere çerçeveleri** 1 zirâ‘-i mimarî 14 kuruş
Kalastan 4 santimetre kalınlığında olmak üzere doğrama ceykari tarafeyni kitabe tablası çifte ve tek kapı kanatları 1 zirâ‘-i mimarî 16,5 kuruş	**6 santimetre kalınlığında meşe biçmesinden doğrama ceykari vasıl-ı kitabe tablası cilası muhafaza kapı kanatları** 1 zirâ‘-i mimarî murabbâ 45 kuruş

Kollar çifte sürme ve tırabzan ve külliye-yi kebir kapı takı 61 kuruş	**Cam sandık** 1 adet 81 kuruş
Çifte çini toplu ve gizli sürmeli sagir kapı kilitleri 1 adet 25 kuruş	**Neft yağı** 1 kıyye 6 kuruş
Bezir yağı 1 kıyye 6 kuruş	**Ala üstübec Sandık** 1 aded 120 kuruş
Kaba üstübec 1 kıyye 1 kuruş	**Elvan boya** 1 kıyye 4 kuruş
Sıva için kettan çöpü 1 kıyye 1 kuruş	**Karfiçe** 1 kıyye 2 kuruş
Ecnası timur ekser 1 kıyye 3 kuruş	**Badana için mermer kireci** 1 kile 5 kuruş
Dülger ve silici yevmiyesi nefer 1 12 kuruş	**Duvarcı ve hamamcı yevmiyesi** nefer 1 12 kuruş
Taşçı yevmiyesi nefer 1 10 kuruş	**Sıvacı yevmiyesi** nefer 1 10 kuruş
Nakkaş yevmiyesi nefer 1 12 kuruş	**Rencber yevmiyesi** nefer 1 7 kuruş

EK 4: *Hükûmet Konağının 5 Kasım 1888 Tarihli Keşif Defteri (BOA, ŞD, 1958/16).*

	Metre mik'abı	**(Birim) Fiyatı**	**Kuruş**	**Yekûn**
Temel hafriyatı	717 (yük)	2	1.434	
Taş	51.000	20	25.500	
Kireç	2.800	15	42.000	
Kum	8.900	1	8.900	
Tuğla	134.000	6 kusur	20.100	
Yontma taş	140 (metre mik'abı)	300	42.000	139.934
Taban	60 (tulen metre)	70	3.200	
Kiriş	54	40	2.160	
Keza	360	42	15.120	
Keza	432	50	17.100	
Kiriş	42	60	2.520	
Yarım kiriş	455	30	13.650	
Yarım binar	450	5	2.250	57.000
Döşeme tahtası	2.206	9	20.304	
Tavan tahtası	4.312	7	30.184	50.488
Kiremit	50.400	5 küsur	6.300	6.300
Kara mismar (çivi)	600 (kıyye)	3	1.800	
Tel mismar	660	3,20	2.310	4.110
Pencere çerçeveleri maa cam	104	140	14.560	

	Metre mik'abı	(Birim) Fiyatı	Kuruş	Yekûn
Kebir pencere çerçevesi	23	210	4.830	
Büyük kapılar	3	400	1.200	
Sagir kapılar	52	140	2.280	27.870
Ustabaşı yevmiyesi	140	16	2.240	
Duvarcı yevmiyesi	2.818	8	22.544	
Duvarcı nezdinde müstahdem çıraklar	1.409	5	7.045	31.829
Dülger ustabaşı yevmiyesi	140 (eyyam)	16	2.240	
Dülger ustası	2.808	-	22.464	24.704
Mimar başı yevmiyesi	280	22,5	6.300	6.300
	---	---	348.535	348.535

Eski hükûmet konağının enkazından müceddeden yapılacak olan hükûmet konağına istimal olunabilecek taş ve kiremit ve kereste ve saire 30.000 kuruş keşif ve tahmin olunmuş. Meblağ-ı mezbure balada murakkam 348.535 kuruşa bi'l-ilave mezkûr konağın cem'an masarıf-ı inşaiyesi 378.535 kuruş (sim mecidiye 19 hesabıyla olduğu arz olunur).

24 Teşrinievvel [1]304.

Sermühendis-i vilayet-i İşkodra

Edvar Şınayder

EK 5: *İşkodra Belediye Dairesi Tarafından Hazırlanan 19 Mart 1889 Tarihli Rayiç Bedel Listesi (BOA, ŞD, 1958/16).*

100 kıyye-i atik bir yük itibarı **Lağım kırma taş** Yük 1 Kıymet 2,05 kuruş	**Polaka (plaka?) taş** Yük 1 Kıymet 2,20 kuruş	*100 kıyye-i atik 1 yük itibarı* **Kireç yükü** Yük 1 Kıymet 18 kuruş
Kum yükü [Yük] 1 Kıymet 1 kuruş	**Kiremit** [Yük] 1 Kıymet ocaklarda 4 kuruş nakliye 1 kuruş 5 kuruş	**Tuğla** [Yük] 1 Kıymet ocaklarda 7,5 kuruş nakliye 1 kuruş 8,5 kuruş
tulen 9 ila 0 metre arzan 0,25 santimetre sihanen 0,20 santimetre **Taban** [Yük] 1 Kıymet çarşıda 100 kuruş nakliye 6 kuruş 106 kuruş	tulen 8 ila 7 metre arzan 0,20 santimetre sihanen 0,20 santimetre **Kiriş** [Yük] 1 Kıymet çarşıda 45 kuruş nakliye tt 3 kuruş 48 kuruş	tulen 9 metre arzan 0,20 santimetre sihanen 0,20 santimetre **Kiriş** [Yük] 1 Kıymet çarşıda 55 kuruş nakliye 3,5 kuruş 58,5 kuruş
tulen 6 ila 5 metre arzan 0,10 santimetre sihanen 0,20 santimetre **Yarım kiriş** [Yük] 1 Kıymet çarşıda 20 kuruş nakliye 1,20 kuruş 21,20 kuruş	tulen 3 ila 4 metre arzan 0,25 santimetre sihanen 0,15 santimetre **Kiriş** [Yük] 1 Kıymet çarşıda 25 kuruş nakliye 2 kuruş 27 kuruş	tulen 4 ila 5 metre arzan 0,25 santimetre sihanen 0,25 santimetre **Dikme direk** [Yük] 1 Kıymet çarşıda 50 kuruş nakliye 3 kuruş 53 kuruş
tulen 3 metre arzan 0 ila 18 santimetre sihanen 0,18 santimetre **Dikme direk** [Yük] 1 Kıymet çarşıda 20 kuruş nakliye 2 kuruş 22 kuruş	**Çivi ağacı** [Yük] 1 Kıymet maa nakliye 9 kuruş	tulen 3 metre arzan 0,25 santimetre sihanen 0,25 santimetre **Çam döşeme tahtası** [Yük] 1 Kıymet maa nakliye 12 kuruş
tulen 4 metre arzan 0,25 santimetre sihanen 0,25 metre **Çam tavan tahtası** [Yük] 1 Kıymet maa nakliye 8,5 kuruş	**Çifte binar** [Yük] 1 Kıymet maa nakliye 6,5 kuruş	**Binar** [Yük] 1 Kıymet maa nakliye 4,10 kuruş

Yarım binar [Yük] 1 Kıymet maa nakliye 3,5 kuruş	**Kara bina mertek** [Yük] 1 Kıymet maa nakliye 2,5 kuruş	**Tel mismar** [Yük] 1 Kıymet 3 kuruş
Kara mismar [Yük] 1 Kıymet 3,5 kuruş	**Çubuk timur** [Yük] 1 Kıymet 2 kuruş	
Cam		
Kebir [Yük] 1 Kıymet 6 kuruş	**Evsat** [Yük] 1 Kıymet 4 kuruş	**Sagir** [Yük] 1 Kıymet 1,10 kuruş
Terete tozu [Yük] 1 Kıymet 2,5 kuruş	**Toz sarı boya** [Yük] 1 Kıymet 4 kuruş	**Çinko levha** [Yük] 1 Kıymet 5 kuruş
Ustabaşı yevmiyesi Nefer 1 Kıymet 16 kuruş	**Duvarcı ve dülger yevmiyesi** Nefer 1 Kıymet 8 kuruş	**Amele** Nefer 1 Kıymet 6 kuruş

Mühür:

Daire-i Belediye-i Eyalet-i İşkodra

Numara: 2

30 kalem

Yalnız 30 kalemdir.

Balada arz ve beyan olunan 30 kalem kereste ve levazım-ı saire-i inşaiyenin fiyat-ı cariyeleri (güncel fiyatları) lede't-tedkik rayiç-i mahalli yani sim mecidiye 22,5 kuruş hesabıyla maa-ücret-i nakliye fiyatları beher kalemin zirinde sürhle (kırmızı mürekkeble) murakkam miktardan ibaret olduğu anlaşılmış olmakla işbu fiyat mazbatası bi't-tanzim takdim kılındı.

7 Mart [1]305

(İşkodra vilayeti belediye reisi ve azaların mühürleri)

Levazımat-ı mezkûreye takdim olunan fiyat rayiç nispetinde ve hadd-i i'tidal-de olduğu işbu mahalle şerh verilir.

7 Mart [1]305

Meclis-i İdare-i Vilayet-i İşkodra

EK 6: *Hükûmet Konağının 4 Mayıs 1908 Tarihli Keşf-i Evveli (BOA, ML.EEM, 901/1)*

İşkodra'da müceddeden inşası mutasavver hükûmet konağının keşf-i evvel defteridir.

1- Adi çakıllı ve kumlu toprak üzerine temel hafri ve türabın nakli ıskara(ızgara) temel üzerine halis harç istimal olunarak ocak taşı ile temel inşası masarıfı

	Devren tul	Sihanen	Kadden	Mik'aben	Fiyat	Kuruş	Para
Fevka'l-zemin	533,5	0,9	3,5	1.680,52	75	156.095	10
	165,5	0,6	3,5	347,55			
				6.068,07		152.105	10

2- İnşa kılınan temel bedenleri üzerine ince tarakla tesviyeli ve silme ber-muceb-i resm 0,25 santim sihanlı ve 0,15 santim dışarı çıkmalı olarak etraf-ı erba'dan kornişe keşideli ve köşeleri 0,5 tulunda işlenmiş taş ile köşeli kapı ve pencere söve ve başlıkları tuğlalı olmak ve halisi harç istimal edilmek üzere birinci kat kârgirden inşası masarıfı

	Devren tul	Sihanen	Kadden	Kıt'a	Mik'aben	(Hesabın doğrusu)	Fiyat	Kuruş	Para
Birinci kat beden	533,5	0,70	5	--	1867,25		100	156.716 yerine 1.575,46	--
Pencere boşlukları	1,2	0,70	2,3	83	- 168,65	160,35			
					1698,60	1706,9			
Kapılar boşlukları	1,5	0,70	3,0	40	- 126,00				
					1.572,60	1.580,9			
Sokak kapısı	2,1	0,70	3,7	1	- 5,44				
					1.567,16	1.575,46			

3- İnşa edilmiş temel esası ve ara butaları üzerine halisi harç istimaliyle adi tuğladan bil-umum butaların birinci kat misillü inşası masarıfı

Devren tul	Sihanen	Kadden	Mik'aben	Fiyat	Kuruş	Para
165,5	0,4	5	331	138	45.678	

4- Zemin katı balası 0,6 sihan ve 0,5 taşra çıkmalı ber-muceb-i resm tahtı tuğla ve fevki taş korniş üzerine halisi harçla kârgir ikinci kat beden duvarları inşası masarıfı

	Devren tul	Sihanen	Kadden	Kıt'a	Mik'aben	Fiyat	Para
İkinci kat bedeli Bil-umum üst kat kapı ve pencereleri boşlukları	533,5	0,5	4,5	--	1200,375 300,375	98	88.200
					900,00		

5- İkinci kat esası ve ara butalarının halisi harç istimaliyle adi tuğla ile inşası masarıfı

Devren tul	Sihanen	Kadden	Kıt'a	Mik'aben	Fiyat	Para
165,5	0,25	4,5	--	186,2	138	20

6- İkinci kat beden duvarı üzerine etraf-ı erba'sı 0,60 sihan 0,5 çıkmalı ince taraklı tesviyeli taştan saçak keşidesi masarıfı

Tulen	Fiyat	Para
320	35	11.200

7- Birinci ve ikinci kat müştemilatı döşemesi kirişlemesine 5, 6, 7, 8, 9 muhtelif metreliklerinden 0,12, 0,15, 0,18 santim palalı putrel vaz'ı ve tam binar keşidesiyle döşemelik fabrika tahtası istimal olunarak döşeme inşası ve koridorları delikli tuğla ile tonozlu ve bütün harcı istimaliyle çini ferşi masarıfı.

	Tul	Arz	Kıt'a	Terbi'an	Fiyat	Kuruş	Para
Ön cephe	68	7	2	952	45	155,722 [162.922]	[50]
Yan cephe	26	6	4	624			
Geri cepheleri	8	6	4	192			
Çıkmalar	13	8	4	256 [416]			
Vasat çıkma	8,5	7	1	59,5			
Merdiven döşemesi	7,5	6	1	45			
				2.128,5 [2.288,5]			
Devren-ı koridor	148	4,5	2	1.332			
				3460,5 [3.620,5]			

8- Birinci kat odaları ve ikinci kat müştemilat-ı umumiyesinin putreller tırnakları tahtı tam binarla cıvatalı olarak ve tavanlık fabrika tahtası istimal olunarak vasat derecede müzeyyen tavan keşide masarıfı.

Tul	Arz	Kıt'a	Terbi'an	Fiyat	Kuruş	Para
67	6	2	804	20	45.160	
26	6	4	624			
16	6	4	384			
67	4	1	268			
10	4	2	80			
12	4	2	96			
			2.256			

9- Mezkûr ebniye çatısı aksamında bırakma makası ve mahya ve babalarda dolap biçmesi ve aşıkları/eşikleri ile merteklerinde binar ve kiremit tahta, tavan tahtası istimaliyle ve Marsilya kiremidi ferşiyle çatı ve sakıf (çatı) teşkili masarıfı

Devren tul	Arzan	Terbi'an	Fiyat	Kuruş	Para
166	14	2.324	22	51.128	

10- Bil-umum maa teferruat pencere çerçeveleriyle oda kapıları ve abdesthane taşlarıyla kebir kapının imal ve inşasıyla cam vaz'ı

Kuruş	Para
30.000	

11-Ebniye-i mezkûrun müştemilat-ı umumiyesi derun ve birununun halis harç istimaliyle sıvanması ve iki kat badanalanması masarıfı

Devren tul	İrtifa'an	Terbi'an	Fiyat	Kuruş
1.488	12	17.856	2,5	44.640

814.234,75	152.095,10	152.105,10
141.606,00	156.716,00	157.546,00
672.628,75	45.678,00	45.678,00
665.988,00	88.200,00	88.200,00
6.640,75	25.695,00	25.695,00
	468.384,30	469.224,00
	11.200,00	11.200,00
	155.722,20	162.922,00
	45.120,00	45.120,00
	51.128,00	51.128,00
	30.000,00	74.640,00
	44.640,00	814.234,10
	806.195,10	
	İskontosu olup minha 140.207,00	
	665.988,00	
	Yalnız 665 bin 988 kuruştur.	

İşkodra'da müceddeden inşası mutasavver hükûmet konağının masrıfat-ı inşaiyesini mübeyyin işbu keşf-i evvel defteri ba-tanzim huzur-ı ali-i kumandan-ı ekremileri kılındı.

21 Nisan [1]324

Bahriye Komodoru Kaymakam Mehmed Eşref bin Hasan	Reis-i Sani Komisyon-ı İnşaat Mehmed Salih bin Muhsin

Yeni Devrin İhtişamlı Konakları: Beşiktaş ve Nişantaşı'nda Yapılan İlk Sadrazam Sarayları ve Devlet Ricali Konakları*

Magnificent Mansions of The New Era: The First Grand Vizier Palaces and State Dignitary Mansions Built in Beşiktaş and Nişantaşı

AYŞEN AY**

öz

Dolmabahçe Sarayı'nda ikamet eden Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminden itibaren devletin merkezî yerleşim yeri değişmiştir. Bu süreçte Beşiktaş ve Nişantaşı yerleşimi devlet ricali tarafından benimsenmeye başlanmıştır. II. Abdülhamid'in (1876-1909) Yıldız Sarayı'na yerleşmesi ile de bu semtlere yerleşim hızlanacaktır. Padişah buradaki arazileri devletin üst düzey yetkililerine ihsan etmiştir. Bu arazilerin üzerine masrafları Hazine-i Hassadan karşılanmak üzere ihtişamlı konaklar yapılmıştır. Başta Sadrazam Hayreddin Paşa'ya olmak üzere Sadrazam Said Paşa ve Kâmil Paşa için sadrazam sarayları inşa edilmiştir. Bu saraylarda hanedan üyeleri de ikamet etmiştir. Diğer devlet ricali ve Mâbeyn personeli için de bu bölgede konaklar yapılmıştır. Bunlar arasında Hariciye nazırı başta olmak üzere Mâbeyn başkâtibi bu ihtişamlı konaklara yerleşmiştir. Bu konakların döşenmesi için devletin imkânları cömertçe kullanılmıştır. Ancak bu görkemli yapıların sahipleri vefat ettikten ya da gözden düştükten sonra konaklar devlete intikal etmiştir. Siyasi değişimler nedeniyle bu görkemli yapıların büyük bir kısmı kamu hizmetinde kullanıldı. Bu bağlamda bu görkemli konakların inşası ve geçirdiği safhalar arşiv belgeleri ve mevcut kaynaklar ışığında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sadrazam Sarayı, Konak, Beşiktaş, Nişantaşı, 19. Yüzyılda İstanbul Yerleşim Politikası.

* Makale geliş tarihi: 24 Ocak 2025, kabul tarihi: 29 Mayıs 2025, araştırma makalesi.

** Dr., Bağımsız araştırmacı, Edirne/Türkiye, aysenay94@gmail.com, ORCID

ABSTRACT

From the reign of Sultan Abdülmecid (1839-1861), who resided in Dolmabahçe Palace, the central settlement of the state changed. In this process, Beşiktaş and Nişantaşı settlements started to be adopted by the state officials. With Abdülhamid II's (1876-1909) settlement in Yıldız Palace, the settlement in these neighborhoods would accelerate. The sultan granted the lands here to high-ranking officials of the state. Magnificent mansions were built on these lands and expense of the mansions provided by Hazine-i Hassa. Grand Vizier palaces were built for Grand Vizier Hayreddin Pasha, Grand Vizier Said Pasha and Kâmil Pasha. Members of the dynasty also resided in these palaces. Mansions were also built in this region for other state officials and Mâbeyn personnel. Among these, magnificent mansions were built for the Minister of Foreign Affairs and the Chief Secretary of the Cabinet. State funds were generously used to furnish these mansions. However, after the owners of these magnificent structures passed away or fell out of favor, the mansions were transferred to the state. Due to political changes, most of these magnificent buildings were used for public service. In this context, the construction and phases of these magnificent mansions were analyzed in the light of archival documents and available sources.

Keywords: Grand Vizier Palace, Mansion, Beşiktaş, Nişantaşı, Inhabiting Policy in 19th Century Istanbul.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile birlikte yaşanan değişim ve dönüşüm Osmanlı kent dokusunu da etkiledi. Geleneksel kent dokusunun mücessem hâli olan Tarihî Yarımada dışında yeni ayrıcalıklı mekânların oluşmasını sağladı. Padişahların Topkapı Sarayı'nda ikamet ettiği dönemlerde devletin üst düzey yöneticileri de Tarihî Yarımada'ya rağbet etmişlerdir. Ancak Dolmabahçe Sarayı'nın yapımından sonra Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) bu saraya yerleşmesi Beşiktaş ve Nişantaşı'na üst düzey devlet ricali ve padişahın en yakınında istihdam olunan Mâbeyn personelinin yerleşmesini gerekli kılmıştır.

Özellikle de II. Abdülhamid'in (1876-1909) Yıldız Sarayı'na yerleşmesi ile devletin üst düzey yöneticilerinin ve dönemin seçkinlerinin ikamet adreslerini de değiştirecektir. Bu bağlamda Beşiktaş ve Nişantaşı semtlerinin konumları da önem kazanacaktır. Osmanlı bürokrasisinin merkezîndeki politik simalar XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra öne çıkan Beşiktaş ve Nişantaşı'na yerleşeceklerdir. Bazı devlet ricali arzuhâl vererek özellikle de bu semtlerden kendilerine konak veya arsa talep etmişlerdir.

Yıldız Sarayı'nın etrafındaki geniş arazilerin bir kısmı vakıf arazisi olmakla birlikte çoğunluğu Balmumcu Çiftlikât-ı Hümayunu'na aittir. Ortaköy'de yer alan bu çiftliğin geniş bir arazisi vardı. Bu araziden Nişantaşı, Teşvikiye ve Ihlamur'da bulunan araziler genel olarak II. Abdülhamid tarafından devletin üst düzey yöneticilerine konak yapılması için ihsan ediliyordu. Bu çalışmada Beşiktaş ve Nişantaşı semtlerinde inşa edilen ilk sadrazam sarayları ve üst düzey devlet ricali için yapılan ilk konakların bazılarını tespit etmek hedeflenmiştir. Bunun için de önce sadrazam saraylarından örnekler verilmiş daha sonra da devlet ricali ve padişahın

en yakınında istihdam ettiği Mâbeyn-i Hümayun personeline ait konaklardan seçilen örnekler üzerinde durulmuştur. Her ne kadar Türkçe literatürde bu semtlerde yer alan birkaç konak ele alınmışsa da devletin yeni yaşam alanı hâline gelen bu bölgedeki yapıların konumlandırılması üzerinde herhangi bir çalışma mevcut değildir. Bu yapıların hangi arazi üzerinde inşa edildiği, arazinin büyüklüğü, konumu, konakların planı ve zaman içerisindeki değişimi gibi hususlar, Osmanlı arşiv belgeleri başta olmak üzere diğer araştırma eserlerinden faydalanılarak ele alınmıştır. Çalışmada sırasıyla sadrazamın, devlet ricalinin ve Mâbeyn-i Hümayun personelinin Beşiktaş ve Nişantaşı semtlerine geçişleri örneklendirilecektir.

1. Sadrazam Sarayının Nişantaşı'na Taşınması

Osmanlılar'da Türk sivil mimari terminolojisine göre konak teriminin kullanımına bakıldığında "paşa konağı" "bey konağı" ve hâlen kullanılan "hükûmet konağı" tabirleri belirli bir sosyal statüyü ifade etmektedir. Bunların yanı sıra sultan ya da hanım sultanlara ait yapılara "sultan sarayı" deniliyordu. Bu bağlamda Klasik Dönem'de sadrazam, vezir gibi devletin üst düzey yöneticilerin kullandığı yapılar da bu dönemde "saray" olarak nitelendiriliyordu.

Konaklar, vezirlerin ve varlıklı kimselerin oturduğu kışlık yapılardı. Kış mevsimine girilirken yalılardan köşklerden konaklara geçilirdi. Türk sivil mimarisinde konak tipolojisinin sınırları tam olarak çizilemese de topoğrafyaya bağlı olarak tek ya da ayrı kütleler hâlinde haremlik ve selamlık bölümlerini içerir. Bazı büyük yapılarda bu bölümlerin birine bağlı olarak ya da bağımsız bir şekilde gündelik işlerinin görüldüğü ve hizmetlilerinin barındığı müştemilat, bazılarının bahçesinde ise ahır, mutfak ve servis alanları yer almaktadır. Geniş bir avlu ve zemin katın üzerinde bir ya da iki kattan oluşan bu konakların on ila kırk arasında değişen odaları bulunmaktaydı. Bu yapılar XIX. yüzyılın başında ahşap inşa edilirdi. Ancak çıkan yangınlardan sonra dış tarafları kârgir içerisi ahşap olarak inşa edildi.

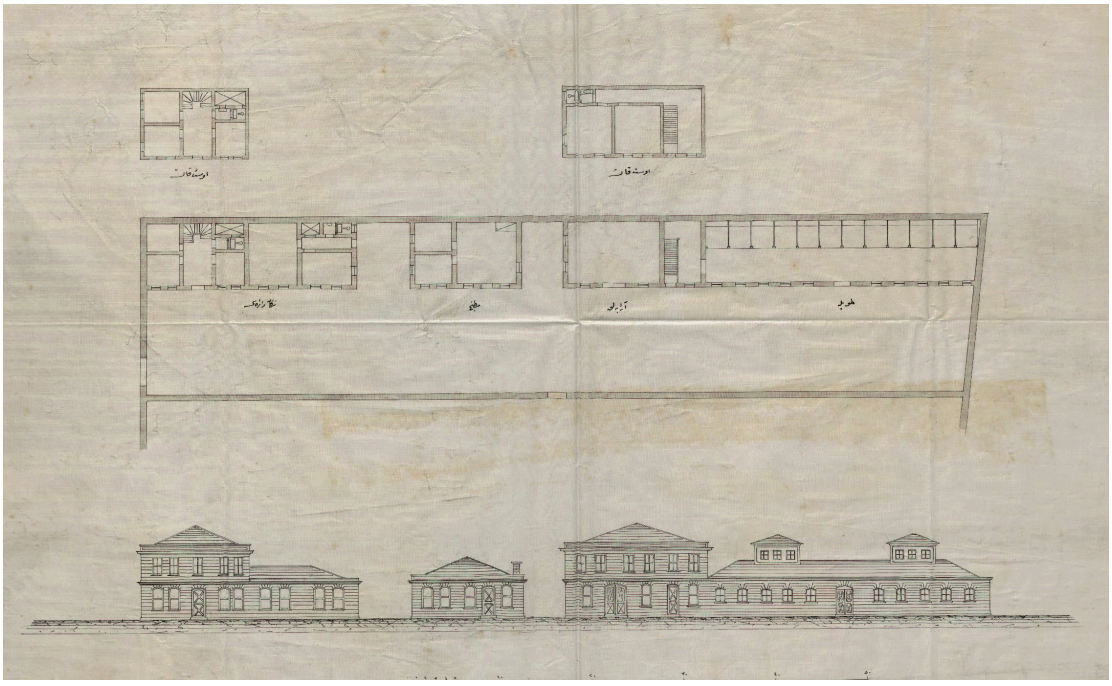
Bu bağlamda İstanbul'da üst düzey devlet yöneticilerinin rağbet ettikleri ikametgâhlar sarayın bulunduğu semteydi. Padişahın Topkapı Sarayı'nda ikamet ettiği dönemde Bayezid, Demirkapı, Şehzadebaşı, Hocapaşa devlet yöneticilerinin tercih ettiği bölgelerdi. Ancak Dolmabahçe Sarayı'nın tamamlanmasıyla Sultan Abdülmecid bu sarayı kullanmış ve Beşiktaş'ta inşa faaliyetlerini teşvik etmiştir. Nişantaşı'nda yeni yollar açtırmıştır. Sultan Abdülmecid'in halefi Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde bu bölgede yapılaşma devam etmiştir. Ancak bu bölgedeki asıl yapılaşma II. Abdülhamid dönemindedir.

Bilindiği üzere sadrazam sarayı da Klasik Dönemde'ki diğer devlet yöneticileri gibi Tarihî Yarımada'da yer almaktaydı. Sadrazamlar, Dolmabahçe Sarayı'nı kullanan Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz döneminde de Tarihî Yarımada'da ikametlerini sürdürmüştür. Tanzimat Dönemi'nin önemli bürokratlarından olan Mehmed Emin Âli Paşa'nın (ö. 1871) konağı Bayezid'de Mercan yokuşu başındadır. Sadrazamlık yapan önemli devlet adamlarından olan Keçecizade Fuad Paşa'nın (ö. 1869) konağı Bayezid Meydanı'nda Takvimhane Caddesi üzerindedir. II. Abdülhamid döneminde sadrazam olan Midhat Paşa'nın (ö. 1884) konağı Bayezid'de, aynı dönemin sadrazamlarından Saffet Mehmed Esad Paşa'nın (ö. 1883) konağı ise Şehzadebaşı'nda idi.

Ancak II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'na taşınmasıyla devletin merkezî yönetim bölgesinin değişmesini zorunlu kılacaktır. Bu durum devletin üst düzey bürokratlarının da ikametlerini değiştirecektir. Siyasi sistemin hızlı bir şekilde işlemesi için sivil bürokrasinin saraya yakın yerlerde konumlandırılması gerekmiştir. Yeni dönemde etkin bir idarenin oluşması için de kalıcı konakların yapılması gerekmekteydi. Bundan dolayı Yıldız Sarayı'nın etrafındaki semtler de zaman içerisinde devletin yeni idari sistemin merkezî konumuna gelmiştir.

Nişantaşı'nda İlk İkamet Eden Sadrazam-Tunuslu Hayreddin Paşa

Yıldız devrinin başlamasının bir alameti olarak devletin en üst makamı olan Sadaret için Nişantaşı'nda konak inşa edilmesi ıslahatçı görüşleri ile tanınan Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın (ö. 1890) Sadaret dönemi olan 4 Aralık 1878- 28 Temmuz 1879 tarihleri arasına denk gelmektedir. Sadrazam sarayı olarak da nitelendirilebilecek kadar büyüklükte olan bu konağın inşa tarihi tam olarak tespit edilememiştir. Ancak Beşiktaş'ta Teşvikiye Mahallesi Nişantaşı Caddesi üzerinde 5.807 metrekare gibi geniş bir arazi üzerine inşa olunduğu bilinmektedir. Konağın üç tarafı da yol ile çevriliydi. Mâbeyn Başkâtibi Süreyya Paşa'nın konağı ile sınır komşusu ve eski sadrazamlardan Küçük Said Paşa'nın (ö. 1914) konağı ile karşı karşıyaydı. Bu iki sadrazam sarayının arasından yol geçiyordu. Nişantaşı özellikle de Teşvikiye Mahallesi sadrazamların yeni makamı ve ikametgâhı oluyordu. Bu durum Osmanlı tarihi açısından bir dönüm noktasıydı. Devletin en yüksek idarecisi olan sadrazam II. Abdülhamid dönemine kadar Tarihî Yarımada'da ikamet ediyordu. Ancak İstanbul'un fethinden itibaren devletin merkezî konumunda olan Tarihî Yarımada yerine devlet yaşamının yeni mekânı başta Beşiktaş ve Nişantaşı semti olmak üzere farklı merkezlere kaymıştır.

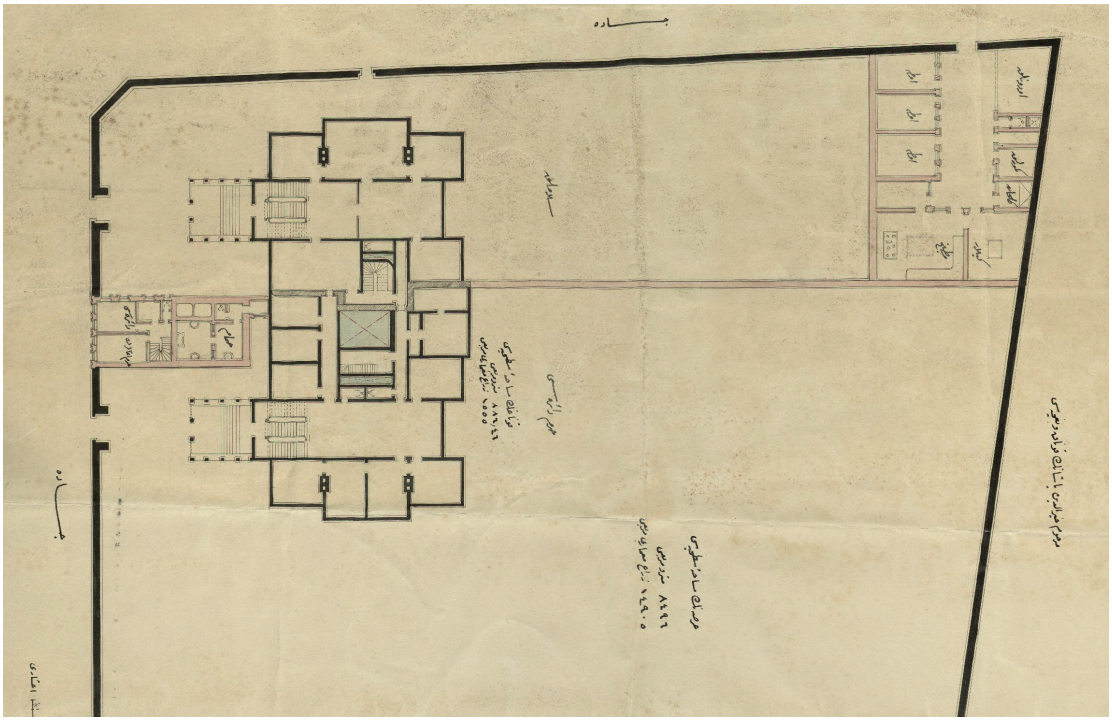

Resim 1: *Sadrazam Hayreddin Paşa Konağı, BOA, Plan, Proje, Kroki, (PLK.p), 1373.*

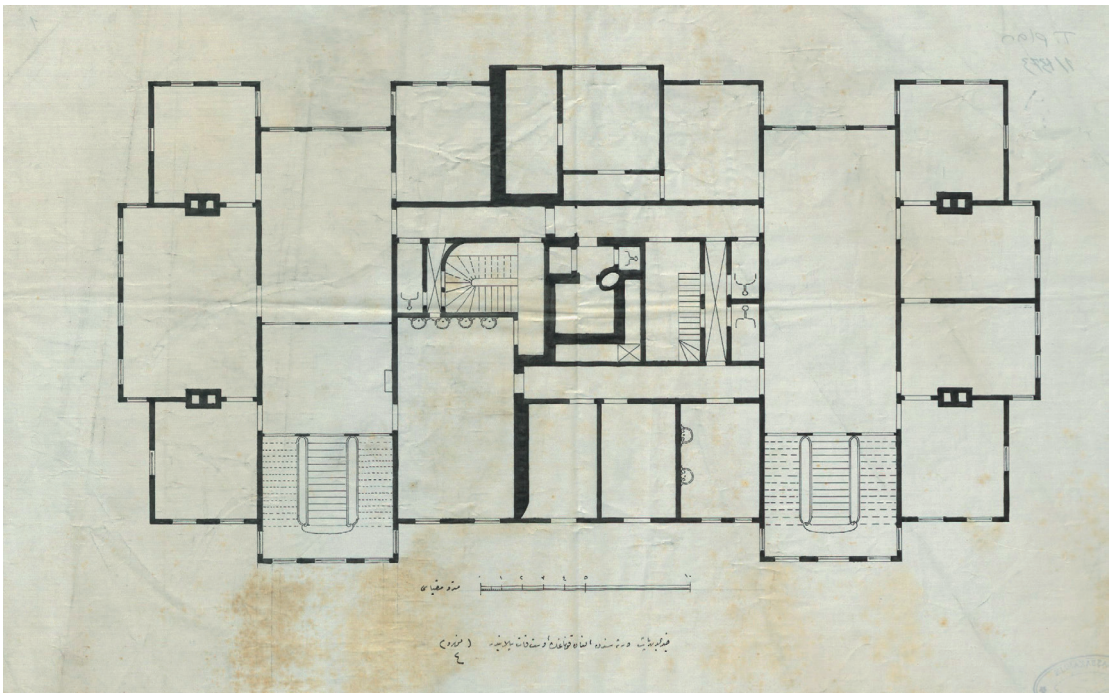
Payitahtın yeni sadrazam sarayı temsil ettiği makama yakışır bir şekilde oldukça ihtişamlı bir yapıydı. XIX. yüzyıl saraylarındaki gibi birden fazla sofa ve etrafında çevrili odalardan teşekkül etmişti. Bodrum katı ile birlikte üç katlı olan bu büyük konak beş sofadan oluşuyordu. Bir yapının saray olarak kabul edilmesi için elli civarında odası bulunması gerekiyordu. Bu yapının tam olarak kaç odası olduğunu bilinmiyor, fakat gerek konağın planı ve dış görüntüsünün görseli saray diye nitelenecek büyüklükte ve yeterli oda sayısına sahip olduğunu göstermektedir. Oldukça kalabalık bir kapı halkına sahip olan bu konakların dışında bir mutfak, ahır, arabalık ve kuşluk esas binanın dışında inşa ediliyordu. Bahçenin ortasında ise bir köşk bulunmaktaydı. Bahçenin cadde kısmına bakan tarafına da limonluk yapılmıştı. Yeni dönemin idari merkez yapılarından olacak Hayreddin Paşa'nın konağı için hiçbir masraftan kaçınılmamış ve oldukça gösterişli bir şekilde döşenmiştir.

Öte yandan Hayreddin Paşa'nın bu gösterişli konağı devletin inşa ettirdiği diğer yapılar gibi paşanın vefatı sonrası devletleştirilmiştir. Padişahın ihsan ettiği araziler genel olarak tekrar padişahın emri ile vârislerinden satın alınıyordu. Hayreddin Paşa'nın konağı da aynı prosedüre tâbi tutulmuştur. Paşa vefat ettikten sonra padişah tarafından ihsan edilen diğer konaklar gibi vârislerinden Hazine-i Hassa tarafından 6.200 lira ödenerek satın alınmıştır.

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Nişantaşı'ndaki konağı dışında, Sultanahmed Kabasakal'da bir konağı yer almaktaydı. Bu konak Paşa vefat ettikten sonra hanımından satın alınmış ve Mülkiye Baytar Mektebi olarak kullanılmıştır. Bu binanın bir bölümü 1912 senesindeki İshak Paşa yangınında yanmıştır. Ancak uzun süre bakımsız kalan konak 2010 senesinde okuldan günümüze kalan hatlar üzerinden aslına uygun şekilde yeniden inşa edilmiştir.

Resim 2: *Sadrazam Hayreddin Paşa Konağı Planı*, *BOA*, *PLK.p*, *2028.*

Resim 3: *Sadrazam Hayreddin Paşa Konağı'nın üst kat planı, BOA, PLK.p., 1373.*

İnşa edilen bu konaklar ya yükselmekte olan bir bürokrata tahsis edilecek ya da sultan sarayı olarak kullanılacaktı. Geniş bir arazi üzerine yapılan ve oda sayısı fazla olan bu konaklar genellikle hanedan üyelerine tahsis ediliyordu. Konak vârislerinden satın alındıktan sonra 1902 senesinde elden geçirilmiştir. Tavan ve duvarlarındaki döküntüler tamir edilmiş, camekân ve mermerler değiştirilmiş, kapı ve panjurlar temizlenip cilalanmıştır. Bodrum katı ve diğer katlarda ihtiyaç görülen yerlerde ufak tefek tamirler yapılmıştır, iki katın da hamamları yenilenmiştir. Harem ve selamlık arasındaki muhafaza duvarları elden geçirilmiştir. Konağa yapılan tamirat masrafı ise 445.835 kuruştur. Harcanan miktar göz önüne alındığında teferruatlı bir şekilde konak tamir edilmiş olduğu söylenebilir.

Devletin yeni idari merkez semtinde, Nişantaşı'nda büyük bir arazi üzerine inşa edilen bu görkemli sadrazam konağı gerekli tamiratlar yapıldıktan sonra II. Abdülhamid'in kızı Şadiye Sultan'a tahsis edilmiştir. II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra konak Şadiye Sultan'dan alınmamış ve onun adına kaydettirilmiştir. Bu sultan sarayı 1916 senesine kadar da Şadiye Sultan'ın üzerinde gözükmektedir. Şadiye Sultan'dan sonra bu konağı kimin kullandığına ve konağın serencamı hakkında bilgiye ulaşılamadı. Ancak bu görkemli yapılar XX. yüzyılın başında okul veya hastane olarak kamu hizmetinde kullanılmıştır. Bu durumda siyasi çekişmelerin yanı sıra binaların bulunduğu merkezî konum ve bu yapıların büyüklüğü rol oynamıştır.

Küçük Said Paşa ve Kâmil Paşa'ya Ait Konaklar

Nişantaşı'nda devletin mekân dönüştürme imajına hizmet etmek için diğer sadrazamalar için de konaklar inşa edilmiştir. Bunların içerisinde dikkat çeken isimlerden birisi de şüphesiz dönemin önemli siyasi aktörlerinden dokuz defa sadrazamlığa yükselmiş Küçük Said Paşa'dır. Said Paşa'nın konağı 1883 senesinde Kalfa Vasilaki tarafından inşa edilmiştir. Said Paşa'nın konağı Anadolu Müfettişi Şakir Paşa'nın (ö. 1899) konağının yanındaydı. Eski Sadrazam Cevad Paşa'nın (ö. 1900) konağının bahçesinin bir kısmı ile komşuydu. Mâbeyn Başkâtibi Süreyya Paşa'nın konağıyla arasında yol geçiyordu. Mevki olarak da yolun karşısında konağın da çaprazında idi.

Resim 4: *Sadrazam Said Paşa Konağı Mevkisini Gösteren Harita, BOA, Yıldız Perakende Askerî Maruzâtı (Y.PRK.ASK), 262/39.*

Daha sonraları da Sadrazam Said Paşa için evinin yakınındaki Cevad Paşa Konağı'na ait arsa Hazine-i Hassa tarafından satın alınıp sadrazamın konağına dâhil edilmiştir. Gösterişi sevmeyen Said Paşa Konağı'nı oldukça sade döşettirmişti. Sarayın mefruşatçısı Leon Rozental sadrazam konağını dekore etmişti. Burada dikkat çeken önemli bir husus da kullanılan perdeler Yıldız Sarayı'nın eski perdeleridir.

Sandalyelerin kumaşı da daha önce Yıldız Sarayı'nın sandalyeleri için kullanılan ve arta kalan kırmızı ipekli kumaştır. Odaların karyola ve korniş işlemeleri de Yıldız Sarayı'nda bulunan Bursakâri işleme kumaşından yapılmıştır. Konağın mefruşat masrafları 16.420 kuruş tutmuştur. Genel itibari ile konağın tefrişi Yıldız Sarayı'nın daha önceki kullanılan döşemelerden kalan kumaşlar sarf edilmiştir.

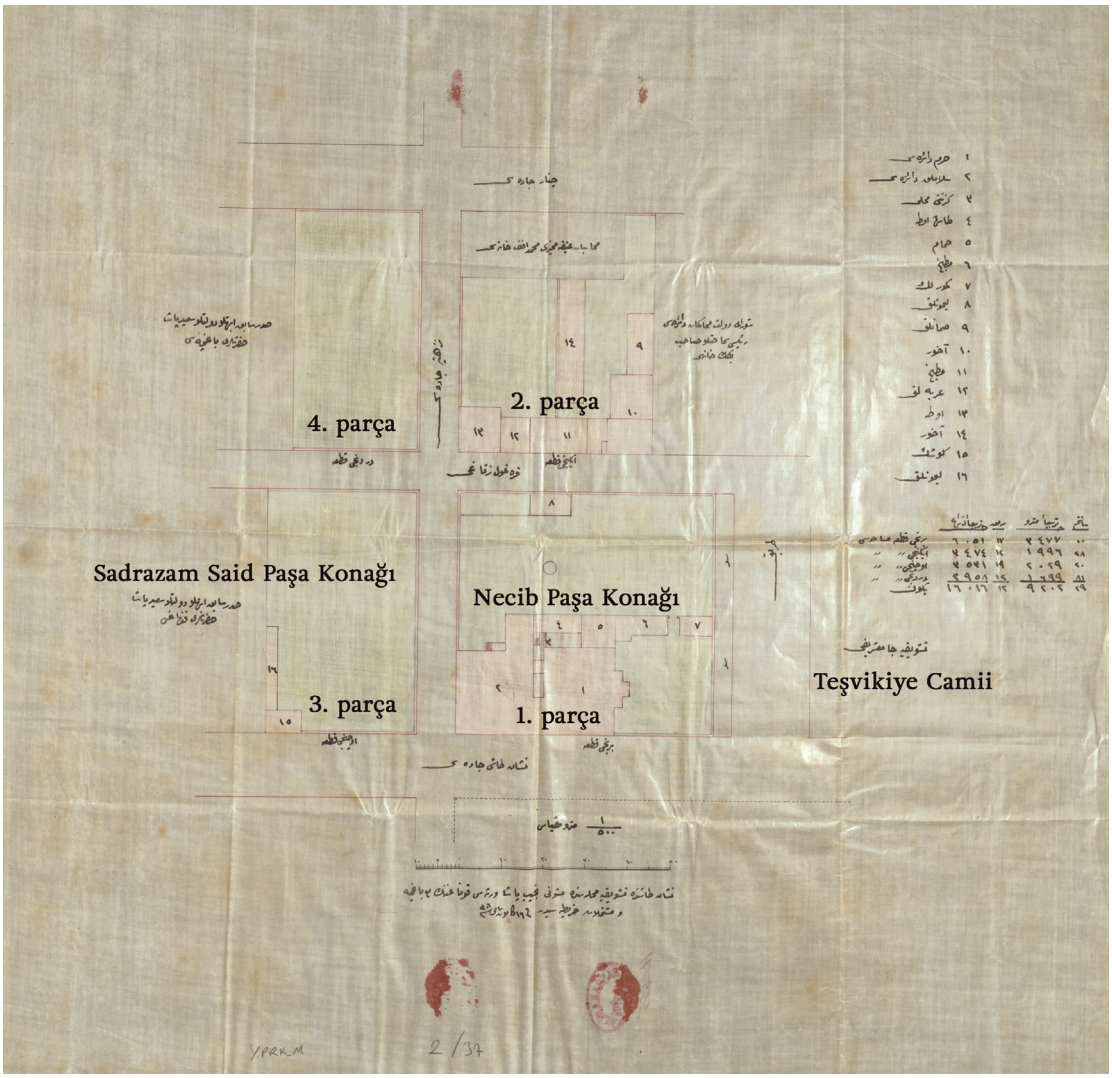
Sadrazam Said Paşa'nın Konağı tamire ihtiyacı oldukça bu tamirler Hazine-i Hassa tarafından karşılanıyordu. Aynı şekilde 1900 senesinde konağın kalorifer soba tesisatı Hazine-i Hassa tarafından yapılmıştır.

Nişantaşı'nın fiziksel anlamda Osmanlı siyasi erkin mekânsal yaşam alanı hâline gelmesi için yapılaşma hızlıca devam ediyordu. II. Abdülhamid döneminde iki kere sadrazamlık yapan dönemin önemli devlet adamlarından olan Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa'ya (ö. 1913) da Nişantaşı'nda 1887 senesinde bir arsa ihsan edilmiştir. Bu arsanın mevkisi tam olarak tespit edilemedi. Ancak bu arazi yaklaşık olarak dört dönümdür. Daha önce de değindiğimiz üzere bölgede yapılaşma yaygın değildi. Bundan dolayı da geniş arazilerin üzerine her bakımdan bütün ihtiyaçları karşılayacak şekilde teferruatlı yapılar inşa ediliyordu. Diğer ihsan edilen arazilerin çoğunluğu Balmumcu Çiftlikât-ı Hümayunu'na aitti. Bu arazi ise Sultan Bayezid Han Vakfı'na aittir. Bundan dolayı da arazinin idaresi ise Evkaf Nezaretine aittir. Mimar Ohannes'e bu arsanın üzerine maliyeti yine Hazine-i Hassa tarafından karşılanmak üzere konak inşa ettirilmiştir. Bu konaklar mimari açıdan birbirine benziyordu. İki ya da üç katlı ilk katı kârgir, diğer iki kat ahşap olarak yapılıyordu. Sadrazam Kâmil Paşa'nın konağı da benzerleri gibi bodrum katı ile beraber üç katlı olarak, ilk katı kârgir diğer iki katı da ahşaptan olmak üzere inşa edilmiştir. Konağın bahçesinde mutfak, arabalık gibi yapıları barındıran müştemilat binaları da inşa edilmiştir. Sadrazam sarayı olarak tasarlanan bu yapı üç ay gibi kısa bir süre zarfında bitirilmiştir. Ki burada amaçlanan bölgenin mekânsal dönüşümünü hızlandırmaktır. Ancak Kâmil Paşa için yapılan bu konak paşanın sadrazamlık görevi sona erip Aydın valisi olarak tayin edilmesinden sonra 1903 senesinin Mayıs ayında padişahın emriyle Kâmil Paşa'ya15.000 lira bedel de ödenerek elinden alınır. Aslında genel olarak konak sahibi vefat ettikten sonra yapı vârislerinden alınıp devletleştiriliyordu. Muhtemelen konak paşanın siyasi çekişmeler sonucu gözden düşmesi üzerine elinden alınmıştır. Merkezî konumda olan bu sadrazam sarayı yine bir sultan sarayı olarak kullanılacaktır. Bu ihtişamlı yapı 1905 senesinde evlenme çağına gelen Şehzade Kemaleddin'in kızı Münire Sultan'a ihsan edilmiştir. Münire Sultan oturmadan evvel bu konağın elden geçirilmesi için de keşfe Rasim Tevfik Bey isimli bir şahıs görevlendirilmiş ve konağın bütün eksiklikleri giderilmiştir.

Necib Paşa Konağı

Nişantaşı'ndaki üst düzey devlet görevlilerine ait ilk konaklardan biri de Abdülmecid döneminde Muzıka-yı Hümayun kumandanı olan Yeserizâde Necib Ahmed Paşa'nın (ö. 1883) konağıdır. Bu konak daha sonraları sadrazamlara da ev sahipliği yaptığı için bu kısımda ele alındı. Konağın tam olarak hangi tarihte inşasına başlandığı tespit edilememiştir. Ancak konağın yapımı 1866 senesinde tamamlanmıştır.

Bu yapı bodrum katı ile birlikte üç katlıydı. Teşvikiye Camii karşısında yer alan konak daha sonra inşa edilen Sadrazam Said Paşa Konağı ile komşudur. Bu bölgede yapılaşma yeni başladığı için geniş araziler cömertçe kullanılıyordu. Necib Paşa Konağı bunun en iyi örneğini oluşturmaktadır. Yapı dokuz dönümü aşan geniş bir arazi üzerinde konumlandırılmıştır. Arazi birbirinden bağımsız dört ayrı parçadan oluşmuştur. Bu parçaların her birisinin arasından yol geçiyordu. Konak birinci arazi parçasının üzerine inşa edilmiştir. Ancak elimizde bu konağın görseli ya da planı mevcut değildir. Bu parçanın büyüklüğü 2.477 metrekareydi. Yapı bodrum katı ile birlikte üç katlıydı. Binanın bir cephesi Nişantaşı Caddesi'ne diğer cephesi ise Nüzhetiye Caddesi'ne bakıyordu. Binanın ikinci parçasında ise samanlık, ahır, mutfak, limonluk, köşk ve arabalık bulunuyordu. Bu yapının büyüklüğü ise 1.991 metrekareydi. Yani yaklaşık iki dönümdü. Arazinin üçüncü parçası 2.029 metrekare, dördüncü parçası ise 1.699 metrekareden oluşuyordu. Arazinin üçüncü ve dördüncü parçası Sadrazam Said Paşa'nın konağı ile komşuydu. Toplamda dokuz dönümü geçen bu görkemli konağın mefruşatı için ise 11.160 kuruş harcanmıştır.

Resim 5: *Necib Paşa Konağı Planı ve Mevkisi*, BOA, *Y.PRK.M*, *2/37*.

Necib Paşa Konağı'nın muhit ve mekân olarak cazip bir konumunun olması ve geniş bir arazi üzerine yapılması sadrazam ve sultan sarayı olarak kullanılmasında önemli rol oynamıştır. Necib Paşa vefat ettikten sonra konak diğer bahsi geçen konaklar gibi vârislerinden satın alınmış ve 1885 senesinde Şehzade Nureddin Efendi'ye tahsis edilmiştir. Konak Şehzade Nureddin Efendi için yeniden döşenmiştir. Burada kullanılan eşyanın çoğunluğu Hazine-i Enderun-ı Hümayun'daki hanedana ait kıymetli eşyalardır. Eşyaların hepsi özenle seçilmiştir. Bu eşyalar arasında Şam kumaşından işlemeli tül perdeler, yıldızlı kornişler ve alafranga sofra masası gibi detaylar dikkat çeker.

Bu ihtişamlı konak Nureddin Efendi'den sonra Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'ya ihsan edilmiştir. Aslında konak daha çok Cevad Paşa Konağı diye bilinmektedir. Cevad Paşa sadrazamlıktan azledildikten sonra Defter-i Hakanî Nazırı Ali Rıza Paşa kendisine konağın tekrar devlete intikal etmesi için muamele başlatmasını istemiştir. Ancak Cevad Paşa maaşından kalan meblağı konağın imarına sarf etiğini söyler; "*zararı yok vefatımdan sonra konak devlete intikal etsin*". der. Cevad Paşa vefat ettikten sonra söylediği gibi konak vârislerinden alınmış devlete intikal etmiştir. Bu ihtişamlı konak 1900 senesinde evlenme çağına gelen bir hanedan üyesine Naile Sultan'a tahsis edilmiştir. Naile Sultan bu konağı sadece üç yıl kadar kullanmıştır. Konak 1903 senesinde yine bir sadrazama tahsis edilmiştir. Sadrazam Damad Ferid Paşa (ö. 1923) konağın yeni sahibi olmuştur. Sadrazam Ferid Paşa konağa taşınmadan önce konak yeniden döşenmiş ve gerekli tamiratlar yapılmıştır. Mefruşatın bir kısmı Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun imal ettiği ürünlerden alınmıştır. Bunun dışında konağın döşemelerine ise 150.240 kuruş sarf edilmiştir. Ferid Paşa'nın ikamet ettiği dönemde daha önce de değindiğimiz üzere eski Sadrazam Said Paşa'nın konağının bahçesinin yanındaki arazi parçası Said Paşa'ya verilmiştir. Böylece yukarıda değindiğimiz üzere dört bölümden oluşan konak arazisi üç bölüm olarak kalmıştır. Sultan II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra bu konağın eski sadrazamda kalması hususu tartışmaya konu olmuştur. Ancak konak eski sadrazamdan alınmış ve 1910 senesinde konağa geçici olarak Nişantaşı Numune Rüşdiyesi taşınmıştır. Konak bu okula bir dönem ev sahipliği yaptıktan sonra 1913 senesinde hariciye nazırlarının ikametine tahsis edilmiştir. Hariciye nazırları da bir süreliğine bu konağı kullanmıştır. Ancak bu görkemli yapının kaderi bir döneme damgasını vuran Enver Paşa (ö. 1922) ile de kesişir. Bu konakta bir süreliğine Enver Paşa da oturmuştur. Konağın bu kadar çok taliplisi olmasının nedeni merkezî bir semte olmasının yanı sıra geniş bir arazi üzerine konumlandırılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Konağın son sahibi ise Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'dir. Ancak Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi vefat etikten sonra da ailesi oturmaya devam etmiştir. 1919 senesine gelindiğinde ise Yusuf İzzeddin Efendi'nin ailesi konakta oturmaktadır. Ancak İstanbul'u işgal eden İngilizler bu konağı yetimhane olarak kullanmak istemiştir. Konakta hanedandan Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin ailesi oturduğu için buna izin verilmemiştir. Zaman içerisinde konağın kime ait olduğu Evkaf Nezareti ile Yusuf İzzeddin Efendi'nin vârisleri arasında anlaşmazlık sebebi olunca, nihayet iki taraf anlaşıp konağı Feyziye Cemiyeti'ne satmışlardır. Böylece sultanların ve Osmanlı bürokrasinin önemli simalarının

kullandığı Cevad Paşa Konağı, dönemindeki birçok benzer konak gibi bir eğitim kurumuna devredilmiştir.

Üzerinde herhangi bir yapı olmayan bu geniş araziler yeni devrin görkemli yapıları için bonkörlükle kullanılıyordu. Zira inşa edilen her yapı bölgeye yeni bir kimlik kazandırıyordu. Beşiktaş ve Nişantaşı bölgesi artık Osmanlı Devleti'nin padişahını ve hükûmetin en yüksek mensubu olan sadrazamı barındırıyordu.

2. Üst Düzey Devlet Ricalinin Beşiktaş Ve Nişantaşı'na Yerleşmesi

II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'na taşınmasıyla birlikte devlet yeni bir mekân düzenleme dönemine girmiştir. İdari yapıların merkezî olan Tarihî Yarımada'da Çemberlitaş'ta oturan Hariciye nazırları da diğer üst düzey devlet ricali gibi Osmanlı devlet yaşamının yeni merkezî olan Yıldız Sarayı'na yakın Nişantaşı'na rağbet etmişlerdir. Diplomasinin merkezî olan ve devletin dış ilişkilerinin yürütüldüğü Hariciye Nezaretinin de yeni seçkin semte taşınması gerekmekteydi. Bunun için de Nişantaşı'nda Hariciye nazırlarının ikamet etmesi için bir konak inşa olunmuştu. Bir nevi resmî konut hükmündeydi. Bu konağın inşa masrafları ise diğer konaklardan farklı olarak Maliye Hazinesinden karşılanmıştır.

Bu yapının statüsü ise 1897 senesinde Osmanlı ordusunun Teselya Savaşı'nda Yunanlıları bozguna uğratmasından sonra değişmiştir. II. Abdülhamid ordunun bu başarısından ötürü ordu komutanlarına ve nazırlara atiyye ihsan etmiştir. Ancak bu atiyyeleri kabul etmeyen Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya (ö. 1936) da oturduğu Hariciye konağını ihsan etmiştir. II. Abdülhamid'in güvenini kazanan ve dönemin önemli bürokratlarından olan Tevfik Paşa on dört yıl Hariciye nazırlığı görevinde bulunmuştur. Bu konakta II. Abdülhamid tahttan indirilinceye kadar ikamet etmiştir. Fakat Sultan Mehmed Reşad (1909-1918) döneminde Tevfik Paşa Hariciye nazırlığı görevinden ayrılınca, konak ilk inşa edildiği dönemdeki statüsüne yani Hariciye nazırı için resmi konut olarak kullanılmıştır. Ancak konağın ana kısmı 1912 senesinde yanmıştır. Bu konağın kalan diğer eşyaları ise 1924 yılında Hazine-i Evrak Müdürü İzzet Bey tarafından tahliye edilmiştir.

Zeki Paşa ve Rıza Paşa Konağı

Önemli yerleşim yerlerinden olan ve daha sonraları rağbet edilecek gözde semtlerden biri de Nişantaşı Ihlamur'dur. II. Abdülhamid sadece sivil bürokrasiyi değil askerî idarecileri de yeni devlet yaşamının merkezi olan bu semtlere taşımıştır. Nişantaşı Ihlamur'da II. Abdülhamid dönemi önemli asker ve devlet adamlarından olan Mekatib-i Askeriye-i Umumiye Nazırlığı ile birlikte Tophane Müşirliği görevini de başarıyla yürüten Mustafa Zeki Paşa'ya (ö. 1914) da arsa ihsan edilmiştir. İhsan edilen bu arazi Teşvikiye'deki araziler gibi Balmumcu Çiftlikât-ı-Hümayunu'na aitti. Daha sonra bu arsanın üzerine konak inşa edilmiştir. Zeki Paşa'nın konağı 1888-1889 senesinde yapılmış ve inşa masrafları ise diğer konaklar gibi Hazine-i Hassa tarafından karşılanmıştır.

II. Abdülhamid'in gözde paşalarından olan Tophane Müşiri Zeki Paşa bu konakta o dönemin birçok bürokratı gibi II. Meşrutiyet'e kadar ikamet etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra paşanın mallarına el konulup sürgüne gönderildiği için bu konak da Zeki Paşa'nın diğer mülkleri gibi devlete intikal etmiştir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla konağın içerisindeki eşyaların vârislere verilip verilmeyeceği tartışma konusu olur. Dönemin sadrazamı Ahmed Tevfik Paşa'nın (ö. 1936) onaylamasıyla konağın içindeki eşyaların vârisler tarafından alınmasına izin verilir. Aynı yıl içerisinde bu konağın Şehzade Burhaneddin Bey'e kiralanması uygun görülmüştür. Ancak 1911 senesinde gelindiğinde konak boşaltılmıştır. O sıralarda Ermeni okulu eğitim için kendisine yeni bir mekân aramaktadır. Yapılan yazışmalar sonucunda Zeki Paşa Konağı Ermeni okuluna kiraya verilmiştir.

Nişantaşı Ihlamur, zamanla devlet yaşamının rağbet edileceği seçkin semtler arasına giriyordu. Dönemin yükselen bürokratlarından Şehreminliği de yapmış olan Muhacirîn Komisyonu Reisi Yusuf Rıza Paşa'ya (ö. 1894) da Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın arazisinin yanında bir arazi ihsan edilmiştir. Yıldız Sarayı'na yakın bu semtlerde devlet ricaline arsa ihsan edilmesinin nedeni bu bölgenin itibarını artırmaktı. Hazineye mali bir yük getirmesine rağmen hiçbir masraftan kaçınılmıyordu. Bu yapı 1888 senesinin Ekim ayında yaklaşık iki buçuk dönüm arsa üzerine inşa olunmuştur. Bina Ohannes Kalfa tarafından yapılmıştır. Binanın yapımına 386.371 kuruş harcanmıştır. Bu iki konak Ihlamur'da devletin üst düzey yetkilileri için inşa edilen ilk konaklardandır. Konak yine emsalleri gibi üç katlı, selamlık ve haremlik olmak üzere iki bölümden oluşmuştur. Konağın dışında da arabalık, ahır ve mutfak yapılmıştır. Muhacirîn Komisyonu Reisi Rıza Paşa vefat ettikten sonra ise konakları komşu olan Zeki Paşa, Rıza Paşa'nın kendi konağına yakın olarak gördüğü selamlık kısmının kendisine bağışlanmasını talep etmesini ise şöyle açıklamıştır. Konağın selamlık kısmı kendi konağına çok yakın inşa edilmesinin kendi hane halkını çok rahatsız ettiğini ifade etmiştir. Bilindiği üzere selamlık kısmı gelen erkek misafirlerin ağırlandığı kısımdır. Bu bölümün Zeki Paşa'nın konağına yakın olması ailesini huzursuz etmiştir. Ancak anlaşıldığı üzere Zeki Paşa'nın bu arzusu kabul edilmemiştir. Konağın bütünlüğünün bozulmasına müsaade edilmemiştir. Muhacirîn Komisyonu Reisi Rıza Paşa'nın konağı ise paşa vefat ettikten sonra 1885 senesinde sonra Emlak-ı Hümayun Kalemi tarafından 2.400 liraya vârislerinden satın alınmıştır.

Fehim Paşa Konağı

Nişantaşı Ihlamur'da inşa edilen önemli yapılardan birisi de II. Abdülhamid'in serhafiyesi Hafiye Fehim Paşa'nın (ö. 1908) konağıdır. II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra bu konağın statüsü de tartışma konusu olmuştur. Yapılan incelemelerde yapının arazisinin Balmumcu Çiftlikât-ı Hümayunu'na ait olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak burada dikkat çeken bir husus ise yapının masrafları diğer konaklar gibi Hazine-i Hassadan karşılanmamıştır. Konağın yapımına padişahın iradesi ile Şehremini Rıdvan Paşa tarafından Şehremini veznesinden 596.000 kuruş harcandığı tespit edilmiştir. Bu da durumu daha karmaşık hâle getirmiştir. Önce konağın Maliye hazinesine devredilmesi düşünülse de konağın yapım masraflarının Şehremaneti tarafından karşılanması sorun olarak ortaya çıkmıştır. Arazinin

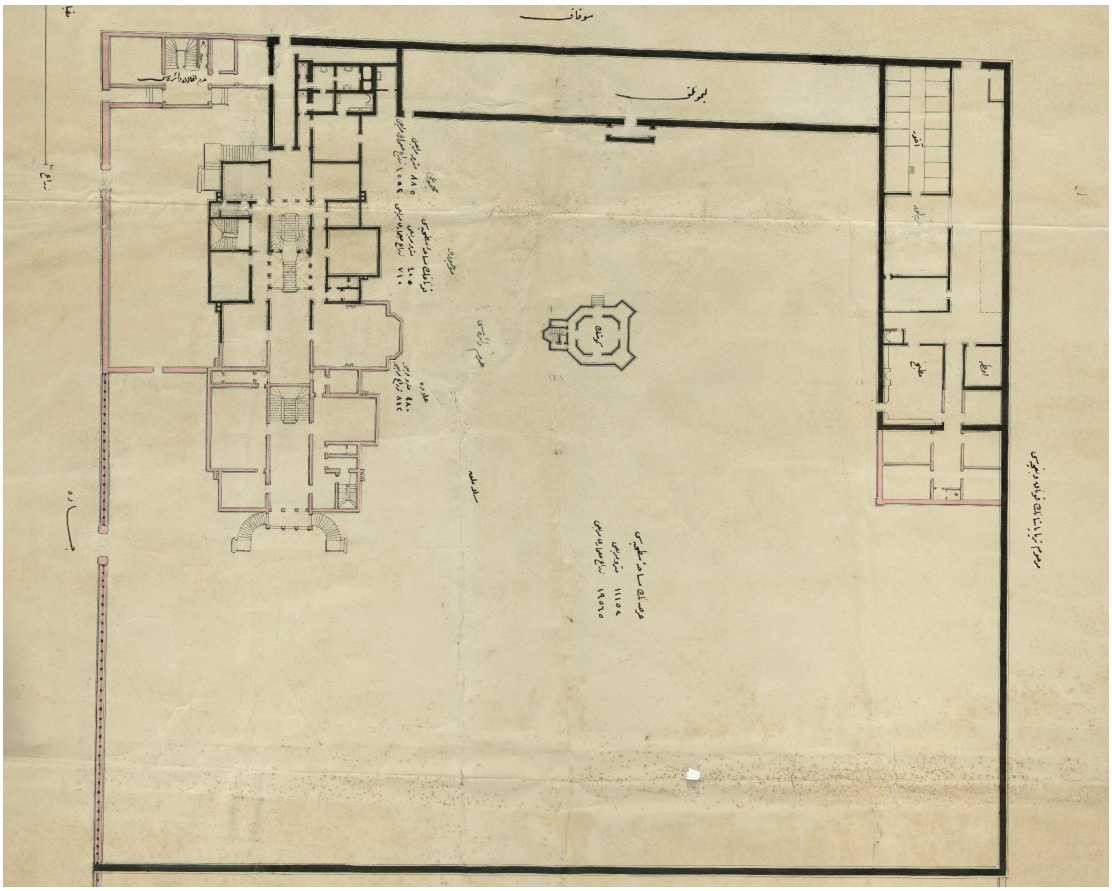
Balmumcu Çiftlikât-ı Hümayunu'na ait olması hasebiyle Hazine-i Hassaya belli bir miktar ücret verilmesi karşılığında konak Şehremanetinde kalacaktır. Bu kararın alınmasında Fehim Paşa'nın tahttan indirilen II. Abdülhamid'in serhafiyesi olmasının da etkisi vardır. Ancak vârisler bu kararı kabul etmemişlerdir. Konağın bu tartışmalı statüsü 1916 senesine kadar devam etmiştir. Konağın vârisleri inatla konağın kendilerine ait olduğu iddiasından vazgeçmemişlerdir. Bunun üzerine Defter-i Hakanî Nezareti ile yapılan yazışmalarda konu yeniden ele alınmıştır. Verilen kararda konağın herhangi bir kişi üzerinde kaydı olmadığı için yapı vârislere intikal etmiştir. 1924 senesine gelindiğinde ise konağın vârisleri aralarında anlaşarak, konağı Nişantaşı Kız Lisesine kiraya vermiştir.

3. Padişahın En Yakınındaki Görevliler: Mâbeyn-İ Hümâyûn Personelinin Beşiktaş Ve Nişantaşı'na Yerleşmesi

Mâbeyn-i Hümayun personelinin çoğu, zaman içerisinde Yıldız Sarayı'na yakın bu bölgeye yerleşmiştir. Ancak bu çalışmada seçilen örnekler üzerinden konuya değinilecektir. Zira diğer personeli işlemek bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Padişahın en yakınında çalışan Mâbeyn-i Hümayun personelinin Beşiktaş ve Nişantaşı'na yerleşmesi sadrazam ve devletin diğer üst düzey yöneticilerine göre daha erken tarihlerdedir. İlk olarak tespit edilebilen padişahın en yakınındaki Mâbeyn-i Hümayun personelinden biri olan serkurenanın bu bölgeye yerleşimi ise Dolmabahçe Sarayı'nı kullanan Sultan Abdülmecid döneminde olmuştur. 1857-1860 seneleri arasında görev yapan Serkurena Osman Bey'in saraya yakın bir yerde ikamet etmesi için Beşiktaş Maçka civarında bir konak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu konağın planlarına ulaşılamamıştır. Ancak padişahın en yakınındaki personelin saray civarında yerleşmesi açısından yapılan ilk konaklardan olması hasebiyle önem arz etmektedir. II. Abdülhamid döneminde 1891-1908 yılları arasında yaklaşık 17 yıl görev yapan padişaha sadakatiyle bilinen Serkurena Hacı Ali Paşa da Nişantaşı'nda ikamet etmiştir. Aynı dönemin kurenalarından Mehmed Emin Bey için de Nişantaşı'nda konak inşa edilmiştir. Ancak bu konaklar hakkında geniş malumata ulaşılamamıştır.

Süreyya Paşa Konağı

Mâbeyn'deki en mühim idari yapılardan biri de Mâbeyn Başkitâbetidir. II. Abdülhamid döneminde 1885- 1895 yılları arasında görev yapan Mâbeyn Başkâtibi Süreyya Paşa'ya da Nişantaşı'nda arsa ihsan edilmiştir. Esasen bu konak Teşvikiye Mahallesi'nde Sadrazam Hayreddin Paşa'nın konağı ile birlikte inşa edilen ilk konaklardandır. Mekteb-i Harbiye'den Teşvikiye'ye giden caddenin köşesinde inşa edilmiştir. Daha önce de bahsi geçtiği üzere Sadrazam Hayreddin Paşa'nın konağı ile sınır komşusu idi. Bu konağın tam karşısında ise Anadolu Müfettişi Şakir Paşa'nın konağı yer almaktaydı. Şakir Paşa'nın konağının yanında da Sadrazam Said Paşa'nın konağı vardır. Aslında amaçlanan bu bölgenin popülaritesini arttırmak ve bölgeyi devlet erkânının yeni makamı ve mekânsal alanı olarak tanzim etmekti.

Resim 6: *Mâbeyn Başkâtibi Süreyya Paşa Konağı Planı, BOA, PLK.p., 2028.*

Pangaltı'da Mekteb-i Harbiye sırasında olan Mâbeyn Başkâtibi Süreyya Paşa'nın konağı 3.200 metrekare üzerine inşa edilmiştir.[1] Bu konağın bahçesinin etrafı duvarlar ile örülmüş, bahçeden harem ve selamlığın girişi ayrıydı. Yapı zemin hariç iki katlı idi.[2] Daha önce de değindiğimiz üzere büyük konaklarda ve saraylarda sofa sayısı çoğalırdı. Hatırlanacağı üzere Sadrazam Hayreddin Paşa'nın konağı beş sofalıydı. Bu konak da büyük konaklara özgü olan etrafı odalar ile çevrili dört sofa bulunuyordu. Ayrıca yapıya eklenmiş hademeler için de bir bölüm vardı. [3]

Konağın bahçesinde mutfak, arabalık ve kuşluk ve konağın hizmetlileri için de iki katlı bir kısım bulunmaktaydı. Konağın bahçesinin ortasında ise bir köşk bulunmaktaydı.[4] Aslında Mâbeyn başkâtibi için bir saray inşa edilmiştir. Ayrıca bu büyük konak eski Sadrazam Hayreddin Paşa ile sınır komşusudur. Bu da padişahın Mâbeyn başkâtibine verdiği ehemmiyeti göstermektedir.

1 Konağın arsasının büyüklüğü 8.200 zirâdır. Bk. BOA, BEO, 4395/329599.
2 BOA, PLK.p., 616.
3 BOA, PLK.p., 2028.
4 BOA, PLK.p., 616.

Pangaltı'daki konak Süreyya Paşa vefat ettikten sonra emsalleri gibi vârislerinden 6.000 liraya alınarak devletleştirilmişti. Daha sonra konak tekrar elden geçirilmiş ve bu masraflar Hazine-i Hassa tarafından ödenmiştir.[5] Aslında konağın sultan sarayı olarak kullanılması gündeme gelmiştir. Yapılan incelemelerde sultan sarayı için gösterişli bulunmamış odaları küçük koridorların dar olduğu belirtilmiştir.[6] Boş kalan konağın bakımı titizlikle sürdürülmüştür. Süreyya Paşa konağı 1902 senesinde tekrar tamir edilmiştir. Çatıda gerekli tamirler yapılmış binanın yağlı boyası yenilenmiştir. Dökülen tavan ve duvarlarda gerekli tamiratlar yapılmıştır. Arabalık ve mutfağın da tamirleri yapılarak konak genel olarak elden geçirilmiştir. Konağın tamir masrafları ise 279.507 liradır.[7]

Süreyya Paşa'nın konağı 1908 senesine kadar boş kalmıştır. Ancak konak 18 Ocak 1908 tarihinde Beşiktaş'ta çıkan yangında evi yanan Arap İzzet Holo Paşa (ö. 1924) olarak da bilinen aynı zamanda Mâbeyn İkinci Kâtibi ve Kurena İzzet Paşa'ya geçici olarak tahsis edilir. [8] Anlaşıldığı üzere bu konağın merkezî konumu ve ihtişamından etkilenen İzzet Paşa arzuhâl vererek devlete olan hizmetine mukabil 6.000 liralık konağın kendisine çok görülmemesi gerektiğini de vurgulayarak bu yapının kendisine ihsan edilmesini istemiştir.[9] II. Abdülhamid'e yakınlığı ile bilinen Mâbeyn İkinci Kâtibi ve Kurena İzzet Paşa'ya bu talebinden sonra 30 Ocak 1908'de konak kendisine ihsan edilmiştir.[10] Ancak İkinci Kâtip ve Kurena İzzet Paşa bu konakta uzun süre kalamamıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmış ve mallarına el konulmuştur.[11] Konak İzzet Paşa'nın oğulları Abid, Necib ve Cemil Bey'in itirazı üzerine, 1913 senesinde vârislerine intikal etmiştir. Bu durum o sıralarda Fransa'nın Niş şehrinde olan İzzet Paşa'ya yetkililer tarafından Paris Sefareti aracılığı ile bildirilmiştir.[12] Ancak bu yapı devlet yetkililerine ihsan edilen diğer konaklar gibi 1916 senesinde vârislerinden satın alınmıştır.[13] Konağın daha sonraki dönemlerde nasıl kullanıldığı hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Daha önce de izah edildiği üzere Hariciye nazırlarının ikametine mahsus olan konak 1912 senesinde çıkan yangında binanın büyük bölümü yanınca, Süreyya Paşa Konağı 1919 senesinde Hariciye nazırlarına tahsis edilmiştir.[14] Ancak Hariciye Nezaretinin kaldırılması ile nazırların ikametine tahsis edilen Süreyya Paşa Konağı'nın da 1922 senesinde eşyaları tahliye edilmeye başlanır, konağın kalan son eşyaları ise 1924 senesinde tahliye edilmiştir. Bu tarihten itibaren bu konağın nasıl

5 BOA, ML.EEM, 270/37.

6 BOA, Y.PRK.HH, 30/43.

7 BOA, Y.PRK.HH, 34/2.

8 Evrim Şencan Gürtunca, "Fransızca Basında 1908 Yılı İstanbul Yangınları: Le Moniteur Oriental Örneği" *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergis*i, C. VI, S. 9, (2020), s. 84.

9 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 14/11.

10 BOA, HH.İ, 234/24.

11 Emre Gör, *Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn İkinci Kâtibi Arap İzzet Paşa: Şam'dan Yıldız Sarayı'na Uzanan Bir Yaşam Öyküsü (1852-1924)*, (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020), s. 99.

12 BOA, Hariciye Nezâreti Umûr-ı Hukûk-ı Muhtalita Müdüriyeti, (HR.UHM), 149/42.

13 BOA, MV, 200/86.

14 BOA, Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), 215/30.

kullanıldığı tespit edilememiş, nitekim Mâbeyn Başkâtibi Süreyya Paşa'nın konağı günümüze kadar ulaşamamıştır.[15]

Gazi Osman Paşa Konağı

Beşiktaş Serencebey yokuşundaki yerleşimler daha eski tarihlere dayanır. Mesela Serencebey'deki II. Abdülhamid'in Mâbeyn Müşiri Gazi Osman Paşa'nın (ö. 1900) konağı aslında 1861 senesinde Duhan Gümrüğü Emini Hasan Efendi'den alınmış ve o dönem padişahın yakınında görevli Mâbeyn-i Hümayun personelinden Serkurena Galip Paşa'ya verilmiştir.[16] Galip Paşa ölünce konak Hazine-i Hassa tarafından vârislerinden alınmış ve padişah tarafından Mâbeyn'in amiri olan Mâbeyn Müşiri Gazi Osman Paşa'ya ihsan edilmiştir.[17] Bu konağın o dönemdeki planına ve resimlerine ulaşılamamıştır. Ancak daha sonraları bu konağın bahçesine o dönem revaçta olan kurma camlı bir köşk kurulmuştur. Bu köşkün parçaları padişah tarafından ihsan edilmiştir.[18]

Mâbeyn-i Hümayun Müşiri Gazi Osman Paşa vefat edinceye kadar bu konakta ikamet etmiştir. Paşa vefat ettikten sonra ise konak vârislerinden alınarak hanedan üyesi Şehzade Selim Efendi'ye tahsis edilmiştir.[19] Daha önce de bahsi geçtiği üzere II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra konağın statüsünde değişiklik olmuştur. Öncelikle bu konak Hazine-i Maliyeye devredilmiştir. Şehzade Selim Efendi'den de belli bir miktar kira alınması uygun görülmüştür.[20] Anlaşıldığı kadarıyla Şehzade Selim Efendi bu konağın belirlenen kira bedeli olan yüz lirayı ödememiş ve borç birikmiştir. Bu karar 1916 senesinde tekrar gözden geçirilmiş ve biriken borç Meclis-i Vükelâ'nın aldığı karar ile 498.830 kuruş ödenmesi şartıyla konak Şehzade Selim üzerine kaydettirilmiştir.[21] Konak bu şekilde hanedana devrolmuştur. Ancak hanedan üyeleri Cumhuriyet Dönemi'nde sürgüne gönderilince bu konak benzerleri gibi devlete intikal etmiştir. İddiaya göre Gazi Osman Paşa'nın konağı Cumhuriyet Dönemi'nde tütün deposu olarak kullanılmıştır. Günümüzde ise sadece avlu giriş kapısı kalmıştır.[22]

Dereceli olarak Beşiktaş ve Nişantaşı devletin merkezî bölge yerleşimi hâline gelmiş ve konakları ile meşhur mutena semtler arasına girmiştir. Zaman içerisinde üst düzey devlet erkânı ve dönemin seçkinleri de bu bölgeye yerleştirilmiştir. Günümüzde bu bölge elit kesim tarafından tercih edilme özelliğini korumaktadır.

15 BOA, HR.İM, 233/18; BOA, HR.İM, 238/82.
16 BOA, MB.İ, 16/36.
17 BOA, Y.PRK.HH, 9/64.
18 BOA, Hazine-i Hassa defterleri (HH.d), 27830.
19 BOA, ML.EEM, 747/60.
20 BOA, BEO, 3615/271059.
21 BOA, MV, 201/86.
22 https.//hayalleme.com. (Erişim Tarihi: 5 Ekim 2024).

Sonuç

Tarihî kayıtlar incelendiğinde Osmanlı bürokrasisi Beşiktaş ve Nişantaşı'nda rastgele yerleştirilmemiştir. İkamet ettikleri geniş konakların saraya yakın olan Nişantaşı Teşvikiye Mahallesi ve Ihlamur semtlerinde kümelenmiştir. Serencebey yokuşu da dönemin önemli şahsiyetlerinin ikametine tahsis edilmiştir. Bu çalışma ile Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki önemli siyasi aktörlerin merkezî olarak yaşadığı Beşiktaş ve Nişantaşı semtlerindeki ilk inşa edilen konaklardan bazıları ortaya çıkarılmıştır. Bu yapılardan bazılarının o dönemde yer aldığı bölgeler tespit edilmiştir. Bu siyasi aktörlerinin bazılarının konakları ile ilgili geniş bir malumat verilemese de dönemin önemli simalarının saraya yakın bir şekilde iskân ettirilmesi siyasi kimliklerin bu bölgede öncelikli olarak iskânında ne kadar önemli olduğuna dikkat çekilmiştir. Özellikle de saraya yakın olmasından dolayı bu yeni gözde yerleşim yerinde sadrazam başta olmak üzere dönemin devlet ricali arazi sahibi olmak için yarışmıştır. İmara açılan araziler çoğunluğu Ortaköy'de yer alan Balmumcu Çiftlikât-ı Hümayunu'na aittir. Arazinin elverişli olmasından dolayı burada inşa edilen konaklar küçük bir saray modelidir. Çok odalı geniş bahçeli konaklar yapılmıştır. Devletin imkânları bu ihtişamlı konakların inşası ve döşenmesi için kullanılmıştır. Ancak II. Meşrutiyetin ilanı her şeyi değiştirecektir. Konakların statüsü tartışmalı hâle gelecektir. Vârisler konakların üzerinde hak iddia edeceklerdir. Ancak bazı vârisler haklı bulunsa da bu şatafatlı yapılar çoğunlukla devlete intikal edecektir. Bu durum hanedan üyelerini de etkileyecektir. Hanedan üyeleri bulundukları konaklarda kiracı konumuna düşmüş ve sonraki yıllarda bu durum lehlerine değişip konaklar onların mülkü sayılacaktır. Ancak bu durum çok uzun sürmeyecektir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde konaklar öncelikle eğitim kurumlarına kiraya verilmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde ise siyasi çekişmeler ve inşa politikaları karşısında bu konaklar varlığını uzun süre koruyamayacaktır. Bu ihtişamlı konaklar XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında bir devrin simgesi hâline gelmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

The changes and transformations in the Ottoman state with the Tanzimat also affected the Ottoman urban fabric. It enabled the creation of new privileged spaces outside the Historic Peninsula, which is the manifestation of the traditional urban fabric. When the sultan resided in Topkapı Palace, the top executives of the state also wanted to live in the Historic Peninsula However, after the construction of Dolmabahçe Palace, Sultan Abdülmecid's (1839-1861) settlement in this palace made it necessary for high-level state administrators to settle in Beşiktaş and Nişantaşı. During the reign of Abdülhamid II, (1876-1909) this areas became the center of the state. The Sultan granted land for state administrators to settle in this region. Although some of these lands were foundation lands, the majority belonged to the Balmumcu Çiflikât-ı Hümayun. Large mansions with large gardens were built on these lands, which were suitable for new settlements.

In the Ottoman state, mansions were the residences of viziers and pashas who had a certain social status and wealth. As is known, the grand vizier palaces were

located on the Historical Peninsula. However, the first grand vizier palace built in Nişantaşı during the reign of Abdülhamid II was built for Grand Vizier Hayreddin Pasha (d. 1890). It was built on a large land. It was built with three floors including the basement. This magnificent mansion was bought from the heirs of Hayreddin Pasha after his death. This grand vizier's palace, which was later repaired, was given to Şadiye Sultan as the sultan's palace. Şadiye Sultan resided here until 1916, after which it could not be determined how this mansion was used.

Said Pasha (d. 1914), who served as Grand Vizier nine times, was one of the important figures residing in Nişantaşı. Said Pasha's mansion was across from Grand Vizier Hayreddin Pasha's mansion. A road ran between Chief Secretary of the Chamber, Süreyya Pasha and Said Pasha's mansion. Grand Vizier Said Pasha, who disliked ostentation, had the mansion furnished quite simply.

Kâmil Pasha (d. 1913), one of the important statesmen of the period, also resided in Nişantaşı. During Kâmil Pasha's term as Grand Vizier, the Sultan granted land to Grand Vizier Kâmil Pasha so that he could reside in Nişantaşı like other Grand Viziers. A three-story mansion with a large garden was built on this land in a short period of three months. In addition to the palaces of the grand viziers, Beşiktaş and Nişantaşı were also home to the high-ranking officials of the state and the staff of the Mâbeyn-i Hümayun, who worked in the closest circle of the sultan. During the reign of Sultan Abdülmecid, who used Dolmabahçe Palace, a mansion was built near Beşiktaş Maçka for Serkurena Osman Bey, who served between 1857 and 1860, to reside close to the palace.

One of the first mansions in Nişantaşı belonging to high-ranking state officials is the mansion of Necib Pasha (d. 1883), who was the commander of the Muzıka-yı-Humayun during the reign of Abdülmecid. This mansion was built in 1866. The land of this mansion, which was built across Teşvikiye Mosque, consisted of four separate parts. The mansion is more commonly known as Cevad Pasha mansion. The fact that the mansion was built on such a large land and in an important neighborhood made it a priority for the grand vizier and members of the dynasty to reside in this mansion.

A residence for the foreign ministers was also built in Nişantaşı. However, this mansion was granted to Tevfik Pasha (d. 1936), the Minister of Foreign Affairs, for his success in the war. When Tevfik Pasha left his post as foreign minister during the reign of Sultan Mehmed Reşad (1909-1918), this mansion was again used as an official residence for the foreign ministers.

The mansion of Süreyya Pasha, who was Abdülhamid II's Chief Secretary of the Mabeyn in Nişantaşı, is one of the first mansions built in the Teşvikiye neighborhood. The mansion of Süreyya Pasha, who lived next door to Grand Vizier Hayreddin Pasha, was built on a large plot of land. This mansion, which had three floors a large garden and there were structures such as a kitchen and a carriage house in the garden of this mansion. After Süreyya Pasha died, this mansion was purchased from his heirs.

One of the most important settlements is Nişantaşı -Ihlamur. The first mansions built in this area was for high-ranking state officials. The mansions built for Tophane Müşir Zeki Pasha (d. 1914) and Muhacirin Commission Chief Rıza Pasha (d. 1894). Mansions builted side by side, these mansions were structurally similar to the other mansions. After the Constitutional Monarchy II, when the property of

Tophane Müşiri Zeki Pasha was confiscated, this mansion was also transferred to the state. The mansion of Rıza Pasha, the head of the Muhacirin Commission, was purchased from his heirs after his death and nationalized.

One of the important residential areas in Beşiktaş is the Serencebey slope. In Serencebey, there was the mansion of Gazi Osman Pasha (d. 1900), the Mabeyn Müşir of Abdülhamid II. In fact, this mansion was bought from Hasan Efendi, the Customs Commander of Duhan Customs, in 1861 and given to Galip Pasha, who was then Serkurena. When Galip Pasha died, the mansion was taken from his heirs by the Hazine-i Hassa and bestowed by the Sultan to Gazi Osman Pasha, the Müşiri of the Mâbeyn. After the death of Gazi Osman Pasha, this magnificent mansion was taken from his heirs and allocated to members of the dynasty.

The furnishing, repairs and maintenance of these magnificent mansions were paid from the Hazine-i Hassa. After their owners died, the mansions were purchased from their heirs and nationalized. In later periods, some of the mansions were allocated to educational institutions or government offices. In the late 19th and early 20th centuries, these mansions became the symbol of an era. However, these magnificent mansions did not survive to the present day due to political and construction policies in the early Republican period.

Kaynaklar

a. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbıâli Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi, (DH.MKT)

Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti (DH.KMS)

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdaresi Memurin Kalemi (DH.SAİD.MEM)

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirât Kalemi (DH.EUM.THR)

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d)

Hazine-i Hassa İradeleri (HH.İ)

Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO)

Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM)

Hariciye Nezâreti Umûr-ı Hukûk-ı Muhtalita Müdüriyeti (H.UHM)

Mâbeyn-i Hümayun İradeleri (MB.İ)

Maârif Nezâreti Tedrîsât-ı İbtidâiye Kalemi (MF.İBT)

Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT)

Maliye Nezâreti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defteri (TS.MA.d)

Plan Proje Krokiler (PLK.p)

Yıldız Sadâret Hususî Maruzâtı (Y.A.HUS)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Yıldız Perakende Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK)

Yıldız Perakende Başkitâbet Dairesi Evrakı (Y.PRK.BŞK)

Yıldız Perakende Evkâf Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.EV)

Yıldız Perakende Defter-i Hakanî Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.DFE)

Yıldız Perakende Müteferrik (Y.PRK.M)

Yıldız Perakende Mâbeyn Müşîriyeti (Y.PRK.MM)

Yıldız Mütenevvî Maruzâtı (Y.MTV)

Yıldız Perakende Hazine-i Hassa Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.HH)

Yıldız Perakende Serkurenâlık Evrakı (Y.PRK.SRN)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Cumhuriyet Arşivi Genel.

b. Kaynak Eserler ve İncelemeler

Batur, Afife: "Şeyh Zâfir Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIX, 2010, 78-79.

Beydilli, Kemal: "Hariciye Nazırı Tevfik Paşa", *DİA*, C. II, 1989, 139-140.

Çelik, Gözde: *İstanbul Tarihî Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları*, (Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007.

Eldem, Sedad H.: *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul: Pulhan Matbaası, 1954.

Gör, Emre: *Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn İkinci Kâtibi Arap İzzet Paşa: Şam'dan Yıldız Sarayı'na Uzanan Bir Yaşam Öyküsü (1852-1924)*, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020.

Gürtunca, Evrim Şencan: "Fransızca Basında 1908 Yılı İstanbul Yangınları: Le Moniteur Oriental Örneği" *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* C.VI, S. 9, (2020), 81-102.

https.//hayalleme.com. (Erişim Tarihi: 5 Ekim 2024)

https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/tunuslu-hayreddin-pasa-konagi-anit-eser-olarak-kabul-edildi. (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2025)

İgüs, Esma ve Pınar Bolel Koç: "MSGSÜ İstanbul Resim Heykel Müzesi Arşivi Leyla Turgut Terekesi Fotoğraflarıyla Hariciye Nezareti (Tevfik Paşa) Konağı", *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, S. 3, (2011), 65-76.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal: *Son Sadrazamlar*, 4. Baskı, C. III ve IV, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1969.

İrtem, Süleyman Kâni: *Sultan Abdülhamid ve Yıldız Kamarillası*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, C. II, İstanbul: Temel Yayınları, 2003.

Kuneralp Sinan: *Son Dönem Osmanlı Erkânı ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul: İsis Yayıncılık, 1999.

Orman, İsmail: "Konak" *DİA*, C. XXIX, 2002, 159-161.

Polat, Hatice: *Mülkiye Baytar Mektebi (1894-1922)*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2013.

Sunay, Serap: "Bir Sadrazam Konağının Değişimi ve Dönüşümü: Mercan'da Âli Paşa Konağı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXV. S. 1, (2020), 261-296.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y: "İstanbul Konaklarına Dair," *Cumhuriyet*, 29 Eylül 1957, 2.

Libohovalı Ahmed Müfid Bey'in Diplomatik ve Siyasi Faaliyetleri (1897-1912)*

Diplomatic and Political Activities of Libohovalı Ahmed Mufid Bey (1897-1912)

MUHAMMET BALLI**

öz

1876-1927 yılları arasında yaşayan Ahmed Müfid, Sultan II. Abdülhamid ve bilhassa II. Meşrutiyet Dönemi'nde adından söz ettirmiş bir devlet adamıdır. Aynı zamanda Balkanlardaki son Osmanlı toprağı olan Arnavutluk'un bağımsız bir devlete dönüşüm serüveninin bir parçası olmuştur. Öte yandan Tepedelenli Ali Paşa'nın (ö. 1822) sülalesinden olan Ahmed Müfid, Yanya'da söz sahibi ve varlıklı bir ailenin ferdiydi. Beyzade ailesinin son kuşak temsilcilerinden olan genç Ahmed Müfid, kardeşlerini gölgede bırakarak vatandaşı olduğu Osmanlı'da sefaret kâtipliği, şehbenderlik ve mebusluk görevlerinde bulunmuştur. 31 Mart Vakası'nda Yunanistan'a kaçmıştır. II. Meşrutiyet'te iki dönem Ergiri mebusu olarak görev yapmıştır. Arnavutluk isyanlarını teşvik etmiş ve Meclis-i Mebusanda konuşulan Arnavutluk meselelerinde önemli roller oynamıştır. Bununla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı oluşan olan muhalefet saflarına katılmış ve imparatorluk içinde adem-i merkeziyetçiliği desteklemiştir. Arnavutluk'taki hayatı ayrı bir araştırma konusu olduğundan bu makalede Ahmed Müfid Bey'in 1912 yılından önceki siyasi faaliyetleri incelenmiştir. Bu çalışma Osmanlı arşiv belgeleri ışığında, XIX. yüzyılın sonunda, XX. yüzyıl başlarında Balkanlarda deneyimlenen çalkantılı olaylar ile Ahmed Müfid Bey'in çoklu kimlikleri arasındaki paralelliği "imparatorluk biyografisi" yaklaşımını kullanarak göstermeyi hedefliyor.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Hariciyesi, II. Abdülhamid, Arnavutluk, Ahmed Müfid, II. Meşrutiyet.

ABSTRACT

Ahmed Mufid, who lived between 1876 and 1927, was a statesman who made a name for himself during the reign of Sultan Abdülhamid II and especially during

* Makale geliş tarihi: 31 Aralık 2024, kabul tarihi: 4 Haziran 2025, araştırma makalesi.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, m.balli89@hotmail.com, ORCID

the Constitutional Monarchy. He was also a part of the transformation of Albania, the last Ottoman territory in the Balkans, into an independent state. On the other hand, Ahmed Mufid, a member of Tepedelenli Ali Pasha's clan, was a member of a wealthy and influential family in Ioannina. The young Ahmed Mufid, one of the last generation representatives of the beyzâde family, outshone his brothers and served as a clerk of the embassy, a city councillor and a parliamentarian in the Ottoman Empire, where he was a citizen. During the 31 March Incident, he fled to Greece because his name was implicated in suspicion. Finally, he served as a member of parliament for Ergiri for two terms in the Second Constitutional Monarchy. He Encouraged Albanian revolts and played an important role in Albanian issues discussed in the Assembly of Parliament. He also joined the ranks of the opposition to the Committee of Union and Progress and supported decentralization within the empire. Since his life in Albania is a separate research topic, this article examines Ahmed Müfid Bey's political activities before 1912. In the light of previously unused Ottoman archival documents, this study aims to show the parallelism between the turbulent events experienced in the Balkans in the late 19th and early 20th centuries and Ahmed Mufid Bey's multiple identities, using an "imperial biography" approach.

Keywords: Ottoman Foreign Ministry, Sultan Abdul Hamid II, Albania, Ahmed Mufid, The Second Constitutional Era

Giriş

Ahmed Müfid Bey'in hayat hikâyesine yoğunlaştığımız bu çalışmada doğduğu çevre, ailesi, eğitimi ve icraatları gün yüzüne çıkarılmıştır. Zira bugüne kadar hayatı ve siyasetteki etkisi, ilmi bağlamda yeteri kadar ortaya konmamıştır. Bahsi geçen eksikliği giderecek olması düşüncesi ve alana sağlayacağı katkı, bizleri konuyu araştırmaya teşvik eden en önemli sebep olmuştur.

Çalışmamızın konusu olan Sultan II. Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemlerinde Türk siyasi tarihinde önemli rol oynayan Ahmed Müfid Bey, aynı zamanda Arnavutluk devletinin kurucuları arasındadır. İmparatorluktan ulus-devlete dramatik geçişi yansıtan hayatı hakkında bugüne kadar müstakil bir çalışma yapılmaması da dikkat çekicidir. Bir Arnavut ulusçusu olarak incelenmeye değer görülen Ahmed Müfid Bey, 15 sene kadar Osmanlı Devleti'ne hizmet etti. Ahmed Müfid Bey aynı zamanda Arnavutluk'un bağımsızlığı için çalışan ve bu amaçla siyasi faaliyetlerde bulunan milliyetçi bir Arnavut olduğu, II. Meşrutiyet'in çok uluslu meclisinde milliyetçi söylemlerle bulunup, ulusunun çıkarlarını savunduğu için hizmet ettiği Osmanlı'da adı devlet hizmetlerinden ziyade çekişmelerle, adli vakalarla, propaganda ve soruşturmalarla anıldı.

Ahmed Müfid Bey, Brüksel ve Bern sefaretlerinde ve ardından Yenişehir (Larissa) Şehbenderliğinde görev yapmış, sonrasında Ergiri mebusu seçilmiştir. Milliyetçilik rüzgârına kapılıp Arnavutluk'un yolunu tutarken Osmanlı'daki kariyeri sona ermiştir. Hayatına Arnavutluk'ta yeni bir başlangıç yaparken, devletin kurucu kadroları arasında yer almış, dışişleri bakanlığına kadar yükselmiştir.

Doğumu ve Ailesi

XIX. yüzyıl Yanya tarihinde Ahmed Müfid'in de ferdi olduğu Libohova-Aslan Paşalıların müstesna bir yerinin olduğunu söylemek yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu minvalde Tepedelenli Ali Paşa (1744-1822), Arnavut feodal ailelerini tesir alanına dâhil edebilmek için onlarla evlilik ilişkileri kurma ve gerekirse bu evlilikleri zorla gerçekleştirme stratejisini takip ediyordu. Bu siyasetin bir sonucu olarak Avlonyalı İbrahim Paşa'nın iki kızının kendi oğulları Veli ve Muhtar ile evlenmelerini sağlamıştı. Avlonya hanedanıyla kurduğu bu birliktelikten sonra Yanya'nın en mühim hanedanlarından olan Libohova ailesiyle de hısımlık kurma yollarını aramış ve nihayetinde kız kardeşi Şehnisa'yı bu aileden Süleyman Paşa ile evlendirmişti. Tepedelenli ailesinden Şehnisa Hanım ile Libohova hanedanından Süleyman Paşa'nın Adem isminde bir çocukları olmuştu. Tepedelenli Ali Paşa, yeğeni Adem'i, yine denklik esasını gözeterek Avlonyalı Sinan Paşa ailesinden mutasarrıf İbrahim Paşa'nın üçüncü kızı Belkıs Hanım ile evlendirmiş ve bu evlilikten 1807'de İzzet ve 1809'da Mâlik adında iki erkek çocuğu dünyaya gelmişti. Ancak dayısı Tepedelenli'nin hazinedarlığını yapan Adem Bey 1817 yılında, oldukça genç bir yaşta vefat etmesiyle Ali Paşa, bu sıralarda sekiz ve on yaşlarında olan iki yetim kardeşi yanlarına alarak onları yetiştirme görevini üstlendi.[1]

Tepedelenli Ali Paşa'nın kız kardeşi Şehnisa Hanım'ın torunu olan Ahmed Müfid'in[2] aile tarihindeki en bilinen şahsiyet hiç şüphesiz dedesi Kaplanzâde Malik Naili Paşa idi. Zira Müfid, atalarını anlatırken tercüme-i hâl varakasında ailenin Tepedelenli Ali Paşa'yla olan akrabalık ilişkisine dikkat çeker: "Tepedelenli Ali Paşa'nın yeğenlerinden Malik Paşazade" şeklinde dedesini tanımlamaktadır.[3] Malik, Çerkes asıllı Esma Hanım'la bir evlilik gerçekleştirmiş ve evlilikten Adem Safiyüddin ve Ali Naki adlı iki çocuk dünyaya gelmişti. Tepedelenli Ali Paşa'nın idamı sonrasında doğan krizden başarıyla çıkan Malik Naili Paşa, hanedanın tek vârisi konumuna erişti ve Libohova'yı ailenin merkezi hâline getirdi.[4] İşte Libohovalıların tarih sahnesindeki yerlerini alışı, Tepedelenli ailesinin dağılmaya yüz tuttuğu imparatorluk taşrasının idaresinde söz sahibi oldukları bir zaman zarfında vuku buldu.

Ahmed Müfid'in babası Ali Naki (1844-1904) ise Çerkes kökenli Behice Hanım'la evlenmişti. Naki Bey'in Behice Hanım'la olan evliliğinden Ahmed Müfid, Ayetullah, Mahmud Ekrem ve Hatice Behice doğmuştur. Naki Bey döneminde ailevi bağları önemli derecede genişledi. Naki, çocuklarını Arnavut beylerinin çocuklarıyla evlendirme yolunu kullanarak ilişkilerini daha da arttırmıştır. Bu hususta oğulları Ayetullah'ı ve Ekrem'i Avlonyalı Süreyya Bey'in kızları Necat ve Fazilet ile evlendirmiş, kızı Hatice Behice Hanım'ı ise Alizoti ailesine gelin göndermişti.[5]

1 Doğukan Oruç, "Bürokratik Reform Çağında Bir Arnavut Mahallî Hanedanı: Libohova-Aslan Paşalıların Üç Kuşağının Tarihi", *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (2024), s. 67-87.

2 Ahmed Müfid, *Tepedelenli Ali Paşa, (1744-1822)*, haz. Enes Kavalçalan, (İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2022), s. 9.

3 BOA, HR.SAİD, 14/10, 29 Zilkade 1324 (14 Ocak 1907).

4 Said Olgun, "Yanya Mebusu ve Şûra-yı Devlet Azası Ali Naki Paşa (1844-1904)", Tarih ve Gelecek Dergisi, 10/1 (Mart 2024), s. 3-5.

5 Oruç, *Libohova-Aslan Paşalıların Üç Kuşağının Tarihi*, s. 78-79.

Aileden devlet kademelerinde görev alan ilk isim Ali Naki oldu. 1877'de Yanya mebusu,[6] çeşitli azalıklar, istinaf mahkemesi üyeliği, 1880'de Ergiri mutasarrıflığı, 1892'de Şûra-yı Devlet Maliye Dairesi azalığı yaptı ve Rumeli beylerbeyliği payeliği de aldı.[7]

Ali Naki Bey, büyük oğlu Ahmed Müfid'i 1898'de Giritli Hilmi Paşa'nın kızı Şeref Hanım'la evlendirdi. Çiftin evliliği 1891-1895 yılları arasında Ahmed Müfid'in İstanbul'daki öğrenciliğinin ilk dönemine tekabül etmektedir. Ancak evlilik uzun sürmedi. Şeref Hanım, 1900'lerin başında Avrupa'nın yolunu tuttu ve Rus hanedanından Ourousoff ile yaşamaya başladı.[8] Şeref Hanım'dan Malik adında bir oğlu oldu. Eşinden boşanan Müfid, Danimarkalı Olga Schëeitzer (1886-1963) ile hayatını birleştirdi.[9] Çiftin tanışması Olga'nın İstanbul'daki piyano konserinde yaşandı. Ahmed Müfid Bey'in 1909'da İstanbul'dan ayrılmasının ardından o da eşiyle birlikte Libohova'ya yerleşti. Olga, eşinin 1927'deki ölümün ardından Arnavutluk'u terk etmedi. Öte yandan bu evlilikten Elmas adında bir oğulları dünyaya geldi.

1945'te Arnavutluk İşçi Partisi lideri Petri Dumas'ın emriyle, Libohova ailesi evden zorla çıkarılmış ve tüm mallarına el konulmuştu. Olga ve oğlu Elmas, Shijak'a (Şayak) sürgün edildiler ve 5 aydan fazla kaldıkları bir inek ahırına yerleştirildiler. Kıtlık ortasında, Olga kendisine verilen tüm el işlerini yapmak zorunda kaldı. İkinci kez sürgün edildiği Tresh köyünde ahırları temizleyerek ve tarlada çalışarak hayata tutunmaya çalıştı. Olga, yaşadığı sıkıntılar içinde 1963 yılında hayata gözlerini yumdu.[10]

Ahmed Müfid'in Şeref Hanım'dan olan oğlu Malik hakkında ise oldukça kıt bilgiler mevcuttur. Malik de tıpkı babası gibi yeni kurulan Arnavutluk devleti bünyesinde kendisine kadro bulabilmişti. Arnavutluk'un Paris elçiliği kâtipliği ve maslahatgüzarlığına getirilirken uzun yıllar Fransa'da ülkesini temsil etmişti.[11]

Malik'in üvey kardeşi Elmas ise ağabeyine kıyasla daha zor bir hayat yaşadı. İtalya'da yaşayan Elmas babasının ölümünün ardından annesinin yanına döndü ve Komünist rejim tarafından tutuklandı. 1949'da Arnavutluk'a bağlı Lezha'daki (Leş) köyüne sürgün edildi. Acı dolu yıllarda ona eşi Myzafera eşlik etti. Çiftin sürgünde Enveri, Qemali ve Müfid adında 3 çocuğu dünyaya geldi.[12]

6 BOA, ŞD.SAİD, 30 /60, 1260 (1844-1845).

7 BOA, DH.SAİD.d., 3/398, 29 Z 1260 (9 Ocak 1845).

8 BOA, Y.PRK.EŞA, 46/60, 25 B 1322 (5 Ekim 1904).

9 *Shqiptarja*, No: 145, 22 Haziran 2014, 20.

10 https://memorie.al/en/even-though-ollga-schweizer-in-1944-saved-100-men-from-being-shot-by-the-germans-the-communists-interned-and-imprisoned-her-the-tragic-story-of-the-dane-who-fell-in-love-with-the-signer-of/. [Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024].

11 Le Gaulois, 25 Ekim 1925, s.2.

12 https://memorie.al/en/even-though-ollga-schweizer-in-1944-saved-100-men-from-being-shot-by-the-germans-the-communists-interned-and-imprisoned-her-the-tragic-story-of-the-dane-who-fell-in-love-with-the-signer-of/. [Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024].

Çocukluk Yılları ve Tahsil Hayatı

II. Abdülhamid devri Osmanlı hariciyesinin gelecek vaat eden ve Arnavutluk'un bağımsızlığında rol oynayan isimlerinden Ahmed Müfid Bey'in hayat hikâyesi, 1876'da Yanya'ya bağlı Libohova'da başladı.[13] Onun hayata gözlerine açtığı dönem; Sultan II. Abdülhamid, tahta yeni çıktığı ve Balkanlarda milliyetçilik rüzgârlarının estiği bir dönemdi. Yeni sultan ilk yıllarda Osmanlı Devleti, Rusya karşısında (1877-1878) ağır bir yenilgi aldı ve başta Balkanlar olmak üzere birçok toprak kaybı yaşadı. Bu minvalde, Arnavutluk'ta Balkanlardaki toprakların paylaşılmasına karşı Arnavut beylerinin de katılımıyla 1878'de Prizren Birliği kuruldu. Sultan II. Abdülhamid'in desteklediği muhafazakâr üyeler aracılığıyla bu hareketin milliyetçi bir karaktere bürünmesini engellemiştir. Sultan, hareketin geçici Arnavut hükûmetine dönmesiyle özerklik talepleri gelince bu hareketi dağıttı.[14]

Çocukluğunun ilk yılları Yanya'nın Libohova kasabasında geçen Ahmed Müfid, oldukça zengin ve kozmopolit bir semtte büyüdü. Benliğini ve kimliğini idrake burada başladığı, bu semtte tahsil hayatının nasıl şekillendiği hususu muammadır. Tercüme-i hâl varakasında 15 yaşına kadar Türkçe, Rumca ve Fransızcayı öğrendiğinibelirtmektedir.[15]

Ailenin diğer fertlerine bakıldığında Ali Naki'nin çocuklarının eğitimlerini desteklediği anlaşılır. Ahmed Müfid, İstanbul Mekteb-i İdadi'de, Mahmud Ekrem, İstanbul Fransız Okulu, Ayetullah, Mekteb-i Sultani'de okudu. Üçüncü kuşak Libohovalılar, ailelerinin verdiği desteği iyi kullanarak yurt dışında yüksek tahsillerini tamamladı. Bu hususta Ayetullah, Lozan'da hukuk ve Mahmud Ekrem ise Brüksel'de harp okulunda eğitim gördü. İstisnai olarak ailenin en büyük ferdi olan Ahmed Müfid ise İstanbul'da kalarak hukuk mektebinde tahsil hayatını tamamladı.[16]

Ahmed Müfid, henüz 17 yaşındayken mesleki kaygılarla İstanbul'un yolunu tutmuştu. Yanya'nın hatırı sayılır bir ailesinin ferdi olmasının avantajını kullanmıştı. Payitahta eğitimini tamamlamak için gelen Ahmed Müfid, 1891'de Mekteb-i İdadi'ye kaydolmuştu. Ailesinin de desteğiyle İstanbul'da yüksek tahsilini yapma imkânı bulmasının pek çok cihetten yetişmesini sağladığı aşikârdır. Bu arada iki senelik zaman diliminde Mekteb-i İdadi'de gerekli ilimleri tahsil etmiş, mezun olduktan sonra sınavla Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'ye girmişti. Dört senenin ardından 23 yaşında "âlâ" derecesinde diploma almaya hak kazanmıştı.[17]

Başkentte faaliyet gösteren Arnavut milliyetçilerine ve özellikle o dönemde "*Albanie*" ve daha sonra Arnavutça, Türkçe ve Yunanca basılan "*Le salut de l'Albanie*" gazetesini çıkaran İsmail Kemal Bey'e destek verdi. O yıllarda Arnavutluk davasına dost kazanmak amacıyla Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma ve St. Petersburg gibi

13 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Sicill-i Ahval Belgeleri* (HR. SAİD), Dosya No: 14, Gömlek No: 10, 14/10, 29 Zilkade. 1324 (14 Ocak 1907).

14 Nuray Bozbora, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, (İstanbul: Boyut Kitapları, 1997), s. 274

15 BOA, HR.SAİD, 14/10, 29 Zilkade 1324 (14 Ocak 1907).

16 Olgun, "Ali Naki", s. 10-11.

17 BOA, HR.SAİD, 14/10, 29 Za. 1324 (14 Ocak 1907).

birçok Avrupa başkentini ziyaret etti. 1906'da Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın konuğu olarak Kahire'ye gitti.[18]

Brüksel Sefareti Ataşeliği ve Kâtipliği (1897-1904)

Genç Müfid, 1893'te girdiği Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'den dört yıllık bir eğitimin ardından mezun olduğunda henüz 23 yaşındaydı. Altı senelik İstanbul serüveninin ardından ani bir kararla ilk yurt dışı görevi olan Brüksel'e gönderildi. Ahmed Müfid'den beklenti, Brüksel'de kaldığı sürece kendisini geliştirmesiydi. Brüksel'e atanması, ileriki dönemlerde Osmanlı diplomasisinde farklı görevlere gelmesinin önemli bir adımı olmuştur. Tüm bunların yanında dış siyasetin inceliklerini de yavaş yavaş öğrenmeye başlamıştı.

Şunu da belirtmek gerekir ki diplomatlık için eşraf ailesinin bir üyesi olmasının yanı sıra Osmanlı hariciyesindeki tırmanışında kayınpederi Giritli Hilmi Paşa'nın rolü olduğu apaçık ortadadır.[19] Zira kayınpederinin ricasından sonra Ahmed Müfid'e "rütbe-i sanîye mütemayiz" tevcih buyrulmuştu.[20]

Mesleki hayatının en önemli dönüm noktalarından biri de Brüksel Sefarethanesi fahri ataşeliğine atanmasıydı. Zira Osmanlı'da ataşe istihdamı genç memurların malumat ve deneyim kazanmalarında önemli bir yere sahipti. Ataşeler bazen maaşsız bazen de küçük bir miktar aylıkla işe başlardı.[21] Bu minvalde maaşsız olarak 29 Temmuz 1897'de ilk kez resmî bir görevle Avrupa'ya gönderildi.[22] Aradan bir sene geçmişti ki Brüksel Sefareti İkinci Kâtibi Ali Kemal Bey'in istifa etmesiyle kadro boşa çıkmıştı. Yaşanan durum üzerine Brüksel Elçisi Aleksandır Karatodori (ö. 1906) tarafından Hariciyeye gönderilen yazıda Müfid Bey'in sadakati, çalışkanlığından ötürü bu görev için uygun olduğu ve kâtip olarak atamasının yapılması rica edildi. Sefirin bu ricası geri çevrilmedi ve 25 Ekim 1898'de Brüksel Sefareti ikinci kâtipliğine ataması yapıldı.[23] Ancak Ahmed Müfid Bey, iki senedir Brüksel'de maaş almadan görevini sürdürmekteydi ve geçim sıkıntısı yaşamaktaydı. Zira 20 Nisan 1900'de Osmanlı hariciyesine gönderdiği mektupta maaş alamadığını yazmaktaydı.[24] Mektupta şu ifadeler yer almaktaydı:

> "*Bundan üç sene evvel Brüksel sefaret-i seniyyesi ataşeliğine tayin kılındım. Paris'te talebe-i Osmaniyyeden iken sefaret-i seniyye kitabet-i saniyesine naspedilen izzetlü Ali Kemal Bey'in şehr-i mezkurda tahsiline devamı vaki olan istirhamı veçhile makrun-i müsaade-i seniyye-i Padişahi buyrulmakla Brüksel Sefaret-i seniyyesince dah(i) bir kâtibe lüzum görülmüş ve münhal vukuunda tevzif edilmek üzere işbu kitabete çakerleri terfi kılınmıştı. Aradan iki sene geçtiği hâlde elan maaşa nail olamadım*".

18 Bu internet sitesindeki yazı Müfid Bey'in torunu Enver Libohova tarafından yazılan son baskıya dayanmaktadır. https://www.libohovaonline.com/historia-e-plote-mufid-libohova-nga-ali-pashe-tepelena-te-enver-hoxha/[Erişim Tarihi: 13.11.2024].

19 BOA, Y.MTV, 124/67, 20 M. 1313 (13 Temmuz 1895).

20 BOA, HR.SAİD, 14/10, 29 Za. 1324 (14 Ocak 1907).

21 Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri'nin Gelişimi: Hariciye Nezareti*, (İstanbul: Ötüken Yayınları: 2020), s. 234.

22 BOA, İ.HR, 355/33, 28 S 1315 (29 Temmuz 1897).

23 BOA, İ.HR, 360/56, 9 C. 1316 (25 Ekim 1898).

24 BOA, Y.MTV, 201/85, 18 Z. 1317 (20 Nisan 1900).

Hariciye Nezaretine yazmış olduğu mektubu sonrasında 10 Ağustos 1900'de 1.800 kuruş maaş verilmiştir.[25] Aradan 6 ay geçmişti ki 12 Şubat 1901'de "*vazife-i memuriyetini hüsn-i ifâda görülen sem-i gayretine mebni*" *rütbe-i ulâ sınıf-ı sanî*'ye terfi etmiştir.[26] Başarılı çalışmalarıyla adından söz ettiren Ahmed Müfid Bey, 4 Mart 1901'de Aleko Bey'in yerine Brüksel Sefareti başkâtipliğine getirilmiştir.[27] Fakat 7 Ekim 1901'de Brüksel Sefareti Maslahatgüzarı Seyfeddin Bey'le şifre anahtarları konusunda anlaşmazlık yaşadı. Seyfeddin Bey'in, Ahmed Müfid Bey ile olan çekişmelerini şöyle aktarmaktadır:

> "*Bugün üçü çeyrek geçerek sefaret-i seniyye kançılaryasında Sinapyan Efendi hazretleriyle bulunduğumuz sırada Müfid Bey, refakatinde Nefi Bey olduğu hâlde içeri girerek bendenize tevdi buyrulmuş olan şifre anahtarlarını cebren elde etmek maksadıyla çıkardığı rezalete karşı itidalli davranmam üzerine beni düello için çağırdı*".[28]

Sonuç olarak kendisine Brüksel memuriyetinin kattığı bir diğer değer de devlet işlerinin nasıl yürüdüğünü öğrenmesiydi. Nitekim bu görev bir sonraki görevlere atanmasında önemli bir etmen olmuştu.

Bern Sefareti Başkâtipliği (1904)

1901 yılında Paris Sefiri Salih Münir [Paşa] Bey'e, Brüksel ve Bern sefaretleri ilave-i memuriyet olarak verildi.[29] Bu değişiklikten 3 sene sonra 7 Mayıs 1904'te Ahmed Müfid Bey ile Bern Sefareti Başkâtibi Raif Bey arasında becayiş yapıldı.[30]

Bir buçuk seneye yakın sürdürdüğü yeni görevi umut ettiği gibi başlamadı. Nitekim izinli olarak gittiği memleketi Yanya'ya bağlı Ergiri'de arazilerine tecavüzden dolayı birtakım olaylara karışmış ve hakkında tutuklama kararı çıkmıştı. Ahmed Müfid Bey tarafından 14 Ocak 1904'te Sadarete yazılan yazıda Yanya'da bulunan arazilerinin işgal edildiğini, durumun meclis kararıyla engellendiğini ve buna rağmen hasımları tarafından dava edildiğini belirtti. Ancak Ergiri'ye götürülüp ardından adliyece serbest bırakıldığını ve buna rağmen saatlerce bekletildiğini ifade etti.[31]

Yanya Valisi Osman Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği raporda olay daha farklı bir şekilde anlatılmaktaydı: Bern Sefareti Başkâtibi Müfid Bey, izinli geldiği Ergiri kazasında kendi mülkiyetinde olduğunu iddia ettiği arazilerin Safvet Selfo ve kardeşleri tarafından işgalini haber aldı. Bunun üzerine yanına jandarma ve 15-20 adam alarak bunların samanlıklarını yerle bir etmiş ve mahsullerine zarar vermişti. Safvet ve kardeşleri kullanmakta oldukları arazilerin zilliyet haklarının kendilerinde

25 BOA, İ.HR, 368/15, 10 R. 1318 (10 Ağustos 1897).
26 BOA, İ.TAL, 22 L 1318 (12 Şubat 1901).
27 BOA, BEO, 1626/121926, 13 Za. 1318 (4 Mart 1901).
28 BOA, HR.MTV, 711/40, 21 Eylül 1901.
29 Çakmak, *Hariciye Nezareti*, s. 317.
30 BOA, İ.HR, 388/31, 21 S. 1322 (7 Mayıs 1904).
31 BOA, BEO, 2483/186205, 8 Za. 1322 (14 Ocak 1904).

olduğunu ve de tapularının şahıslarına ait olduklarını öne sürdü. Ahmed Müfid Bey de aksini iddia ederek bu arazilerin kendi tasarrufunda olduğunu dile getirdi. Osmanlı kanun ve nizamlarını yok sayan Ahmed Müfid Bey tutuklandı. Ancak vilayetten gönderilen müfettiş, kendisini serbest bırakmıştı ve kendisini serbest bırakan müfettişin tarafsızlığı sorgulandı.[32]

Bu sırada Babıali sorunu bir an evvel çözüme kavuşturmak adına davanın nizamiye mahkemesinde görülmesini gerektiğini bildirdi.[33] Ahmed Müfid Bey, Yanya Valisi Osman Paşa, Delvine kaymakamı ve Ergiri mutasarrıfını merkeze şikâyet etmişti. Özellikle Vali Osman Paşa ile arası çok kötüydü.[34] Libohova hanedanının son temsilcisi ve ailenin en büyük ferdi Ahmed Müfid ile vali arasında kavga sanılandan da büyüktü. Öyle ki vali hakkında İstanbul'a gönderdiği mektubunda küfür ve yalan ifadeler yer almaktaydı.[35]

Yanya Valisi Osman Paşa, meselenin peşini bırakmıyor, yaptığı eylemlerden ötürü yargılanmasını talep ediyordu. Nitekim yoğun uğraşları sonucu hakkında mahkeme açılıp açılmaması konusu temyiz mahkemesinde görüşülmesini sağlıyordu.[36]

Yenişehir [Larissa] Baş Şehbenderliği (1905)

Son dönemde Avrupa'nın önemli şehirlerinde sefaret görevlerinde kadro bulan Müfid Bey, ani bir kararla 10 Haziran 1905'te Yunanistan'a bağlı Yenişehir'e baş-şehbender olarak atandı.[37] Bern gibi bir şehirden taşraya çekilmesinde son yıllarda birtakım olayların müsebbibi olması ve şaibeli bir kişilikte olduğu gerçeği de olasılık dâhilindedir. Bir seneyi aşkın yürüttüğü bu vazife Osmanlı hariciyesindeki son görevi olması bakımından önemlidir. Bu göreve getirilmesinde şüphesiz toplumsal yapıya hâkimiyeti ve bölgenin ana dili olan Yunancaya hâkim olması etkili olmuştur.

Yeni şehbender, görev yaptığı 15 ay boyunca tüm gelişmeleri gözlemleriyle beraber merkeze rapor etmeyi sürdürdü. Ekseriyetle ele aldığı konuların başında; Yunan çetelerinin Osmanlı sınırına yaptıkları saldırıları merkeze bildirmek,[38] istihbarat faaliyetleri ve veraset işlemleri idi. Ayrıca bu göreve atandığında Yanya'da hakkında açılan dava da devam etmekteydi. Bir müddet sonra davanın temyiz süreci Manastır İstinaf (Ceza) Mahkemesinde başlamıştır. Ahmed Müfid'in ifadesi okunmuş ve kendisi suçlamaları kabul etmemişti. Bu minvalde, kendisini dava eden Safvet ve kardeşlerinin bina ve mallarını tahrip eden ve onları arazilerinden meneden Ergiri Meclisi idi.[39]

32 BOA, BEO, 2483/186218, 9 Za. 1322 (15 Ocak 1904).
33 BOA, BEO, 2496/187159, 20 Za. 1322 (28 Ocak 1904).
34 BOA, BEO, 2495/187060, 21 Za. 1322 (29 Ocak 1904).
35 BOA, DH.MKT, 958/52, 10 Ca. 1322 (25 Temmuz 1904).
36 BOA, BEO, 2633/197472, 29 Ca. 1323 (1 Ağustos 1905).
37 BOA, BEO, 2597/194703, 7 R. 1323 (4 Eylül 1905).
38 BOA, TFR.I.SFR, 2/122, 27 C. 1324 (18 Ağustos 1906).
39 BOA, İ.AZN, 67/13, 18 Ca. 1324 (15 Temmuz 1904).

15 ay sonra Eylül 1906'da görevinden ayrılan Ahmed Müfid Bey'in bu görevi Osmanlı bürokrasisindeki son görevi olmuştur.

Meclis-i Mebusandaki Faaliyetleri (1909-1912)

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Arnavutlarla yeni rejim arasındaki iş birliğinin sınandığı ilk gelişmelerden birisi 1908 seçimleri olmuştur. Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) merkeziyetçi politikası Osmanlı Devleti'nin tebaasından bulunan diğer unsurların adem-i merkeziyetçilik yönündeki talepleri ile çakışıyordu. Buna bağlı olarak da İTC adayları ile Arnavut kulüplerin desteklediği adaylar arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Böylece Arnavutluk'ta yapılacak olan seçimlerde milliyetçi Arnavutların kazanmaları ihtimaline karşı İTC kendi adaylarının kazanması için her yola başvurmuştur.[40] Buna rağmen Arnavutluk'un İpek, İşkodra, Debre, Görice, Berat, Ergiri ve Priştine gibi bölgelerinde yapılan seçimler gergin bir ortamda gerçekleştirilmiş, İTC'nin gösterdiği adaylara karşı Arnavutlar kendi adaylarını desteklemişlerdir. Örneğin, Berat'ta İsmail Kemal'in adaylığını koyması üzerine İTC, İsmail Kemal aleyhine çalışmış ancak buna rağmen seçilmiştir. Aynı şekilde Ergiri'de Müfid Bey de seçimin galibi olmuştur. Müfid Bey'in de içinde olduğu mebuslar ileri dönemde Arnavutluk ayaklanmalarında ve Meclis-i Mebusanda konuşulan Arnavutluk meselelerinde önemli roller oynamışlardır. Bununla birlikte İTC'ye karşı oluşacak olan muhalefet saflarına katılmışlardır.[41]

1911'de yapılan ara seçimin sonucunda İttihat ve Terakki kötü bir sürprizle karşılaşmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının adayı seçimi bir oy farkla kazanmıştır.[42] 1911 seçimlerinin yapılmasının arkasında Meclis'te yaşanan anayasa kavgası gibi görünse de asıl neden perde arkasındaki iktidar mücadelesidir. Seçimi kaybeden İTC, Hürriyet ve İtilaf Fırkasına karşı harekete geçti.[43] Bu arada II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Arnavut isyanları ortaya çıktı. İTC ise çıkan bu isyanları bastırmak zorunda kalıyordu. Hükûmetin isyanları bastırmak için uyguladığı yöntemler, Arnavutların büyük çoğunluğunu kendisinden uzaklaştırmıştır.[44] Padişahın 1911'de Kosova'ya yaptığı gezi bile Arnavutluk isyanlarına çözüm getirememişti. Ayrıca isyan hareketleri 1912 yılı itibariyle artık ulusçu bir hareket hâlini almıştı. Bu tarihe kadar uzanan süreç içerisinde yaşanan gelişmeler nedeniyle de Meclis-i Mebusan'da bulunan Arnavut mebusların büyük çoğunluğu İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet cephesine katılmışlardır.

40 Ramazan Mızrak, *II. Meşrutiyet Mebusan'ında Arnavut Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt 2023, s. 35.

41 Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 107-108.

42 Gamze Alkan, *II. Meşrutiyet Dönemi Parlamento Seçimleri 1908-1918*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2002, s. 63.

43 Özer Özbozdağlı, "Selanik, Manastır ve Kosova Vilayetlerinde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri", *Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 11/2, (Kış 2016), s. 284-286.

44 Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavut Sorunu*, (İstanbul: Büke Kitapları), İstanbul 2004, s. 111.

Seçim öncesi Arnavut Başkim Kulübü bildiri yayımlayarak Arnavutları birlik olmaya çağırmıştı. İTC'ye karşı cephe alan "Başkim" basın üzerinden cemiyeti hedef almış ve eleştirilerde bulunmuştur. İttihat ve Terakki, uyguladığı baskı sonucunda Arnavut mebusların da Meclis'e girmelerini engelleyebilmiş ve sadece 18 Arnavut Meclise girebilmiştir.[45]

Bu arada Arnavutlar, İTC'nin merkeziyetçilik politikasına muhalefet ederek dış siyasette İngiltere yanlısı politika takip etmeye başlamışlardır. Bu sebeple de İsmail Kemal ile birlikte Hasan Priştine, Esad Paşa ve Ahmed Müfid Bey gibi Arnavut mebuslar, İttihatçılara muhalif Prens Sabahaddin'in (1878-1948) yanında yer aldığı gibi İngiliz yanlısı Kıbrıslı Kâmil Paşa'yı destekleyerek Hürriyet ve İtilâf Fırkasına üyeolmuştur.[46]

Öncelikle Ahmed Müfid Bey'in Arnavutluk'un bağımsızlığı için çalışan ve bu amaçla siyasi faaliyetlerde bulunan milliyetçi bir Arnavut mebus olduğunu belirtmek gerekir. Aynı zamanda İsmail Kemal Bey ile ortak noktaları olan bir kişiydi. [47] Bu hususta, 6 Nisan 1909'da öldürülen Arnavut asıllı *Serbestî* gazetesi yazarı Hasan Fehmi ve İsmail Mahir Paşa'nın öldürülmesinden sonra 7 Nisan 1909'da onların Arnavut olmalarına dikkat çekerek Kirkor Zehrap Efendi ve bir grup mebus tarafından bir takrir sunulmuştur. Akabinde ise kendisinin de "*bir Arnavut ve Osmanlı olarak*" durumu protesto edeceğini söylemiştir.[48] Bunu şöyle ifade etmiştir: "*Hasan Fehmi Efendi Arnavuttur. İsmail Paşa da Arnavut idi. Ben, buna karşı protesto ederim. Hükûmet onun da katilini meydana çıkarmalı. Ben, Arnavut ve Osmanlı olmak üzere bunu protesto ederim*".[49]

Ahmed Müfid Bey'in "*Arnavut*" sözüne karşı Meclis başkanı tepki göstererek "*burada Arnavut, Arap yok*" diyerek karşılık vermiştir. Bunun üzerine Ahmed Müfid Bey, "*yok yok, var var!*" diyerek karşılık vermiştir.[50] Meclis içinde yaşanan bu olaydan sonra Ahmed Müfid Bey, katillerin bulunması için Meclis-i Mebûsan önünde bu durumu protesto etmiştir.[51] Hasan Fehmi'nin ölümünden sonra artan olayların önüne geçmek adına başta sadrazam olmak üzere Arnavut milliyetçilerinden İsmail Kemal ve Ahmed Müfid beylerden yardım istemişti.[52]

Ahmed Müfid Bey, sadece Arnavutluk sorunu ile ilgilenmemiştir. Nitekim Meclis'in 22 Kasım 1909 tarihli oturumunda Hariciye nazırına verdiği önergede Rumeli'de meydana gelen gelişmelere değinerek Balkan ülkelerinin aralarında ittifak tesis etmeleri durumunda değişecek muhtemel dengelere karşı hangi

45 Mızrak, *Arnavut Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, s. 39.

46 Mızrak, *Arnavut Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, s. 154.

47 İhsan Burak Birecikli, *Arnavutlar ve Arnavutluk Sorunu 1908-1914*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 246.

48 A. Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. I, (İstanbul: Rey Yayınları, 1970), s. 93.

49 MMZC, İ:53, 25 Mart 1325, s. 651

50 MMZC, D:1, İS:1, İ:53, C. 2, 25 Mart 1325 (7 Nisan 1909), s. 651.

51 MMZC, İ:53, 25 Mart 1325, s. 651.

52 *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, çev. Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), s. 236.

tedbirlerin alındığını sormuştur. Onun sunduğu önergeye Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, 27 Kasım 1909 tarihli oturumda yanıt vermiştir. Rıfat Paşa, verdiği cevapta öncelikle Ahmed Müfid Bey'in verdiği takririn iki kısımdan oluştuğunu, birincisinin Bulgaristan başkanının konuşmasından sonra hükûmet adına Bulgaristan elçiliği ile konuştuklarını herhangi bir şekilde içişlerimize müdahale söz konusu olmayacağını belirtmiştir. Ayrıca hükûmetin her türlü tedbiri aldığını bundan hiçbir şekilde şüphelerinin olmamasını vurgulamıştır. Balkanlarda oluşan ittifakın da ilk kez olmadığını daha önce de bu tür ittifak girişimlerinde bulunduklarını hatırlatmıştır. Bunun üzerine Müfid Bey, söz alarak Slav ittifakının nedenini, devlet olarak bu ittifak karşısında hükûmetin vaziyetini sormuştur. Rıfat Paşa bu sorulara karşılık olarak oluşan ittifakın kendilerine karşı olmadığını, kaldı ki her devlet gibi Osmanlı'nın muhafazası için ne gerekiyorsa yapacaklarını ve buna mecbur olduklarını belirterek karşılık vermiştir.[53]

Görüldüğü üzere Sırp-Bulgar görüşme konusunu Meclis'e ilk taşıyan Ergiri Mebusu Müfid Bey'di. 22 Kasım 1909 tarihli takriri Balkanlardaki bu yeni ittifak arayışının meclise ilk yansıması olarak görülmektedir. Ahmed Müfid Bey'in verdiği takrir şöyleydi:

> *Riyaset-i Celileye: Balkanların Slav devletleri akd-i ittifak-ı siyasiyeye teşebbüs eylemiş olup bunun kabulü hâlinde Şarkta muvazene-i kavânin muhtel olması muhtemel olmakla, devletimizin ihtimal-i mezkûreye karşı şimdiden ittihazı tedabir-i diplomatikiyye etmiş olup olmadığının ve ahiren Bulgaristan Reisi Vükelâsıyla Hariciye Nazırı Sobranya'daki nutuklarında hukuk-ı düvele bir takım nazariyeler ithaliyle, ileride umur-ı dahiliyemize müdahale hak ve salahiyetini iddia eyleyeceklerini ima eylediklerinden, hükûmetimizin bu tecavüzat-ı mutasaverreye karşı müteyakkız bulunup bulunmadığının ve bu hususdaki Düvel-i Muazzama'nın enzar-ı dikkatini celbedip etmediğinin Hariciye nazırı paşa hazretlerinden istizah edilmesini teklif ve talep eylerim.*[54]

Ahmed Müfid Bey, takririnin gündeme alınması üzerine mecliste yaptığı konuşmada Balkanlarda Slav hükûmetlerinin aralarında bir siyasi ittifak yaptıklarını, bu ittifakın Doğu'da dengeleri bozacağını ve bundan dolayı Osmanlı Devleti'ne zarar gelebileceğini belirttikten sonra: "*Acaba hükûmetimiz buna karşı tedabir-i siyasiye ittihaz etti mi? Bundan başka, Bulgaristan Reisi Vükelâsı ile Hariciye Nazırı geçenlerde Sobranya'da irat ettikleri nutuklarda da Rumeli'nin ahvalini pek fena olarak tasvir ettiler ve Rumeli'de anâsır beyninde müsavat olmadığını söylediler*" şeklinde hükûmete yönelik sorular sormuştur, Bulgar yetkililerin kendilerini bu sorun nedeni ile huzursuz hissettiklerini belirterek uluslararası hukuka yeni bir yorum getirmeye çalıştıklarına dair şu değerlendirmeyi yapmıştır:

> *...dediler ki bir devlet kendi millettaşlarım velev ki diğer hükûmet idaresi altında olsunlar, eğer onlara haksızlık olduğunu görecek ve işitecek olursa, tabi o meselede alakadardır sükût edemez. Bu suretle Bulgar Reis-i Vükelâsı ileride bizim umûr-ı dâhiliyemize müdahale edeceğini*

53 Mızrak, *Arnavut Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, s. 157.

54 Bilgin Çelik, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019), s. 88-91.

ima ve hattâ sarahaten beyan ve itiraz etti. Binaenaleyh böyle hukuk-ı düvele mugayir olarak reis-i vükelânın beyanatına karşı bizim hükûmetimiz ne düşünüyor? Bu hususta Avrupa'nın nazar-ı dikkatini celbeyledi mi? Bundan dolayı bittabi bizim de bîhuzûr olmamız lâzım gelir. Onun için Hariciye nazırımız bize teminat versin de müsterih olalım.[55]

Bu tartışmaların ardından Hariciye Nazırı Rıfat Paşa 14 Kasım 1909 günü Meclis'e gelerek kendisine yönelik olarak verilen takrir hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Bu görüşmenin gizli oturumda yapılması yönündeki öneriyi reddeden Rıfat Paşa bahse konu olan haberlerden sonra diplomatik kanallar yolu ile Bulgaristan'dan açıklama istediğini ve Makedonya hakkındaki değerlendirmeleri nedeni ile Osmanlı içişlerine karışma olarak anlaşılabilecek beyanatların gerekçesini sorduğunu belirtmektedir. Alınan yanıtta Bulgar başvekili ve Hariciye nazırının konuşmaları sırasında muhalefetin eleştirilerine yanıt verirken: "idare-i kelam" ettiklerini ve Osmanlı içişlerine karışmak gibi bir düşüncelerinin olmadığım belirttiklerini ifade eden Rıfat Paşa, Bulgar meslektaşının "*Devleti Aliye ile münasebatınız henüz tarafeynce arzu olunan mertebe-i ihlasa reşide olmamış ise de, hükûmetin her iki beyanatına nazaran ileride daha ziyade iyileşecek ve Türkiye'deki mezhepdaşlarımızın mevki-i, idare-i Meşrutiyet sayesinde iyileştikçe münasebatınız da daha ziyade kesbi kuvvet eyleyecektir,*" şeklinde bir açıklama yaptığını belirtmektedir.

Konuşmasının devamında Rıfat Paşa; "*...Balkan ittihadına gelince, bu mesele, ilk defa olarak ortaya atılmıyor. Akdemce de ara sıra mevzubahis olduğu misillü son zamanlarda yine tekrar edilmiş ise de vatanın hâl ve istikbaline temas edilecek karib ve bait her hususta müteyakkızâne ve müdebbirâne hareket etmekte olan hükûmet nazarında rivâyât-ı mezkûreyi müeyyid emârât-ı sahihe mefkuddur. Tabiri amiyanece fol yok, yumurta yok. Mevhuma karşı ittihaz-ı tedabire hacet olmayacağı ise bedihidir.*" şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.[56]

Bu açıklamayı yeterli görmeyen Müfid Bey söz isteyerek Bulgar bakanların bahse konu olan sözlerini söylediklerini, ajanslara geçtiğini, ancak daha sonra geri aldıklarını belirtmektedir. Malinof'un Osmanlı tebaası olan Bulgarlar ile ilgilendiklerini açıkladığını, Makedonya Bulgarlarının durumundan huzursuz olduklarını, Türkiye'de eşitliğin olmadığını belirttiğini hatırlatan Müfid Bey, Malinof'un "*Bulgarlar meşrutiyetten mütena'im olmuyorlar. Türkiye ile münasebat-ı müstakbelemiz bize emniyet-bahş değildir. Ordumuz her ihtimale karşı müheyyadır*" şeklinde değerlendirmede bulunduğunu hatırlatmış ve Rıfat Paşa'ya yeni sorular yöneltmiştir:

Balkanlar İttifakının mahiyeti nedir? Bu ittifaka karşı bizim vaziyetimiz nedir? Bizim de daire-i ittifaka duhulümüz teklif edildi mi? Bu ittifakı Düvel-i Muazzama içinde himaye eden hükûmet hangisidir? Sırbistan Hariciye Nazırı Milanoviç'in Avrupa'da seyahati ile Balkan İttifakı arasında bir münasebet var mı? Yenipazar sancağına dair Milanoviç'in devletler nezdinde teşebbüsatta bulunduğu sahih mi?[57]

55 Çelik, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, s. 88-91.

56 MMZC, 1:5,14 Teşrin-i Sani 1325, C. 1, s. 100.

57 Çelik, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, s. 88-91.

Rıfat Paşa, Balkan ittifakının gerçekleşmediğini ve hatta gerçekleşmeye yakın bir durumda olduğuna dair bile bir kanıt olmadığını belirtmekte, Müfid Bey'in sorularının bazılarının "Hükûmetçe birlikte olarak düşünülecek şeyler" olduğunu hatırlatmış ve "*Bu gibi mesail-i hariciye umûmen münakaşa edilir şeyler değildir. Onun için kendilerine maatteessüf cevap veremeyeceğimi arz ederim*" şeklinde cevap vermiştir. Ahmed Müfid Bey bu açıklamayı yeterli görmüş, ancak mebuslardan bazıları konu üzerinde görüşlerini bildirerek tartışmayı sürdürmüşlerdir. Biga Mebusu Arif İsmet Bey, Malinof'un sözleri ile amacına ulaştığını ve Makedonya'daki Bulgarların duygularını okşadığım, sonrasında bu sözleri geri almış olmasının bu etkiyi değiştirmeyeceğini ifade etmiştir.[58]

Rıfat Paşa, nutukların söylenmesinin yanlış olduğunu kabul etmiş, gerek Meclis'in ve gerekse hükûmetin bir yabancı devletin Osmanlı içişlerine karışmasını engellemeyi amaçladığını belirttikten sonra bu işi hükûmet olarak yaptıklarını dile getirmiş ve "*Millet Meclisini beklemeden hükûmet protesto etti. Bunun muvafık olmadığını Bulgar hükûmetine anlattık. Zannedersem artık bu meseleyi uzun uzadıya münakaşa etmek bu meseleye lüzumundan fazla ehemmiyet vermektir. Ona da hiçbir mana veremem*" diyerek tartışmanın bitirilmesini istemiştir.[59]

Arnavutluk sorununun Meclis gündemine geldiği sırada en sert şekilde muhalefet eden mebuslardan birisi de Ahmed Müfid Bey idi. 11 Nisan 1910 tarihli Meclis oturumunda Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey ile Hasan Priştine'nin Arnavutluk'ta zuhur eden olayları öğrenmek için Meclis'e bir takrir sundukları sırada Mecliste bulunan mebuslar sırayla fikirlerini ifade etmişlerdir. Fakat Arnavut mebuslar hassas olduklarından dolayı daha sert muhalefet etmişlerdir. Konu görüşüldüğü sırada Debre Mebusu Basri Bey "*bu saadet haricidir buraya siyasiyat girmez*" çıkışında bulunduğu sırada Ahmed Müfid Bey, sinirlenerek Basri Bey'e hitaben "*Kendisi Arnavut mebusu olduğu halde takrirde imzası yoktur. Sen Arnavut değilsin sus*" diyerek sert bir çıkışta bulunmuştur. Basri Bey, kendisinin Arnavut olduğunu belirtmişse de Ahmed Müfid Bey "*Hayır bu meselede yalnız takrirde imzası olanlar konuşabilir*" diyerek tepki göstermiştir. Yaşanan bu tartışmanın içine diğer mebusların da katılmasıyla sert tartışmalar yaşanmıştır.[60]

Ahmed Müfid Bey, Meclis gündemine Arnavutluk'a askerî harekâtta bulunan Cavit Paşa'nın faaliyetlerine geldiğinde onun "hunhar, canavar, gaddar" olduğunu söylemesiyle gerginlik çıkmıştır. Dâhiliye Nazırı Mehmed Talat Bey, Müfid Bey'in söylediklerini kesin bir dille reddetmiştir. Buna rağmen Ahmed Müfid Bey, ısrarla Cavit Paşa'nın "canavar" olduğunu vurgulamıştır. Sonrasında "*Ben mebusum bildiğimi söyleyeceğim. Bundan beni hiç kimse menedemez*" şeklinde karşılık vermiştir. Ahmed Müfid Bey'in sözlerine Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa da tepki göstermiştir. Mahmud Şevket Paşa'nın sert sözlerine karşılık olarak Müfid Bey, kendisinin elli bin kişinin reyi ile Meclis'e girdiğini belirterek isterse Cavit Paşa'nın kendisiyle

58 Çelik, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, s. 88-91

59 Çelik, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, s. 88-91.

60 Mızrak, *Arnavut Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, s. 158.

düello edebileceğini söylemiştir. Mehmed Talat Bey, Müfid Bey'in bu söylediklerine karşılık *"seninle ben düello ederim. İstediğin yerde hazırım"* diyerek kızgın bir şekilde cevap vermiştir. Ahmed Müfid Bey, yerine oturana kadar Mecliste gürültüler devam etmiştir. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa araya girerek ortamı sakinleştirmeye çalışmıştır. Sadrazam, konuşmasında Arnavutluk'un memleketin en güzel bölgelerinden birisi olduğunu hatta cennetten bir köşe olarak nitelendirebileceğini belirtmiştir. Sadrazam, konuşmasının devamında Arnavutluk bölgesini önemli kılan başka bir hususunun da dört memleketin sınırında bulunduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle Arnavutluk bölgesinde her zaman asayişin sağlanması gerektiğini söylemiştir. Nedenini ise Arnavutluk'ta asayiş sağlandığı takdirde Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de güçlü bir konumda olacağı şeklinde ifade etmiştir. Böylece Meclis'te oluşan gerginliği giderebilmiştir.[61]

1911 Mart'ında İşkodra'nın kuzeyindeki dağlarda isyan başlamıştır. Şubat ayı sonlarında aralarında İsa Bolatini ve Süleyman Batuşa gibi liderlerin bulunduğu Arnavut reisler Podgoriçe'de toplanmış, Karadağ'dan dönmüş bulunan Arnavutlar, Ded Gjo Luli'nin liderliğinde silahlanmış ve Arnavutluk-Karadağ sınırındaki Osmanlı garnizonlarına saldırmışlardır. Birkaç gün içinde isyancıların sayısı 8.000'e ulaşmış ve hareket tüm Malisya'ya yayılmıştır. 1911 baharında Kuzey Arnavutluk'ta başlayan ayaklanmayı Güney Arnavutluk'taki isyan takip etmiştir. İsyanların beklenmedik bir hâl alması üzerine, Arnavut hareketinin liderleri hazırlıklarını hızlandırmıştır.[62] Eski mebuslardan Fazıl Toptani de Ohrili Fuad ile birlikte Yanya civarında Güney Arnavutluk'ta isyan başlatmak amacıyla faaliyette bulunmuştur. Ergiri Mebusu Ahmed Müfid Bey de Ergiri'de isyan girişimine katkı sağlamıştır.[63]

31 Mart Vakası ile İlişkisi

31 Mart Vakası, 13 Nisan 1909 (Rumi takvimle 31 Mart 1325) Salı günü Taşkışla'da bulunan 4. Avcı taburundaki askerlerin subaylarını bağladıktan sonra geceleyin Sultanahmet'e giderek Meclis-i Mebusanı kuşatmasıyla gelişen olaydır.[64] Ayrıca ayaklanmada Arnavut askerlerin rolünün ağırlıkta olduğu bilinmektedir.[65] 31 Mart Vakası'nda özellikle iki Arnavut mebus ön planda görünüyordu. Bunlar Berat Mebusu İsmail Kemal ve Ergiri Mebusu Ahmed Müfid Bey idi.[66]

Ahmed Müfid Bey, 31 Mart Vakası'nın gerçekleştiği sırada durumu anlatmak için Yıldız Sarayı'na gitmişti. Ayrıca olay esnasında İsmail Kemal Bey ile birlikte Meclis'e ilk gelen mebuslar arasında yerini almıştı. Sina Akşin, askerî harekâtın elebaşısı Hamdi Çavuş'un da Arnavut olduğunun altını çizerek Ahmed Müfid Bey'in

61 Mızrak, *Arnavut Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, s. 158.

62 Birecikli, "Arnavutlar", s. 263-266.

63 BOA, DH.SYS, 70/17. 25.Z. 1329 (17 Aralık 1911).

64 Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Ankara: Sinan Yayınları, 1972, s. 53-54.

65 Abdülhamit Kırmızı, "Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk'ta Meşrutiyet'e Karşı Bir İsyan Teşebbüsü", *Divan Disiplinler Arası Çalışma Dergisi*, C. XIV, S. 26, (2009), s. 132.

66 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları), 1988, s. 186.

de isyanı kışkırtmasının kolay olacağını belirtmiştir. Aynı şekilde İsmail Kemal ile birlikte Arnavut kulüplerine telgraflar çekerek İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı bir süredir oluşan tepkiye askerlerin de katıldıkları haberini vermişlerdir. Öte yandan "ayaklanmanın gerici bir ayaklanma olmadığını, Meşrutiyeti ortadan kaldırma gibi amacından yoksun, sadece İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidarına karşı bir hareket olduğunu" bildirmişlerdir. Bir müddet sonra Hareket Ordusu'nun İstanbul'a doğru yola çıktığını haber alan Ahmed Müfid Bey, Meclis-i Mebusandan hasta olduğu gerekçesiyle izin istemiş ve önce Bükreş'e daha sonra Atina'ya giderek İsmail Kemal'e katılmıştır.[67] Olayla bağlantılı oldukları gerekçesiyle Divan-ı Harb tarafından celbnâme çıkarıldı.[68] İTC, meselenin peşini bırakmayarak bu isimleri diplomatik yollardan Yunanistan'dan talep etmiştir.[69]

Meclisin sonraki oturumunda Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa, soruşturma kapsamında Ahmed Müfid ve İsmail Kemal beylerin Arnavutça gönderdikleri telgraflardan anlaşıldığı kadarıyla olaya müdahil olduğu için dokunulmazlıklarının kaldırılması gerektiğini ifade eden bir tezkereyi Meclis'e göndermiştir.[70]

Mecliste haklarında soruşturma açıldığını duyan Ahmed Müfid Bey, Atina Sefareti aracılığıyla suçsuz olduklarını ve kaçmalarının nedenini İstanbul'da can güvenliklerinin olmadığı gerekçesine dayandırmışlardı.[71] Daha sonraki oturumlarda bu iki mebusun olayla ilişkileri olup olmadığını araştırmak için bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon, Müfid Bey ve İsmail Kemal hakkında gerekli araştırmaları tamamlayıp hazırladıkları raporu Meclis'e sunmuştur.

Komisyon üyesi Niğde Mebusu Hayri Bey, Ahmed Müfid Bey'in olaylarla hiçbir ilgisinin olmadığını, suçsuz olduğunu aktarmıştır. Hayri Bey'e göre Ahmed Müfid Bey, telgraflara imza atmış ve başka bir olaya karışmamıştı. Ayrıca Arnavut mebuslar da olayla ilgili fikirlerini dile getirmişlerdir.[72]

Meclis çoğunluğu İsmail Kemal ve Ahmed Müfid beylerin Divan-ı Harb'e verilmemesi yönünde oy kullandı. Böylece Arnavut milliyetçilerden hem Berat mebusu İsmail Kemal hem de Ergiri Mebusu Müfid Bey aklandılar.[73]

1912'de Arnavutluk sorunu daha da büyük bir hâl almıştı. Sonunda Arnavutluk'un Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ tarafından paylaşılması tehlikesine karşı Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan eden ve İsmail Kemal Bey tarafından 28 Kasım 1912 tarihinde toplanan Arnavut Millî Kongresine Müfid Bey de katılmış ve bu

67 Akşin, *31 Mart Olayı*, 169; Armağan Altun, "31 Mart Olayı Sırasındaki Arnavut Aktörler", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXII, S. 2, (Aralık 2020), 748-751; Mızrak, *Arnavut Mebuslar*, s. 154.

68 *Tanin*, 1325, 3.

69 *Tanin*, 1325, 3.

70 MMZC, D:1, İS:1, İ:67, C. 3, 22 Nisan 1325 (5 Mayıs 1909), 258.

71 MMZC, D:1, İS:1, İ:77, C. 3, 9 Mayıs 1325 (22 Mayıs 1909), 600.

72 MMZC, D:1, İS:1, İ:80, C. 3, 13 Mayıs 1325 (26 Mayıs 1909), 702-717.

73 İhsan Burak Birecikli, "Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Tokatlanması Hadisesi", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, S. 36, (Güz 2020), s. 150.

tarihten sonra faaliyetlerini ülkesinde sürdürmüştür.[74] Nihayetinde doğduğu topraklarda 1927'de vefat etmiştir.[75]

Sonuç

Bu çalışmada Ahmed Müfid Bey'in 1897-1912 yılları arasındaki diplomatik ve siyasi faaliyetleri incelenmiştir. 1897-1912 yılları arası kısa süreli devlet kariyeri ekseriyetle Arnavutluk sorunu etrafında şekillenmiştir. Zira esas tanınmışlığını II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ergiri mebusluğu sırasında kazanmıştır.

Yanya'nın varlıklı ve söz sahibi bir ailesin ferdi olarak dünyaya gelen Ahmed Müfid, kimliksel aidiyet ve bölgedeki sahip olduğu arazilerden ötürü doğduğu topraklardan bağını koparmadı. Bu minvalde memleketi Ergiri'yi ziyaret etmiş ve ailesinden kalan arazilerde söz sahibi olmak istemiştir. Zira ziyareti sırasında gerek yerel yöneticileriyle gerekse de halktan bazı kimselerle çatışma yaşamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla Osmanlı siyasetine girmiş, iki dönem Ergiri mebusu olarak seçilmiştir. Yakın dostu İsmail Kemal Bey ile Arnavutluk isyanlarını teşvik edip ve Meclis-i Mebusanda konuşulan Arnavutluk meselelerinde önemli roller oynamıştır. Bununla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı oluşan muhalefet saflarına katılmış ve adem-i merkeziyetçiliği desteklemiştir. Bilhassa onun hayatında dönüm noktası olan 1909-1912 yılları arasındaki iki dönem yapmış olduğu Ergiri mebusluğu ve Arnavutluk meselesi, Ahmed Müfid'in biyografisinin anlaşılabilmesi için önemli olduğu görülebilmektedir.

EXTENTED SUMMARY

It is an undeniable fact that the Libohova-Aslan Pashans, of which Ahmed Mufid was a member, had a special place in the Albanian feudal families. In this context, Ali Pasha of Tepelena pursued the strategy of establishing marriage relations with Albanian feudal families in order to include them in his sphere of influence and, if necessary, forcing these marriages. As a result of this policy, he established kinship with the Libohova-Aslan Pasha family, which was also Müfid's ancestors. Ahmed Müfid Bey, the first son of Ali Naki, one of the last generation Ottoman representatives of this family and one of the brothers to hold important positions in the state, was born in Libohova in Ioannina in 1876. The period in which Müfid opened his eyes to life was a time when Sultan Abdülhamid II had just ascended the throne and the winds of nationalism were blowing in the Balkans. His early childhood years were spent in the town of Libohova in Ioannina and he grew up in a very cosmopolitan neighborhood. He started his education at the sıbyân school at a young age. Then, with the support of his family, he entered the famous Greek school Zosimaia and completed his secondary school education.

74 Mızrak, *Arnavut Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, s. 159.

75 https://memorie.al/en/even-though-ollga-schweizer-in-1944-saved-100-men-from-being-shot-by-the-germans-the-communists-interned-and-imprisoned-her-the-tragic-story-of-the-dane-who-fell-in-love-with-the-signer-of/. [Erişim Tarihi: 27.12 2024].

At the age of 17, he was on his way to Istanbul with professional concerns. He took advantage of being a member of a prominent family in Ioannina. In 1891, he entered in Mekteb-i İdâdi. With the support of his family, it was not very likely that he would have the opportunity to pursue his higher education in the capital Istanbul. In a period of 2 years, he studied the necessary sciences at Mekteb-i İdadi, and after graduation, he entered Mekteb-i Hukuk-ı Şahane with an exam. After 4 years, at the age of 23, he was entitled to receive a diploma in the degree of "alâ". He was only 23 years old when he graduated from Mekteb-i Hukuk Şahane, which he entered in 1893, after four years of education. After 6 years in Istanbul, young Müfid was suddenly sent to Brussels, his first assignment abroad. Müfid was expected to improve himself during his stay in Brussels. His appointment to Brussels was an important step for him to take on different positions in Ottoman diplomacy in the future. In addition to all these, he gradually began to learn the intricacies of foreign policy.

One of the most important turning points of his professional life was his appointment as Honorary Attaché to the Brussels Embassy. While he spent most of his time controlling the embassy's administrative expenses during his first term as an embassy official, his duties as a clerk included encrypting or deciphering telegrams, writing and filing them by hand. In 1901, radical decisions were taken in the Ottoman foreign service. It was decided to replace Karatodori Efendi as the Ambassador to Brussels. Mr. Salih Münir [Pasha], the Ambassador of Paris, was given the additional posts of ambassadors in Brussels and Bern. Three years after this change, on May 7, 1904, a reshuffle was made between Müfid Bey and Raif Bey, the Chief Clerk of the Bern Embassy. His new 1.5-year term in office did not start as he had hoped. As a matter of fact, he was involved in some incidents in Ergiri (Gjirokastër) in his hometown of Ioannina, where he had gone on leave, and an arrest warrant was issued against him.

Müfid Bey, who had recently found a position in embassy posts in important cities in Europe, was appointed as the chief ambassador to Yenisehir [Larissa] in Greece on September 4, 1905 with a sudden decision. During his 15 months in office, the new ambassador continued to report all developments to the capital with his observations. He was mostly concerned with reporting the attacks of Greek gangs on the Ottoman border to the capital intelligence activities and succession procedures.

With the proclamation of the Second Constitutional Era elections in Albania's regions such as Ipek, Iskodra (Shkoder), Debre, Gorice, Berat, Ergiri and Pristina were held in a tense atmosphere, and Albanians supported their own candidates against the candidates nominated by the Committee of Union and Progress. For example, when Ismail Kemal ran in Berat, the Committee of Union and Progress worked against him, but he was still elected. Similarly, in Ergiri, Müfid Bey was also the winner of the election. The MPs, including Müfid Bey, played important roles in the Albanian uprisings in the later period and in the Albanian issues discussed in the Meclis-i Mebûsan. In addition, they joined the ranks of the opposition to the Committee of Union and Progress. In the 1912 elections, in which Müfid won a seat in the second Parliament, the CUP was defeated by the Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Freedom and Accord Party) in the 1911 Istanbul by-election.

Meanwhile, Albanians opposed the centralization policy of the CUP and started to follow a pro-British policy in foreign policy. For this reason, along with İsmail

Kemal, Albanian deputies such as Hasan Prishtine, Esad Pasha and Müfid Bey supported the pro-British Cypriot Kâmil Pasha and became a member of the Hürriyet ve İtilaf Party.

First of all, it should be noted that Müfid Bey was a nationalist Albanian deputy who worked for the independence of Albania and engaged in political activities for this purpose. He was also a person who had common points with İsmail Kemal Bey. As a matter of fact, in the motion he submitted to the Minister of Foreign Affairs in the session of the Parliament dated November 22, 1909, he referred to the developments in Rumelia and asked what measures were taken against the possible balance that would change if the Balkan countries formed an alliance among themselves. In 1912, the Albanian problem had become even more serious. In the end, Müfid Bey participated in the Albanian National Congress convened by İsmail Kemal Bey on November 28, 1912, which declared the independence of Albania against the danger of Albania being shared by Greece, Serbia and Montenegro, and continued his activities in his country after this date.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdare Belgeleri (HR.SAİD)

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR.SYS)

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)

İrade Hariciye (İ.HR)

İrade Taltifat (İ.TAL)

Şûra-yı Devlet Sicill-i Ahval (ŞD.SAİD)

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik Maruzatı, (Y.PRK.EŞA)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrak (Y.MTV)

Gazeteler

Arnavud

Le Gaulois

Shqiptarja

Tanin

Resmî Yayınlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC)

Çevrimiçi Kaynaklar

https://memorie.al/en/even-though-ollga-schweizer-in-1944-saved-100-men-from-being-shot-by-the-germans-the-communists-interned-and-imprisoned-her-the-tragic-story-of-the-dane-who-fell-in-love-with-the-signer-of/. (Erişim Tarihi: 27.12 2024).

https://www.libohovaonline.com/historia-e-plote-mufid-libohova-nga-ali-pashe-tepelena-te-enver-hoxha/((Erişim Tarihi: 13.11.2024)

https://tr.wikipedia.org/wiki/Libhoval%C4%B1_M%C3%BCfid_Bey

Kaynak Eserler

Ahmed Müfid: *Tepedelenli Ali Paşa, (1744-1822)*, haz. Enes Kavalçalan, İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2022.

Akşin, Sina: *31 Mart Olayı*, Ankara: Sinan Yayınları, 1972.

Alkan, Gamze: *II. Meşrutiyet Dönemi Parlamento Seçimleri 1908-1918*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2002.

Altun, Armağan, "31 Mart Olayı Sırasındaki Arnavut Aktörler", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XXII, S. 2, (Aralık 2020), 741-762.

Birecikli, İhsan Burak: *Arnavutlar ve Arnavutluk Sorunu 1908-1914*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara 2010.

Birecikli, İhsan Burak: "Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Tokatlanması Hadisesi", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, 36, (Güz 2020), 139-163.

Bozbora, Nuray: *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, İstanbul: Boyut Kitapları, 1997.

Çakmak, Aydın: *Türk Dışişleri'nin Gelişimi: Hariciye Nezareti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

Çelik, Bilgin: *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.

Çelik, Bilgin: *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavut Sorunu*, İstanbul: Büke Kitapları, 2004.

İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, çev. Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

Kırmızı, Abdülhamit: "Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk'ta Meşrutiyet'e Karşı Bir İsyan Teşebbüsü", *Divan Disiplinler Arası Çalışma Dergisi*, XIV, 26, (2009), 113-146.

Mızrak, Ramazan: *II. Meşrutiyet Mebusan'ında Arnavut Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt 2023.

Olgun, Said: "Yanya Mebusu ve Şûra-yı Devlet Azası Ali Naki Paşa (1844-1904)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 10/1 (Mart 2024), 1-18.

Oruç, Doğukan: "Bürokratik Reform Çağında Bir Arnavut Mahallî Hanedanı: Libohova-Aslan Paşalıların Üç Kuşağının Tarihi", *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (2024), 67-87.

Özbozdağlı, Özer: "*Selanik, Manastır ve Kosova Vilayetlerinde 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri*", Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 11/2, (Kış 2016), 283-315.

Sönmez, Banu İşlet: *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.

Yalman, A. Emin: *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, I, İstanbul: Rey Yayınları, 1970.

EKLER

Resim 1

Ahmed Müfid Bey

Kaynak: *https://tr.wikipedia.org/wiki/Libhovalı_Müfid_Bey [Erişim Tarihi: 31. 12. 2024].*

Resim 2

Avlonya'daki Müfid Bey büstü.

Kaynak: *https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vlorë,_Albania_2016-07_Museum_of_Independence,_Bust_of_Myfit_Libohova.jpg, [Erişim Tarihi: 31. 12. 2024].*

Yeniçeri Maaş Belge ve Defterlerinin Usul ve Muhteva Bakımından Tetkiki*

Analysis of Janissary Pay Ticket and Payroll Registers in Terms of Procedure and Content

ABDULKASİM GÜL**

ÖZ

Osmanlı Arşivi'nde bulunan kapıkulu askerlerine ödenen maaşlara ilişkin defterler ile bu defterlere ait icmallerin mahiyetlerinin tam olarak tespiti yanında harfler veya hususi ifadeler kullanılmasından kaynaklı olarak bazen tek bir kayıttan anlaşılamayacak bazı zorlukları bulunmaktadır. Bu tür defter ve belgelerden yeniçerilikle alakalı olanlar çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Makalenin maksadı, bahsedilen zorluğun nispeten giderilmesine ve mahiyetlerinin anlaşılmasına yönelik olarak tarih araştırmacılarına yeniçeri defter ve belgelerinin tanıtılması bakımından yardımcı olunmasıdır. Çalışma elbette bütün belge çeşitlerini ihtiva etmemektedir. Özellikle Osmanlı Arşivi'nde daha fazla olan, yeniçerilerin sefer veya barış dönemlerindeki sayıları ve kalelerdeki mevcudiyeti gibi hususları ihtiva eden türleri ele alındı. Çalışmanın ağırlıklı tarafını maaş defterleri ve bunlardan üretilen icmaller oluştursa da bunlara dayanak teşkil eden esâmî işlemlerinin bazılarına da yer verildi.

Anahtar Kelimeler: Yeniçeri, Esâmî, Mevacib Defteri, İcmal, Kıst.

ABSTRACT

The payroll registers and payroll summaries (*icmals*) related to the three monthly payments of the Kapıkulu army in the Ottoman Archives include special letters and expressions which are often very difficult to ascertain from a single record or a register. This study aims to introduce researchers to the janissary registers and documents by trying to resolve some of the difficulties associated with their paleography and diplomatics. Naturally, this study does not cover all types of documents and registers related to the Kapıkulu army. It mainly focuses on

* Makale geliş tarihi: 20 Eylül 2024, kabul tarihi: 17 Haziran 2025, araştırma makalesi.

** Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Abdulkasim.gul@erzurum.edu.tr, ORCID

janissary payroll registers which contain data on janissaries in the capital and the garrisons as well as on wartime and peacetime numbers. Even though the main focus is on these registers, this study also examines janissary pay tickets and certain bureaucratic procedures related to them.

Keywords: Janissary, Janissary Pay Tickets, Janissary Payroll Registers, Summary Accounts of Janissary Payroll, Partial Payroll.

Giriş

Orhan Bey'in (1324-1362) son dönemlerinde ihdas edilen ve oğlu Sultan Murad zamanında (1362-1389) teşkilatlandırılması ilerletilen Yeniçeri Ocağı bu vasfıyla Osmanlı Devleti'nin en eski kurumlarındandır. Yeniçeri Ocağı'nın yapısı kuruluştan itibaren sürekli büyümüş, II. Mehmed döneminin (1444-1446, 1451-1481) başında cemaatlerin yapılandırılması ve II. Bayezid (1481-1512) devrinde ağa bölüklerinin ihdasıyla -bazı küçük değişiklikler dışında- son şeklini almıştır. Bu hâliyle Yeniçeri Ocağı mevcutları eşit olmayan 101 cemaat, 65. Cemaat'e bağlı 34 sekban bölüğü ve 61 ağa bölüğüyle toplam 196 ortadan/odadan müteşekkildi. Üstten alta doğru yeniçeri ağası, sekbanbaşı, zağarcıbaşı, saksoncubaşı, turnacıbaşı ve haseki olmak üzere zabitler vardı. Ayrıca her ortanın çorbacı/yayabaşı/bölükbaşı adlı bir ağası ile yükselme sırasını da gösteren odabaşı, vekilharç, bayraktar, aşçı ve karakullukçular vardı. Yeniçeri ağası dışındaki zabitler ayrıca büyük ortaların çorbacısıydı.[1] İstanbul'da Şehzadebaşı'nda Eski Odalar ve Aksaray'da Yeni Odalar adıyla yeniçerilerin ikameti için iki kışla inşa edilmişti.[2]

Çok uzun bir tarihe sahip olması itibarıyla yeniçerilik birçok değişikliğe uğramıştır ki bunlardan en ehemmiyetlisi mevcutlarının artmasıdır. Sultan II. Mehmed devrinden I. Süleyman (1520-1566) zamanına kadar 7-12 bin arasında değişen ocak mevcudu hızlı yükselişle XVII. yüzyılın başında 40 bin, dalgalı seyretmekle birlikte bu yüzyılın sonunda 70 bin seviyesine geldi. Sonrasında ise sadece barış zamanında maaşlıların sayısı 100 bini geçti.[3]

Yeniçeri Ocağı'nda önceleri hizmete ve savaşmaya müsait olmayan sakat ve yaşlılar tutulmayıp yeniçerilikten çıkarılırlardı. Bunlara durumlarına göre savaş kabiliyeti gerektirmeyen başka dirlikler verilir yahut emeklilikle cami zevayidleri veya türbe gibi kaynaklardan gelir bağlanırdı. II. Selim zamanında (1566-1574) bu

1 Yeniçeri Ocağı teşkilatı hakkında malumat için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları, I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998); Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 43, 2013, s. 450-462; Orhan Sakin, *Yeniçeri Ocağı Tarihi ve Yasaları*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011); Abdulkasim Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, I-II, (İstanbul: Küre Yayınları, 2002). Yeniçeriliğe ilişkin farklı konuları ele alan bir çalışma için bk. *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın "Asi" Kulları 1700-1826*, Editörler Aysel Yıldız, Yannis Spyropoulos, Mehmet Mert Sunar, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022).

2 Mehmet Mert Sunar, "XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıl Başları Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, Editör Kahraman Şakul, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), s. 252-276.

3 Yeniçeri Ocağı'nın mevcudu için şu kaynaklara başvurulabilir. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları, I*, 611-620; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çeviren Ruşen Sezen, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), s. 90; Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, I, s. 170-182.

vasıftaki yeniçerilere ocak içerisinde emeklilik verildi ve bunlar ortaların defterlerine kaydedildi. Emeklilerin ocak içinde kalması ileriye yönelik nefer yapısına fazlasıyla tesir etti. Çünkü seferle mükellef olmayan sınıf zamanla büyüdü, emekliler gibi Yeniçeri Ocağı'yla beraber bulunmaktan muaf olan korucular ve kayıtlılarla beraber binlerce kişiye varan bir zümreye dönüştü.[4]

Yeniçeriler sultanın hususi askeri olmak dolayısıyla payitahtta bulunuyorlarsa da en eski vazifelerinden birisi hudutlardaki bazı kalelerde nöbetçilikti. Usule göre ortalar sırayla üç yıl boyunca kalelerde görev yapar ve tekrar payitahta dönerdi. Nöbetçilik usulü XVII. yüzyılın sonunda değişti. Huzursuzluk çıkarmaları yüzünden yerleri değiştirilenler dışında ortalar kalelerde devamlı kaldılar. Bu dönemde kalelerin esas mevcudunu ise *yamaklar* teşkil etmiştir. Yamak adı, başka bir ortaya geçici olarak yazılan veya bir zabitin maiyetinde bulunan yeniçeriler için kullanılmaktaydı. Yine XVIII. yüzyıla kadar kalelerde emekliler bulunmazken sonrasında bunların da yazılmalarına müsaade edilmiştir.[5]

Aşağıda ilgili kısımlarda yeniçerilikle alakalı ihtiyaç duyulan diğer hususlara temas edilecektir. Bu yüzden bu kısımda defterlerin şekil ve usulüyle alakalı önceden belirtilmesi icap eden bazı hususlardan bahsedilmesiyle iktifa edilecektir.

Yeniçeri Ocağı ile alakalı en kapsamlı kanunname, kendisini atadan dededen yeniçeri olarak tarif eden bir kişinin 1610-1611 yıllarında yazımını tamamladığı *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'dır.[6] Yeniçeri Ocağı'nın ıslahı maksadına yönelik olarak hazırlanmış *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, teşkilatın kuruluşu, gelişimi ve yapısını, devşirme ve pençik usulleri bağlamında nefer sağlama yollarını ihtiva etmektedir. Yeniçerilerin maaşları ve bunlara ilişkin defterler de anlatılmışsa da kayıtların usulleri ve şekli vasıfları kanunnamenin muhteviyatı itibarıyla ele alınmamıştır. *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'dan önce[7] veya sonra[8] hazırlanmış bazı kanunname mecmuaları için de aynı durum söz konusudur. Bu yüzden yeniçerilerin maaşları ve diğer mali haklarının teferruatı, bunların ödenmesine ilişkin resmî defter ve belgelerden öğrenilebilmektedir.

4 Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, II, s. 11-13.

5 Nöbetçiler ve sınıfları hakkında malumat için bk. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 321-336; Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, I, s. 282-338.

6 *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'ın yedi nüshası tespit edilmiştir. Rusya İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde (A 249) bulunan nüshası A.Y. Petrosyan tarafından yayınlanmıştır. Aynı nüsha esas alınarak Özgül Özbek tarafından 2017'de dil incelemesi ve çeviri yazısı üzerine doktora çalışması yapılmıştır. *Kavânîn-i Yeniçeriyân (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Doktora Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017. 1210 tarihli ikinci bir nüsha İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı yazmaları arasında O 97 numarada; üçüncü ve dördüncü nüshalar Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü 1319 ve 1320 numarada; beşinci nüsha Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Esad Efendi Kataloğunda 2068 numarada; altıncı nüsha bu kütüphanenin Veliyüddin Efendi Kataloğunda 1973 numarada; yedinci nüsha Macar Bilimler Akademisi'nde O.252 numarada kayıtlıdır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığındaki nüsha Ahmet Akgündüz tarafından yeni yazıya çevrilmiştir. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, IX, (İstanbul: Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, 1994), s. 127-367. Bu kanunnameyi esas alarak yeniçerilik üzerine yapılmış bir çalışma için bk. Tayfun Toroser, *Kavanin-i Yeniçeriyan*, *Yeniçeri Kanunları*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011).

7 *Kanunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 1734.

8 Abdulkasim Gül, "Yeniçeri Teşrifat Mecmuası (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", *ETÜT Dergisi*, 1(1) (2020), s. 37-66.

Yeniçeriliğin tarihi devletin ilk devirlerine gitmesine rağmen onlara ait maaş defterleri gibi kayıtlardan kalanların en erken tarihlileri –aşağıda verileceği üzere– XVI. yüzyılın başlarına aittir. Söz konusu kayıtları, büyük kısmı aynı türden olup ocak dışına özellikle maliyeye aktarılmış evrak ve defterler teşkil etmektedir. Çünkü yeniçerilik kaldırıldıktan sonra toplanabilen ocak iç işleyişine ve yeniçeri ağası dairesine ait evrak ve defterler Ayasofya Hamamı'nda yakılmıştır.[9] Osmanlı Arşivi'nde bu çalışmanın konusu olan maaş defterleri çoğunlukla *Maliyeden Müdevver Defterler*, *Kâmil Kepeci* ve *Bab-ı Defteri* fonlarında bulunuyorken maaş icmallerine daha farklı fonlarda rastlanılabilmektedir. Esâmîleriyle alakalı işlemlere ait yeniçeri arzlarının büyük bir kısmı ise *Bab-ı Defteri Yeniçeri Kalemi* tasnifinde yer almaktadır.[10]

Çalışmada önce yeniçerilerin maaş defterlerinin dayanağını teşkil eden esâmî işlemlerine ilişkin belgelerden örnekler incelendi. İkinci kısımda yeniçerilerin maaşlarını ihtiva eden genel defterler ve bunlara dayanılarak üretilen icmaller, üçüncü kısımda ise kalelerde görev yapan yeniçerilerin maaşları ve diğer mali haklarına ilişkin düzenlenen defterler ile bu hususlara dair hazırlanmış icmaller hem usul hem de içerik bakımından ayrıntılı olarak incelendi. Süreç içerisinde bazı uygulamaların ortaya çıkması, defterlerin şeklinde ve çeşitliliğinde değişikliklere sebep olmuştur. Bu değişiklikleri gösterebilmek için incelemeler kronolojik olarak yapılmıştır.

1- Esâmî İşlemleri

Osmanlı askerî düzeninde kapıkullarının her birinin *esâmî senedi* vardı. Kısaca *esâmî* ve *senet* olarak da adlandırılan bu belgeler sahibinin şahsına ve dirliğine ilişkin bilgiler ihtiva ederdi. Esâmîde neferi tanıtan alt ve üst isimler bulunurdu. Üst ismi neferin kendi adı; alt ismi ise baba adı, memleketi, görevi yahut esirlik gibi hususi bir hâlini gösteren ad/sıfat teşkil ederdi. Devşirmelere memleketleri, kuloğullarına babalarının isimleri alt isim olarak verilirken mühtedilerin alt isimleri Abdullah, nev-müslim yahut memleketleri olabilirdi. Neferler alt ve üst isimlerini acemi oğlanlıklarından ölene kadar kullanıyorlardı. Yeniçerilerin esâmîleri yeniçeri ağasının mührü basılarak hazırlanmaktaydı ve *imzalı* denilen –muhtemelen içine esâmînin konulduğu– diğer bütünleyici bir belge ile kullanılmaktaydı. Esâmî işlemleri ağa kapısındaki yazıcılar tarafından yapılır ve maaş defterlerine kaydedilmek üzere yeniçeri efendisi dairesine gönderilirdi. Yeniçeri efendisinin kendisi ocak dışından tayin edilirken emrinde yeniçerilerden büyük bir yazıcı zümresi vardı.[11]

Her esâmî yeniçerinin derecesine göre akçe değeriyle bir *yevmiye* ihtiva ediyordu. Esâmînin ilk oluşturulma hâli *ibtida* iken yevmiye derecesi *terakki*lerle yükseltilip *tenzil* işlemiyle azaltılabiliyordu. Esâmînin unsurlarında yapılan düzeltme veya

9 BOA, C.AS, 615-25937.

10 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, (İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2017).

11 Abdülkadir Özcan, "Esâme", Türkiye *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 11, 1995, s. 355-56; Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, I, s. 45-53.

değişikliğe *tashîh* denilirdi. Esâmînin maaş defterinden silinmesi yani bir yeniçerinin maaşının kesilmesi *çalınma* olarak adlandırılırken silinen esâmî *çalık* olarak ifade edilmekteydi. Ölüm veya diğer sebeplerle sahibiyle bağı kalmayan esâmî ise *mahlûl*dü. Mahlûllerin yevmiyelerinin hazineye devredilmesi gerekse de esâmî işlemleri için yevmiye lazım olduğundan bir kısmı ocak görevlilerince tutuluyordu. Ocağa bırakılan pay yeterli olmadığından tashîh işlemi için yeniçerilerden mahlûl bulması istenmekteydi. Bu şart özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren büyük düzensizliğe ve hilelere sebep olmuştur. Diğer taraftan satış mevzusu da olan mahlûllerin yani sahibi ölmüş esâmîlerin saklanmasının önüne geçmek için ihbar edenlere terakki ve ödül bile verilmekteydi.[12]

Yeniçerilerin acemi oğlanlığından çıkışları (be-dergâh/kapıya çıkma) toplu olarak (**Ek 1**) yapıldığı gibi münferiden de olabiliyordu. Aşağıda ölen birisinin yerine Acemi Ocağı'ndan yeniçerilerin süvari sekban bölüğüne geçen bir nefere Yeniçeri Ağası Halil'in mührüyle düzenlenen vesika örneği gösterildi. Bu işlemde bulunmasa da **Ek 1**'de de görüldüğü üzere yeniçeriliğe geçmeyi düzenleyen evraklara "be-dergâh" da yazılmaktaydı.

(BOA, İE.AS, 2/140)

An cemâ'at-i serpiyâdegân-ı gılmân-ı acemiyân-ı İstanbul
an cemâ'at-i 20 Hasan Mehmed 19
Müteveffâ şod be-câyeş Mehmed Mahmud an sekbânân-ı süvârî âmed el-vâki' fî gurre-i Saferü'l-muzaffer sene 995

12 Esâmî, mahlûl ve yevmiye üzerine yapılan işlemler için bk. Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, I, s. 52-53; 374-409. Esâmi satışı üzerine bir çalışma için bk. İrfan Kokdaş, "İstanbul Esame Piyasası Üzerine Notlar (1750-1826)", *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın "Asi" Kulları 1700-1826* içinde, Editörler Aysel Yıldız, Yannis Spyropoulos, M. Mert Sunar, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022), s. 157-199.

XVII. yüzyıl başında Yeniçeri Ocağı'na nefer alma usullerinde bazı değişiklikler oldu. Daha evvel yeniçerilerin oğulları "kuloğlu" olarak Acemi Ocağı'na kaydedilmekte ve devşirmeler gibi hizmet ettikten sonra yeniçeri yapılmaktaydı. Bahsedilen tarihlerde kuloğulları, babalarının ortalarında hizmet ettikleri kabul edilerek "eytâm" kaydıyla yani yetimlerden gösterilerek doğrudan yeniçeri yapılmaya başlandı.[13]

Yeniçeri Ağası Hasan Ağa'nın mührü tatbik edilerek hazırlanan aşağıdaki esâmî kaydı, bu muamelenin ne şekilde icra edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Belgeye göre 60. Solaklardan silinen bir yeniçeri yerine bu ortanın yetimlerinden biri kaydedilmiştir.

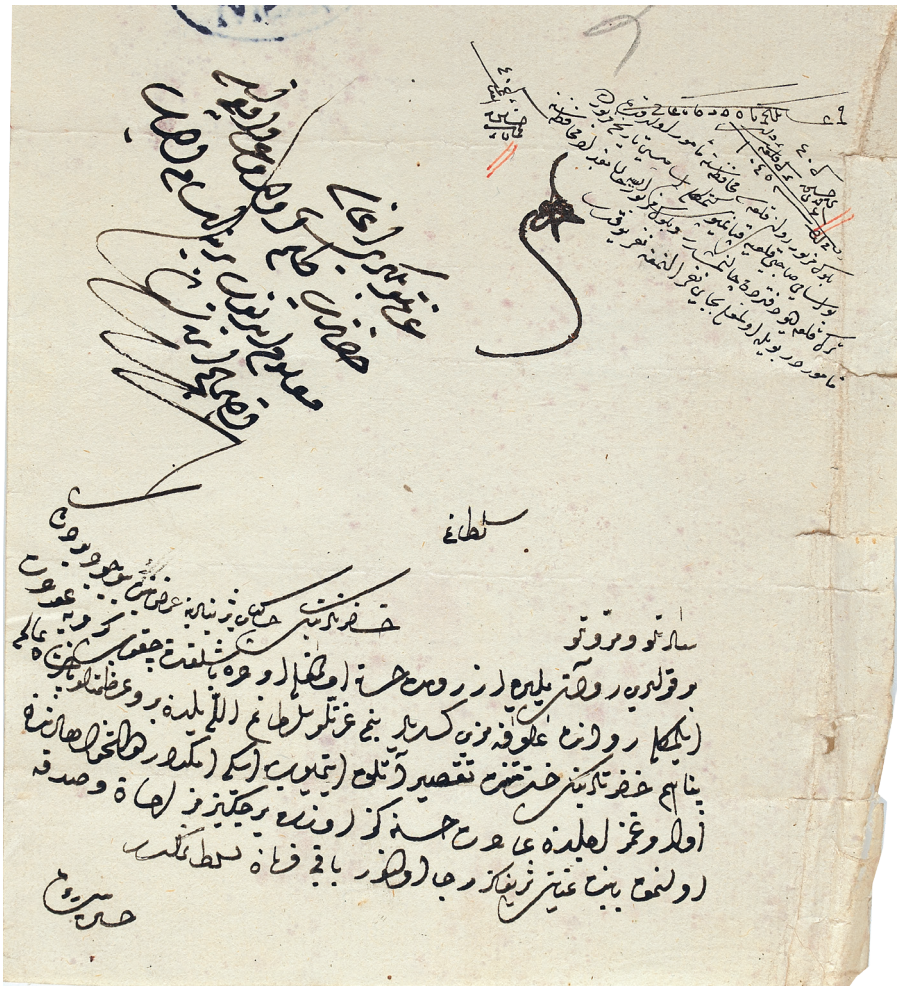

(BOA, AE.SAMD.III., 37/3556)

13 Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, I, s. 77-78.

Cemâ'at-i solakân-ı dergâh-ı âlî
solak C(emâ'at) 60
Abdulvahhâb Mehmed 9
reft Ali Mustafa an eytâm-ı cemaat-i m(ezbûr) âmed solak şod yevm 9 be-câyeş el-vâki' fî 8 şehr-i Saferü'l-hayr sene 1138

Yeniçerilerin silinme-yeniden açılma-terakki gibi esâmîleriyle alakalı talepleri ve yapılan işlemler, verdikleri arzlar yani dilekçelerin üzerine işlenmekteydi. Ocak görevlileri evrak üzerindeki bu işlemleri sonra maaş defterlerine geçirmekteydiler. Aşağıda bu mahiyette verilen belge iki işlemi ihtiva etmektedir. Arz sahibi Hüseyin adlı odabaşı Revan Kalesi'nde görevliyken Erzurum'da hastalanıp kaldığını ve esâmîsinin silindiğini beyanla emektarlığını ileri sürüp esâmîsinin iadesini istemiştir. Yeniçeri ağasına, eğer kendisine haksızlık yapılmışsa esâmîsinin iadesi emredilmiştir

(BOA, D.YNÇ, 18/90)

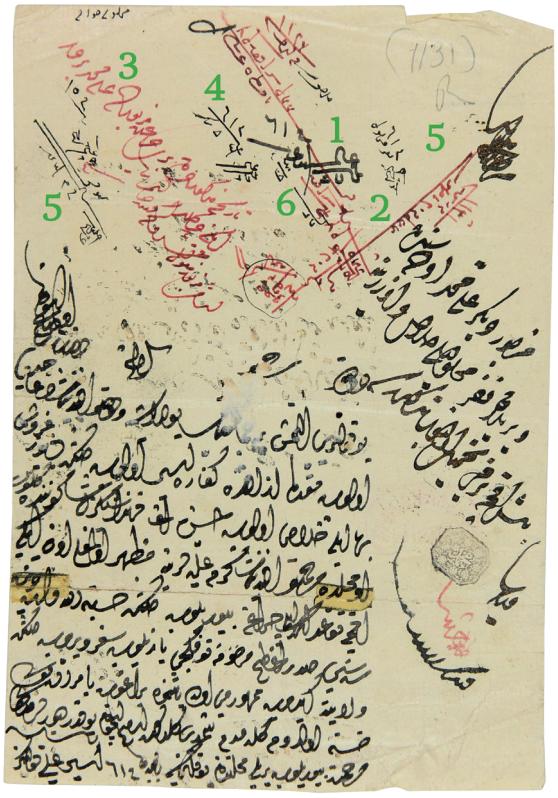
"Cemâ'at-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî" kısmının altında Hüseyin Odabaşı'nın *çalınmasına* ilişkin işlem gösterilmiştir. İzahat olarak Hüseyin Premedi'nin nöbetçi olduğu Revan Kalesi'nde durmayıp gittiğinden esâmîsinin silindiği, 40. Bölük Bağdat'ta olduğundan onunla becayiş yapılacak yani mahlûl esâmî temin edilecek nefer olmadığından işleminin yerine getirilemeyeceği yazılıdır. Muhtemeldir ki Hüseyin Premedi, özrü kabul edilmediğinden yahut mahlûl temin edemediğinden tashîh olamamıştı.

Hüseyin Premedi 11
Bölük 40
Reft terk-i kal'a şod Revan fî Lezez sene 1045

Arzdaki ikinci işlem ise Hüseyin Premedi'nin 11 akçelik yevmiyesi kullanılarak aynı ortanın odabaşı Hüseyin Mehmed'in 12 akçeyle emekli edilmesine aittir.

Birden fazla kişiye ait yevmiyelerin kullanıldığı işlemler ise daha da karmaşıktır. Örnek olarak seçilen belgede bu karmaşıklık kendisini göstermektedir. 61. Cemaat'ten lakabı *Esir* olan emekli Ali Mehmed, dilekçesinde senedini maaşını alması için odabaşına verdiğini ve memleketine gittiğini ama hastalanıp uzun süre gelemediğinden defterden silindiğini beyanla hizmetlerini sayıp yeniden yazılmasını talep etmiştir.

Esir Ali'nin arzının üzerine esâmîsinin akıbeti ve tekrar esâmî verildiğinde yapılan işlemler yazılmıştır. Buna göre önce (**1**) esâmîsi yazılmış (Ali Mehmed - 61. cemaat - 12 akçe yevmiye - emekli), öldüğü gösterilip H.1127 Lezez maaşında silinmiş, yevmiyesinin tamamı 8. Bölük'ten odabaşı Osman Mehmed'e verilmişti. (**2**) Osman Mehmed H.1131 Reşen maaşında müteveffa olarak silindiğinden esâmî bu sefer 20. Cemaat'ten Salih Hafız'a (40 akçe ile emekli olduğundan serdengeçti ağası olmalıdır) verilmiştir. Kırmızı mürekkeple yazılan izahat (**3**) Esir Ali'nin silinme sebebini anlatmaktadır: 61. Cemaat'te sadece bir tane Ali Mehmed vardır ve onun da esâmîsi (**4**) zaten ortada kayıtlıdır. Ancak sonra ikinci bir Ali Mehmed olduğu kabul edilerek arz sahibinin esâmîsinin açılmasına müsaade edilmiştir.

(BOA, D.YNÇ, 57/123)

yevmiyesi başkasına gittiğinden bu sefer iki mahlûl temin edilmiştir. (5) Mahlûlün biri 15. Cemaat'ten İbrahim Ali'nin 15 akçe yevmiyesinin ölünce 10 akçesinin gittiği Halil İbrahim'e, 7 akçelik diğeri 61. Cemaat'ten Hüseyin İbrahim'e aitti. (6) Ali Mehmed 5 akçe terakkiyle "halâs" olmuş yani yeniden esâmî sahibi olmuştur.

Görüldüğü üzere bir yevmiyenin nasıl hareket ettiği ve en sonda kimde olduğu ocak görevlilerince dikkatlice takip edilmekteydi. Çünkü hile veya yanlışlıkla silinenlerin şikâyetleri ve esâmîlerinin iadesi talepleri çok fazlaydı. Esâmîlerinin iade edilebilmesi için yevmiyenin nerede olduğunun bilinmesi gerekliydi.

2- Genel Maaş Defterleri ve İcmalleri

Yeniçeriler dahil olmak üzere kapıkullarına *ulûfe* ve *mevâcîb* adıyla her üç ayda bir defa ve yılda dört kez olmak üzere maaş verilmekteydi. Arabî ayların ilk harflerinde oluşturulmuş *Masar-Recec-Reşen-Lezez* adlı her bir maaş *kıst* olarak tabir olunmaktaydı. Maaşlar yukarıda bahsedilen yeniçeri efendisi dairesindeki görevlileri tarafından hazırlanmakta ve ocak dışındaki yetkililerce teftiş edilmekteydi.[14]

Osmanlı Arşivi'nde mevcut olan, yeniçerilere ait *tam maaş defterlerinden en eskisi* Rebiülahir-Cemaziyelevvel-Cemaziyelahir (Recec) 932 (15 Ocak-12 Nisan 1526) tarihlidir.[15] Son tam defter ise 1192/Lezez-1193/Masar-Recec-Reşen (23 Ekim 1778-11 Ekim 1779) maaşına aittir.[16] Bu tarihler arasında yüzlerce yeniçeri maaş defteri olsa da sayılarının tam olarak tespiti için kapıkullarının bütün maaş defterlerinin gözden geçirilmesi ve yeniçerilere ait olanların tespiti gerekmektedir. Çünkü Osmanlı Arşivi'nde başta sipahiler üzere diğer kapıkullarına ait bazı tam ve eksik defterler *yeniçeri maaş defteri* olarak tasnif edilmiştir.[17] Bu durum belgeler için de geçerlidir.[18]

Yeniçerilere ait ilk maaş defterinden son deftere kadar usul bakımından bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi giriş kısmında da gösterildiği üzere yeniçeri mevcudunun artışına ve ortaya çıkan uygulamalara bağlı olarak bazı kısımların eklenmesi ve defterlerde isimlere yeni izahatlar yazılmasıdır. İlk maaş defterinin başında "mevâcîb-i cemâ'at-i gılmân-ı yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî lâ zâle âliyen" ifadesi, H. 956 Reşen defterinde "defter-i mevâcîb-i cemâ'at-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî lâ zâle âliyen"[19] ifadesi vardır. "Gılman" kelimesinin çıkarılmış şekli XVII. yüzyılın başına kadar kullanılmıştır.[20] 1620 yılında yeniçerilerin Hacı Bektâş-ı Velî'yle

14 Yeniçerilerin maaşları hakkında bk. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 411 vd.; Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, II, s. 231 vd.

15 BOA, TSMA.d., 736.

16 BOA, MAD.d., 6325.

17 Mesela belge özetinde "Yeniçeri yoklama ve mevacib defteri" yazılı defter (BOA, D.YNÇ.d., 33612) kapıkulu süvarilerine aittir. Yine "Yeniçeri bölüklerinin yoklama ve mevaciblerini gösterir defter" olarak özetlenen defter de kapıkulu sivarilerine aittir. BOA, D.YNÇ.d., 33654. Bu şekilde özetlenmiş diğer defterler için bk. BOA, D.YNÇ.d., 33720, 33721; BOA, MAD.d., 5891.Deveci ve Sarban gibi görelilere ait defterin yeniçerilere ait olduğunu gösteren bir defter örneği için ise bk. BOA, D.YNÇ.d., 33722.

18 Yemen gönüllüleri ve çavuşlarına ait bir belge "Bir vilayette görevli yeniçeri cemaatlerine mensup neferlerin isim ve mevacibleri" şeklinde özetlenmiştir (BOA, TSMA,e., 1167-73).

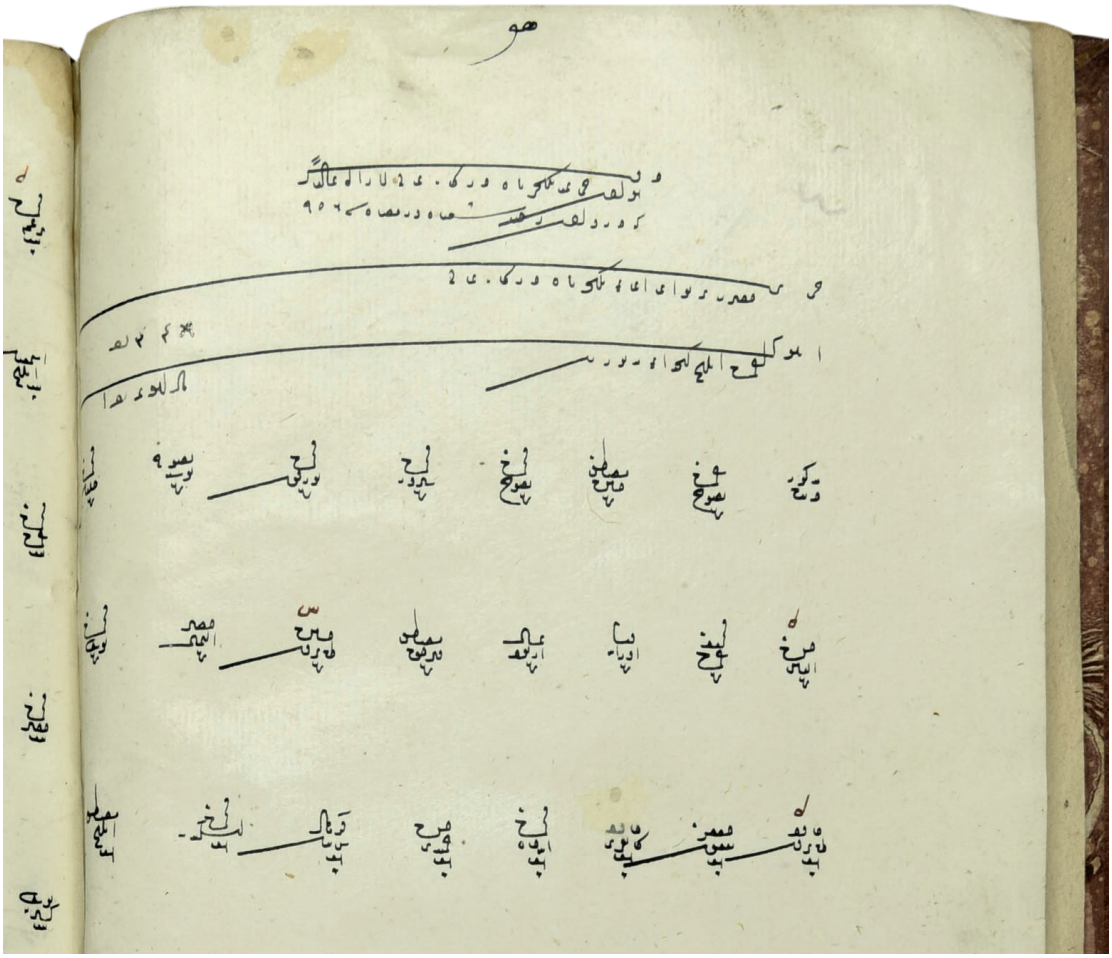
19 BOA, MAD.d., 12872.

20 BOA, MAD.d., 7008, 16273.

münasebet iddiası resmiyet kazanınca ifadeye "bi-hürmet-i mü'cizâtı Hazret-i Sultan-ı Pîr Aleyhi's-salâtü ve's-selâm ve himmeti Hazret-i Sultan Hacı Bektâş-ı Velî ya Hâdî" kısmı eklendi.[21] Böylece *Rabbî Yessir* duası altına yazılan bu başlık sürekli kullanılmıştır. Sadece mevcut son defterde bu ifade bulunmamaktadır.[22]

Maaş defterine önce ağa bölükleri, 1.'den başlayarak sırayla, sonra cemaatler aynı silsileyle yazılmıştır. Osmanlı Arşivi'nde var olan defterlerin büyük bir kısmında, dağılmış olduklarından bu sıra bozuktur.

İlk defterlerde ortaların mevcutları az iken bir sayfaya genellikle iki orta –daha kalabalık olan 1. Bölük dışında– yazılıdır. Bu durum mevcudun iyice arttığı XVI. yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir. Mevcutların artışıyla gittikçe defterler büyümüştür ki en son defterde sadece 1. bölüğün tuttuğu yer, 31 sayfadır. Elimizdeki ilk defter toplam 79 sayfa iken son defter 1.516 sayfadır.[23]

(BOA, MAD.d., 12872, s. 1)

21 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 413; Abdulkasim Gül, "Bir Efsanenin Gücü: Yeniçeri-Bektaşîlik Münasebetinin Tarihî Gelişiminin İncelenmesi", *Tarih Dergisi*, sy. 77 (Temmuz 2022), s. 117.

22 BOA, MAD.d., 6325, s. 4.

23 BOA, TSMA.d., 736; BOA, MAD.d., 6325.

Ortaların kendi kısımlarının başına önce o ortanın künyesi 1. Bölük, 1. Cemaat şeklinde yazılırdı. Ortanın künyesinin hemen altında ise çorbacısının (yani yayabaşı-bölükbaşı) adı, memleketi ve varsa (kethüda, başçavuş, serzağarî gibi) rütbeleri ve görevleri veriliyordu. XVIII. yüzyılın başına kadar ortanın mevcudu bölük adının yazıldığı kısmın üstüne yazılmıştır. Şayet orta nöbetçiyse bulunduğu kalenin adı, donanmada ise hangi denizde olduğu kırmızı mürekkeple ortanın başlığında gösterilirdi.

Başlığın altına ortanın neferleri sıralanırdı. İlk olarak "mezkûr" ifadesiyle çorbacı yazılır bunun altında yevmiyesi verilirdi. Çorbacıdan sonra neferler; isimleri, alt isimleri ve yevmiyeleri yazılarak sıralanırdı. Sıralama yevmiye derecesine göre olmaktaydı ki bu aynı zamanda onların orta içindeki *eskiliği* yani neferlerin derecelerini de verirdi. Kale ve donanmada görevli olduğu izahatı, neferlerin adlarının üzerine de yine kırmızı mürekkeple işlenirdi. Neferlerin isimlerin üzerine izahat yazılması bakımından XVI. yüzyılın ikinci yarısında değişiklikler olmuştur. Öncesinde sadece kalenin adı veya rumuzu, ocak içinde terfi etme yahut ocak dışına çıkma gibi hususiyetler yazılırken sonradan ortaya çıkan *korucu*, *mecruh* ve *talib-i ilim* gibi bütün vasıflar işlenmiştir.[24]

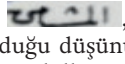
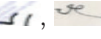
Maaş defterlerinde her ortanın neferlerinin yazıldığı kısmın altına varsa bölük yetimleri (nânhoregân) ve bunlara ödenen paralar yazılıdır. Emeklilerin ortalar ilave edilmesiyle birlikte maaş defterinde yeniçerilerin sıralamasında değişiklik oldu. Emekliler *mütekâ'îd* başlığıyla nânhoregânların önüne yazıldı. Önceleri bazı ortalarda sayıları birkaç olan emeklilerin artışı, maaş defterlerinin büyümesinin en mühim sebeplerindendi. Nânhoregânlar altına ortanın maaş hesabını gösteren icmaller yazılıyordu. H.956 Reşen defterinde[25] ağa bölüklerinin hepsinin maaşı tek kalemde hesaplanmış yani bölüklerin maaşları ayrı ayrı toplanmamış, cemaatlerinki ayrı ayrı hesaplanmış; sonra ağa bölükleri, cemaatler ve sekban bölükleri toplanmıştı. Ancak sonrasındaki bütün defterlerde her ortanın maaşı hesaplanmış sonra, ağa bölükleri, cemaatler ve sekban bölükleri için ayrı icmaller yapılmıştır.[26]

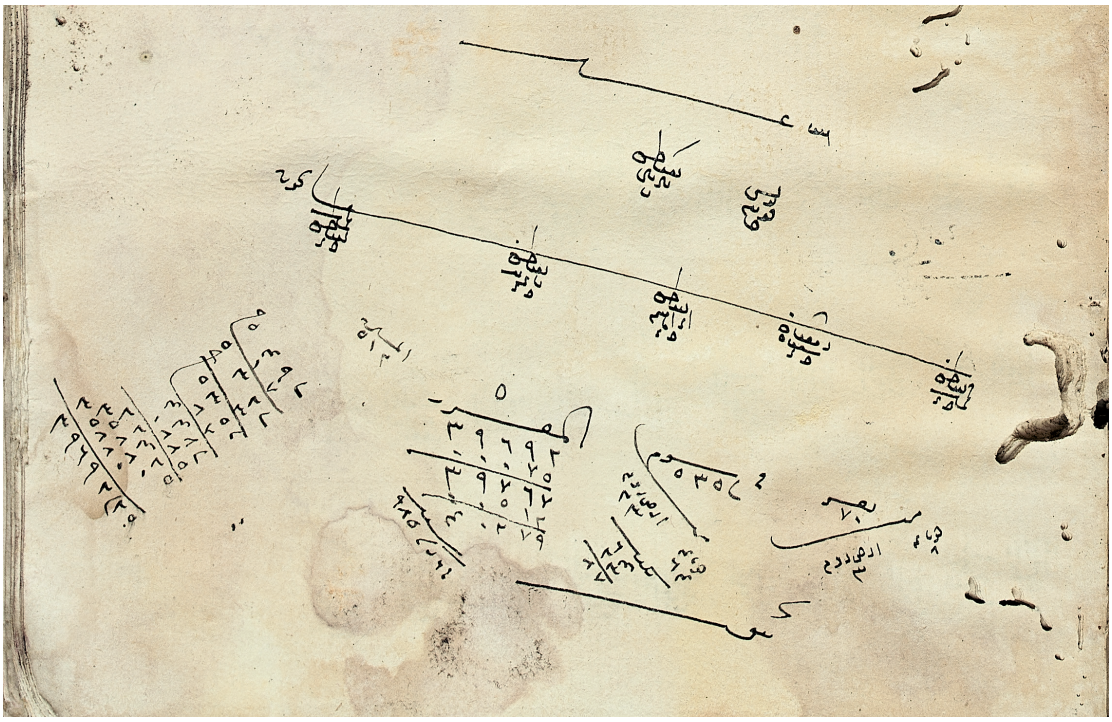
Ortaların maaşlarının hesabı ise şöyleydi: Neferlerin sayısı ve yevmiyelerinin toplamı bulunmakta, bunlardan kalelerdekiler ve donanmadakiler ayrıştırılmaktaydı. Toplam yevmiye sayısı üç ay için 88,5 günle çarpılmaktaydı. Nânhoregânlara ödenen ve varsa (değer-kıymet manası olan) *el-mesâmîn*[27] ilave edilerek toplam bulunmaktaydı. H.985 Masar maaşına ilişkin **D.YNÇ.d., 33630** numaralı defterde (tamamı **Ek 2**'de verilen sayfada) 23. bölüğün maaş hesabı şu şekildedir.

24 Bu tür kayıtların anlatımı için bk. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 438-442; Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, II, s. 26-43.

25 BOA, MAD.d., 12872.

26 Misal içi şu defterlere bakılabilir. BOA, MAD.d., 800, 1801.

27 Kelime defterlerde , , , ve aşağıda görüldüğü şekilde yazılıdır. *El-mesâmîn* olduğu düşünülen kelimenin kanunnamelerden ve diğer ocaklara ait defterlerden de tereddütsüz okunur şekilleri tespit edilememiştir.

(BOA, D.YNÇ.d., 33630)

Nefer		Fî yevm		El-mukarrer	El-mesâmîn	Yekûn[28]
70		535,5		39.692	512	39.692
Minhâ		Minhâ		*549,5*[29]		75
Donanma	Erzurum	Donanma	Erzurum	*17*		39.767
8	3	64	23	*532,5*		512
		Yekûn		*3*		40.279
		64		*535,5*		Fî 6 R sene 985
		23		*87*		
		87		*448,5*		
				885		
				39.692,25		

XVI. yüzyıldaki defterlerde var olan *el-mesâmîn* ortalardan ayrılanların yahut Acemi Ocağı'ndan gelenlerin kıst gün ödemeleri için kullanılıyordu. Tabii hesaplama sadece ayrılma ve yeni nefer gelme durumunda vardı. Yukarıda görülen 512

28 Örnek verilen sayfada "yekûn", "el-mukarrer"in altına işlense de bu defterin alt boşluğunun olmamasından dolayıdır. Defterlerde bu şekilde işlemler görülebilir.

29 İtalik olan kısım, çapraz şekilde yazılan *mukarrerin* hesaplanmasıdır.

akçe, 6 Rebiülevvel 985'te 61. solaklara giden 8 akçe yevmiyesi olan Mehmed b. Ali'nin 64 gün bu ortadan aldığı maaşa tekabül ediyordu. 9 akçeyle geçtiği yeni ortasından alacağı maaş 216 akçe idi.[30] Uygulama 1590'ların sonunda kalktı ve hesabın defterlere yazılması terk edildi. Mevcut artıp takip zorlaşınca neferlerin maaşının tamamı geldiği-gittiği ocakta verildi, esâmî silinmesi de ya maaş öncesinde ya da sonrasında yapıldı.

Defterin altında çapraz yazılan işlem, *mukarrer*in (yani kararlaştırılan, kesinleştirilen miktarın) hesabıdır. 549,5 akçe bölükte işleme tabi bütün yevmiyelerin toplamıdır. Çıkarılan 17 akçe, 9 akçeli ölen bir neferle solak olan 8 akçeli neferin yevmiyeleridir. 3 akçe altı kişiye dağıtılan yarım akçelik terakkilerin toplamıdır. 535,5 akçenin 87 akçesi donanmada görevlilerle ve Erzurum'daki nöbetçilere aittir. Bu düşüldükten sonra kalan 448,5 akçe maaş katsayısı/gün hesabı olan 88,5 ile (kayıtta 885 olarak görünenle) çarpılarak maaş yekûnu bulunmuştur.

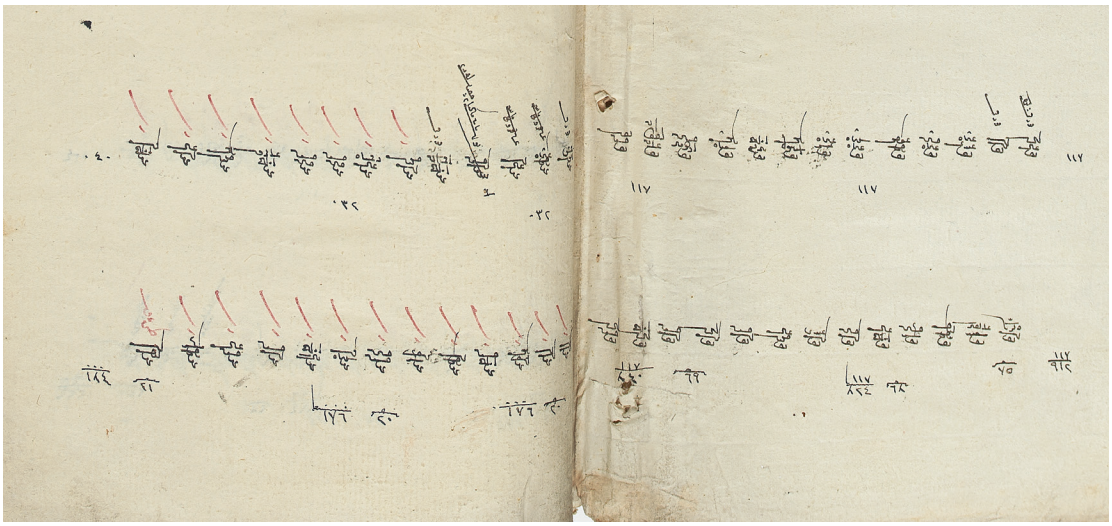
Ağa bölükleri, sekban bölükleri ve cemaatler için ayrı ayrı *yevmiye* ve *el-mukarrer* toplamları yapıldıktan sonra defterin sonunda aynı kalemler bakımından umum toplam yapılmaktaydı. Yine defterlerin sonuna vefat ve diğer askerî sınıflara geçme sebebiyle ismi silinenler yazılmakta, donanma veya askerî harekâtlarda olanların ve kalelerdeki nöbetçilerin icmalleri verilmekte yahut farklı bir durum varsa eklenmekteydi (**Ek 3**).[31] Kapıkullarının maaşlarının bu tür icmalleri, umum harcamaları gösteren ruznamçe defterlerine de aktarılmaktaydı.[32]

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren defterlerin tutulmasında önemli bazı değişiklikler gözlemlenmektedir. 1590'lı yıllarda sayıları artan emeklilerin maaşlarının toplamları ayrıştırıldı ve icmalleri kendi kısımlarının sonuna eklendi. Nânhoregânlar ile alakalı kısmın altına ise hepsinin yekûnu işlendi.[33] Yine bir yenilik olarak ortaların sayfalarının altına sadece merkezden maaş alanların sayıları ile bunların yevmiyelerinin toplamı kaydedildi.[34] Ayrıca aşağıdaki misal defterde görüleceği üzere, yevmiyelerin toplamasında kolaylık sağlamak için sayfalarda her satırın karşısına merkezde olanların yevmiyeleri yazıldı. Bu usul önceleri kayıtlılar ve emekliler dışındakiler için uygulanmışken daha sonra merkeze kayıtlıların hepsini kapsayacak şekle dönüştürülmüştür.[35] Diğer bir değişiklik ise sayıları artan emekli ağaların, maaş defterlerinin sonunda ayrı bir kısımda yazılmasıydı.[36]

Mevcudun artmasının diğer bir neticesi Yeniçeri Ocağı'ndan kaydı silinenlerin fazlalaşmasıydı. Buna bağlı olarak önceleri defterlerin sonunda yer alan *mahlûlât*ın yerine ayrı defterler tanzim edildi.[37] Bu kayıtlar ilk başlarda az sayıda ismi ihtiva ederlerken silinmenin artmasıyla daha hacimli hâle gelmişlerdi (**Ek 4**).

30 BOA, D.YNÇ.d., 33630, s. 158.
31 BOA, MAD.d., 7227.
32 Misal için bk. BOA, KK.d., 1980, s. 11, 37, 41, 73; BOA, D.BŞM.d., 2733.
33 BOA, MAD.d., 6543.
34 BOA, MAD.d., 5339, 6310, 16309.
35 BOA, MAD.d., 1801, 6799, 6826, 6840, 6927, 6948.
36 BOA, MAD.d., 6992, s. 384.
37 BOA, KK.d., 3218.

XVII. yüzyılın başında oluşan defter tutma usulü ve üretilen icmaller ocak kaldırılana kadar kullanılmaya devam edilmiştir. Diğer taraftan bütün değişikliklere rağmen ister merkezde isterse orduda hazırlansın ana defterler her zaman kalelerdekiler dahil maaş alan bütün yeniçerileri kapsar hâlde tutulmuştur.

(BOA, MAD.d., 6325)

Tamamı **Ek 5**'te verilen yukarıdaki parça defterde görüldüğü üzere sayfaların alt kısmında nefer ve yevmiye toplamı üç adettir. Bazı defterlerde iki adet[38] de olabilen bu hesaplar, ödenen kıst maaş sayısını göstermektedir. XVII. yüzyıl sonunda hazine sıkıntısı sebebiyle bazı maaşlar gecikmeli olarak sonraki maaşlarla beraber ödenmiştir. XVIII. yüzyılda ise iki maaşın birleştirilmesi[39] usulü (yani toplamda dört kere yerine üç kere maaş ödenmesi) oturmuştur. Diğer taraftan yeniçeri sayısının artışına bağlı olarak büyüyen defterler, her maaşta yeniden üretmek yerine bir yıl içindeki maaşlar için üzerinde lüzumlu düzeltmeler yaparak kullanılmıştır.[40]

Yeniçeri maaş defterlerinden, orta bazında nefer sayısının ve maaş miktarının gösterildiği aşağıda bir kısmı verilen "Erkâm-ı Mevâcîbât" adlı icmal üretilirdi.

Bu icmal 1600'lerin hemen başında sadece orta bazında merkeze kayıtlı yeniçerilerin sayılarını ve maaş toplamlarını verir şekilde düzenlendi. Bahsedileceği üzere kalelerde ve görevde olanların maaşları farklı ödendiğinden bu hâliyle icmal, merkezdeki yeniçerilerin sayılarını vermekteydi (**Ek 6**).[41] İcmalin, neferlerin toplamı bulunmayan sadece ortalara ödenen maaşın miktarını gösteren bir türü de kullanılmaktaydı.[42]

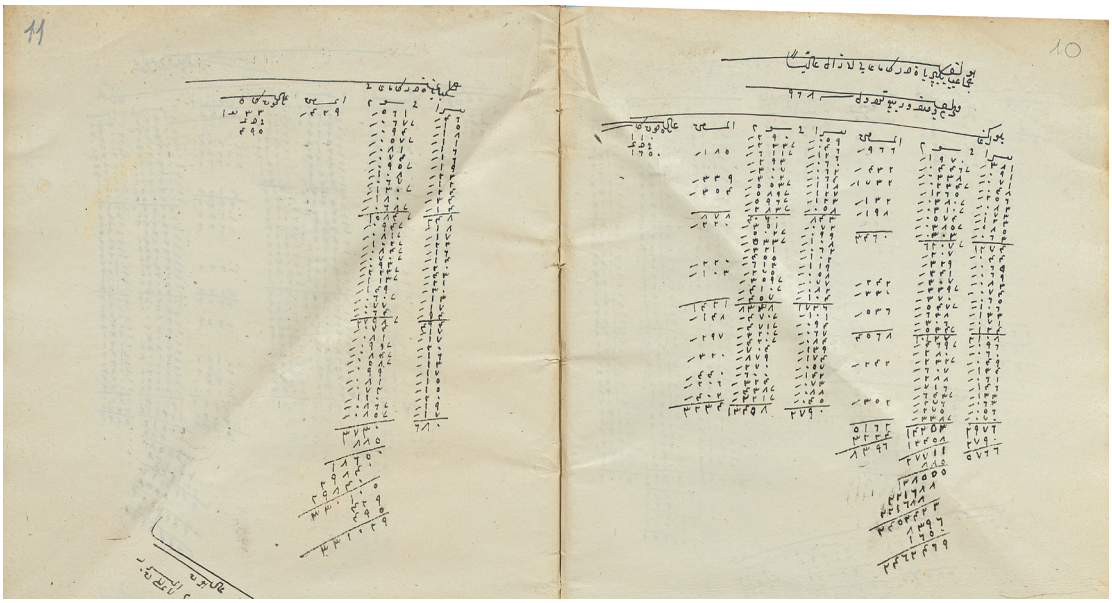
38 BOA, MAD.d., 3936.

39 XVIII ve XIX. yüzyılda hangi maaşların birleştirildiği hususu ve ödeme takvimi için bk. Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, II, s. 231-141.

40 Misal bir defter için bk. BOA, MAD.d., 6332.

41 BOA, D.YNÇ.d., 34170; BOA, KK.d., 3229; BOA, MAD.d., 800, 4502, 1138, 1727, 2553, 4309, 4502, 6646; BOA, D.BŞM.d., 40990. Neferlerin odaları ve ağaya bağlı olanlar şeklinde bir tasnif şekli için bk. BOA, D.YNÇ, 243-58.

42 BOA, D.YNÇ.d., 34404.

(BOA, D.BŞM.d., 60)

Yeniçeri Ocağı'nın ilk defa yeniçeri ağası emrinde 1594 yılında Sadrazam Koca Sinan Paşa ile sefere çıkmasından önce ana defterler merkezde veya sultan seferdeyse orduda bulunurdu. Donanmada görevli olanlarla[43] serdar/seraskerler emrine verilen yeniçerileri gösterir defterler de ayrıca tanzim edilirdi.[44] Sefere gitmeyen sultanın maiyetini teşkil edenler, sayıları artan emekliler ve kayıtlılar dolayısıyla Yeniçeri Ocağı'nın cephede olduğu dönemlerde bile çok fazla sayıda yeniçeri payitahtta kalmaya başlamıştı. Ana defterden ayrı olarak İstanbul'da kalanları yani *mânde*leri gösterir defterler tutulmaya başlandı. Bu defterlerde, İstanbul'da görevli ortalar dışındakilerin kalma sebepleri (neferlerin durumları) yazılıyordu.[45] Yine *danişmend* ve *talib-i ilim* gibi dini vazifeleri olup seferden muaf olanların takip edildiği küçük defterler de tutulmaktaydı.[46]

Diğer taraftan önceleri bütün yeniçeriler ve acemi oğlanları için düzenlenen icmaller[47] Uzun Savaşlar Dönemi'nde (1593-1606), sadece payitahtta kalanlara ödenen maaşı gösterir şekle dönüştürüldü. Sonrasında ocağın kaldırılmasına kadar İstanbul'da –diğer piyade ocakları kapsayacak şekilde– ödenen maaşlar için düzenlendi. Osmanlı Arşivi'nde mevacib defterleri dışında yeniçeri maaşlarıyla alakalı en fazla örneği olan bu tür belgedir.[48] Bu icmallerin XVII. yüzyıl sonuna kadar

43 H.1081 Lezez ve 1082 Masar maaşlarında donanmada olanların defteri için bk. BOA, KK.d., 3218, s. 11 vd.

44 BOA, D.YNÇ.d., 33678; BOA, KK.d., 3212. 1605 yılında Celaliler üzerine serdar tayin edilen Nasuh Paşa'nın emrine verilen yeniçeriler Ankara Kalesi'nde görevli şeklinde kaydedilmiştir. BOA, D.YNÇ.d., 33683.

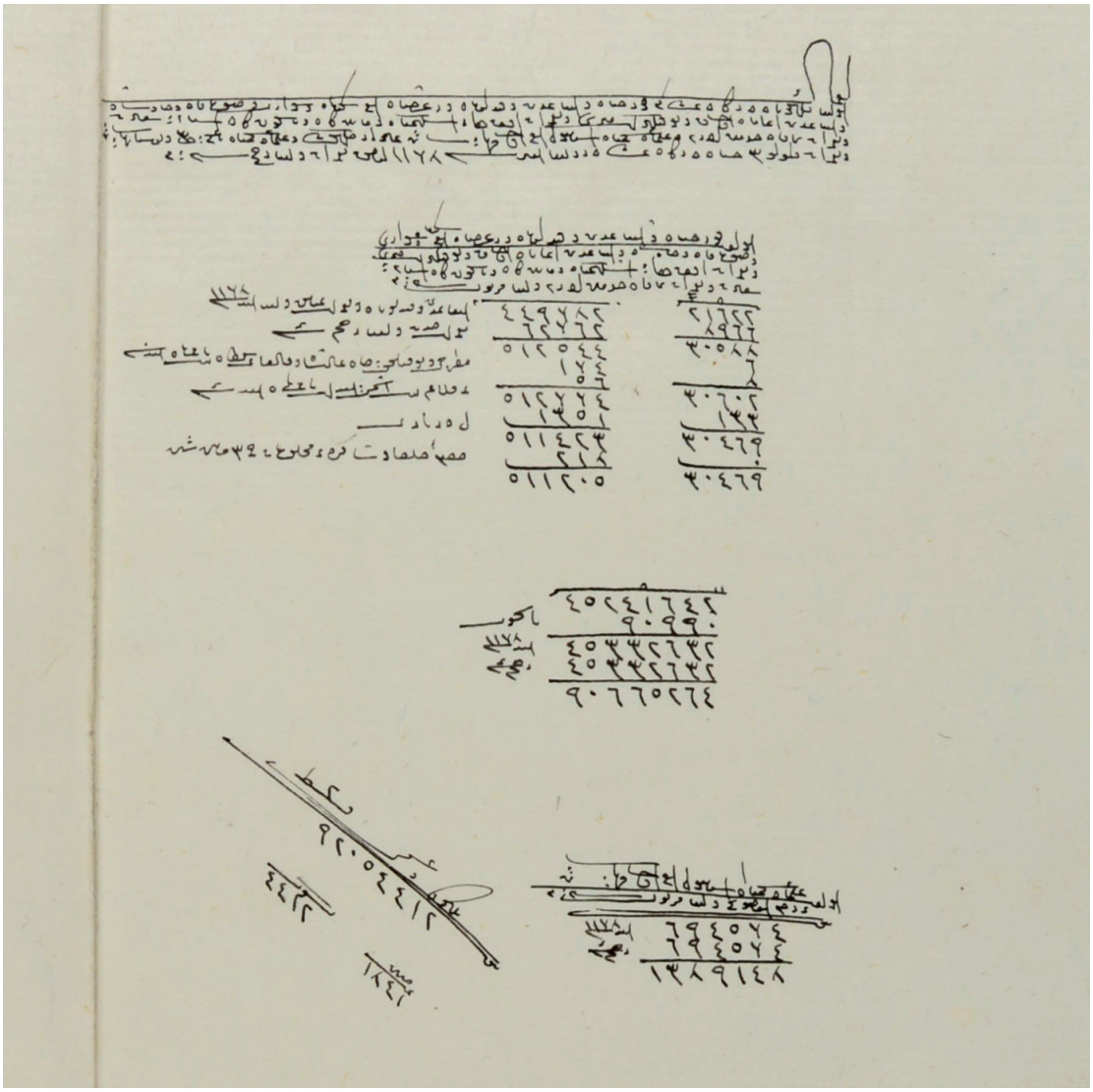
45 BOA, MAD.d., 6357; BOA, D.YNÇ.d., 34081. 1718 yılındaki seferde İstanbul'da kalacakların gösterildiği defter için bk. BOA, MAD.d., 21154.

46 Misal için bk. BOA, MAD.d., 21782.

47 BOA, MAD.d., 7477, s. 360-61, 686-87.

48 Bu tür icmallerin XVII, XVIII ve XIX. yüzyıla ait olan örnekleri için bk. BOA, D.BŞM.d., 2693, 41052; BOA, MAD.d., 6323, s. 1291, 1295, 1301, 1307, 1311.

düzenlenen oldukça sade bir örneği ekler (**Ek 7**) bölümünde verilmiştir.[49] XVIII ve XIX. yüzyılda düzenlenen daha tafsilatlı yani cepheden veya kalelerden gelen ve giden neferleri gösterir ve daha fazla işlem ihtiva edenleri de vardı.[50] Aşağıda bu tür icmallerin birinden yeniçerilerin maaşlarına ait kısım gösterilmektedir.

(BOA, D.YNÇ, 265/71)

İcmâl-i mevâcîb-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî ki korucuyân ve mütekâ'idîn ve kayudluyân ve zağarcıyân ma'a sekbânân ve süvârî ve solakân ve çavuşân ve mütekâ'idîn-i ağayân-ı ocak ve tüfengîrân-ı mîrî ve neferât-ı odahâ-ı eşkinciyân ve mândegân ve nânhoregân-ı Âsitâne-i sa'âdet ve neferât-ı yamakân-ı hidmet-i Edirne ve gılmânân-ı acemiyân-ı İstanbul ma'a ocakhâ-i sâire gayr ez Gelibolu ve gılmânân-ı acemiyân-ı bahçe-i hâssa ve bostânhâ-i sâire ve neferât-ı tulumbacıyân-ı dergâh-ı âlî der vâcib-i Masar sene 1178, ba'zı neferât-ı vâcib-i Recec sene-i m.

49 Diğer bazı misaller için bk. BOA, C.SM, 105-5257; BOA, D.BŞM.d., 307A.

50 BOA, MAD.d., 1722; BOA, MAD.d., 17050, s. 4, 8; BOA, D.BŞM.d., 3054.

Mevâcîb-i korucuyân ve mütekâ'idîn ve kayudluyân ve zağarcıyân ma'a sekbânân ve süvârî ve solakân ve çavuşân ve mütekâ'idîn-i ağayân-ı ocak ve tüfengîrân-ı mîrî ve neferât-ı odahâ-ı eşkinciyân ve mândegân ve nânhoregân-ı Âsitâne-i sa'âdet ve neferât-ı yamakân-ı hidmet-i Edirne vâcib-i mezbûr ve sene-i m.		
Neferen	**Fî yevm**	
21.622	449.782	Mütekâ'idîn ve kayudluyân ve neferât-ı atîk vâcib-i Masar sene 1178
8.966	62.762	Neferât-ı cedîd vâcib-i Recec sene-i m.
30.588	**512.544**	
6	174	Mataracı ve tüfenkçi-i Hân-ı ali-şân ve Kalgay Sultan bâ-fermân Masar sene m.
8	56	An-kılâ' âmed aşçı-yı meydân bâ-fermân Masar sene m.
30.602	**512.774**	
133	1.351	L (mahlûl) der-yazı
30.469	**511.423**	
	218	Hisse-i hulefâ ve şâkird an mahlûlat-ı hazîne mânde şod.
30.469	**511.205**	

Mukarrer	
45.241.642	
90.990	Nânhore
45.332.632	Masar sene 1178
45.332.632	Recec sene-i m
90.665.264	

Yekûn mevâcîb-i gılmânân-ı İstanbul ma'a ocakhâ-ı sâire ber vechi maktû' vâcîb-i mezkûr sene-i m.	
694.574	Masar 1178
694.574	Recec 1178
1.389.148	

Yekûn yeniçeri ve acemi kıst 2	
Surre (aded)	**Küsûr**
1.841	4.422

Belgede *icmâl* ile başlayan ve *yamakân-ı hidmet-i Edirne*'ye kadar olan kısımla altındaki kısım İstanbul'da maaş alan yeniçerileri sınıflandırmaktadır. Sadece sultanla hareket eden zağarcı, atlı sekbanlar ve solaklar; çavuşlar, tüfek ustaları gibi hususi birlikler; emekliler, kayıtlılar, diğer mandegân, odaların eşkinci neferleri ve

Edirne'de yeniçeriler sıralanmıştır. Bu tür belgelerde, sınıflar bir kalıp şeklinde sunulmaktaydı. *Neferât-ı odahâ-ı eşkinciyân* payitahtta görevli ortalarla bulunan yeniçerilerdi. Edirne'deki yeniçerilerin *yamak* olarak gösterilmesi, buraya orta görevlendirilmeyip bir ağa emrinde farklı ortalardan nefer bulundurulması dolayısıylaydı.

Örnek olarak verilen belge aynı anda ödenen iki farklı maaşa, H. 1178 Masar ve Recec'e aittir. 1178 Masar maaşı, emekli, kayıtlı ve eşkinci olmayan diğer yeniçerilere; 1178 Recec maaşı, *neferât-ı cedîd*'e yani eşkincilere ödenmiştir. Eşkinciler dışındaki yeniçerilerin bir maaş geriden gelmesinin sebebi yukarıda da bahsedildiği üzere maaş ödemelerinde yaşanan gecikmelerden kaynaklanmaktadır. 1710'lu yıllardaki savaşlarda cephede olanlara öncelik verildiğinden İstanbul'da kalanlar daha sonra maaş almışlardır. Eşkinci olmayanların bir maaş geriden gelmesi 1826 yılında ocak kaldırılana kadar devam etmiştir.[51]

Belgede yevmiye (512.544) ve nefer (30.588) toplamların altında eklemeler, çıkarmalar ve karşılarında izahatları vardır. Bu izahatlar her maaş dönemindeki gelişmeye bağlı olarak değişmektedir. *Mataracı ve tüfenkçi-i Hân-ı âlî-şân ve Kalgay Sultan* izahatı, yeniçerilerden Kırım Hanı ve Kalgay sultanlara görevlendirilen mataracı ve tüfenkçilerin İstanbul'a gelmesini; *an-kılâ' âmed aşçı-yı meydân* izahatı ise Etmeydanı aşçılığı sırası için İstanbul'a gelen kalelerdeki ortaların aşçılarına ödenen maaşı göstermektedir. Toplamdan çıkarılan 133 nefer ve 1351 yevmiye için düşülen *L der-yazı* izahatı yeniçeri efendisi dairesine bildiren mahlûlleri göstermektedir. *Der-yazı* yeniçeri efendisi dairesinin esâmî işlemlerinde gösterilen adı iken *L* harfi mahlûlün kısaltmasıydı. Bunun altındaki 218 yevmiye ve *hisse-i hulefâ ve şâkird* malumatı ise yeniçeri efendisi dairesine bildiren mahlûllerden burada görevlileri hisse olarak verilen miktardır.[52]

Bahsedildiği gibi Yeniçeri Ocağı 1594 yılına kadar sadece sultanla sonrasında ise sultan veya sadrazamla cepheye gitmişti. Ana defterler bütün görevlilerle beraber Yeniçeri Ocağı'yla götürülmekteydi.[53] Farklı serasker emrine verilen yeniçeriler için de ağa vekili dahil olmak üzere görevliler tayin edilmekteydi. XVII. yüzyılın son çeyreğinde iyice oturan *tashîh ve be-dergâh*la orduya gelen serdar ve serdengeçti bayraklarını yazmak için çok sayıda kâtip cepheye gidiyordu. Gelen yeniçerilerin yazıldığı *tashîhât* defterlerinde on binlerce hatta birkaç seraskerin olduğu savaşlarda toplamda 100 binden fazla yeniçeri yazılabilmekteydi. Bu defterler maaş alacak neferleri gösterse de maaş döneminde çoğu cepheden ayrıldığından ana defterlere aktarılmıyordu.[54] Aşağıdaki kayıtlardan görüleceği üzere ayrılanlar mahlûl olarak hesaplarından düşülmekteydi.

Bir seraskerin emrindeki ordulara bulundukları yerlerde maaş verilirdi. Sadrazam emrindeki ana ordunun maaşı, kışlakta kalınmazsa İstanbul'a dönüldüğünde

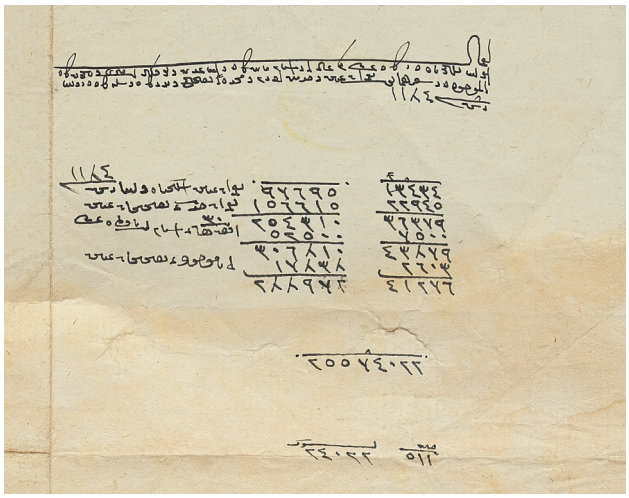
51 Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, II, s. 236-37.

52 Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, I, s. 392.

53 Sefere götürülen defterler hakkında bk. Feridun M. Emecen, "Sefere Götürülen Defterlerin Defteri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, (İstanbul 1991), s. 241-268.

54 Bu tür defterler hakkında malumat için bk. Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, II, s. 84 vd.

verilirdi. İstanbul'a dönülmediğinde ise maaş herhangi bir itiraz olmadığında sefer mevsimi bitiminde kışlakta dağıtılırdı.[55] Cephede veya kışlakta ödenen maaşlar için hususi icmaller düzenleniyordu. Bunlardaki İstanbul'da olanların kapsam dışında olduğunu gösterir "gayr ez-Âsitâne" ifadesinden maaşın cephede veya kışlakta ödendiği anlaşılmalıdır.

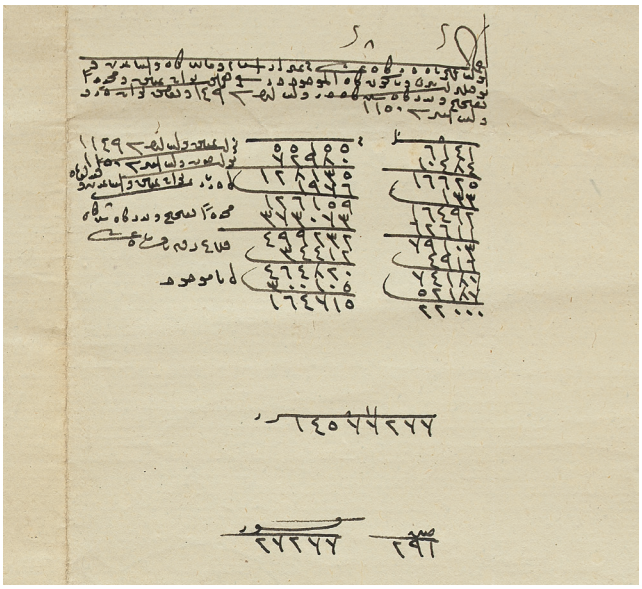
(BOA, D.YNÇ.d., 34509)

İcmâl-i mevâcîb-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî ki gayr ez-Âsitâne mândegân ve mütekâ'idîn ve tüfengîrân-ı mîrî ve nânhoregân el mevcûd der-sefer-i hümâyûn neferât-ı atîk ve cedîd-i Edirne ve müceddeden tashîh ve be-dergâh ve şodegân der-vâcîb-i Reşen sene 1184		
Neferân	**Fî yevm**	
13.434	97.695	Neferât-ı atîk-i eşkinciyân vâcib Reşen sene 1184
22.945	156.615	Neferât-ı cedîd an tashîhât-ı atîk
36.379	**254.310**	
7.500	52.500	Odahâ 30 aded an-Âsitâne âmed bâ-fermân-ı âlî
43.879	**306.810**	
2.603	17.838	Mahlûl-i nâ-mevcûd an tashîhât-ı atîk
41.276	**288.972**	

Mukarrer
25.574.022

Surre (aded)	**Küsûr**
511	24.022

55 BOA, D.YNÇ.d., 33958. 1090/1679 yılında donanmaya katılmak üzere İstanbul'da kalan yeniçerilere ilişkin defter için ise bk. BOA, D.YNÇ.d., 33873, s. 2-8.

(BOA, D.YNÇ, 137/7)

İcmâl-i mevâcîb-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî ki gayr ez-Âsitâne mândegân ve mütekâ'idîn ve tüfengîrân-ı mîrî ve nânhoregân el mevcûd der-sefer-i hümâyûn neferât-ı atîk ve müceddeden tashîh ve be-dergâh ve şodegân der-vâcîb-i Lezez sene 1149 ve ba'zı neferât-ı der-vâcîb-i Masar sene 1150		
Neferân	**Fî yevm**	
6.141	55.155	Neferât-ı atîk vâcib Lezez sene 1149
10.484	72.980	Neferât-ı cedîd vâcib-i Masar sene 1150
16.625	**128.135**	
133	1.976	Mahlûl der-yazı neferât-ı atîk ve mütekâ'îdîn ve kayudluyân
16.492	**162.159**	
62.611	373.073	Müceddeden tashîh ve be-dergâh ve şodegân
79.103	**499.232**	
4.916	34.412	Kılâ' reft bâ-fermân-ı âlî
74.187	**464.820**	
52.187	300.105	Nâ-mevcûd
22.000	**164.715**	

Mukarrer
14.577.277

Surre (aded)	Küsûr
291	27.277

1737 yılında *sadrazam ordusundaki* yeniçerilerin 1149 Lezez ve 1150 Masar maaşlarına ait belgede[56] önce Yeniçeri Ocağı'ndan ortalarıyla katılanlar (6141) ve İstanbul'da yeni yazılanlar (10.484) toplanmış, ardından mahlûller, emeklilik ve kayıtlılık verilenler düşülmüştür. Sonra ise cephede yazılanlar (62.611) ilave edilerek toplam mevcut (79.103) verilmiştir. Kalelere nakledilen neferler (4.916) ve sefer dönemi geçtiği için ayrılanlar (52.187) düşülerek 22.000 yeniçeriye ödenen miktar hesaplanmıştır. Çok fazla neferin *nâ-mevcûd* olarak yani maaş dağıtımı sırasında orduda bulunmadığı için silinmesi zaten istenilen bir durumdu. Çünkü sefere mevsimi geçtiğinde neferlerin evlerine dönmesi beklenerek daha az nefere maaş verilmekteydi.[57] 1768-1774 Osmanlı-Rus harbinin 1770-1771 yıllarına denk gelen 1184 Reşen maaşını ihtiva eden belgede[58] ise eski eşkincilere (13.434) ilaveten yeni yazılanlar (22.945) ve İstanbul'dan ortalarla gönderilenlerle (7.500) toplam yeniçeri sayısı (43.789) bulunmuştur. Bundan mevcut olmayanlar (2.603) düşülmüş ve 1184 Reşen maaşı bulunmuştur.

3- Nöbetçi Yeniçerilerin Maaşları ve Diğer Masrafları

XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar kalelerdeki yeniçerilerin maaşları ana defter üzerinden hesaplanır, ulufe dağıtımından sonra kalelere gönderilerek ağaları nezaretinde taksim edilirdi. Kalelerde olanların sayıları sonraki döneme göre oldukça az olduğundan merkezdeki ana defter üzerinden hesapları görülmekte, maaşları için ayrı defterler düzenlenmemekteydi. Özellikle 1580'lerden sonraki çok cepheli savaşlarda muamelat değişti, kalelerde daha fazla nöbetçi bulunduruldu. Bunların maaşları ise umumiyetle merkezden gönderilmek yerine ayrı gelirler tahsis edilerek ödendi. Bu yüzden kalelere ait maaş defterleri[59] –yukarıda bahsedildiği üzere– ana defterde kayıtlı olmaları korunarak ayrıca hazırlandı.[60]

Kalelerde görevli yeniçerileri gösterir defterler önceleri bir veya birkaç kıst maaş için düzenlenmiştir. Defterlerinin başlığı "defter-i ba'zı yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî ki der muhâfaza-i kal'a-i (....) bûdend der-vâcib-i (...)"[61] şeklindeydi. Kalelerden gelen mahlûllere[62] göre maaşları hesaplanırdı. Kıst bazında maaş icmalleri her kalenin defterinin sonunda verilir ayrıca merkezdeki ana defterin başına

56 BOA, D.YNÇ, 137/7.

57 Seferli yeniçerilerin maaşları için bk. Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, II, s. 272-276.

58 BOA, D.YNÇ.d., 34509.

59 Kalelerde bulunan kapıkullarının maaşlar üzerine yapılan bazı çalışmalar için bk. Orhan Kılıç, "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib Defterleri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi* 31, sy. 31 (Mayıs 2012), s. 87-128; Ali Apalı, "Osmanlı Devleti'nde Mevacib Defterleri ve Bazı Doğu Kalelerindeki Cebeciyanların Mevacib Muhasebe Kayıtları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2) (2017), s. 587-599; Uğur Demlikoğlu, "18. Yüzyılda Van Kalesi'nde Bulunan Dergâh-ı Âli Yeniçerileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 46 (Mart 2019), s. 73-98.

60 H. 1006 yılında kalelerde görevli yeniçerilerin maşlarını gösteren defter için bk. BOA, MAD.d., 7029.

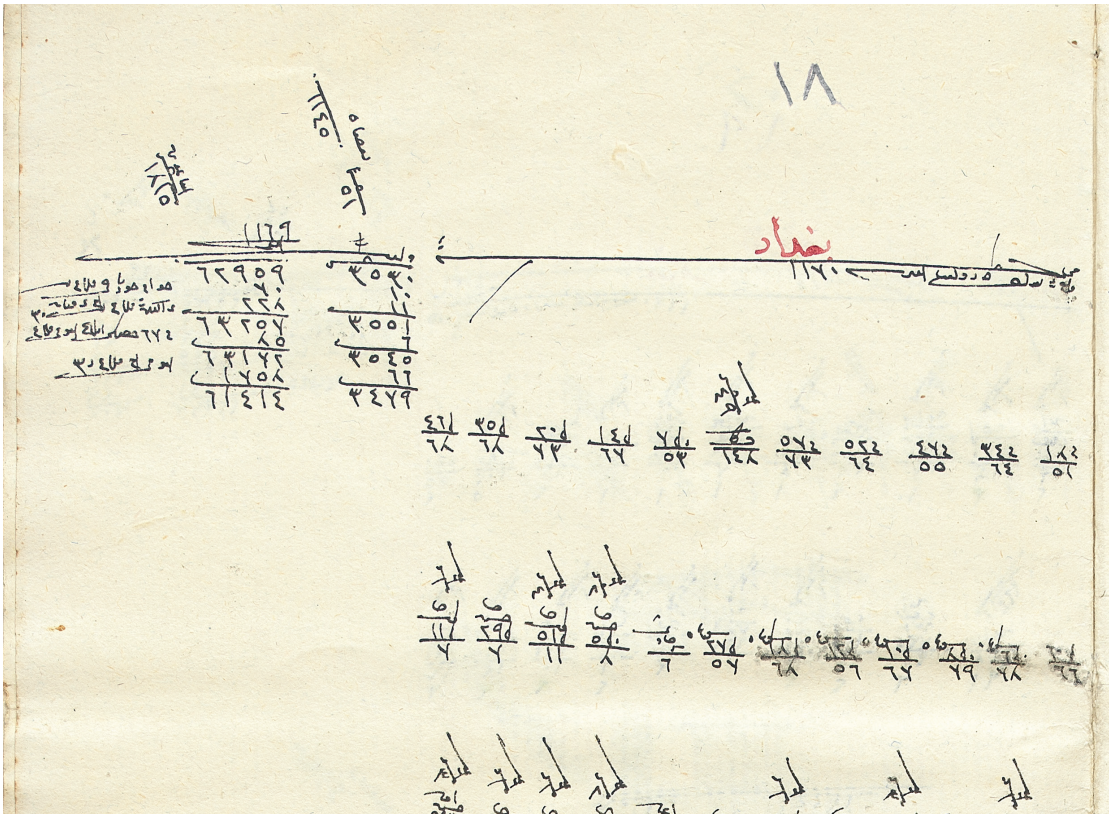
61 Arşivde bütün kalelerdeki veya tek bir kaledeki yeniçerileri gösteren XVII. yüzyıla ait fazlaca defter vardır. Misal için bk. BOA, MAD.d., 6748; BOA, D.YNÇ.d., 33950, 33959; BOA, KK.d., 4733.

62 BOA, C.AS, 654-27496; BOA, D.YNÇ.d., 33873, s. 9 vd.

yazılırdı.[63] Bu usul XVIII. yüzyıla kadar aynı şekilde devam etti. Sonrasında ise maaş ödemesindeki değişikliğe göre defterler tanzim edildi. Değişiklik, kalelerdeki yeniçerilere maaş ödemelerinin yılda bir kere yapılması yani dört kıst maaşın tek seferde verilmesiydi.[64]

Kaleler için iki ayrı defter tutuluyordu. Birinde merkezdeki ana defterdeki gibi kalelerdeki bütün nöbetçi yeniçeriler isimleriyle yazılırdı. Her kaleye ayrılan kısmında önce görevli ortalar ve yamaklar sıralanır, sonra ise dört kıstın nefer sayıları ve maaş miktarları ayrı ayrı gösterilerek yıllık toplamları verilirdi.[65]

İkinci tür defterler ise birincilerin hülasası idi yani neferler isimleriyle verilmez, ortalar ve diğer birimler mevcutlarıyla sıralanırdı. Bu defterlerin başlığı "defter-i ba'zı yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî ki der muhâfaza-i kal'a-i Şark ma'a Engürüs Masar sene (...)"[66] idi. Her kalenin ismin olduğu yere "muhâfaza-i kılâ'-ı (...) der-vâcib-i Masar sene (...)" yazılırdı. Kale maaşları yıllık dağıtıldığından ait oldukları dönem "sene Masar 1169/sene Masar 1170" şeklinde veriliyordu. Örneğin Bağdad Kalesi H.1170 (M.1756-57) yılı maaşlarını ele alalım.[67]

(BOA, MAD.d., 17254, s. 18)

63 BOA, MAD.d., 6327, s. 7.

64 Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, II, s. 241 vd.

65 Bu tür defterler için bk. BOA, MAD.d., 6537, 6932.

66 BOA, D.YNÇ.d., 34234, 34445; BOA, MAD.d., 17158, 17216; BOA, D.BŞM.d., 2717.

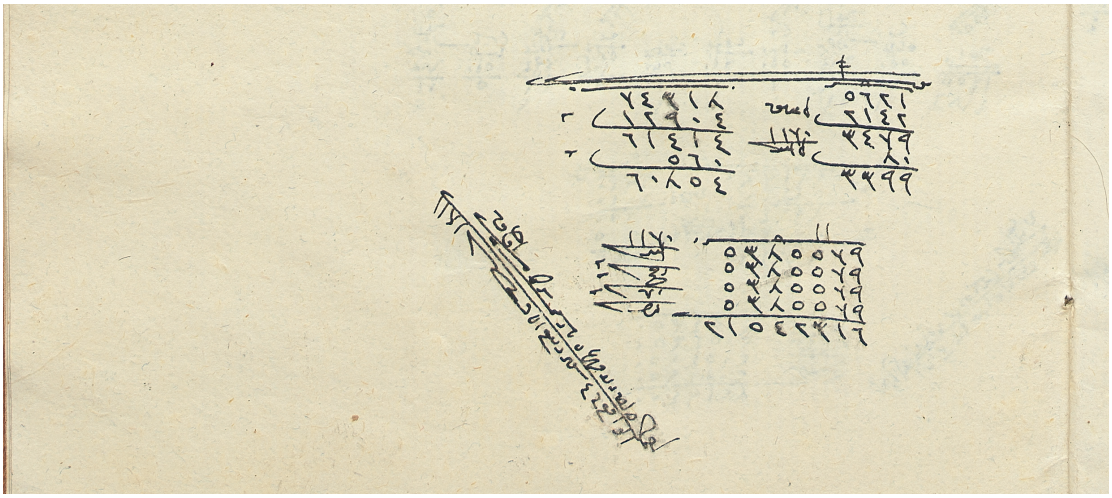
67 BOA, MAD.d., 17284, s. 1. Görüntünün tamamı Ek (8)'dedir.

Başlığın yanında aşağıdaki gibi H.1169 yılındaki maaşların özeti verilmiştir.

Neferân	Fî yevm	
3.530	**62.959**	
10	70	Hüddâm-ı çorbacı kılâ‘ âmed
11	228	Perâkende kılâ‘ âmed ma‘a terakkiyân
3.551	**63.257**	
6	85	67. Cemaat Haseki İbrahim müteveffâ kılâ‘ reft
3.545	**63.172**	
66	1.758	Müteveffâ ma‘a kılâ‘ reft
3.479	**61.414**	

Evvelki yıla ait bu malumatın altında kaleye kayıtlı yeniçerilerin tasnifi yapılmıştır. Ortalardan beş cemaat, kâtip yamakları 148 nefer (49 neferi emekli), altı ağa bölüğü ve altı sekban bölüğü sıralanmıştır. Ardından karışık bir şekilde çavuşlar, yazıcılar ve şakirtler (halifelerin), mazul ve emekli çorbacılar ile bunların maiyeti, en sona ise ağa yamakları yazılıdır. Nefer (5.350) ve yevmiye (62.959) toplamlarının altına toplama ve çıkarmalar yazılmıştır. *Hüddâm-ı çorbacı kılâ‘ âmed*, kaleye gelen bir çorbacının hizmetlilerini; *perâkende kıla‘ âmed ma‘a terakkiyân*, münferiden kaleye gelenlerin ve terakkide kullanılan esâmîleri; *67. Cemaat Haseki İbrahim müteveffâ kılâ‘ reft*, ölen Haseki İbrahim Ağa'ya ait olup silinen esâmîleri; *Müteveffâ ma‘a kılâ‘ reft*, H.1169'da ölüm ve diğer şekillerde silinenleri göstermektedir.

Büyük kalelerde çok fazla orta, görevli ve ağa olduğundan daha fazla tasnif vardı. Küçük kalelerde ise bu ayrım azalmakta **Ek 8**'de yan sayfadaki Kudüs'te olduğu gibi bazı kalelerde sadece yamaklar bulunmaktaydı. Ağa yamakları bütün kalelerde mevcudun ekseriyetini teşkil ettiğinden buradaki yeniçerilerin tamamı yamak olarak gösterilmekteydi. Kaledeki sınıflar sıralandıktan sonra ilgili yılın icmali veriliyordu.

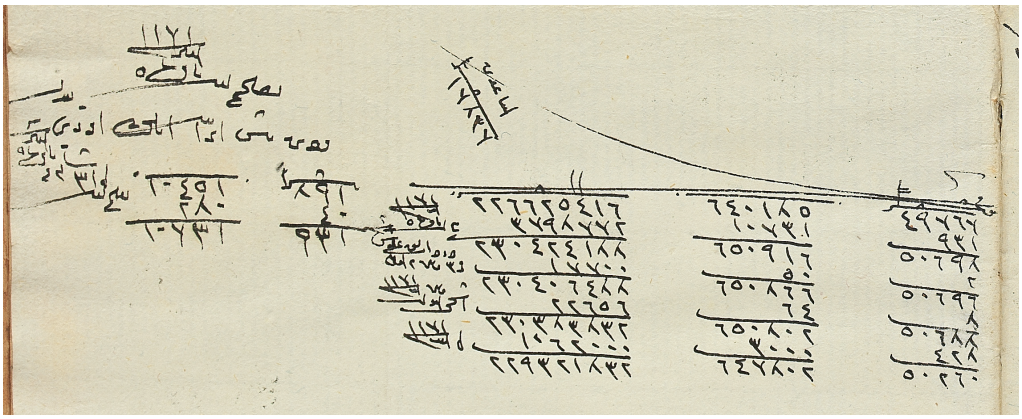

(BOA, MAD.d., 17254, s. 18)

Yekûn		
Neferân	**Fî yevm**	
5.621	74.318	
2.142	12.904	Mahlûl-i ‘atîk
3.479	61.414	
80	560	Mahlûl-i 1170 Masar
3.399	60.854	

Mukarrer	
5.385.579	1170 Masar
5.385.579	1170 Recec
5.385.579	1170 Reşen
5.385.579	1170 Lezez
21.542.316	
İcmâl dâde an Kahraman Yazıcı serkâtib-i ocak el-vâki‘ fî 4 şehr-i Rebi‘ulûlâ	

Mahlûl-i ‘atîk, önceki yıllarda kale maaşlarından düşülen neferleri, *Mahlûl-i 1170 Masar* ise bu yılki maaştan düşülenleri vermektedir. Önceki yıllardaki mahlûllerin sürekli kaydedilmesi kale maaşlarındaki esâmî sayısını takip içindi. Mahlûl sayısının bilinmek istenmesindeki en önemli sebep ise kalelerdeki esâmîler üzerinde denetim sağlamaktı. Kale mahlûllerinden *fürû-nihâde mahlûl* adıyla fazladan esâmî istenmekteydi ki bunun maksadı sahibi ölmüş ve başkalarının eline geçmiş olanlarla ağalar veya görevliler için ihdas edilmişlerin azaltılmasıydı.[68] Defterde bütün kaleler sıralandıktan sonra genel icmal yapılmaktaydı. Bu defterlerin bazılarında kalelerin toplamları yazılmışken bazılarında yoktur. Zaten kalelerin nefer sayısı ve maaş ve diğer giderlerini gösteren bağımsız icmaller yapılmaktaydı (**Ek 9**).

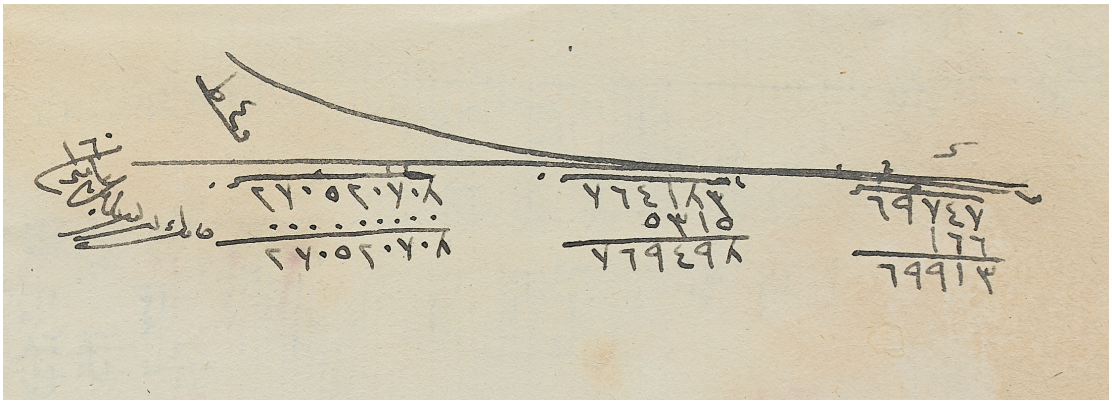

(MAD.d., 17254, s. 22/H.1171)

68 Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, I, s. 379-386.

Neferân-ı Mütekâ'îdîn = 17837			
Yekûn			
Neferân	**Fî yevm**	**Mukarrer**	
49.767	640.185	226.625.416	
931	10.731	3.798.772	Kılâ' âmed bâ-fermân-ı 'ali Masar 1171
50.698	**650.916**	230.424.188	
2	50	17.700	Hazîne mânde an-mahlûl-i dizdârlık-ı Golos (2 mütekâ'îd)
50.696	**650.866**	230.406.488	
8	64	22.656	Aşçı-yı meydân mânde Masar 1171
50.688	**650.802**	230.383.832	
428	3.000	1.062.000	Mahlûl Masar 1171
50.260	**647.802**	229.321.832	

Neferân	Fî yevm	
891	10.451	Tashîh âmed bâ-fermân-ı âlî Masar 1171; Vidin, Niş, İbrail, Anabolu, Özi, Bağdad
40	280	Tashîh âmed 31. Bölük Şam bâ-fermân-ı 'âlî
931	**10.731**	

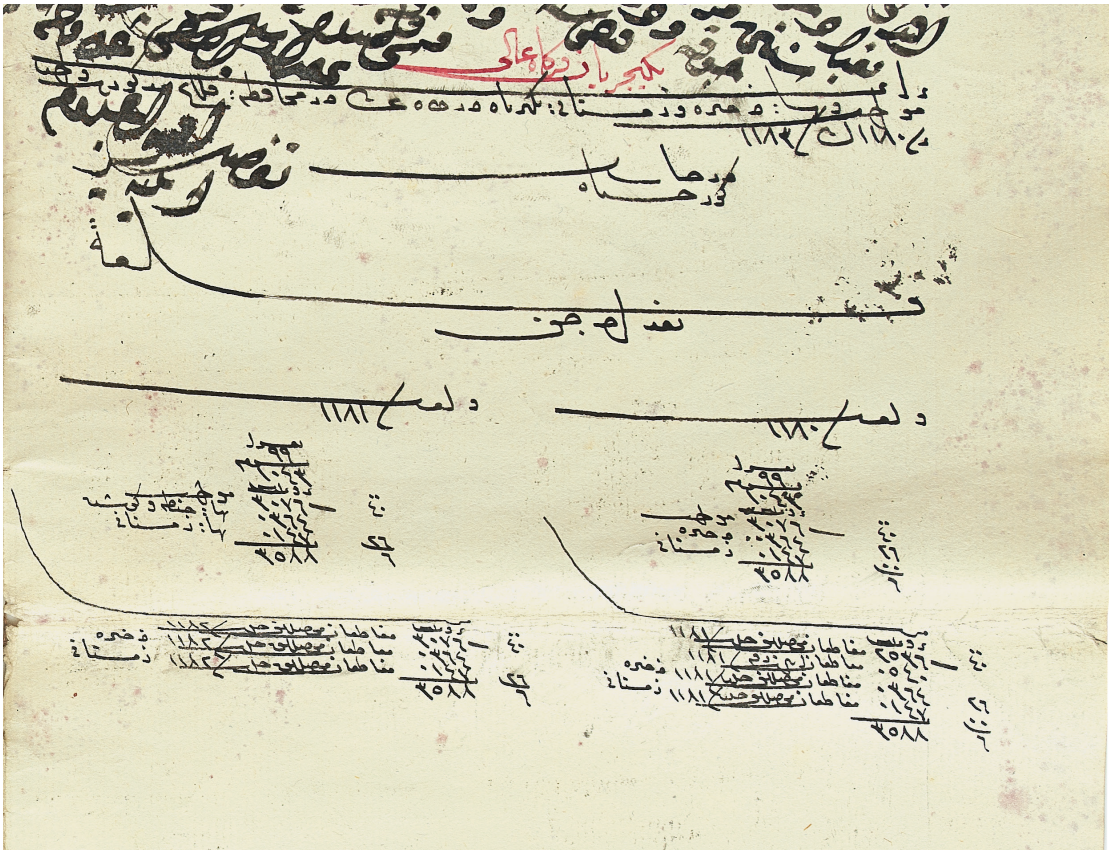

(DYNÇ.d., 34234, s. 16/H.1160)

Yekûn			
Neferân	**Fî yevm**	**Mukarrer**	
69.747	864.183	270.520.708	
166	5.315	000000000	Cânîb-i İbrail âmed bâ-fermân-ı âlî Masar sene [1]160
69.913	**769.498**	270.520.708	

MAD.d., 17254'ün ihtiva ettiği H.1171 maaşlarına göre kalelerde olan yeniçerilerin 17.837'si emeklidir. Önce kalelerin mevcuduna eklenenler gösterilmiştir ki bu yıl yeniden kaydedilen nefer sayısı 931'dir. Bunların 891'i Vidin, Niş, İbrail, Anabolu, Özi ve Bağdad'a; 40'ı Şam'daki 31. Bölük'e tashih edilen çalık yeniçerilerdir. Akabinde ise çıkarmalar yapılmıştır. Golos dizdarlığından mahlûl iki emekli esâmîsi, meydan aşçısı olarak İstanbul'a giden 8 nefer ve bu yıl kalelerde meydana gelen mahlûl 428 esâmî düşülmüştür. H. 1171'de kalelerde maaş verilen toplam yeniçeri sayısı 50.260'dır.

DYNÇ.d., 34234 daha az işlem ihtiva etmektedir. Önceki yılın kaleler mevcudu olan 69.747'ye İbrail Kalesi'ne yeniden yazılan 166 nefer eklenmiştir. Neticede H. 1160 yılında kalelerdeki 69.913 yeniçeriye maaş ödenmiştir.

(BOA, C.AS, 641/26988)

Kalelerde görev yapan yeniçerilere maaşlarından ayrı olarak ekmek/zahire, et ve çuha verilmekteydi. XVII. yüzyıl başına kadar yeniçerilerin ekmek ve et ihtiyacı için merkezden gönderilen maaşlarla beraber günlük 1 akçe, *nafaka* adıyla para ödenmişti. Kalelerdeki yeniçeriler bu parayla ihtiyaçlarının bir kısmını karşılamışlar geriye kalan kısmı ise hazineden gönderilmişti. Ancak on yedinci yüzyılın ortasından itibaren aynî tayinat yerine bedellerinin ödenmesi usulü yaygınlaşmaya başladı. Yani yeniçeriler kendi ihtiyaçlarını görmüşler, sonra merkezden bu masraflarının parası gönderilmişti. Yine aynı dönemde çuhalarının gönderilmesi yerine paraları verilmeye başlanmıştı. XVIII. yüzyıl başında ise bu masrafların

karşılanması yıllık maaşlarla beraber yapılan nakdî ödemeye dönüştü.[69] Osmanlı Arşivi'nde tek bir kaleye veya topluca bütün kalelere ait maaş, çuha, et ve zahire/ekmek ödemelerinin ayrı ayrı veya topluca yapıldığını gösteren aynı tür evrak oldukça fazladır.[70]

Berây-ı mevâcîb ve bahâ-ı zahîre ve zemistânî-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî der-muhâfaza-ı kılâ'-ı mezkûrîn vâcîb-i an sene 1180 ilâ sene 1183					
Der-cânib-i Gürcistan					
Kal'a-i Bağdadcık					
Vâcîb-i sene 1181			**Vâcîb-i sene 1180**		
Neferân			**Neferân**		
99			99		
Yevm			**Yevm**		
1.043			1.043		
	Kuruş	**Akçe**		**Kuruş**[71]	**Akçe**
Mevâcîb	3.076,5	40	Mevâcîb	3.076,5	40
Bahâ-i hınta ve güşt	364	00	Zahîre	364	26
Bahâ-i zemistânî	147	2672	Zemistânî	147	00
	3.588	**6**		**3.588**	**6**

Bahâ				**Bahâ**			
		Kuruş	**Akçe**			**Kuruş**	**Akçe**
	Mukâta'a-ı Muhâssıllık-ı Haleb sene 1182	3.076,5	40		Mukâta'a-ı Muhâssıllık-ı Haleb sene 1181	2.536,5	40
Zahîre	Mukâta'a-ı Muhâssıllık-ı Haleb sene 1182	364	00		Mukâta'a-ı Eyâlet-i Rakka sene 1181	540	00
Zemistânî	Mukâta'a-ı Muhâssıllık-ı Haleb sene 1182	147	26	Zahîre	Mukâta'a-ı Muhâssıllık-ı Haleb sene 1181	364	26
		3.588	**6**	Zemistânî	Mukâta'a-ı Muhâssıllık-ı Haleb sene 1181	147	00
						3.588	**6**

69 Gül, *Yeniçeriliğin Tarihi*, II, s. 335-342.

70 BOA, AE.SAMD.II., 10/1012; BOA, AE.SAMD.III., 52/5186; BOA, C.AS, 20/853, 24/1054, 337/13949.

71 1 kuruş 120 akçe üzerinden işlem yapılmıştır.

72 1180 yılı hesabında görüldüğü üzere 26 kuruş farklı satıra yazılıdır. Durum alt hesaplara da yansımıştır. Muhtemelen satır hatası yapılmıştır.

Bu belgede önce kalenin birkaç yıl boyunca ayrı ayrı maaş ve tayinat bedelleri esaplanmış ve altında hangi gelirlerden ödeneceği verilmiştir.[73] Birkaç yılın topluca verilmesi artık mutat hâle gelen gecikmeler dolayısıyladır ki bu kaleye dört yıllık (H.1180-84) geriye yönelik maaş ödemesi yapılmıştır. H.1180 yılında *zahîre* olarak ödenen, H.1181 yılında görüldüğü üzere *bahâ-i hınta ve güşt* olarak tafsilatlı da gösteriliyordu. Diğer taraftan bazı kalelerde fırın olduğundan ve ekmek aynî temin edildiğinden bedel ödenmesi sadece et ve çuha (zemistânî) için söz konusuydu. Yeniçerilere ödenen bütün bu bedeller maaş ödemeleriyle birleştirilerek kısa icmallerle de verilmekteydi.[74]

Sonuç

Yeniçeri Ocağı'nın ve yeniçerilerin Osmanlı tarihindeki yerinin, bütün müesseselerin ve sınıfların önünde olduğu iddia edilebilir. Elbette bu mevkileri, siyasi ve toplumsal tesirlerinden kaynaklıdır. Bu husus onların üzerine yapılan çalışmaların muhteviyatını da belirlemiştir. Yani yeniçeriler hakkında oluşan literatür ağırlıklı onların isyanları, itaatsizlikleri ve sebep oldukları iktisadi-içtimai sıkıntılar üzerinedir. Ağırlık bu yönde olsa da teşkilatlarıyla alakalı çalışmaların oldukça eski olduğunu ifade etmek gerekir. Yeniçeri Ocağı üzerine resmî kayıtları kullanarak ilk çalışma yapan Ahmed Cevad Paşa'dır.[75] Merhum İsmail Hakkı Uzunçarşılı, mali kayıtları da esas alarak Osmanlı Devleti'nin kapıkulları ve diğer teşkilatlarına ilişkin eserleri hazırlamıştır. Bu çalışmalar arşiv belgelerinin Osmanlı teşkilatlarının yapısı ve işleyişi bakımından fevkalade ehemmiyete haiz olduğunu göstermiştir. Özellikle askerî teşkilatların iç işleyişi ve hükûmetle bağlantısı, neferlerin hususiyeti maaş defterleri ve diğer belgeler sayesinde daha iyi öğrenilebileceği aşikâr olmuştur. Son dönemlerde arşiv kaynakları kullanılarak yapılan çalışmaların arttığına da dikkat çekmek gerekir.[76]

Bu çalışmada Osmanlı Arşivi'ndeki yeniçerilere ait maaş defterleri ve diğer belgeler, ıstılahın ve muamelatın diğer askerî zümreyi de kapsaması da göz önüne alınarak, bu alanda çalışma yapan araştırmacılara yardımcı olunması hedeflenerek incelendi. Tabii inceleme yapılırken yeniçeriliğin kanunnamelerde tespit edilemeyen vasıfları üzerinde duruldu.

Çalışmanın bariz neticesi, Osmanlı'da Klasik Dönem ve sonrası farkının Yeniçeri Ocağı'nın kayıt ve işlemlerden de anlaşılabilmesidir. Yeniçeri Ocağı XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar, kalelere ve donanmalara geçici görevlendirilmeleri haricinde, ağırlıklı olarak bütün olarak hareket eden ve payitahtta bulunan bir

73 Belgenin tamamı için Ek (10)'a bakınız.

74 Bk. Ek (11).

75 Ahmed Cevad, *Târîh-i Askerî-i Osmânî*, (İstanbul: 1297).

76 Mehmet Mert Sunar, Cauldron of Dissent: A Study of Janissary Corps, 1807-1826, (Doktora Tezi), Binghamton University
State University of New York, 2006; Murat Yıldız, *Bostancılıktan Saray Muhafızlığına Bostancı Ocağı*, (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2011); Coşkun Ünsal, *Osmanlı Askerî Teşkilatında Kapıkulu Süvarileri (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2023.

yapıydı. XVI. yüzyılın sonunda başlayan artışla mevcudu onlarca katına ulaşan yeniçerilerin görevlendirilme kaideleri ve mekânsal dağılımları da değişti. Yukarıda işlendiği üzere farklı seraskerler emrinde görev yapmışlar, aynı anda İstanbul'da, cephede ve kalelerde bulunmuşlardı. Dolayısıyla aynı tarihte birden çok yerde ödeme yapılması gerekmiş, bu da tutulan defter ve icmalleri çeşitlendirmiştir. Yine emeklilik ve kayıtlılık gibi uygulamaların artmasıyla kayıtlar farklı bilgileri ihtiva eder hale gelmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

The Janissaries were not only the longest-lasting military organization of the Ottoman Empire, but also a class that came to the fore in terms of influencing the shaping of political and social life, especially in the seventeenth and eighteenth centuries. The increase in the number of Ottoman documents and ledgers in the sixteenth century also applies to the janissaries. The earliest of their payroll register belong to the first quarter of the sixteenth century. Those from the second half of this century onwards are more numerous.

When the Janissary Corps was abolished in 1826, as a sign of hatred towards them, their documents were burned in the Hagia Sophia Bath as far as they could be collected. However, some documents, almost all of which were transferred out of the the office of Janissary Clerk, especially to the finance department, and almost all of which were related to their salaries and other collections, as well as the petitions submitted by the recruits regarding their salaries and some documents containing the transactions made to them, were left behind.

This study focuses on the payroll registers, one of the documents left by the janissaries, and the transactions of the promissory notes that were the basis for salary transactions. The study consists of two parts, apart from an introduction with some brief information. First, the documents showing the daily wage transactions, which form the basis of the Janissaries' books, were examined. Of course, the basis of these transactions were the so-called esâmî (pay tickets) of the soldiers. This document was composed of the soldier's own name, and the sub-name of the soldier was his father's name, hometown, position, or a name-adjective indicating a special circumstance such as captivity. Soldiers used their salary certificates from the time they were recruited until their death. The erasure and reopening of the esami was subject to a procedure. We have selected some selected documents to illustrate the process of erasing and reopening salary records.

The second part of the article deals with payroll registers and their payroll summaries. Until the middle of the sixteenth century, the janissaries had little diversity in their employment and were rarely deployed on campaigns or assigned separately from the janissary organization. In other words, as a result of being kapikulu, they acted more with the sultan. The few assignments in the navy and fortresses did not change the salary system, but they still had special ledgers to keep track of their assignments. However, the increase in the number of janissaries in the last quarter of the sixteenth century brought about a change in the methodology of the ledgers and increased the variety of ledgers kept. The increase in the number of janissaries increased the size of the payroll registers and also increased some of the practices that allowed them to be out of service, such as retirement and guarding. To some

extent, these had an impact on the form of the ledgers. On the other hand, the increase in their number diversified their employment outside the center. Apart from the Janissary Corps, there was an increase in assignments under serdars, and their numbers in fortresses reached tens of thousands. In this situation, those in the fortresses and at the front were paid salaries separate from those in the center and books were created for them.

Efforts were also made to show the technique of the salaries paid in the fortresses. Particular emphasis was placed on obtaining the number of janissaries who were not in the center and the amount of salaries paid to them. In addition, since the status of each castle can be deduced from these ledgers, a study was made to facilitate a study on this subject.

There were also some points that were tried to be noted and clarified throughout the study. In order to show the changes mentioned in the article, the books and *icmal* were analyzed in a chronological order. Since a complete analysis of the ledgers and other documents is only possible to some extent with knowledge of the recording techniques and terminology, these features have been tried to be revealed. On the other hand, the changes in the records and transactions of the Janissary Corps, which has a long history, were also tried to be shown.

As a result, it was revealed that the books, which were simpler and smaller in volume until the middle of the sixteenth, later changed although the main structure was preserved, and again, due to the new practices in the Janissary Corps, the variety of documents and books related to them increased.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emirî Sultan Üçüncü Ahmed (AE.SAMD.III): 37-3556, 52/5186.

Ali Emirî Sultan İkinci Ahmed (AE.SAMD.II): 10/1012.

Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Defterleri (D.BŞM.d): 307A, 2693, 2717, 2733, 3054, 40990, 41052.

Bâb-ı Defteri Yeniçeri Kalemi (D.YNÇ.): 18/90, 57/23, 137/7, 243/58, 265/80.

Bâb-ı Defteri Yeniçeri Kalemi Defterleri (D.YNÇ.d.): 33630, 34170, 33612, 33654, 33678, 33683, 33720, 33721, 33722, 33873, 33950, 33958, 33959, 34081, 34234, 34404, 34445, 34509.

Cevdet Askeriye (C.AS.): 20/853, 24/1054, 337/13949, 615-25937, 641/26988, 654-27496.

Cevdet Saray (C.SM.): 105-5257.

İbnülemin Askeriye (İE.AS.): 2-140.

İbnülemin Muhallefat (İE.MHF): 1-27.

Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d.): 307A, 1980, 3212, 3218, 3229, 4733.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.): 800, 1138, 1722, 1727, 1801, 2553, 3936, 4309, 4502, 5339, 5891, 6310, 6323, 6325, 6327, 6332, 6357, 6543, 6537, 6646, 6748, 6799, 6826, 6840, 6927, 6932, 6948, 6992, 7029, 7227, 7477, 12872, 16309, 17050, 17158, 17216, 17229, 17254, 17284, 21154, 21782.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterler (TSMA.d.): 736.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA.e): 1167-73.

Diğer Kaynaklar

Ahmed Cevad: *Târîh-i Askerî-i Osmânî*, (İstanbul: 1297).

Akgündüz, Ahmet: *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, IX, İstanbul: Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, 1994, s. 127-367.

Apalı, Ali: "Osmanlı Devleti'nde Mevacib Defterleri ve Bazı Doğu Kalelerindeki Cebeciyanların Mevacib Muhasebe Kayıtları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2) (2017), s. 587-599.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2017.

Beydilli, Kemal: "Yeniçeri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 43, 2013, s. 450-462.

Demlikoğlu, Uğur: "18. Yüzyılda Van Kalesi'nde Bulunan Dergâh-ı Âli Yeniçerileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 46 (Mart 2019), s. 73-98.

Emecen, Feridun M.: "Sefere Götürülen Defterlerin Defteri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 241-268.

Gül, Abdulkasim: "Yeniçeri Teşrifat Mecmuası (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", *ETÜT Dergisi*, 1(1) (2020), s. 37-66.

Gül, Abdulkasim: *Yeniçeriliğin Tarihi*, I-II, İstanbul: Küre Yayınları, 2022.

Gül, Abdulkasim: "Bir Efsanenin Gücü: Yeniçeri-Bektaşîlik Münasebetinin Tarihî Gelişiminin İncelenmesi", *Tarih Dergisi*, sy. 77 (Temmuz 2022), s. 107-163.

İnalcık, Halil: *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çeviren Ruşen Sezen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Kanunnâme, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 1734.

Kılıç, Orhan: "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib Defterleri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi* 31, sy. 31 (Mayıs 2012), s. 87-128.

Kokdaş, İrfan: "İstanbul Esame Piyasası Üzerine Notlar (1750-1826)", *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın "Asi" Kulları 1700-1826*, Editörler Aysel Yıldız, Yannis Spyropoulos, M.Mert Sunar, İstanbul: Kitapyayınevi, 2022, s. 157-199.

Özbek, Özgül: *Kavânîn-i Yeniçeriyân (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Doktora Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Özcan, Abdülkadir: "Esâme", *DİA*, C. 11, 1995, s. 355-56.

Payitaht Yeniçerileri, Padişahın "Asi" Kulları 1700-1826, Editörler Aysel Yıldız, Yannis Spyropoulos, M. Mert Sunar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022.

Sakin, Orhan: *Yeniçeri Ocağı Tarihi ve Yasaları*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011.

Sunar, Mehmet Mert: "XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıl başları Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, Editör Kahraman Şakul, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 252-276.

Sunar, Mehmet Mert: Cauldron of Dissent: A Study of Janissary Corps, 1807-1826, (Doktora Tezi), Binghamton University State University of New York, 2006.

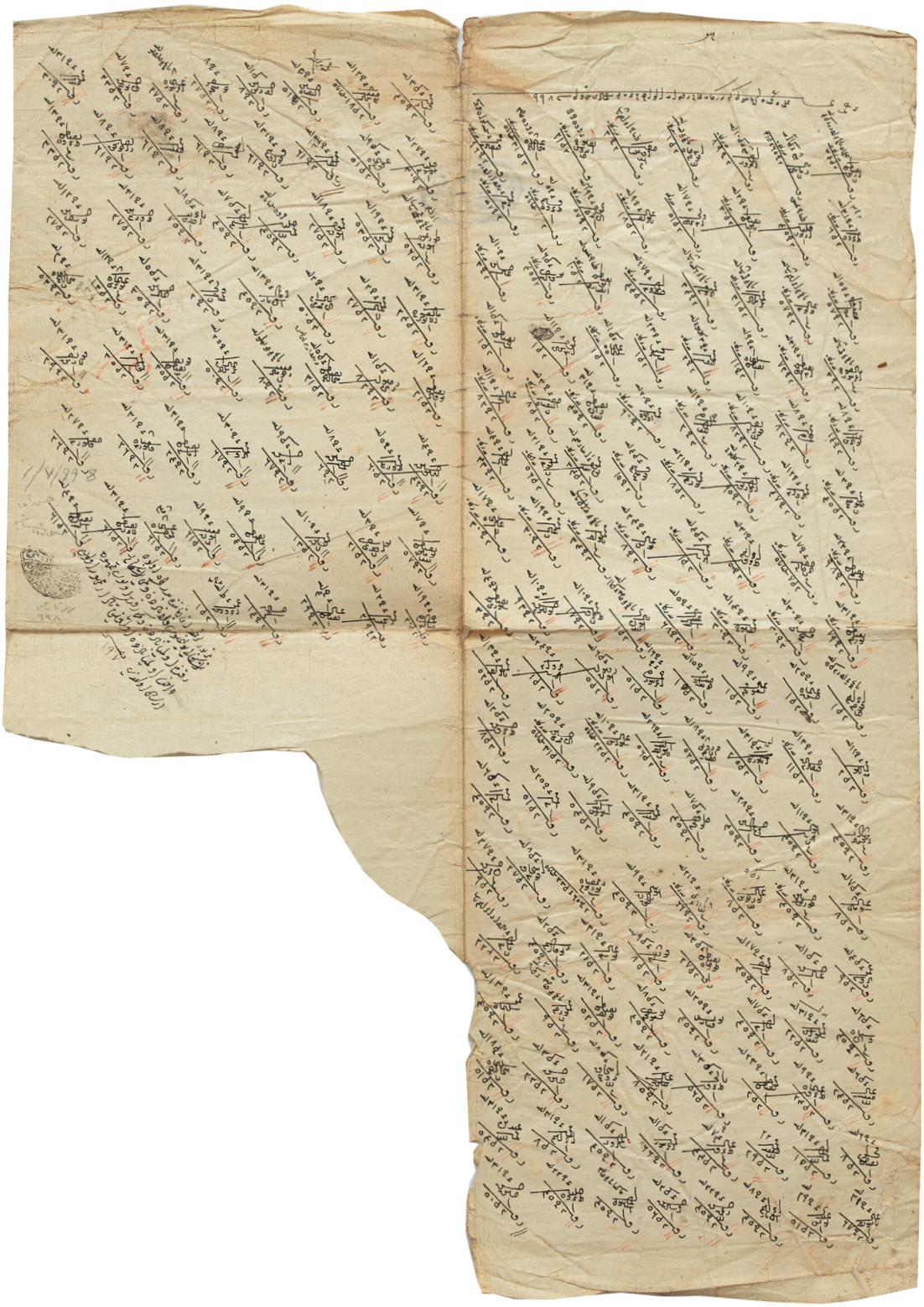
Toroser, Tayfun: *Kavanin-i Yeniçeriyan, Yeniçeri Kanunları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları, I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

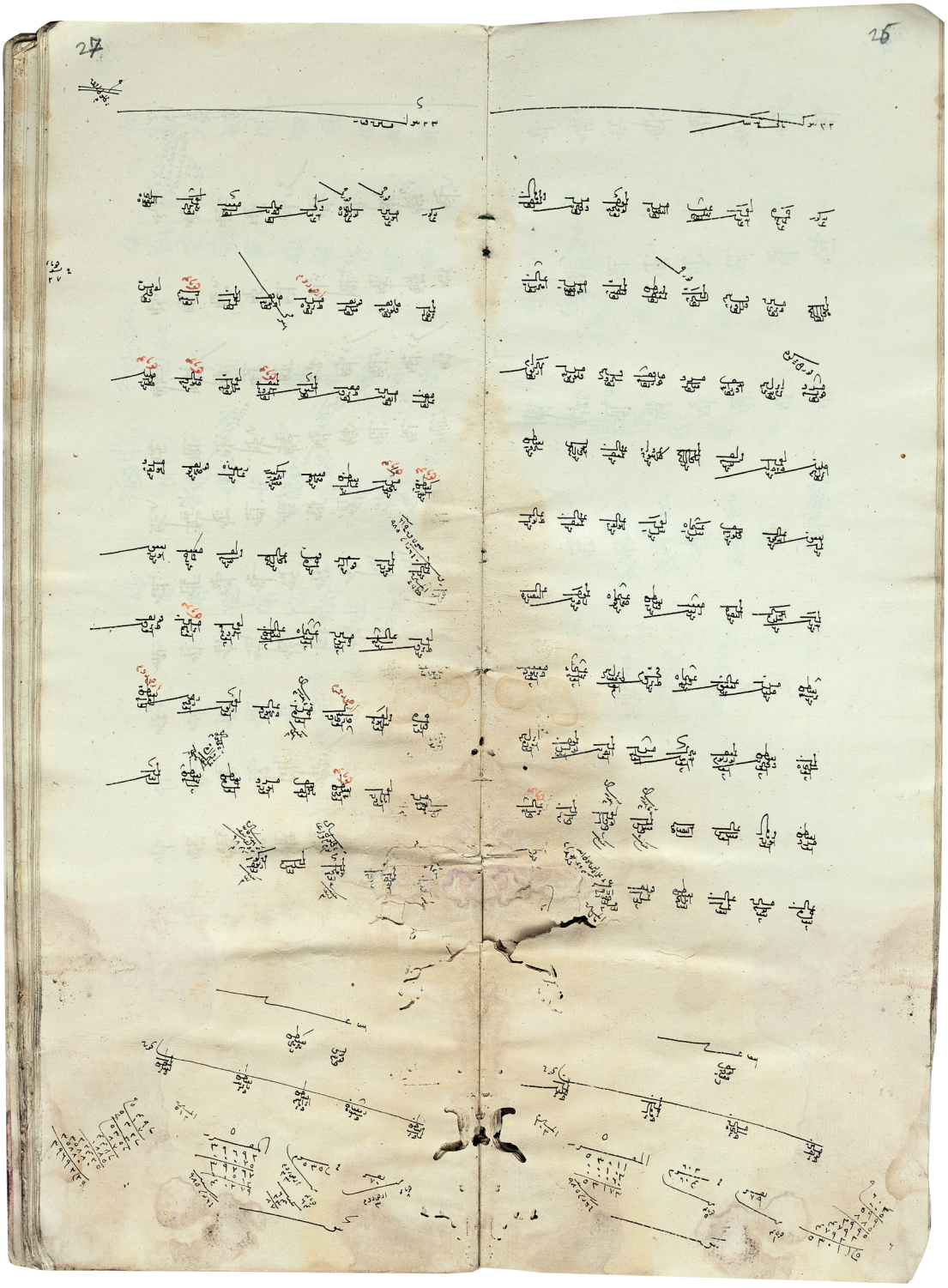
Ünsal, Coşkun: *Osmanlı Askerî Teşkilatında Kapıkulu Süvarileri (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2023.

Yıldız, Murat: *Bostancılıktan Saray Muhafızlığına Bostancı Ocağı*, İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2011.

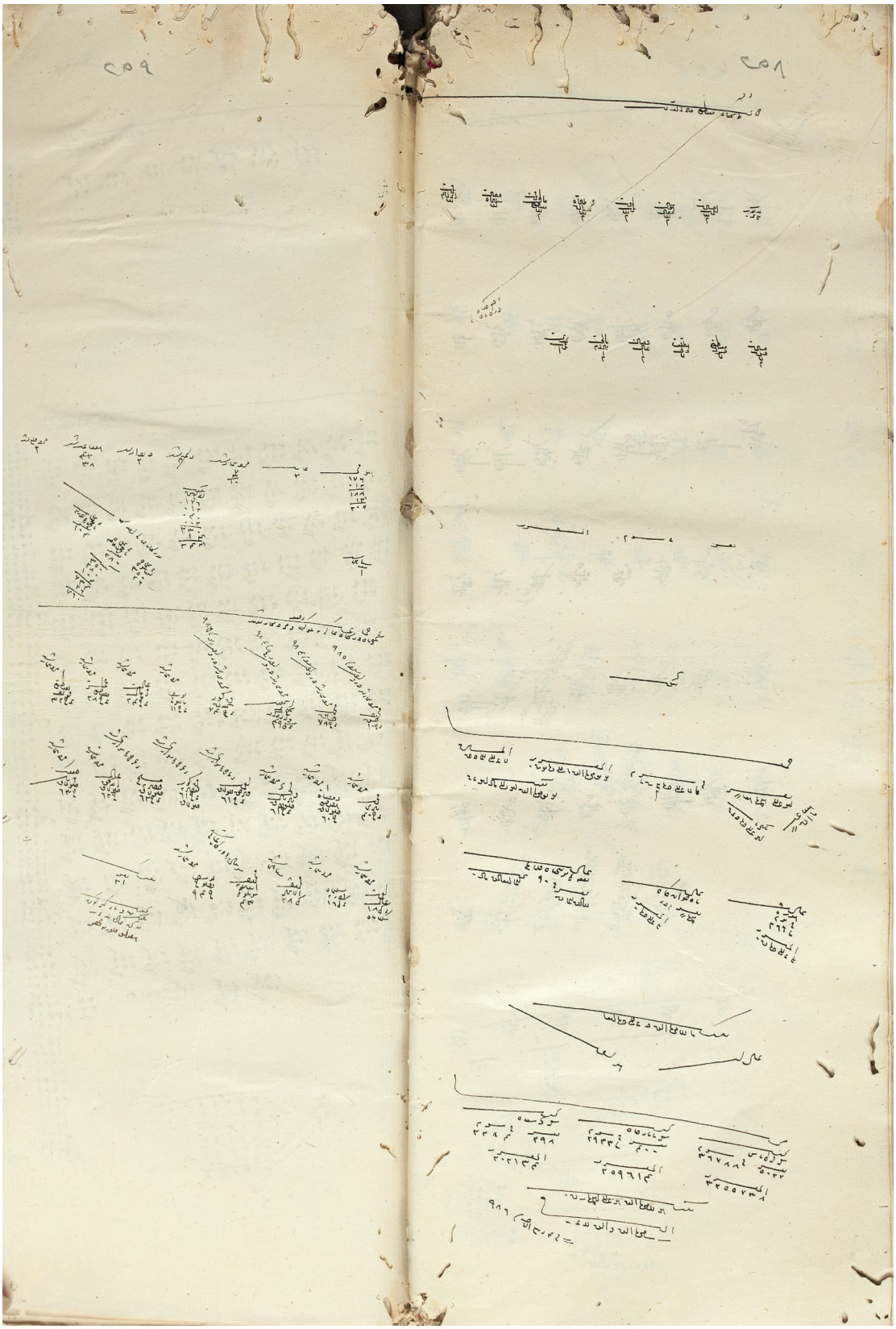
EKLER

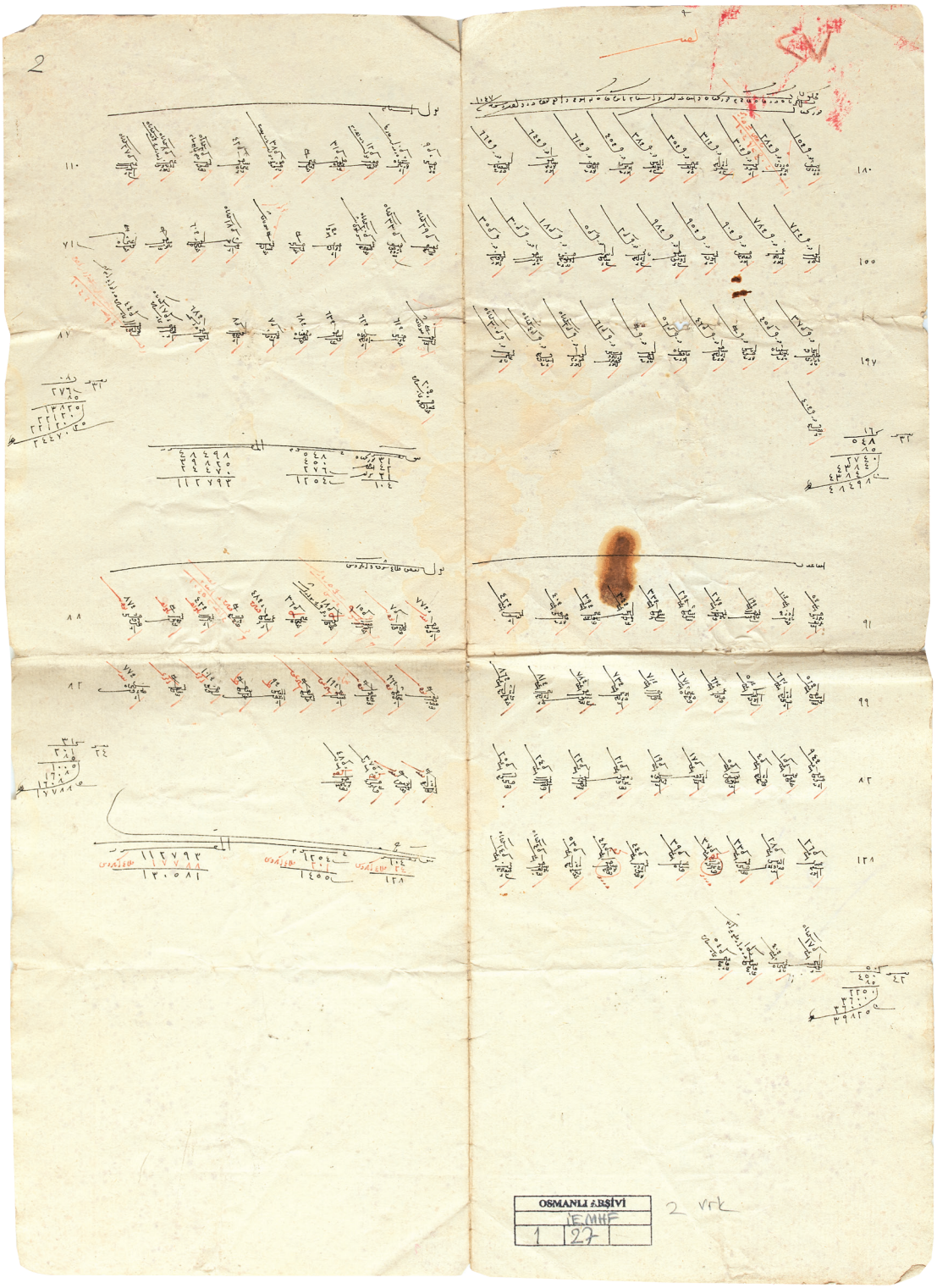
Ek 1: BOA, D.YNÇ, 1/96.

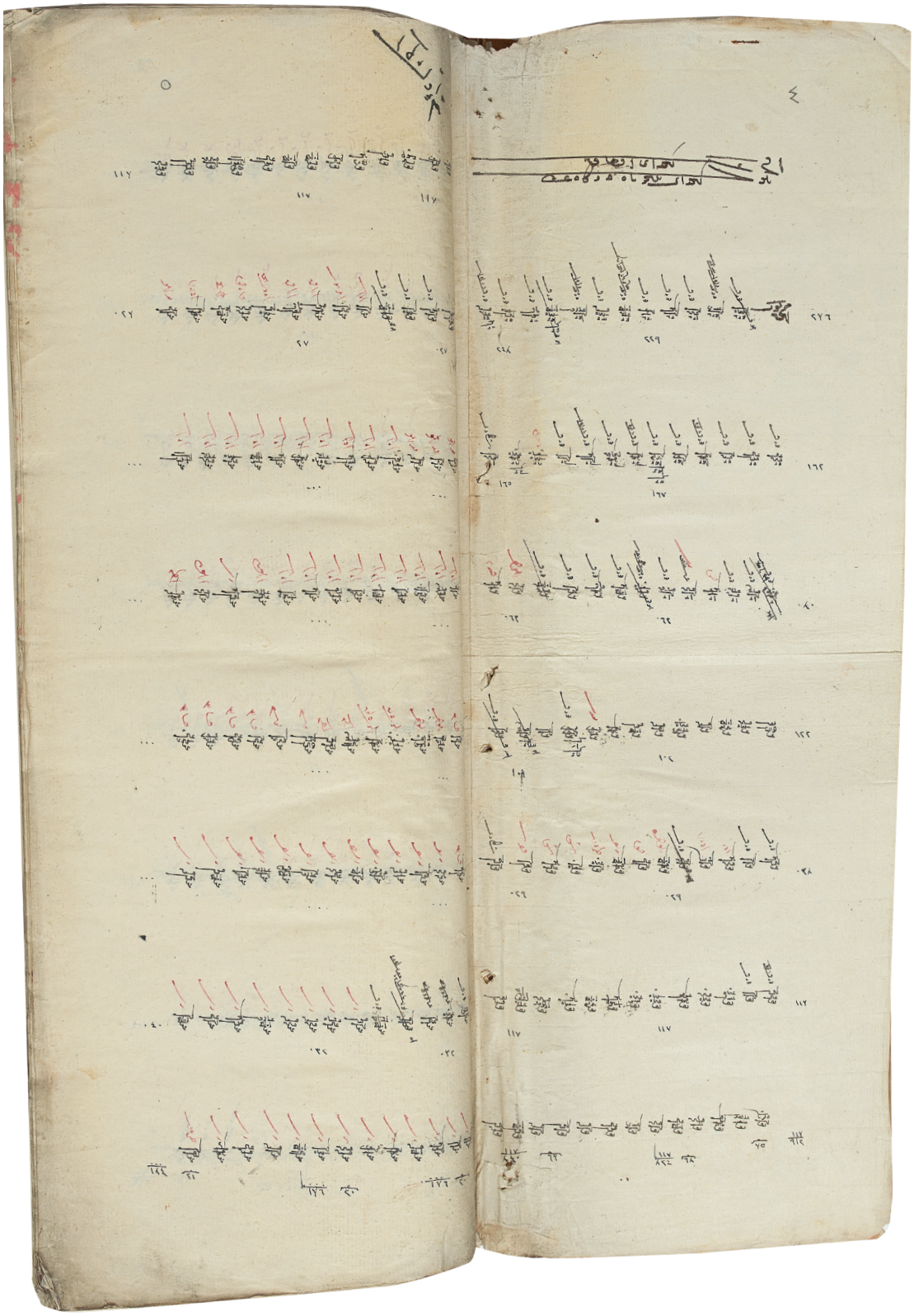
Ek 2: BOA, D.YNÇ.d., 33630.

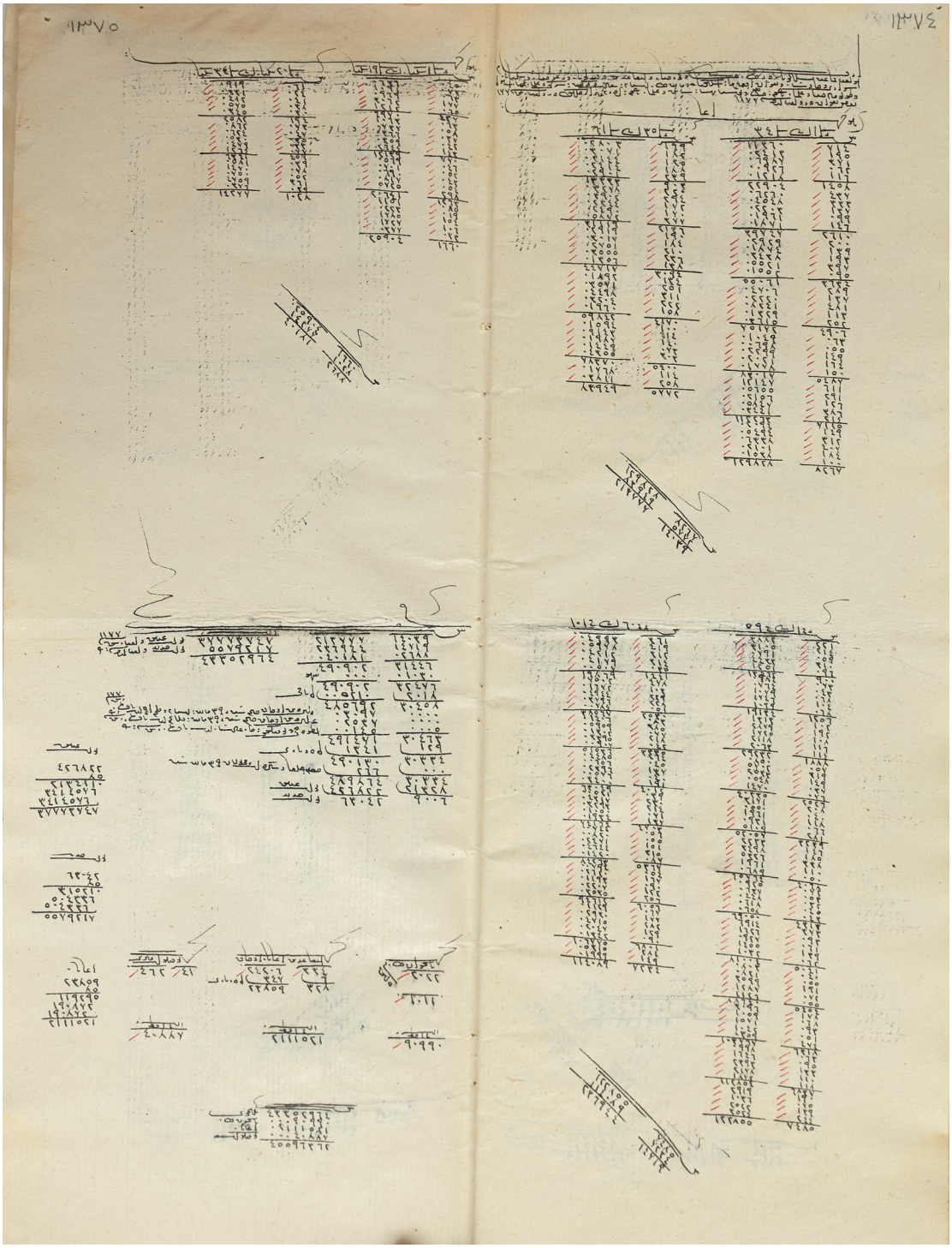
Ek 3: BOA, MAD, 7227, s. 258.

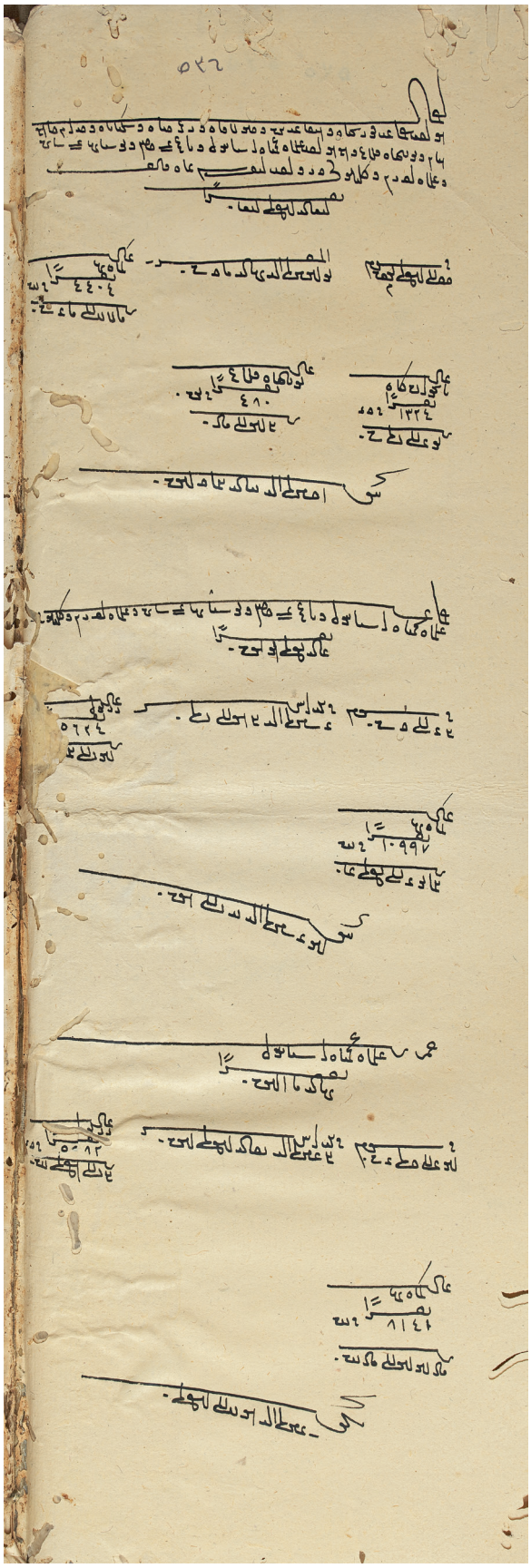
Ek 4: BOA, İE.MHF, 1/27.

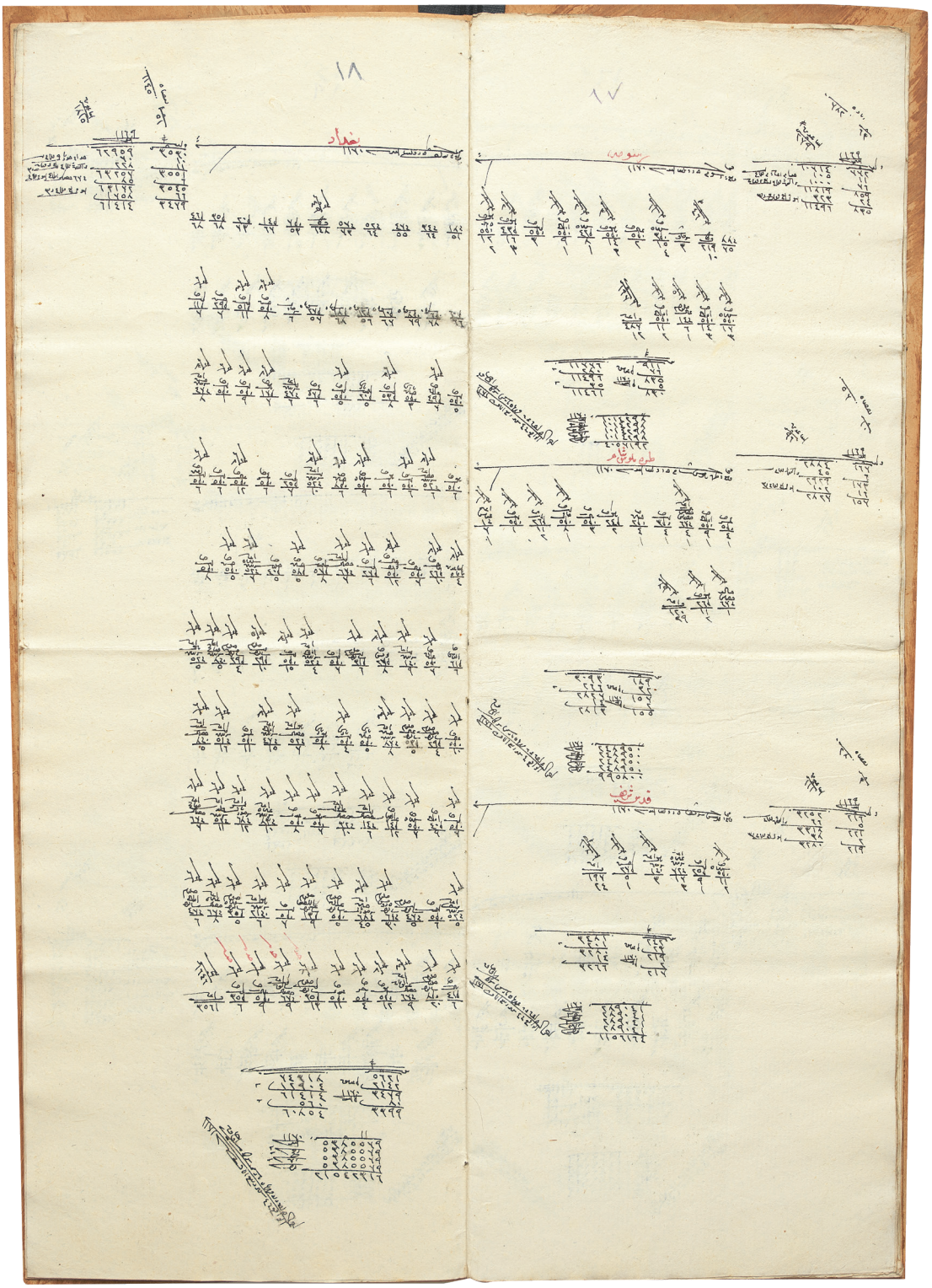
Ek 5: BOA, MAD.d., 6325.

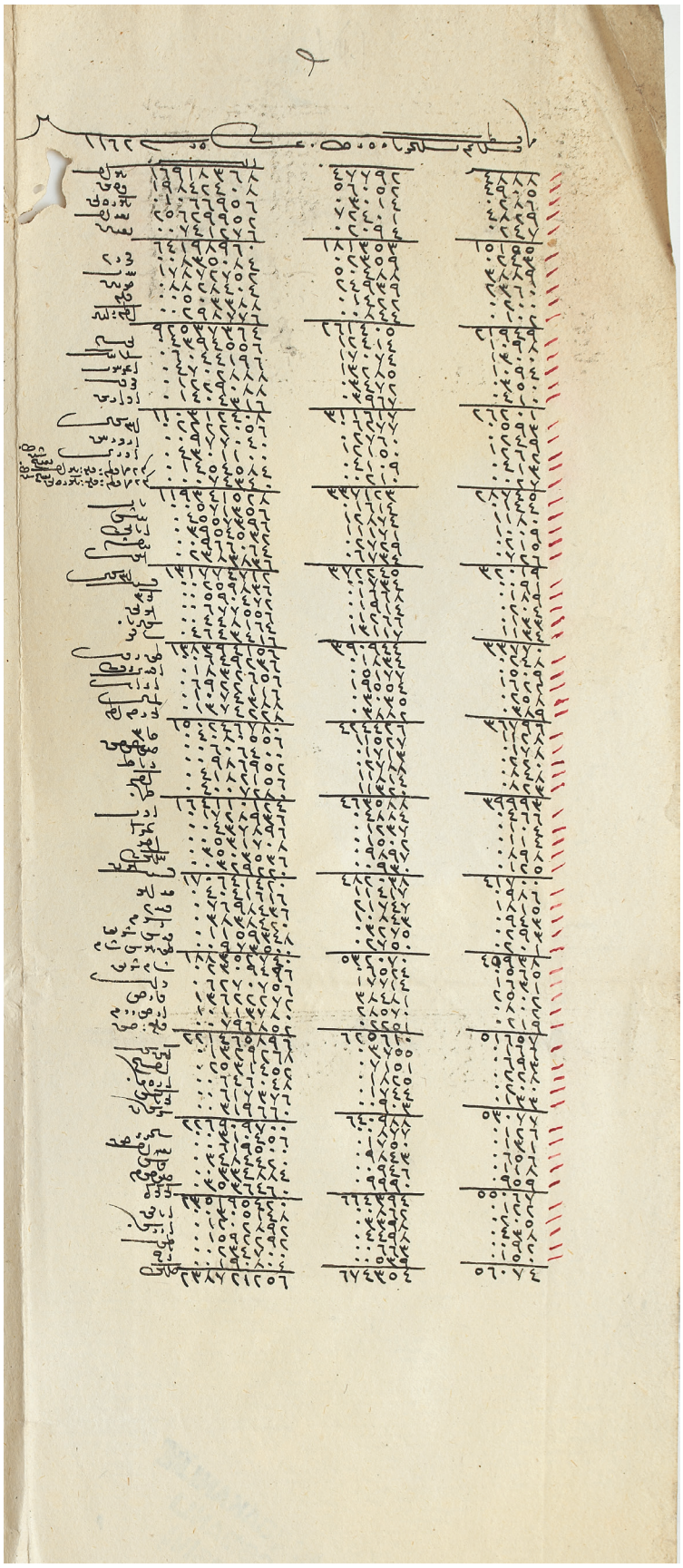
Ek 6: BOA, MAD.d., 6323, s. 1374-75.

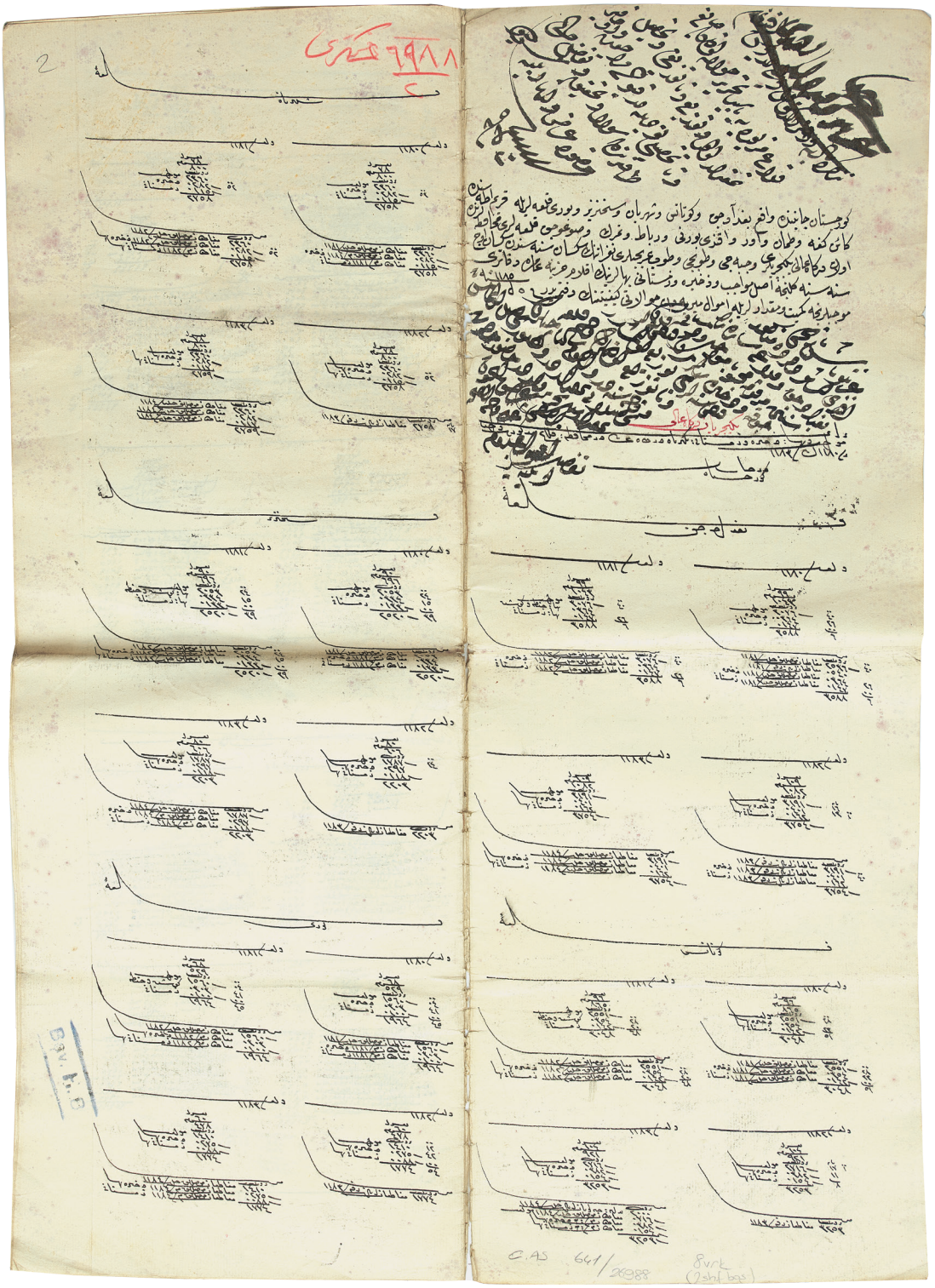
Ek 7: BOA, MAD.d., 6546, s. 536.

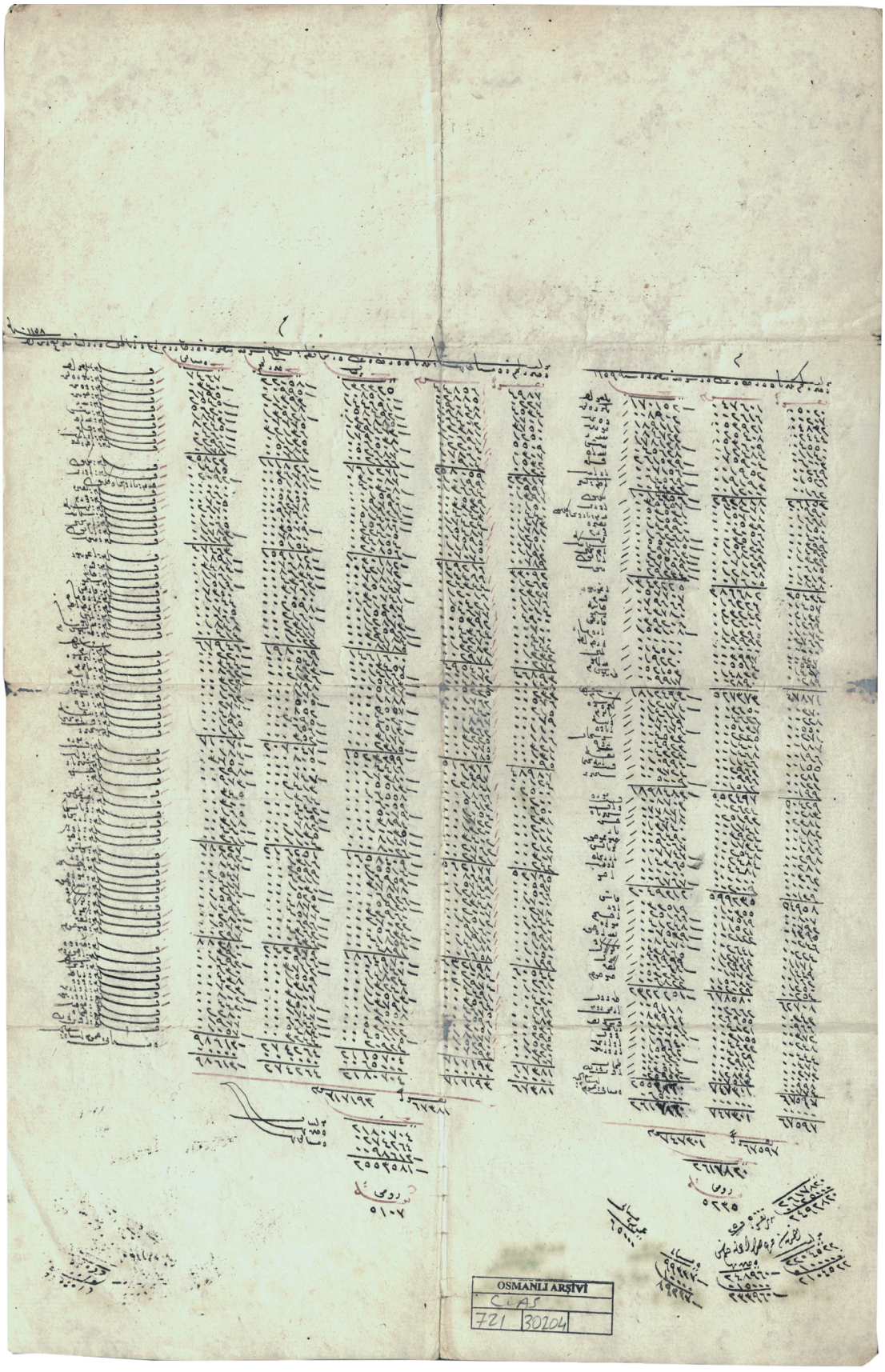
Ek 8: BOA, MAD.d., 17254, s. 17-18.

Ek 9: BOA, D.BŞM.d., 3067, s. 6.

Ek 10: BOA, C.AS, 641/26988.

Ek 11: BOA, C.AS, 721/30204.